
ДЛЯ СЛУЖЕБНЫХ ЦЕЛЕЙ

АНТОН ВАРВАРИЧ

ЖИТІЄ... НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

**Роздуми
полковника
ГРУ**

Антон Варварич

ЖИТІЄ... НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

**Роздуми
полковника
ГРУ**

Варварич А. Житіє... на зламі тисячоліть (Роздуми полковника ГРУ). - К.: Видавництво "Марія", 2015. - 408 с., іл. — (Спецслужби в війнах XX века) / Електронна версія.

ISBN 978-966-97441-2-8

ГРУ... Ця аббревіатура викликає зацікавленість і захоплення у людей різного віку, і різних ідеологічних переконань. Надсекретний "Акваріум", який став знаменитим на весь світ завдяки творам Віктора Суворова та критиці його творів численними опонентами. В тому числі і з ГРУ...

Антон Миколайович Варварич, полковник у відставці, віддав роботі в ГРУ двадцять два з тридцяти семи років загальної служби у Збройних силах СРСР. За плечима залишилися навчання у двох академіях, практична робота за кордоном, викладання у Військово-Дипломатичній академії...

Але його книга спогадів-роздумів не тільки про розвідку, і не тільки про збройні сили. Це спогади і роздуми про своє життя, про своїх батьків, про дружину і про дітей; про людей, з якими він зустрічався і працював на протязі життя... Це його спостереження і оцінки нашої новітньої політичної історії, яка почалася з розвалом СРСР і продовжується до сьогодення.

Необхідно відзначити, що у своїх спогадах-роздумах автор, користуючись старими записами з щоденника, не намагається щось прикрасити або переписати з огляду на отриманий життєвий досвід і кардинальну зміну ідеологічних орієнтирів.

SBN 978-966-97441-2-8

©Текст А.М. Варварич, 2015

©Назва серії, розробка серії

В.Ф. Федько, 2005-2015

**«Видавництво «Марія» та
Військово-Історичне Товариство «СПАДЩИНА»
СПІЛЬНИЙ ПРОЕКТ
книжкова серія «СПЕЦСЛУЖБЫ В ВОЙНАХ XX ВЕКА»
/ Електронна версія /**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ПРОЕКТУ

Алексєєнко М.І., Голова «Комітету боротьби з корупцією в міліції та органах державної влади України», академік Української академії інформатики, генерал-полковник.

Варварич А.М., заступник Голови Всеукраїнської громадської організації «Патріот-захисник Батьківщини», член Центральної Ради Всеукраїнської громадської організації «Товариство українських офіцерів», полковник ГРУ МО ССРСР у відставці.

Дворецька М.І., директор «Видавництва «Марія», керівник проекту.

Короп М.О., експерт, полковник юстиції у відставці.

Кривуца Н.І., президент Міжнародного центру розвитку громадянського суспільства «Ініціативи нації», заступник Голови Міжнародного комітету захисту прав людини, доктор філософії, полковник.

Сохин В.В., військовий психолог, заступник Голови Військово-Історичного Товариства «СПАДЩИНА», полковник.

Федько В.Ф., Голова Військово-Історичного Товариства «СПАДЩИНА», автор-розробник і відповідальний редактор проекту, генерал-майор.

ЗМІСТ

ЖИТТЄ (ВІД АНТОНА (ДРУГОГО) (На зламі тисячоліть)	4
Дитинство.....	5
Батьки і діти	24
Львів	45
Ленінград.....	49
Листи додому.....	53
Родина Алли.....	107
Військове життя.....	136
Офіцер розвідки.....	158
Пекін.....	175
Москва.....	208
І знову Академія.....	261
У відставці.....	277
Повернення в Україну.....	296
Замість епілогу.....	398

ЖИТТІЄ (ВІД АНТОНА (ДРУГОГО)) (На зламі тисячоліть)

“Спочатку було Слово..., і це слово було Бог”...

Якби я продовжив цитування Вічної книги, Ви, дорогі нащадки, могли б подумати, що на старість років ваш предок вирішив спокутувати свої гріхи і став глибоко релігійною людиною.

Почни своє звернення до Вас зі згадки про Великий вибух, що стався, як доводить сучасна наука, понад десять мільярдів років тому, могло б скластися враження, що за все своє життя я так нічому і не навчився і намагаюся переконувати Вас у “всеперемагаючій силі матеріалістичної ідеї”.

Визначитись, яким я є (чи може вже був?), Ви зможете перегорнувши останню сторінку цього “звернення”. Оцінюють людину лише за її вчинками. Але ж ми набуваємо свого життєвого досвіду, проходячи через низку випробувань, під час яких робимо і хибні кроки. Тому жодна людина не може бути цілком позитивною. Вчитися на помилках інших?.. Так, але це здебільшого стосується проблем, що мають суспільне значення, або таких, через які ми проходимо щодня, навіть не замислюючись над ними. Та не від цього болить голова... В усіх інших випадках ми занадто індивідуальні: маємо власний характер, темперамент, здібності, освіту, вік, стан, інтереси тощо. Тому нам не завжди придатний чужий досвід у розв’язанні життєвих проблем... Єдине, у чому він може допомогти, так це зрозуміти мотиви, якими керувалася та чи інша людина. Звичайно, якщо Ви добре обізнані з епохою, яка випала на її долю.

Моє найбільше бажання - зблизити Вас між собою, допомогти відчувати свою єдність з попередніми поколіннями нашої сім’ї, нашого роду-племени. Якщо у людини немає минулого, у неї не може бути й надійного майбутнього.

Я ще не зовсім чітко уявляю собі, що вийде з-під курсору, який хутко біжить

попереду думок, що переповнюють мою голову. Пригадую питання, на які шукав відповіді ще у моєї бабусі в ранньому дитинстві. І ті, що турбували під час навчання в школі у старовинному прекрасному українському місті - Львові. І безсонні білі студентські ночі у Ленінграді (колись було місто з такою назвою !). І сірі-сірі небо і море у П'ютніц-Дамгартені в Німеччині під час цілодобових чатувань біля неперевершених на той час літаків-винищувачів. І море, ні - океан людей, у Китаї, де неможливо знайти місця, щоб хоч на мить залишитися наодинці зі своїми думками... І пошук переконливих відповідей на складні життєві і професійні запитання, що ставили перед своїм наставником слухачі військово-дипломатичної академії у Москві. І нарешті несподівана загибель однієї з наймогутніших імперій 20 сторіччя... Хотілося б усе це викласти так, щоб однаково цікаво було і підліткам, які роблять свої перші осмислені кроки у житті, і дорослим, які вважають, що для них уже не існує ніяких таємниць... Скоріш за все це будуть і окремі оповідання, і філософські роздуми про сенс буття, і розповіді про події, свідком яких мені довелося бути, і про відомих людей, з якими мені довелося зустрічатись... Вважатиму, що досяг поставленої перед собою мети, якщо хтось із Вас одного щасливого дня, похитавши головою і глибоко зітхнувши, вирішить продовжити цю роботу.

ДИТИНСТВО

Перші більш-менш чіткі мої спогади пов'язані з Васильковом, районним центром, розташованим на річці Стугна, в 30 км на південний захід від Києва. Історія цього міста налічує понад 1000 років, ще з часів Володимира Великого. У тридцятих роках, про які я веду мову, в ньому проживало близько 20 тисяч жителів.

З лютого 1935 року по квітень 1937 року ми жили на вулиці Профінтерна, 21, на другому поверсі. Балкон з кімнати виходив просто на базар. З цього балкону я й гепнувся на землю під галас базарної публіки, протиснувшись крізь грати. Винним був дід Павло, який приїздив у цей час до сина і не вгледів за мною. Слава Богу, обійшлося... Потім переїхали на вулицю Леніна, 31. Тут теж зі мною трапилася пригода. Вискочив на вулицю і відразу попав під колеса дорослого велосипедиста. Так що за мною треба було мати око та око...

Зима на межі 1937-38 року. Пригадую новорічне святкове зібрання у міському клубі. Переповнене фойє, на стінах якого розвішані писані олією портрети керівників держави. Це стало традицією ще в ті часи. Я - в центрі уваги друзів і знайомих моїх батьків. І раптом, показуючи на один з портретів, голосно запитую: "А чому цього зрадника ще не зняли з стінки?"... Батьки були ладні провалитися крізь землю. Оточуючі розгублено презираються. Батько нама-

гається відвернути мою увагу... Та де там. Не отримавши відповіді на своє запитання, я репетую ще голосніше: “Чого ви затуляєте мені рота? Це ж зрадник, зрадник !..” Батько хапає мене на руки, накидає на себе і на мене у гардеробі пальта і вибігає на вулицю. Мати поспішає за нами... Свято украй зіпсоване. Можливі й гірші наслідки: що коїлось у ті роки - добре відомо...

Через кілька місяців чую їхню розмову:

- І хто б міг подумати: Косіор (а саме на його портрет я показував у клубі!) справді виявився ворогом народу !

Довідково: Станіслав Вікентійович Косіор народився 06.11.1889 р. у Венгрові (Польща). В РСДРП з 1907 року. Працював на металургійному заводі у Донецьку. У 1912-1914 – на нелегальній партійній роботі у Харкові, Києві, Полтаві, Москві. У 1915 році засланий на 3 роки в Іркутську губернію. Звільнений лютневою революцією 1917 року. На початку 1918 р. – член Комітету революційної оборони Петрограда. Противник укладення миру з німцями. У березні 1918 р. призначений народним секретарем фінансів України. Член Оргбюро зі скликання I-го з'їзду Української компартії. З серпня 1918 р. – секретар підпільного Київського комітету КП(б)У і одночасно (до грудня 1919 р.) – керівник Зафронтового бюро ЦК КП(б)У. З грудня 1920 р. – член колегії Наркомату продовольства УРСР. У липні 1928 р. замінив Кагановича на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У. Пояснював труднощі з виконанням хлібозаготівель посиленням спротиву кулацтва. Один з найбільш відданих прихильників Сталіна. Керував проведенням колективізації в Україні, яка забрала мільйони життів. Один з головних винуватців голодомору в Україні у 1932-33 рр., в результаті якого загинуло понад 4 мільйони чоловік. Косіор входив до складу редакційної комісії з опрацювання остаточного тексту нової конституції СРСР. Брав активну участь в організації масових репресій у 1935-38 роках в Україні, входив до складу “трійки”, яка засудила до розстрілу десятки тисяч людей. У травні 1937р на XIII з'їзді КП(б)У доповідав про повний розгром Київського обкому і міськкому партії. Зі спогадів Хрущова, “Каганович говорив, що Косіор слабкий організатор, допускав розпущеність і послаблення керівництва”. У січні 1938 року Косіора прибрали з України в Комісію радянського контролю при Раді народних комісарів СРСР. 03.05.1938 р. арештований. Звинувачення – належність до так зв. “Польської військової організації”. 26 лютого 1939 р засуджений до смертної кари. Вирок було виконано у той же день. Протоколи його допитів знищені. Реабілітований у 1956 році.

У книзі “Повернення з СРСР” (1937) відомий французький письменник Андре Поль Гійом Жид так описував атмосферу у Москві у цей час: “Кожний підозрює всіх і все. Невинна розмова дітей може виявитись згубною. При дітях не розмовляють вголос. Усі стежать за усіма”.

Залишаю читачам цих рядків зробити висновок, якою “чемною” та слухняною дитиною я зростав. Що то була за атмосфера, коли починала формуватися моя свідомість. Яким уже в той час було моє ставлення до авторитетів. Цікавою є й схильність до “прогнозування”... Сьогодні, коли майже все життя залишилося позаду, я можу переконливо свідчити, що суттєвих змін у моєму характері не сталося... От і вирішуй, що більше впливає на формування людини: умови становлення особистості чи закладені в неї гени?

Ще й зараз у Києві є вулиця Станіслава Косіора. За часів В.В.Щербицького споруджено пам’ятника цьому “видатному діячеві комуністичної партії і радянської влади”. Щоправда, інколи цей пам’ятник доводиться відмивати від червоної, білої або чорної фарби, яку на нього виплескують аж надто завзяті націоналісти, небезпідставно вважаючи, що колишній секретар ЦК КП(б)У (до речі, поляк за походженням) несе відповідальність за голодомори і переслідування діячів української культури.

Які ще спогади залишив Васильків?

Пригадую, як Антон Варварич (наймолодший брат мого батька, чи не на його честь назвали й мене цим ім’ям?) водив мене на Стугну і вчив ловити раків біля водокачки. Так, у ті часи в Стугні ще водилися раки, а вода була питною! Антону-старшому було років 16-17. Перед війною він поступив вчитися в зенітно-артилерійське училище в Ленінграді. У нас, як не дивно, залишилася газетна сторінка, де на фото “відмінник навчання Антон Варварич 23 лютого 1940 року приймає присягу”. Мине дванадцять років і ще один Антон Варварич прийматиме присягу у тому ж таки Ленінграді. Тут я одружився. В Ленінграді народились обоє наших дітей: Наталка і Тарас. В Ленінграді довгий час жив і працював мій дядько - ще один брат батька – Родіон, якого в родині чомусь називали Леонідом. Тут залишилась його сім’я... На жаль, з ними я не стрічався... Так що Ленінград для Варваричів не таке вже й чуже місто....Під час війни Антон “пропав без вісти”. Це теж завдало клопоту батькам з нескінченними анкетами. З серця, батько іноді висловлювався, що було б краще, якби ми отримали похоронку. Антон (Перший) не встиг одружитися. У Леоніда Павловича була тільки дочка - Олена. Так що на мене випала доля стати єдиним продовжувачем роду Варваричів...

Пам’ятаю, як я “утікав” у “Киву” (ще не вмів вимовити “Київ”) до Миколи Микитенка (це - молодший брат моєї бабусі). Втекти мені так і не вдалося, бо не зміг навіть руками дотягтися до підніжки вагона. Та й руки були зайняті майном, яке я запопадливо захопив із собою. Серед цього майна були й валянки, хоч справа коїлася влітку. Мабуть, збирався надовго залишити батьків, та зумів здійснити свій задум тільки років через 13-14.

А ось і кавуни на експериментальному баштані, що десь на Київському шляху (здається, у Глевасі). Їсти їх можна було “од пуза”, аби вибрати насін-

ня. Це було справжнє випробування! Дуже шкодував, що не міг з'їсти ще. Таким чином, анекдот про хохла, який, “якщо не з'їсть, так понадкушує” - це й про мене.

У Василькові почалися мої перші театральні вправи. На День Червоної Армії, у згадуваному вище клубі, читав вірша: “Климу Ворошилову листа я написав...” Десь на середині збився, кумедно махнув рукою і з гордо піднесеною головою пішов за куліси, мовляв, що глядачам вистачить і того, що вже зроблено. Оплески були шалені. Це сподобалося... І відтоді художня самодіяльність надовго стала моїм хобі.

Час від часу приїжджаючи в Україну, я відвідував Васильків у повоєнні роки, намагаючись відшукати ті місця, які так глибоко закарбувалися в дитячій пам'яті. Нібито щось близьке... і зовсім-зовсім інше. Абсолютно новий центр міста. Зникла і водокачка, поблизу якої водилися раки. Немає хатини нашої сусідки Голодихи, дорослий, але трохи пришепелуватий син якої любив гратися з малечою на пустирі. Немає дитячого будинку, вихованцями якого батьки лякали неслухняних дітей... Десь тут стояли “гігантські кроки”. Ухопившись за прив'язане до вірьовки кільце і розбігшись, можна було відчутти радість польоту, а потім далеко-далеко стрибнути... Ну, хто далі?

Ланівці... Нічим непримітне “селище міського типу” зі статусом районного центру в Тернопільській області, розташоване у верхів'ях річки Горині на Подільській височині, в стороні від торованих шляхів, що ведуть із Східної України у Західну. Тут знайдено бронзового меча і підплитові поховання “княжої пори”...

Мабуть, варто сказати кілька слів про те, яким чином ми опинилися в Ланівцях на Тернопільщині, які вже після початку Другої світової війни були приєднані до України.

23 серпня 1939 р. Німеччина і Радянський Союз підписали так зв. «Пакт Молотова-Рібентропа», який офіційно називався пактом про ненапад. До цього документу додавався секретний протокол, в якому Гітлер і Сталін домовилися про поділ Європи на сфери впливу. Литва входила у сферу інтересів Німеччини, а Естонія, Латвія і Фінляндія були віднесені до сфери впливу СРСР. Пакт був потрібний Німеччині, яка прагнула переглянути результати Першої світової війни, готувалась до війни з Францією і Англією, а тому прагнула забезпечити свій тил на сході. Сталін вважав, що під час війни складуться сприятливі умови для експансії соціалістичної революції в Європі і насамперед прагнув переглянути договір з Польщею після польсько-радянської війни 1920 року.

Вже за тиждень Німеччина напала на Польщу. 1 вересня 1939 року вважається початком Другої світової війни. А вже 3 вересня в Радянському Союзі

було прийняте рішення про продовження на місяць строку служби рядових і молодших командирів, які підлягали демобілізації. 7 вересня розпочався призов запасників під видом проведення “великих учбових зборів”. 17 вересня о 2 годині ночі німецькому послу в Москві Шуленбургу було повідомлено, що Червона Армія приступає до бойових дій проти Польщі, а через годину послу Польщі була вручена нота, в якій зокрема зазначалось:

«Польська держава і його уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свої дії договори, укладені між СРСР і Польщею. Надана самій собі й залишена без керівництва Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадків і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР... Через таке положення радянський уряд віддав розпорядження Головному командуванню Червоної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя й майно населення Західної України та Західної Білорусії».

В ніч з 17 на 18 вересня радянські війська взяли Тернопіль, а 19 вересня підійшли до Львова, де зустрілись з частинами вермахту, які вже упродовж тижня блокували місто. Після дипломатичних переговорів і остаточного узгодження демаркаційної лінії німецькі війська відійшли з захоплених ними позицій і передали радянській адміністрації раніше окуповані ними міста. 22 вересня у Бресті було проведено спільний військовий парад вермахту і Червоної армії.

Положення нового кордону між Німеччиною і СРСР було закріплено радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 року.

Новий кордон в основному збігався з «лінією Керзона», що була рекомендована в 1919 році Паризькою мирною конференцією як східний кордон Польщі (вдвож річок Західний Буг і Сян). Відбувся також обмін полоненими: німці передали СРСР 13575 осіб. Навесні 1940 року органами НКВС в Катинському лісі (Смоленська область) були розстріляні 15131 військовополонений (в основному офіцери польської армії та поліцейські). Але про все це стало відомо через багато років після війни...

Після “звільнення” за пактом Молотова-Рібентропа Західної України, батька, який у 1938 році закінчив вечірнє відділення Київського педагогічного училища, направили у містечко Ланівці Тернопільської області завідуючим райвідділом народної освіти. Ми до нього приїхали трохи пізніше. Пригадую, як я писав йому листа. Цілком пристойно, щоправда олівцем, друкованими літерами, на аркуші в клітинку, через рядок, у кожній клітинці своя літера... Повна сторінка і ще трошки. Звичайно, під наглядом матері. Але все одно це вимагало і терпіння і неабиякої вправності. Оцінка мами була “відмінно”, а мені хотілося більше. Конверта ще не було заклеєно, нишком, я витяг листа і на звороті намалював червоного серпа і молота. Мабуть, відчував, що в листі, який “іде за кордон”, бракує ідеологічних мотивів... Як бачите, зростав я ціл-

ком нормальною радянською дитиною. У той час мені було близько п'яти років...

Одні картини давно минулого яскравими цяточками закарбовуються у пам'яті на все життя. Інші впливають з мороку різноманітних явищ лише під впливом певних обставин. Переважна ж більшість, виконавши свої тимчасові функції, зникає з обрію людської уяви назавжди...Саме мозаїчне панно найбільш яскравих моментів дитинства фарбує у свій колір характер нашої поведінки в “дорослі часи”. Близько року прожили ми в Ланівцях, але в пам'яті залишився глибокий слід.

Охайний, критий черепицею, одноповерховий, але досить великий будинок на пагорбку, захований в гушавині саду. Все нагадувало про заможність його колишнього хазяїна, який виїхав до Польщі. З-під стелі на золотих ланцюгах звисають химерні гасові люстри з зеленими абажурами. Два лампових батарейних приймачі “Філіпс”. Такі дивні речі я бачив уперше. Стационарний на гнутих ніжках патефон з червоного дерева, розтруб якого захований усередині за фігурними дверцятами. Для збільшення гучності дверцятя треба було відчиняти. Платівок обмаль. Мабуть, конфісковані як “засіб буржуазної пропаганди”. Дивні, незвичні для “пролетарських” очей меблі... У другій половині будинку проживали далекі збіднілі родичі тих, що виїхали за кордон. Серед іншого їм доручалося також наглядати за залишеним майном. А наглядати було за чим: стодола, стайня, січкаря, механічний привід до багатьох сільськогосподарських машин, безліч реманенту... У той передгрозовий період колишні хазяї, безумовно, плекали надію на своє повернення.

Великий старий сад близько двох гектарів, у якому можна було сховатись, як у лісі. У сороковому році за садом уже не було кому доглядати, а тому він мав вигляд дещо занедбаного. Таких високих яблунь і груш я вже ніколи більше не бачив. Звичайно, можна зробити скидку на мій шестирічний зріст... Антонівські яблука завбільшки з мою голову гучно гупали об дах та об землю, наводячи страх ненароком потрапити під їх падіння.

Найцікавішим було знайомство з сусідськими дітьми, майже моїми однолітками. Хлопчика звали Боліс (Болеслав), він був на півтора року старший за мене, а дівчинку - Ірена. Обоє біляві й сіроокі. Боліс, як і личить старшому, був спокійнішим, розсудливим, як його батько. Ірена - прудке, непосидливе, сміхотливе дівча. Вона знала усі не тільки дитячі новини і була талановитою на вигадки. В цьому у нас відчувалась якась спорідненість душ. Спочатку батьки з обох боків намагались обмежувати наші контакти (“нова влада” і “буржуазне виховання”) та ми завжди знаходили можливість для спільного проведення часу. Це був природний дитячий потяг до незнайомого і до того, що заборонялося. Розмовляли діти українською, але все-таки іншою мовою. Під сорочками носили хрестики, що теж було новим для мене... Я намагався

копіювати їхні вислови й поведінку. То ж дуже швидко різниця між нами зовсім стерлась і батьки перестали нас застерігати. Восени сорокового року сусіди збиралися в поле. Їхали у ніч і брали з собою дітей. Мені довелось організувати складну пропагандистську акцію, з залученням усіх можливих доказів, щоб домогтися дозволу поїхати разом з ними. “Операція” завершилась успіхом. Збирання у дорогу, досвітній від’їзд на конях, щойно скошена стерня, на яку Боліс і Іра не звертали ніякої уваги, а я ледве міг ступати босими ногами... Життій свіжоспечений домашній хліб з олією, посипаний сіллю... Безхмарне нічне українське небо з далекими сполохами і Чумацьким шляхом посередині... І ми на вершині високої гарби з сіном, що похитуючись пливе у темряві в невідоме майбутнє... Вибірало кожний собі свою зірку, наївно вірячи, що від цього залежатиме наша доля... Незабутні мої перші товариші! Хто у ту ніч міг подумати, що нам вже ніколи не судилося зустрітись на цьому світі? Рано закотилися ваші зорі. Хтось із батькових знайомих у сорок п’ятому у Львові розповів нам, що брат і сестра загинули у те страшне лихоліття. Війна не милує навіть дітей. Під час війни мені доводилося бачити багато смертей, але це не справляло якогось особливого враження. Ця ж новина мене приголомшила. Здається, тоді я вперше замислився над несправедливістю долі і дикістю війни.

Хоча в нашій родині не було військових, проте моє дитинство, як і всіх моїх однолітків, проходило в воєнній атмосфері. На вулицях все частіше можна було бачити іспанських дітей, однаково одягнених у білі блузки і голубі пілотики, які так і називали “іспанками”. Це - наслідок революції в Іспанії 1936-1939 рр. Про її поразку майже не згадували. А от про перемоги на Хасані і Халхін-Голі писалося і говорилося багато. З цієї нагоди улюбленою піснею молоді стала “Катюша”. Вірші, що я декламував зі сцени, були теж воєнного характеру... Цілком природно, що десь у підсвідомості формувалось моє позитивне ставлення до армії, що не могло згодом не відіграти важливої ролі у виборі життєвого шляху.

В сороковому році розмови про війну почали вестись все частіше і голосніше. Як не дивно, але про німецько-польську війну говорилось значно менше, ніж про визволення західних областей України і Білорусії. Незабаром почалась війна з “білофінами”, які начебто загрожували безпеці Ленінграда. Для нас це не було пустим звуком, бо в Ленінграді жили наші родичі, про яких я вже згадував. За умовами війни листів в цей час від них не надходило. Хоча зимова кампанія 1940 року була короткою і завершилася нашою перемогою, проте воєнні втрати були значними. Розповідали, що основної шкоди нашим військам завдавали фінські снайпери - “зозулі” (російською - “кукушки”), що сиділи на деревах і розстрілювали наших бійців просто в окопах, сірі шинелі яких чітко розрізнялися на білому снігу. Здається, що саме в цей час були вве-

дені в армії маскхалати. В широких білих штанах і капюшонах бійці видавалися незграбними. До довгої з багнетом гвинтівки додавались ще лижі, які займали другу руку. Кулемети теж встановлювались на лижах, і їх треба було тягти за собою по снігу в атаку під час штурму Лінії Манергейма. Підніматись на лижах вгору і без зброї непросто. Бійці глибоко провалювались у сніг, падали, вставали... І все це під шаленим вогнем з укріплень противника. Навіть з екранів така атака виглядала не досить переконливою. Можна собі уявити як воно було насправді...

Війна завжди починається несподівано. Насамперед - для державного керівництва. Для того, щоб краще усвідомити причини наших втрат на початку війни, варто зазначити ще й таке. Однією із кардинальних засад управління соціалістичною системою була дозована подача інформації для різних ланок управлінської ієрархії. Все, що знали “верхи”, вважалось таємним для “низів”. За розголошення “державної” таємниці можна було втратити не тільки посаду. Звичайно, все це я зрозумів значно пізніше. А в ті часи в щойно визволену Західну Україну інформація про події у світі надходила дуже нерегулярно та ще й в обмеженому асортименті. В свою чергу до цього докладали руку ще й місцеві органи: інакше, яке ж вони керівництво? Говорити про можливу війну взагалі заборонялося. Лише на третій чи четвертий день після початку війни поширилися чутки про збройний конфлікт на кордоні з Німеччиною. Разом з тим вказувалось, що радянські війська добре підготовані для того, щоб дати гідну відсіч будь-якій провокації. Наш приймач ловив тільки бравурні німецькі марші. А батько, як зразковий комуніст, взагалі забороняв його вмикати. Другого приймача забрала служба безпеки. Гадаю, що навіть для них він, мабуть, був чи не єдиним джерелом інформації про те, що діялось навколо.

Щоночі над головою гули літаки. Вже було відомо, що німці бомбардували Київ і ряд військових об'єктів. Через три чи чотири дні після початку війни батька відрядили супроводжувати ешелон з кіньми, мобілізованими для армії. Ще зберігалася надія, що фронт далеко не просунеться, хоч вибухи ставали дедалі чутнішими, а сполохи пожеж усе ближчими... У неділю 6 липня, вночі, нас розбудили, наказали взяти з собою лише найнеобхідніше і разом з іншими такими ж сім'ями відійти на кілька кілометрів на схід, бо бої мали розгорнутися і в районі Ланівців. Гуртувались лише жінки з дітьми, в тому числі з немовлятами. Для цієї мети виділили кілька підвід, запряжених кіньми, непридатними для армії. На кожній підводі влаштовувалося дві-три сім'ї... Сиділи тільки ті, хто не міг йти пішки. Звичайно, майже ніхто з жінок не знав, як поратися з кіньми... І поїхали, поїхали...

Досить швидко я зрозумів, що йти поряд з підводою легше, ніж трясестися сидячи на ній. Невеличкі спочатку обози поступово зливалися у великі ріки.

Їхали вже не тільки зранку й увечері, але й удень. Більш-менш зручними дорогами пересувалися війська, тому обозів з біженцями туди не допускали. Це й зрозуміло: війська рухалися швидко, а обози б їх затримували, а, з другого боку, по військах завдавалися повітряні удари, в результаті яких могли б постраждати й цивільні. Над рікою з людей і коней висіло марево пилюки... Нестерпно палило липнєве сонце. Жодної хмаринки на сивому від спеки небосхилі. Найбільшою проблемою була питна вода... Якщо й траплявся колодязь, то води в ньому вистачало на пару коней і десятків людей. Хто вже зовсім не міг йти, залишався біля колодязя очікувати, поки ще набереться з піввідра рудої рідини... Обабіч дороги все частіше валялися кінські трупи і з'являлися свіжо насипані могили... З цієї причини кінно-людські потоки не тільки зливалися до купи, а й розбігалися у різні боки в пошуках порятунку. З пагорбка було видно, як перетинаючи безмежні українські ниви, що вже починали золотитися, справа і зліва рухалися і рухалися обози... Мабуть, щось подібне можна було спостерігати тільки в часи татаро-монгольської навали...

Я брів уздовж дороги прямо через хліб, вищий за мене, а тому там було начебто не так спекотно і менше пилюки. І раптом... бочка на колесах. Важка... З водою? Заткнута чопом... ледве вихитав, і прямо в лице вдарив тугий водяний струмінь. Намагаюсь заткнути, затулити долонею... Та де там! Не втримати. Кричу: "Вода! Вода!" Поки прибігли перші, третина бочки, мабуть, встигла витекти. Мене відштовхнули, бочку хутко поставили "на попа". Довкола зібралися спраглі... Ділять невеликими порціями, радіють... Боячись, що влетить, жалібно прошу: "Дайте й мені, я теж хочу пити!" П'ю, схлипуючи: шкода, що стільки води пропало марно...

Якщо події відбуваються згідно з нашим задумом, ми не звертаємо на це уваги, вважаючи, що так воно й має бути. Закарбовується у пам'яті переважно те, що трапилося всупереч нашим планам або несподівано.

Непередбачувано складалася обстановка на фронтах навіть для військового командування... Проблемаю було все, на що в звичайних умовах не звертаєш жодної уваги: де переночувати, в що одягтися, де дістати харч, навіть як залишитися живим... хоч би сьогодні, під час цього нальоту. І всі ці питання треба було розв'язувати щодня, постійно. Той, хто пережив війну, звичайно, набув неабиякого досвіду... Та, не приведи господи, скористатися ним ще хоч би раз. Мабуть, у ці роки десь глибоко в підсвідомості закладалася думка зробити все, що залежить від тебе, щоб війна ніколи не повернулася на нашу землю. У всякому разі, коли через десять років на приймальній комісії у військову академію мене запитали, чому я вирішив стати офіцером, відповідь була однозначною: "Щоб не було війни!"

Неодноразово намагався відшукати на карті той шлях, яким ми, не з власної волі, перетнули майже всю Україну з заходу на схід. Та де там... По-перше,

дороги, якими ми рухалися, важко знайти навіть на найдрібнішій карті. Подруге, контрольні пости, густо розкидані у прифронтовій зоні, по кілька разів на день змушували нас змінювати напрямок руху іноді навіть на прямо протилежний. По-третє, у перші дні війни обстановка так швидко змінювалася, що її не встигало відстежувати і оперативне військове командування, не кажучи вже про тиллові органи безпеки. Збереглися в пам'яті лише певні населені пункти, дорогу до яких доводилося розпитувати, або з перебуванням в яких пов'язані епізоди воєнного часу. Взагалі, значні населені пункти доводилося обминати з об'єктивних причин: біля них готувалися лінії оборони, що вже само по собі було військовою таємницею. Там зосереджувалася велика кількість біженців, що утруднювало розв'язання будь-яких проблем, зокрема харчових. Існувала загроза поширення епідемічних захворювань, якщо не серед людей, то серед коней...

Уся дорога чітко поділяється у моїй пам'яті на дві частини: правобережну і лівобережну. До Дніпра ми ще не мали визначеної мети нашої подорожі. Орієнтувалися переважно на Васильків, Київ, звідки приїхали, або на столицю, яку, звісно, ворогу не віддадуть. Спочатку й не дуже поспішали. Якщо доведеться повертатися, то щоб недалеко... Лише після того, як стало відомо, що в деяких місцях бої вже точаться попереду, довелося поганяти коней. Іноді над нами з'являлися дивні літаки - з двома фюзеляжами. Їх потім називали "рамами". Вони пострілювали, заставляючи нас падати ниць біля дороги. Скидали листівки, які негайно відбиралися уповноваженими служби безпеки. Деякі листівки все-таки переховувалися... Пригадую листівку з портретом Тимошенка, тодішнім наркомом оборони, в якій він, начебто, наказував нашим військам скласти зброю. Були листівки з закликом до біженців повертатися на старі місця і не боятися приходу "німців-визволителів від більшовицької тиранії". На одній з таких листівок були зображені німецький і український вояки, що обіймали один одного. Одна з "рам" зробила вимушену посадку прямо на ниву, метрів за триста від дороги. В обозі знайшлося кілька літніх людей з мисливськими рушницями, які під проводом молодого лейтенанта у шкіряній куртці і з револьвером вирішили взяти екіпаж у полон. Заходили з криком і пострілами з різних боків... У відповідь - довга кулеметна черга. Повернулися ні з чим. Від'їхавши, ми побачили, як горів хліб у тому місці, де сів літак...

Лише на шостий день ми подолали близько вісімдесяти кілометрів, що віддаляли Ланівці від Старокостянтинова. Потім були Козятин, Біла Церква... Східна Україна відрізняється від Західної своїм переважаючим білим кольором на відміну від сірого... У Білу Церкву приїхали надвечір. Зустрічали нас з глечиками молока, запрошуючи поставити коней у тому чи іншому дворі і переночувати у хаті... А вночі був наліт авіації. Запалали пожежі. Перелякани

коні металися по підвір'ям. Ті люди, які щойно гостинно зустрічали нас, самі опинились у такому ж становищі. Крики, зойки... Чим ми могли допомогти їм? Зі співчуттям і розпачем залишали ми над ранок це місто. Потяглися за нами і нові підводи... Рокитне, Тараща, Богуслав, Канів... Поки що у нас не було серйозних водних перешкод. Через Дніпро убрид не переїдеш. Мостів обмаль. Частина їх була вже зруйнована або замінована. Інша - використовувалася виключно для переправи військ. Ці мости весь час бомбардували. Біля мостів збиралися тисячі підвід. Біженців пускали через них невеликими групами, прорватися до яких було просто неможливо... Вирішили переправлятися через залізничний міст у Каневі, на який мало хто відважувався з "підводників", не ризикуючи їхати по шпалах у проміжок між поїздами та ще й під бомбами. Сутеніло, коли ми в'їхали на вузьку стежку вздовж полотна залізниці. Справа чорніла глибока прірва, на дні якої лежали остови розбитих машин, понівечені вагони... І раптом з-за лісу виринула величезна химера паровоза. З оглушливим гудком, розсипаючи навкруги іскри, він летів просто на нас. Сільські коні, які ніколи не бачили і не чули нічого подібного, стали на дибки, кинулися в один бік, другий... Бабуся, найхоробріша серед нас людина, ухопившись за голоблю, намагається накинути їм на голову плаща... Мати - в галас... Побачивши, що коні разом з підводою і бабусею зараз опиняться у прірві, я впав лицем на землю і закрив голову руками... Врятували нас дужі руки людей, що їхали слідом... Я й досі не можу собі уявити, як це їм вдалося. Це була одна з найстрашніших хвилин у моєму житті.

Через Дніпро переходили вранці. Далеко внизу плещуть хвилі. Підвода важко гупає об кожную шпалу... Треба допомагати коням перетягувати її з одного провалля до іншого. І так метрів з чотириста... Як коням вдається потрапляти задніми ногами саме на шпали, а не поміж них - для мене залишається загадкою і сьогодні...

Кілька разів бував у Каневі. Їздив вклонитися великому Кобзареві. Дивився на кам'яні бики, що залишились від того моста... Здається, вже й не так високо... Можливо, це через те, що вищим став рівень води у Дніпровських морях... Поруч побудовано новий міст...

Якщо до Дніпра німці переслідували нас, що зветься, "по п'ятах", то після нього стало трохи легше. Вирішили прямувати до Донбасу, на батьківщину матері і бабусі. Це ще близько шестисот кілометрів. Але ж коні... "Панасюку" - півтора роки, його ще й не привчали до упряжі. "Машці" - три. Возила лише легкий тарантас. Відпочинку майже не мали ніякого. Не кожную ніч їх вдавалося випрягати. Не було змоги й помити. Рамена й боки стерті до крові. Великі сині мухи обліпили рани й очі - не відігнати. Від недозрілого хліба порозбухали животи... Ноги розбиті вщент: не завжди вдавалось підкувати... Щоправда, їдемо тихше, набули деякого досвіду, та й дороги покращали. Але

все-таки... Тому перед нами постало питання: здати коней і підводу у державну організацію, отримавши за це відповідного документа, і попросити допомоги дістатися Волновахи, де у бабусі залишалася невеличка хатинка... Минав час, але охочих не знаходилося. Пересуваємося все далі й далі. Золотоноша, Оржиця, Миргород, Сорочинці... Перед війною тут знімався фільм “Сорочинський ярмарок”, в якому одного з парубків грав наш родич, молодший брат бабусі - Микола Микитенко. Це той самий Микола, до якого я колись тікав з Василькова у Київ. Він доводився мені дідом, але був молодший за мою матір. То ж не дивно, що звав я його дядьком... Звичайно, мені дуже кортіло побачити “живцем” те саме село, що показували в кіно...

Опішняя, Полтава, Карлівка... Вже близько місяця були ми в дорозі... Сахновщина, Лозова, Близнюки... Позаду залишилося понад вісімсот кілометрів. Це якщо навпростець... До Волновахи ще сто п'ятдесят. Але коні вже просто падали від виснаження. Нарешті в Близнюках в одному з колгоспів нас зрозуміли і на попутній бричці погодилися довести до Волновахи. Натомість ми залишали їм коней і підводу. Звичайно, отримавши відповідного документа за державне майно... У Волноваху нас привезли наприкінці серпня.

У Волновасі ще зберігалась збудована Єфремом і Федорою Оліфановими невеличка хатинка: всього одна кімната, метрів 16, і кухня. Земляна підлога, вкрита товстим шаром рожевого черепашечника, привезеного з Азовського узбережжя. Ніяких меблів. Зовсім невеличкий садок з тереном і сливами, якого вже багато років не торкалася хазяйська рука... Наші сусіди з одного боку - Ракитянські, а через дорогу - Мілько... Хата у останніх була велика і багата. За “тих” часів їх вважали куркулями. У їхньому погребі ми переховувалися під час нальотів німецької авіації... Запам'яталися квашені червоні помідори, за діжкою з якими я знайшов собі зручне місце. Мого віку кругленька дівчина Майя розповідала, що її батько - льотчик, недавно пролітав над їхньою хатою і скинув листа... Це було дивно: куркуль, а проте герой!... Деякий час жили в родині Ржавських. З Яковом Ржавським була одружена бабусина сестра Катря. У них було троє синів: Іван, Петро та Віктор. З молодшим Віктором стосунки у нас відразу склалися напружені. Хоч він і доводився мені дядьком, але за щось я його таки побив...

У Волновасі 12 вересня мати влаштувалася у військовий госпіталь № 864 бібліотекарем. Та німці рвалися у Донбас до основного енергетичного і металургійного центру Радянського Союзу. Вже на початку жовтня госпіталь був евакуйований далі на схід. Разом з останнім ешеленом з пораненими, знову під обстрілом і бомбами, бо бої вже точилися у передмісті, з ще меншим багажем, ніж той, що був взятий з Ланівців, виїхали і ми. Залишатися у Волновасі не мало ніякого сенсу: тут добре знали і мого батька і мою матір. Їхнє комуністичне минуле не могло гарантувати нашої безпеки під німцями. Відчувалося

і негативне ставлення до евакуйованих і партійних з боку місцевого населення... І це в революційному Донбасі!

Тепер перед нами лежали нескінченні простори Росії... На Далекому Сході (Що це? Де це?) у Читі “в органах” працював мамин брат Олексій... Пригадалася бадьора пісня про озеро Хасан, про самураїв... Від батька - “ні слуху, ні духу”... (А він був призначений саме у Волноваху і приїхав туди на 10 днів раніше нас. Не дочекавшись дружини і не знаючи, що з нами сталося, де ми, за день до нашого приїзду виїхав у Красний Лиман, де проживали його батьки і сестри, сподіваючись, що ми теж могли прибути туди. Так ми з ним і не зустрілися. Нічого не поробиш: війна...).

Рухалися на Схід ми повільно. Відчеплені вагони часто подовгу простоювали на запасних коліях. У перші дні ще доводилося закривати вікна подушками під час повітряних нальотів. Якщо близько був населений пункт, то бігали обмінювати речі на хліб...

У ті часи ще мало хто знав, що Далекий Схід - це переважно загадковий “архіпелаг Гулаг”. Кидалися у вічі численні товарняки з ґратами на вікнах, що все частіше зупинялися поруч з нашим ешеленом. З боку арештованих було лише одне прохання - які новини на фронті? Просили будь-яку стару газету... Коли поруч не було охоронця, через ґрати простягали палку, або кидали мотузку... Звичайно, це суворо заборонялось...

Без спеціальної перепустки доїхати можна було лише до Байкалу. Далі знову починалася прикордонна зона, де не виключались бойові дії з Японією. На початку вересня нас зупинили у Нижнеудінську. (Це таке місто в нижній течії річки Уди. Є ще й Верхнеудінськ...)

Незважаючи на те, що чекати перепустки довелось близько чотирьох місяців, спогадів про Нижнеудінськ майже не залишилося. Зима була холодна, теплого одягу в мене не було ніякого, то й на вулицю я майже не виходив. Квартирували ми у машиніста паровоза. Це була велика дерев'яна хата з російською піччю. Її вже топили, а тому сидіти на ній було тепло й цікаво спостерігати, що робилось унизу. В сім'ї було три дочки. Усі ходили в школу. Мати теж десь працювала. Після школи дочки спочатку хазяйнували по дому, а потім виконували домашні завдання за великим обіднім столом, що стояв біля вікна. Старша перевіряла молодшу. Мені заборонялося їм заважати. Злазив з пічки тільки для того, щоб накинувши стареньке дівчаче пальто і такі ж валянки збігати у двір “до зручностей”. Коли морози сягали більше 40, хазяї нарешті погодилися, щоб уночі я “ходив у відро”. Зрозуміло, що я волів за краще терпіти.

Коли машиніст повертався з рейсу, жінка готувала йому баню, що була збудована поруч з хатою. Милися вони разом й довго... Дочки у цей час роздмухували чоботом величезного самовара, труба якого виходила через квартиру,

накривали стола. Як варені раки, червоні й розпарені, батьки сідали за стіл пити чай, у прикуску. Батько, у виштитій білій косоворотці, поволі й поважно розповідав про події на фронті, про зустрічі із знайомими й інші новини. Розмову вели тільки батьки. Дочки, навіть випивши чай, вставати з-за столу не могли й повинні були сидіти тихо. Розумію, як важко було наймолодшій. Коли вона починала нудитися, одного погляду матері або батька було досить, щоб вона знову залякла. Вставали з-за столу, коли самовара треба було вже нахилити. Чаювання могло тривати кілька годин... Батько, мати й дочки були однакової “широкогрудої” статури...

На початку січня 1942 року моя мати звільнилася з госпітально, де працювала бібліотекаркою, і ми виїхали у Читу.

Кажуть, що назву цьому місту дали українці, яким наказали оселитися біля сопки... Сопок було багато, і їм весь час доводилось запитувати: “чи та” це сопка, “чи не та”? Справді так було, чи ні, але українська мова ще й зараз є досить поширеною на Далекому Сході... Яка ж вона живуча, наша рідна мова! Не знайдеш тут жодної української школи, та й сім’ї переважно вже змішані. А вона все лунає, і не тільки у піснях...

Олексій працював у залізничних “органах”. У 1941-му одружився з росіяною Єлизаветою Юхимівною Крюковою. Трохи більше місяця тому (25 листопада) у них народилась дочка Женя, моя двоюрідна сестра. Жили в Читі-І. Головне ж місто - Чита-ІІ. Що ж запам’яталось за півторарічне перебування в Читі?

Чита-І - переважно дерев’яне місто, розташоване на південному схилі сопки в трьох, а то і в чотирьох «поверхах», між кожним з яких не менше 30-50 метрів. Вода подається з одного “поверху” до іншого за допомогою водокачок. Суцільного міського водогону немає: які труби витримують такі морози? Наносити ранком воду - було моїм завданням. Добре, що наш будинок знаходився недалеко від водокачки. За воду треба було платити - 2 коп. за відро. Та головне - це довга черга тих, що прийшли за водою.

Тут мені вже справили зимовий одяг, і я зміг виходити на вулицю. Снігу у Читі випадає обмаль. Земля промерзає на кілька метрів, від чого утворюються глибокі тріщини. Повітря сухе, а тому морози не здаються надто суворими. Зате могили готують влітку, бо зимою їх не викопати ніякою лопатою. Чому про могили? Тому, що повз нас проходила дорога на цвинтар. Щодня нею провозили мерців. Через кілька днів на цю сумну процесію я вже не звертав майже ніякої уваги. Тим більше, що доводилося виконувати чималу домашню роботу: “отоварити картки”, принести кілька відер води з водокачки, винести жужелицю, принести дров і вугілля, розтопити пічку. Найбільше дошкуляла Женя. Вона видалась крикливою, рано відмовилась від материнського молока, а тому часто хворіла. Мені частенько випадало годувати і колисати її. А це

вже не давало змоги, навіть зробивши всі справи по дому, побігти на вулицю. Кілька разів мене вилаяли, що я не зміг “втиснути” в неї всю порцію хліба чи каші з молоком. Наступних разів я сам доїдав те, що залишалося... Зараз соромно згадувати, а тоді дуже хотілось їсти... Та й тітка не сварилася.

Другого разу замість цукру видали по карткам житні пряники. Поки доніс їх додому, в наволочці назбиралась жменя цукрового обливу. З’їв. Примітив, де заховали пряники. Коли вдома залишився наодинці, вирішив навмисне посту-кати пряником об пряник, щоб осипався облив... Робив це обережно, але кіль-ка разів. Та, мабуть, перестарався, бо коли дорослі побачили пряники, то подумали, що їх обгризли миші. Миші могли бути з чумою, а тому вирішили викинути пряники. Щоб цього не сталося, довелося зізнатися...

Іноді на картки видавали американську допомогу. Залізні баночки, в яких пакувалися сніданок або вечеря для військових: чотири галети, пакетик з кавою або чаєм, сир чи бекон... Це вже було свято. Тут вперше побачив сухе молоко і сухий яєчний порошок, теж американські. Можна було облизавши пальця, сунути його в це борошно, а потім довго смоктати самого пальця.

Навесні виділили ділянку під картоплю. Йти треба було далеко, повз озеро Кінон. Абсолютно кругле, глибоке і з холодною, як крига, водою. Кажуть, що метеоритного походження. На березі було розташоване кладовище. Піщані береги осипалися, і труни наполовину надвисали над водою.

Копати цілину, а потім двічі підгортати (“окучувати”) картоплю - справа теж не для малих, але на поле брали хліб і глечик картопляного пюре... Картоплею мазали хліб, замість масла. І була це чи не найсмачніша їжа. Картопля того року вродила. Вистачило не тільки на зиму, а й ще залишилося щось продати, коли ми виїжджали з Чити. А кажуть, що земля в тих місцях неродюча. Землю треба любити так, як вміють тільки українці. І вона їм від-дачує за це сторицею.

Цікаво, що всі спогади про Читу так чи інакше пов’язані з їжею. Зрозуміло, мабуть, чому...

Восени 1942 року, для таких як я, у розташованій поруч з нашим будинком школі, була влаштована дошкільна група. Ми виконували нескладні господа-рські роботи, зокрема, розтирали глину для гончарної артілі, що робила полумиски. А нас за це годували обідом: борщем, який наливали саме в такі ж глиняні полив’яні миски. Одного разу в групу привели новеньку дівчинку. Звали її Орина. З одним із хлопців через неї у мене навіть виникла бійка... Це було перше незвичне почуття.

В Читі у парку відпочинку я вперше побачив карусель. Під час війни у парку ніяких заходів не відбувалося. Карусель була пошкодженою і стояла замкне-ною. Які там катання під час війни! Але це був організований вихід групи. Карусель відімкнули. Молодших посадовили на коней і візки. А старшим

доручили залізти на “другий поверх” і привести карусель у рух своєю власною силою. Я так захопився цією справою, що пропустив свою чергу посидіти на коні. І це мені видалося надто несправедливим.

В Читі я вперше в житті їздив на легковому автомобілі. Це був відкритий ГАЗ-АА. Возили мене в лікарню, що знаходилася у Читі-ІІ. Незважаючи на хворобу, своє перше враження від легкової автомашини я пам'ятаю ще й досі. А ще була поїздка у Петровський Завод... Уявіть собі величезний металургійний комбінат - місто. Куди не кинь оком - високі димарі. Між виробничими корпусами, кожен з яких був завдовжки кілька сотень метрів, загубилися робочі слобідки. По “вулицям” замість трамваїв сновигають численні вузькоколіїні паровозики - “кукушки”, перевозячи технічний реманент, металеві зливки, а то й розтоплений чавун. Люди сідають на них просто на ходу і спливають, де кому треба... А ще могили “декабристів”. Про цих людей я почув, мабуть, вперше...

В Читі зі мною трапилася ще одна прикра подія, яку й зараз соромно згадувати... Якось влітку на залізничній станції продавали... морс. Рожева прохолодна рідина з приємним запахом і смаком зібрала навколо себе сотні страждаючих від спраги. Під час війни такі події траплялись не часто. Збігав додому за карафою, випросив у бабусі карбованця і став у чергу. Чекати довелося більше години. Коли наблизився до віконця, карбованець кудись зник. А насолода була такою близькою... Обходжу всі місця, де я міг його згубити. Сльози горохом котяться з очей. Аж ось один у військовій формі запитує:

- Чого рюмсаєш?
- Карбованця згубив...
- Здурів чи що, через отаке ревти?
- Так відстояв же скільки та й морс закінчується...
- Це вже інша справа, ну так ось тобі...

І протягує мені такого самого новенького ще ні разу не зігнутого карбованця, який був у мене... А треба додати, що в той час в обігу були два зразки карбованця: один з шахтарем, а другий, що дуже рідко траплявся, без малюнка, тільки з геометричним візерунком. У мене був саме такий. Замість того, щоб утертись і подякувати, я розкрив рота і без всякого сумніву промовив:

- Це ж мій...

Тепер від здивування розкрив рота військовий:

- Так ти мене ще й злодієм вважаєш?... Ах ти, байстрюче!

Залишився я в той день і без морсу і без карбованця... Йшов додому знову плачучи, тепер від сорому і від злості на себе.

Десь наприкінці березня 1943 року ми нарешті отримали звістку від батька, який знаходився на лікуванні в Уфі. Мати швидко згорнула свої справи і вже в серпні ми виїхали на Урал.

Повз Байкал проїздили вдень. Яскраво світило сонце. Море плескалося біля самих шпал. Поїзд чомусь сунув повільно. Люди вискакували з вагонів, йшли босими по воді, вмивалися, пили воду... Як це контрастувало з картиною, яку довелося бачити через багато років по тому!

Уфу я майже не пам'ятаю, бо оселились ми в Черніковську. Це передмістя Уфи, до якої раз на годину бігав один вагон трамваю. Ми, діти, краще знали такі самі, як наше, містечка, що були розташовані за кілька кілометрів один від одного: Північний, Крекінг, ЦЕС тощо. Жили ми на першому поверсі двоповерхового дерев'яного будинку. Зсередини стіни були обшиті фанерою. Займали одну довгу кімнату метрів 14-16, перегороджену марлевою завіскою, за якою спали ми з бабусею. Будинок належав працівникам холодокомбінату, керівництво якого, звичайно, було єврейської національності. В холодокомбінаті можна було підробляти на обдиранні овечих кишок. Платили за це тими самими кишками, з яких можна було натопити смальцю, зробити ковбасу. Бабуся, звичайно, такою нагодою користувалася, а тому у нас смалець бував. Шкодували за картоплею, якої тут майже не було зовсім, і хлібом, який видавався за злидінними нормами воєнного часу. В їжу йшла навіть підсушена картопляна шкарлупа, з якої робили гіркі на смак оладки. Замість цукру вживали сахарин... На ринку в Північному (кілометра 3-4 від Черніковська) можна було дещо продати, або виміняти. Ходив туди з бабусею. Продавав старі газети, які йшли на "самокрутки". Влітку на кінцеву трамвайну зупинку носили продавати холодну питну воду. Йшла вона по копійці за кружку. Так що діти вміли заробляти гроші ще в ті далекі воєнні часи, а не тільки тепер, коли миють іноземцям або "новим українцям" автомашини... В Черніковську ми прожили дві зими і літо 1944 року.

Зима на Уралі не має нічого спільного з Далеким Сходом. Снігу випадає багато. Щоб розчистити дорогу, трактори тягали за собою величезного дерев'яного трикутника. А у відвалах по боках дороги заввишки 2-3 метри ми - діти - робили фортеці, ходи сполучення, снігові палаци... На поверхні, куди не кинь оком, біло-голуба рівнина, по якій так кортіло побігати на лижах..., якби були. У Віктора Слєп'янова (це син керівника комбінату) були справжні бігові лижі: довгі, тоненькі, добре прогнуті, з високо загнутими носами, з жорстким кріпленням, чорні, блискучі... Одне слово - фінські. Та стільки бажаючих: хіба всім догодиш?.. Матері, що влаштувалася працювати на авіазаводі, вдалося десь випросити широкі, грубі як неотесані дошки, майже не загнуті солдатські лижі. Але це був чудовий подарунок, бо у інших і таких не було! Бігати на них навипередки було важкувато. А от кататися з гори - краще, ніж на бігових. Поблизу нашого будинку була цеглярня, а поруч з нею - величезний котлован, метрів 150 діаметром і до 30 глибиною, з якого вже багато років брали глину. Котлован разом з територією цеглярні обнесе-

ний в кілька рядів колючим дротом, якого весь час обривали робітники, що працювали на цеглярні, заради скорочення дороги. Влітку всередині котловану утворювалося озеро, по якому ми плавали на плотах. А взимку з крутих берегів було чудово спускатися на лижах. Героїзмом вважалося прокласти лижню першим в найнебезпечнішому місці. Лечу, аж дух захоплює. І от бачу, що просто мене на дні котловану височить стовп, обмотаний колючим дротом. Ніякої можливості звернути, ані зупинитися. Або лижі зламаю, або... Встиг розставити ноги і на шаленій швидкості гепнувся об стовпа. Від удару на короткий час втратив свідомість. Коли відкрив очі, побачив друзів, що обтирали кров з мого обличчя.

- Як лижі? - питаю.

- Та лижі цілі... (Їх вже знайшли і ввіткнули в сніг поруч зі мною). А от чи ти цілий, ми ще не знаємо...

Були в мене і ковзани. Приладнувати їх до взуття треба було ремінцями, дротом або навіть шпагатом за допомогою дерев'яної закрутки. Коли приходили морози, а снігу ще було замало, наповнені осінніми дощами рівчакі, заглиблення і навіть калюжі перетворювались на ковзанки. Через відсутність рівних майданчиків достатнього розміру, в хокей ми не грали. Та й сама гра в ті часи ще не була такою популярною, як це сталося згодом. В холодну зиму 1943-44 років нам здорово "пощастило". Потужний водовід, що проходив неподалік від нашого будинку до електростанції, креснув, і на поверхню вже добре промерзлої землі вилилося ціле море води. Розмір крижаної пустелі, що утворилася від цього, сягав кілька сотень метрів в усі боки. В центрі дивовижної площини, яка вранці і увечері під косим сонячним промінням світилася всіма барвами райдуги, височіла крижана гора, бо вода ще довго перебувала з глибини землі. Такої ковзанки мені більше ніколи не доводилося бачити. Розженешся, вискочиш на гору, а потім довго-довго котишся у будь-який бік. А якщо розіпнути поли пальта, то ще й керувати можна, як вітрилом. Та все ж таки провалився у якусь ополонку, по самісіньке горло, так що й вибратися було важко. Поки добіг до дому, одяг задубів. Пішов до сусідів, бо боявся, що влетить. Здається, минулося... З дроту, завтовшки з сантиметр,гнули фінські сани. Якщо полоз був достатньо довгий, то причепившись за машину або воза можна було їхати на них гуртом. Через нестачу бензину, майже всі вантажні машини і трактори були газогольдерні - з генератором позаду кабіни і великою купою пиляних цурупалок в кузові...

Була у нас ще одна розвага. Недалеко від залізничної колії валявся величезний металевий верстат (ще мабуть минулого століття виготовлений) із привідним колесом від шківу. Діаметр колеса близько двох метрів, а ширина полозу сантиметрів сорок. Верстат нахилився, наполовину загруз у землю, і, мабуть, не було таких засобів, щоб його зрушити з місця і куди-небудь відтягти.

Самим цікавим для нас було те, що колесо легко оберталося навколо вісі. Якщо його добре розкрутити, то воно само могло обертатися ще кілька хвилин. Для випробування витримки хто-небудь із хлопців лягав зсередини колеса на обід, ухопившись руками за спицю, а всі гуртом розкручували колесо так, щоб аж свистіло. Рахували, хто яку швидкість витримує і як довго. В обидва боки. Щоб колесо крутилося довше, лягали на нього удвох, для рівноваги. Цікаво було спостерігати, як після зупинки колеса випробувані приходили до тями. Ми називали колесо чортовим. А у сучасних космонавтів подібна машина називається центрифугою.

Влітку побував у піонерському таборі поблизу міста Салавата. Відвідав печеру цього уславленого соратника Пугачова. Таких лісів, які були в ті часи на Уралі, я більше ніколи не бачив. Височенні кедрі і сосни. А що могло бути смачнішого для дітей за кедрові горішки? Звичайно їх оббивають з дерев восени. А тут я угледів кілька вцілілих шишок на товстеному дереві. Щоб не забруднитися живицею, роздягся до трусів і поліз, притискуючись до стовбура. Живиця обліпила груди, руки, живіт... Кожний метр давався важко, бо доводилося обережно відліплювати шкіру. На другий день груди і живіт перетворилися на панцир від засохлих крові і лімфи. Ці горішки я запам'ятав надовго.

В Черніковську в 1944 році я вперше пішов у школу. Відразу у третій клас. До школи було далеченько. Щоб скоротити дорогу, ходили через яри і голе поле. Кілометрів зо два з половиною. Взимку рано сутеніє. Хуртовина ховала від нас стежки і далекі вогники селища. Іноді із школи доводилося повертатися майже навмання. Школа знаходилась в одноповерховому дерев'яному бараку, який наскрізь продувався вітром. Палива не вистачало. Іноді ми всім класом ходили за дровами за кілька кілометрів на фанерну фабрику. Кожний ніс на собі цурупаль 1,5-2 метри завдовжки і 15-20 сантиметрів завтовшки. Важку цурупаль несли удвох. Пиляли і рубали вже в школі. Другою проблемою був папір. Писали, хто на чому міг. Нашому класу пощастило: рідний брат класної виховательки був офіцером. Війна вже йшла за кордоном. І іноді він надсилав їй пакунок трофейних чистих зошитів: вузьенькі, маленькі, з сірого паперу, але справжні. Видавали як нагороду за успіхи у навчанні... Частенько доводилося виручати єврейського хлопчика - Юрка Футрицького, що мешкав у тому ж будинку, що і я. На нього чомусь завжди влаштовували полювання. Переховувалися в заметах, а тому додому поверталися пізно. Проте сама "гра" приносила своє задоволення.

Вранці дуже не хотілося вставати з ліжка, бо в кімнаті було холодно. Опалювались електрикою: азбестова труба сантиметрів 15 в діаметрі і довжиною сантиметрів 30, на яку була намотана ністатинова нитка дроту від звичайної електроплитки. Все було б нічого, якби вона так часто не перегорала. Коли

вже не стало ніякої можливості з'єднувати кінці вщент перетлілого дроту, а в кімнаті ставало все холодніше, я вперше вирішив серйозно зайнятися електро-технікою. Десь на смітнику надібав пружину, на вірець тих, якими закривають важкі двері. Намотав її на азбестовий корпус і приєднав до електрошнура. Звичайно, що з першого разу вибило пробки. В усьому будинку згасло світло. Сусіди, що не знали, чому це трапилося, вставили товстішого “жучка”, і плитка запрацювала. Та ще й як добре! Пружина швидко стала червоною. В кімнаті потеплішало. Бабуся і сусіди дивувалися моїй кмітливості. Так що потяг до електротехніки в мене прокинувся рано. Проте й сьогодні не можу зрозуміти: чому не загорілась настінна проводка? До того ж будинок був дерев'яний !

Свято Перемоги ми зустрічали вже у Львові. Забирати нас приїжджала мати. По дорозі на кілька днів зробили зупинку у Москві. Готель теж мав назву “Москва” (той самий, що поруч з Червоною площею). Дивувалися метрополі-темом. Побували в кількох музеях. Відвідали старий цирк. (Їхали, здається, трамваєм “А”). Під самим куполом виступали еквілібристки на велосипедах сестри Кох, на манежі - клоун Румянцев зі своєю таксою Кляксою. Вечорами з вікон готелю спостерігали салюти. Все це справило на мене незабутнє враження.

БАТЬКИ І ДІТИ

Тепер кілька слів про тих “лелек”, які у грудні 1934 року принесли мене у Потіївку, невелике село на Житомирщині. Кажуть, що у ту зиму стояв “собачий холод”. І не дивно, бо за східним календарем це дійсно був рік собаки! Згодом я довідався, що тільки-но народжених телят умисне виносять на холод, щоб уберегти від хвороб. То ж, мабуть, природа подбала аби і я був загартованим.

(Невеличка довідка. Село Потіївка на українському Поліссі сьогодні входить до Радомиського району Житомирської області, а у ті роки було районним центром. Так що виходить, що я “із Поліщуків”. Засноване село у 1584 році як маєток митрополита і до XVII століття належало Києво-Печерському монастирю. Виникло воно навколо поташевого промислу. Селяни займалися також видобутком та обробкою болотної руди, мли-нарством, броварством та виробництвом дерев'яних речей. Серед господарів цього маєтку архіви згадують княгиню Марію Волконську, титулярного рад-ника Дмитра Скуратова, поміщицю Марію Кікіну... Під час Першої світової війни багато мешканців села було нагороджено орденами святого Георгія. Під час Другої - тут діяла відома на все Полісся група підпільників Івана Богайченка. У 1989 році Потіївка стала одним з найбільших в Україні місцем

переселення з Чорнобильської зони. На кінець ХХ століття в селі проживало 2100 мешканців, працювала агрофірма. Село відоме на всю Україну талановитою вчителькою французької мови Діною Наумівною Зайшлій, випускники якої абсолютно вільно володіють французькою мовою, незалежно від того чи працюють вони у посольствах України за кордоном, чи на молочній фермі у Потіївці. Крім сільського господарства, жителі села займаються видобуванням граніту, виробництвом цегли...).

На день мого народження батькові вже виповнилося 30 років. Це було його перше і останнє одруження: у ті часи до шлюбу ще ставилися досить відповідально. Працював він головою райвиконкому, бо Потіївка на той час була районним центром. Як не соромно, але після того в Потіївці я не був жодного разу. Коли через шістдесят років мені знадобилося посвідчення про народження, Потіївка вже стала рядовим селищем Малинського району. На всі листи мені відповідали, що архівні документи втрачені під час війни...

Народився Микола Павлович 18 жовтня (за старим стилем) 1904 року на станції Флорешти Бельцівського повіту Бессарабської губернії в родині професійного залізничника. (Колись це була дуже почесна спеціальність, порівняти можна хіба що з сучасним авіатором!) Микола був старшим сином у родині Павла Григоровича і Віри Архипівни (уроджена - Сапожнікова). У батька було два брати - Леонід і Антон і дві сестри - Рая і Марія. За автобіографічними даними, восени 1914 року почав навчатися у двокласному залізничному училищі у Жмеринці. З 1918 року - у Могилів-Подільському "вище-початковому" училищі, реорганізованому згодом у "трудову" семирічну школу. Після її закінчення у 1921 році працював ремонтником на станціях Могилів-Подільський і Виска. Саме тут в кінці березня 1922 року батька було прийнято до лав ЛКСМУ комсомольським осередком при Мало-Висківському цукровому комбінаті. З січня 1924 року - слюсар, помічник машиніста, машиніст біля двигуна внутрішнього згоряння в центральній майстерні по ремонту сільськогосподарських машин при цьому ж цукровому комбінаті, де був одночасно секретарем комсомольської організації селища. З цього часу батько собі вже не належав, виконуючи волю партії. В січні 1925 року був прийнятий кандидатом, а в серпні того ж року в члени партії...

(А ось що особисто розповідав мені батько про цей період свого життя.

"Пам'ятаю себе зі станції Сербинівка, біля Жмеринки, де у 1913 році я пішов у перший клас. Ще й досі на станції стоїть старий двоповерховий цегляний будинок, в якому жили залізничники. Пригадую, як у 1914 році у цьому ж будинку зупинявся якийсь російський генерал, який дав мені карбованця на цукерки. Із Сербинівки, ще хлопцем, я неодноразово тікав на фронт. Солдати охоче брали мене в ешелон, пригощали цукром, але у фронтовій смузі я вже

нікому не був потрібний. У Волочиську мене знімали з поїзда і відправляли додому. Дома батько "давав мені по шиї", але я залишався з цукром. Саме у Сербинівці я довідався про зречення царя. Коли переказав цю новину одному селянину, що возив на станцію вапно, то заробив від нього батогом. У батька було п'ятеро дітей, серед яких я був самим старшим. Батько працював черговим на станції і часто змінював місце роботи, бо на всю родину давали при переїзді на нове місце "підйомні". У 1918 році ми жили у Могилів-Подільську. Під час Громадянської війни Могилів-Подільський кілька разів на день переходив з рук у руки. Мої ровесники групувалися за політичним принципом. Більшовики (малочисельна група, дивно, що її очолював син жандарма, у якого було прізвище - "нікалка", він навчався у гімназії, а тому з політичної точки зору був досить грамотним; здається згодом він став червоноармійцем). Петлюрівці (найбільш чисельна група, яку очолював Микола Стороженко), денікінці (найменша група, у яку входили діти високих залізничних начальників). Особливо звабливими за формою були петлюрівці: шабля, смушкова шапка, жупан, "оселедець" на голові... За майновим цензом це була найбільш різноманітна група. Частина петлюрівців одягалася в іноземну піхотну форму, але кавалерія - обов'язково у синіх штанях, з червоною китицею на шапці і при коні. Коли змінювалася влада, у місті верховодила відповідна група. Частіше за інших у місті хазяйнували петлюрівці. Період був досить складним і незрозумілим для молоді, через що багато з них заплатили життям. Інші переходили з одного табору до другого. Я на той час, за сучасною міркою, вже мав 4-класну освіту (навчався у 2-класному залізничному училищі Південно-Західної залізниці, учні обов'язково повинні були носити залізничну форму; 2-класне училище прирівнювалося до 6-літньої школи, що давало право працювати писарем). Я переконував друзів у тому, що обов'язково переможуть більшовики, бо у Леніна, який запам'ятався мені по одному з плакатів, "голова більша, ніж у інших". У 1919 році я залучився до організованого політичного руху молоді - "комсомолу". Мене запросили на перше організаційне засідання саме через форму залізничника: "Заходь до нас, хлопче. У нас ще немає представників залізничної молоді !"

У 1922 році батька перевели на станцію Виски (сучасна Кіровоградська область). Там я став бійцем ЧОНу ("Частина особливого призначення") з ліквідації бандитських угруповань. На жаль, документи про мою участь у боях під час війни залишилися в Ланівцях... У серпні 1925 року я став членом РСДРП(б) - Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків").

В 1926 - 1928 роках батько - секретар Компаніївського і Ново-Українського райкомів комсомолу на Одещині. У квітні 1928 року батька висувують вже на керівну партійну роботу і призначають секретарем райпарткому у

Верблюжках, а через півроку переводять на таку саму посаду до більшого - Єлісаветградківського району. Під час перебування на посаді секретаря Єлісаветградківського райкому партії, незважаючи на поганий зір правого ока (0,01 від норми, за що батько ще в 1926 році був визнаний не придатним до служби в армії), йому було присвоєне звання старшого лейтенанта запасу. У березні 1931 року цей район ліквідується, а батька переводять у Волноваху. (Отут він і зустрівся вперше з молодою активісткою семирічної школи Галиною, яка й стала згодом його дружиною і моєю матір'ю). За те, що рішенням райпарткому було знято з роботи керівництво станції Волноваха без погодження з парторгом Катеринославської залізниці, батька знімають з роботи і посилають на навчання у Київську філію Союзної академії постачання. Через рік відкликають і призначають секретарем райкому партії у Лугинськ Київської області. В грудні 1933 року рішенням Київського обкому КП(б)У батька посилають на радянську роботу до Потіївки, де його обирають головою Потіївського районного виконавчого комітету райради депутатів.

(І знову дамо слово батькові:

"У перші роки існування комсомолу його головними задачами були кампанії пропагандистського і просвітницького характеру. Можливо, що у промислових центрах рух мав також організаційні і творчі форми діяльності. А от в сільській місцевості все зводилося до роз'яснення політики і мети Радянської влади, залучення молоді в МОПР ("Міжнародна організація допомоги революціонерам"), зміцнення і удосконалення роботи комбідів (комітетів бідноти). Все це було пов'язане з НЕПом ("ною економічною політикою"). Основна робота розпочалася у 1927 році. У січні мене призначили секретарем райкому комсомолу в Компаніївці і Новоукраїнці (Херсонська губернія або Єлісаветградківський округ; за старих часів адміністративний поділ був таким: волость (зараз район), уїзд (повіт), губернія (зараз область). У 1927 році склалася напружена ситуація з продовольством, у зв'язку з чим були введені хлібозаготовки. На селян накладався також грошовий податок і вводилося "добровільне" грошове оподаткування. Ці гроші повинні були йти на розвиток економіки, благоустрій і т.п. За проданий державі хліб давали змогу придбати дефіцитні товари. Мені довелося проводити таку роботу в досить заможному селі Фурманівка Новоукраїнського району. Як би сказали тепер, "захід був проведений на високому організаційному рівні", спочатку робота з активом, а потім загальне зібрання. На обох заходах мені довелося проголошувати тригодинні промови. Після моєї промови один з куркулів сказав: "Бачу, що платити доведеться, але я заплатив би і більше аби злучити оцього промовця з моєю дружиною, та щоб вона народила такого самого хлопця-горлопана". Переповнене приміщення вибухнуло сміхом і оплесками. Не можна було гаяти ні хвилини. Скориставшись моментом, я вигукнув у залу:

"Хто за самообкладання - піднесіть руки!" Піднесли майже всі присутні... Після зібрання, розходячись по домівках, селяни дивувалися тим, як здорово цей горластий доповідач зумів їх обвести навколо пальця. Пізніше, коли в селі було організовано кооператив з вирощування свиней, постало питання про його назву. Селяни у райвиконкомі зголосилися за те, щоб кооператив назвати на ім'я доповідача на зборах. Важко сказати, чого було більше у цій пропозиції: селянського гумору чи недостатньої освіченості. Але сам факт - досить показовий...

(Додам кілька слів від себе. Комсомольська організація Новоукраїнського району тривалий час залишалася однією з кращих у республіці. У 1974 році її єдину було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Не виключено, що цьому сприяли традиції, закладені свого часу одним з перших секретарів районного комітету комсомолу... З листів до батька відомо, що до нього неодноразово зверталися з проханням поділитися своїми спогадами для організації музею. Але батько, на жаль, відмовився).

...На початку 1928 року, за успіхи в хлібозаготівлі, мене призначають секретарем райкому партії Верблужківського району Кіровоградського округу. Там я працював трохи більше року. Одним із перших у Союзі розпочав колективізацію. За це мене з підвищенням призначають секретарем райкому у більший Єлісаветградківський район, на той час добре відомий своїм бандитизмом. Там я працював понад три роки. Це був важкий період колективізації. Не дивлячись на погрози і прямий розбій, організовані мною колгоспи міцно стояли на ногах, не розпадалися, не було повстань (їх чомусь називали "волинками"). Обирали мене секретарем відкритим голосуванням. "Старики" були проти того, щоб секретарем райкому був ще зовсім "зелений" (23 роки!) юнак. Пізніше, коли ми попрацювали разом, багато з них визнали, що помилялися. Навіть після опублікування статті Сталіна "Запаморочення від успіхів", в Єлісаветградці колективізація залишилась на рівні 98%. Секретар окружному Снегов (більшовик з дореволюційним стажем, зараз пенсіонер у Москві, на думку тих, хто його знав - "надзвичайно світла голова") і той дивувався успіхам молодого секретаря райкому...

("Львівська Правда" за 8 серпня 1967 року надрукувала статтю кореспондента В. Радовського за назвою "Московські зустрічі", в якій розповідається про старих більшовиків, що свого часу працювали на території України, зокрема про Олексія Володимировича Снегова... Нижче наведено уривок із цієї статті.

"...Наприкінці нашої бесіди Олексій Володимирович запитав.

- Пробачте, а з якого міста ви приїхали в Москву?

- Зі Львова.

- У такому випадку обов'язково познайомтесь з головою партійної комісії

при Львівському обкомі партії Миколою Павловичем Варваричем. Адже це його змалював Григорій Епик на сторінках роману "Перша весна" в особі секретаря райкому партії Діденка. Передайте від мене Миколі Павловичу привіт"...

Роман Григорія Даниловича Епіка "Перша весна" був виданий вже після реабілітації розстріляного у 1938 році письменника. Сам Снегов слугував у романі прообразом секретаря окружному Дмитра Холода... В роки сталінських репресій Олексій Володимирович просидів 18 років у в'язниці. Батько завжди дивувався, чому його за зв'язки і "оригінальність" у роботі не репресували у тридцяті роки. На його думку, так сталося тому, що йому вдавалося підтримувати добрі стосунки з "органами").

...У 1931 році Єлісаветградковський район приєднали до Знаменки. Мене перевели секретарем райкому у Волноваху. Там я і познайомився з 16-річною Галиною Оліфановою... Перед цим, у лютому, мені вперше дали путівку на курорт, у Крим. Здається, я так і не второпав цього призначення... У Волновасі у мене склались конфліктні відносини з парторгом ЦК Катеринославської залізниці з приводу введення спарених паровозних бригад. Раніше бригаду могли відправити у рейс на будь-якій машині. За новою системою пропонувалося за кожним паровозом закріпити дві бригади, що безумовно підвищувало відповідальність у ставленні до техніки, ліквідовувало безосібку. Таким було рішення ЦК, але у Волновасі чомусь до нього поставилися негативно. Мені довелося рішенням бюро райкому зняти з посади кількох парторгів дороги, що й стало причиною конфлікту. Мене і парторга ЦК викликали в ЦК КП(б)У і запропонували уладнати конфлікт. Я відмовився. Тоді, щоб закрити питання, мене направили на навчання в Академію постачання у Києві (це була філія московської промислової академії). З цієї нагоди була навіть публікація в республіканській газеті "Комуніст". Але весною 1933 року мене відкликали з другого курсу академії і направили першим секретарем райкому в Лугини Київської області (зараз - Житомирської). В цей час проходило очищення партійних лав, і кадрів не вистачало. Але трапилося так, що на цю саму посаду, за рекомендацією Мануїльського, призначили ще одного, а мені запропонували посаду заступника в інший район, де секретарем був член ЦК. Я відмовився і просив дати мені самостійну ділянку роботи. Тоді мене направили на посаду голови райвиконкому в Потіївку...

Тут на мене чекала перша неприємність... Це був рік великого голодомору в Україні. Мій попередник створив на колгоспній землі підсобне господарство. А в цей саме час вийшла постанова ЦК проти розбазарювання колгоспних земель. Мене покарали як "стрілочника": оголосили сувору догану "за допущену помилку при розподілі продовольчої допомоги колгоспам" (в інших документах: "за невірний розподіл посівного матеріалу", "за нереагування, як

голови райвиконкому, на випадок порушення статуту сільськогосподарської армії”) і направили на посаду заступника голови райвиконкому у Васильків...

(Варто відмітити характерну особливість Варваричів - нестандартне мислення і винахідливість при розв'язанні будь-яких складних проблем, самостійність в прийнятті відповідальних рішень і навіть конфлікти з цього приводу з керівництвом. Навчити цьому неможливо... Складається враження, що це - риса спадкова...).

Увечері 12 грудня друзі проводжали батька в дорогу. Засиділись допізна. О третій годині ранку у майбутньої матері почалися перейми. Ледве встигли одвести до лікарні. Я з'явився на світ уже о шостій. Наступного дня батько змушений був-таки їхати до нового місця призначення. Через два тижні він забрав до себе і нас.

Спочатку батько працював заступником голови Васильківського райвиконкому. З вересня 1935 по вересень 1937 року - завідуючий культпропвідділом Васильківського райкому партії. В 1937 році батька знову обирають депутатом і він стає головою Васильківської міськради...Зберігся батьків паспорт, виданий 7 січня 1937 року Васильківським районним відділом міліції і дійсний до 7 січня 1942 року, тобто на п'ять років. Цей паспорт виданий на підставі попереднього паспорта, який був виданий 15 жовтня 1933 року “Українським районним відділом міліції Лугинського району”. У паспорті зроблений запис про народження сина Антона в 1934 році, хоча запису про одруження немає, а також зроблені відмітки про постійну прописку: з 19 березня 1935 р. у Василькові по вул. Профінтерна, 21; з 5 жовтня 1938 р. у Василькові по вул. Леніна, 31; з 12 вересня 1940 у Ланівцях по вул. 11 Листопада, 28; з 20 серпня 1941 р. – війна - у м. Волноваха Сталінської обл. по вул. Шевченка, 20. А також відмітки про тимчасову прописку у м. Києві: з 11 по 21 квітня 1937 р. по бульвару Шевченка, 7; з 11 по 21 вересня 1937 р. по вул. Леніна, 3; з 2 листопада 1938 р. по 1 січня 1939 р. по вул. Міллонній, 14; з 7 по 22 лютого, з 8 по 18 квітня і з 11 по 26 листопада 1939 р. по вул. Кірова, 28; з 14 по 29 серпня 1940 р. по вул. Леніна, 3. У ті часи відрядження з Василькова до Києва вимагало кількох днів. Цікаво, що відмітка про виписку з попереднього місця проживання не робилася).

...У цей час я закінчив вечірню педагогічну школу (філія Київського педінституту) і мене призначили завідуючим районним відділом народної освіти. Після приєднання західних областей України, 6 січня 1940 року мене переводять на таку саму посаду в Ланівці Тернопільської області. Через півроку, в червні 1940, туди ж переїхала і родина. Дружина щойно закінчила другий курс вчительського інституту у Києві, а тому її призначають завідуючою учбовою частиною середньої школи (хоч на той час там було всього 8 класів...

(Так почалося наше знайомство з Західною Україною, до якої я прикипів

усім серцем. Можливо через те, що саме тут, під впливом спілкування з місцевими дітьми, я почав усвідомлювати себе українцем...).

...Війна для нашої родини, як і для всіх інших, почалася цілком несподівано. Літом 1941 року Галя мала тримати державний екзамен за повний курс інституту і виїхала до Києва. На 22 червня була призначена консультація, а на 23 - екзамен. Ранком 22 німці бомбардували столицю України. О 12 годині виступив Вячеслав Михайлович Молотов - Нарком закордонних справ СРСР, а до того часу ще всі вважали, що проходять військові маневри. Чоловікам було наказано негайно прибути у військкомати. Рух поїздів було призупинено. У той же день випадковим поїздом, придбавши квитка "з рук" у якогось військового, Галя виїхала у Тернопіль, а 23 вже була у Ланівцях...)

На третій день війни батьку було запропоновано супроводжувати мобілізованих для Червоної Армії коней до станції Вапнярка, де формувався артилерійський полк. Після передачі коней повернутися до Ланівців він вже не зміг. В Шепетівці дізнався, що район окупований німцями. Довелось повертатись в Київ. В ЦК партії йому було запропоновано виїхати у Волноваху, в якій він раніше працював, на посаду районного уповноваженого наркомату заготівель. Звичайно, це була нагода зустрітись з сім'єю, яка, в разі успішної евакуації, скоріш за все, теж прямувала б у рідні місця, тим більше, що у бабусі там залишався будиночок. Батько прибув у Волноваху 20 серпня. А ми на конях дісталися туди лише 30 серпня. Не заставши нас у Волновасі, Микола поїхав в Красний Лиман, де проживали його батьки і сестри, не виключаючи, що ми теж могли приїхати туди.

Німці підходили до Донбасу. Що-небудь заготовляти було пізно. Батька призивають в армію і направляють в артилерійський полк, який дислокувався у м. Серго. Невдовзі його переводять у 49 запасний стрілецький полк і призначають комісаром будбата № 1067, який спеціально формувався для створення бази військової промисловості на Уралі, зокрема для будівництва 26 авіаційного заводу в Уфі.

Добре відомі темпи, якими споруджувались військові об'єкти під час війни. Урал, зима 1941-42 років... А батько, якого я пам'ятаю завжди розхристаним, з комсомольським запалом - комісар батальйону, в якому нараховувалось кілька тисяч бійців. В результаті застудився, схопив двостороннє крупозне запалення легень, з ускладненням на печінку. Коли роботи по спорудженню моторного заводу були завершені, бійці батальйону прийшли провідати батька у шпиталь і ледве знайшли його... у відділенні для безнадійних. Завдяки їх клопотанням, знайомий лікар будь-якою ціною вирішив врятувати ще одного Павку Корчагіна... Після одужання батько був комісований із збройних сил і влаштувався на роботу заворгом райкому партії і секретарем партійної організації того ж авіаційного заводу № 26. Так що я не перший з Варваричів, що

мав безпосереднє відношення до авіації. На початку 1943 року батько розшукав нас у Читі і викликав до себе.

Після звільнення Західних областей України від німців, в листопаді 1944 року батька і матір направляють на партійну роботу у Львів. Так ми знову повернулися на батьківщину, в Україну... У 1949 році (у віці 45 років!) батько поступає на заочне відділення Львівського педагогічного інституту, яке закінчує у 1952 році за фахом учителя історії середньої школи. З цього часу він вже має повноцінну вищу освіту... Спочатку батька призначають інструктором Львівського обласного комітету партії. Пізніше - заступником завідуючого організаційного відділу обкому, а потім - завідуючим особливим відділом. Неодноразово обирають секретарем партійної комісії апарату обкому (головою партійної колегії). З цієї посади він і вийшов на пенсію в травні 1968 року. Незабаром батьки переїхали у Київ...

Мати на десять років молодша за батька. Традиційно розумна різниця у віці. Чоловік, який безумовно несе головну відповідальність за добробут і збереження сім'ї, повинен мати більше життєвого досвіду і користуватись безперечним авторитетом у дружини, а отже, і у дітей! Це я відчув безпосередньо на собі і на долі своїх нащадків.

Дівоче прізвище матері - Оліфанова, але уроджена - Ткаченко. Народилася 12 грудня (за старим стилем) 1914 року. Федора Олексіївна - її мати, 1893 року, з багатодітної сім'ї Микитенків, за прізвиськом Погрібські (бо рили погребі й колодязі), після закінчення двох класів церковно-приходської школи працювала наймичкою в багатих німецьких сім'ях. Ці роки згадувала як найприємніший період свого життя, бо харч був добрий, праця і відпочинок організовані, одяг і чистота вишукані. Дещо навчилася говорити німецькою мовою. Колоністи її шанували і хотіли видати заміж за свого співвітчизника. Не погодилась. Бо покохала "свого", з Ольгівки (зараз - Великоанадоль) - Івана Ткаченка, з Горяшників, бо жили на горі. Невдовзі після заміжжя почалась Перша світова війна. Усіх чоловіків з села "забрили" в армію. Дочку виховувала сама. Визрівали революційні події. Пригадуючи, розповідала про свої виступи на мітингах з вимогою: "Дайте нам хліба! Поверніть наших чоловіків з фронту!". дочекалась... Іван прийшов додому після Лютневої революції. Народила йому ще й сина, якого назвали Олексієм (чи не на честь свого батька?). Аж тут почалися жовтневі події і громадянська війна... "Червоний партизан" Іван Ткаченко разом зі своїм братом Сашком, були заручені у 1919 році на очах у своєї молодшої дружини і дочки бандою отамана Шкуро. (Того самого, що після революційних подій переховувався в Ірані і Закавказзі). Ця драма відбулась в Ольгівці. Залишившись удовою з двома малими дітьми на руках, без жодних засобів до життя, моя бабуся - Федора

Олексіївна Ткаченко спромоглася ще раз вийти заміж вже за робітника Єфрема Федоровича Оліфанова, який працював на залізничній станції («змащувачем» - в ті часи ще треба було на зупинках доливати мазут у букси вагонних коліс, зчіплювачем вагонів, кочегаром, все ж таки заробіток - 63 крб. на місяць!...). Дітей від другого чоловіка у неї не було. Моя мама свого вітчима не любила, хоч і пригадувала, як він її пестував... Лише в 1931 році, перед тим як поступати у технікум, відбулось офіційне заочерення, і вона з Галини Іванівни Ткаченко "перехрестилася" на Галину Єфремівну Оліфанову. А 2 грудня 1934 року (за одинадцять днів до мого народження) Єфрем Федорович, поспішаючи на заняття по технімуму, намагався проскочити між колесами товарняка, який поволі рухався, і загинув... Так бабуся в 41 рік вдруге стала вдовою. Влаштувати власне життя спроб більше не робила. Діти були вже дорослі. А незабаром вона надовго замінила мені матір.

Наскільки я пам'ятаю, бабуся була атеїсткою. (Хоча ім'я Федора - Теодора означає те саме, що Богданна - "дарована Богом"). Мені вона розповідала, що після смерті першого чоловіка з усього добра, що залишилося у неї, була корова. Це був єдиний засіб для життя, принаймні, щоб вигодувати дітей. Бабуся дуже пильнувала за нею. Але незважаючи на це, корова захворіла. Останні копійки були віднесені до церкви. Як вона благала Бога, щоб врятував корову! Та все марно... Після того, як корова здохла, бабуся більше у церкву не ходила. Іноді брала у руки карти, нашіптуючи: "Тридцять шість карт, скажіть мені правду, чи живий Коля, чоловік моєї дочки..."

У вересні 1922 року мати почала навчання у фабрично-заводській семирічній школі, яку закінчила в 1930 році. (Цікаво, що разом з дочкою у «Волноваській Семирічній Залізничній Школі Катеринославської залізниці» - так написано на печатці - вчилася і Федора Олексіївна, яка 12 червня 1929 року отримала «Посвідку ч. 19113» про успішне закінчення Вечірньої Робочої Школи I ступеня. А в цей час їй вже виповнилося 35 років!) Згідно з педагогічною характеристикою, Галина Єфремівна в школі "сумлінно ставилась до громадсько-корисної роботи", брала активну участь в житті комсомольської організації, МОПР (Міжнародна організація допомоги революціонерам), в комітеті по ліквідації безграмотності, була секретарем санітарної комісії школи, працювала в шкільному клубі... Після закінчення школи за направленням Волноваського райкому комсомолу рік працювала учителькою "нульового класу". В 1931-34 роках була телеграфісткою на станції Волноваха і одночасно навчалась на четвертому курсі вечірнього робітничого факультету філії Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту.

Ось що розповідала мені мама про свою першу зустріч з моїм батьком:

"Трапилося це в 1930 році, коли мені виповнилося лише 15 років. Я щойно закінчила Волноваську фабричну залізничну семирічну школу і через нестачу

вчителів була призначена вчителькою "нульового" класу цієї самої школи. Кількох молодих активісток школи відрядили в село для надання допомоги на хлібозаготівлі. Як і більшість активісток того часу, я була одягнена в світло-жовту шкіряну куртку. На голові - косинка, а через плече - сумка. Разом з директором школи - Макаренком і подругою Мотрею Ковтун я стояла біля сільради селища Красне, коли раптом туди підїхала невеличка легкова машина, здається, американської марки. З машини вийшов худорлявий високий хлопець у чорних шкіряних штанах і чоботях, чорній шкіряній куртці і косоворотці, на голові - кепка. Він про щось поговорив з головою сільради і поїхав. Як мені потім сказали, він "кинув на мене око", бо поцікавився дівчиною, що стояла біля сільради.

Вдруге ми зустрілися у 1931 році на районних стрілецьких змаганнях. Ми з Мотрею посіли першій місця. У Волноваському клубі нам вручали призи - бібліотечки книг. Призи вручав секретар райкому Микола Варварич... Третя і найбільш пам'ятна зустріч сталася на кінних змаганнях восени того ж 1931 року.

Пам'ятаю, що було холодно, але мені дуже кортіло потрапити на очі вже знайомому секретарю, який теж був присутнім на іподромі. Так воно й вийшло. З його боку була виявлена певна увага... (Чи не з цієї причини батько нерідко відвідував іподром у Львові і зберіг любов до кінних змагань на все життя? Я теж кілька разів бував там і навіть стояв поруч з Михайлом Семеновичем Будьонним). Звичайно, що про заміжжя в 16 років не могло бути й мови... Школу я закінчила за трибальною шкалою на "цілком достатньо" і поступила на 4-й курс "робітничого факультету". Так називався підготовчий курс для вступу в Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту, філія якого була організована у Волновасі. Хотіла стати інженером-електриком. Курс навчання закінчила в 1931 році теж на "цілком достатньо". Їздила здавати вступні іспити в Дніпропетровськ. Але в інститут не пройшла за конкурсом (через "психологічні тести"; звичайно, що тести були лише приводом, бо перевага на цю спеціальність віддавалася чоловікам). Повернулася у Волноваху і поступила на роботу телеграфісткою. (Перевіряв: азбуку Морзе мама знала ще й у 2000 році!). У 1932 все ж таки поступила на заочне відділення названого інституту. 24 січня 1934 року вийшла заміж і інститут довелося облишити. Цей день запам'ятався також відкриттям XVII з'їзду партії і загибеллю стратонавтів Федосєєва і Усискіна".

В Потіївці, куди вона переїхала після заміжжя, влаштувалася паспортисткою. З лютого 1935 по серпень 1937 року, вже у Василькові - завідувала районною бібліотекою. В 1937 році у Василькові було відкрито філію Київської педагогічної школи, свого роду факультет підвищення кваліфікації для вчителів, що не мали спеціальної педагогічної освіти, після закінчення

якої можна було продовжити навчання у вузі. Довелось знову стати вчителькою молодших класів. Закінчивши педагогічну школу в 1938 році Галина Єфремівна починає заочне навчання на філологічному факультеті Київського Педагогічного інституту і одночасно працювати вчителькою української мови і літератури в V-VII класах. Саме тут в лютому 1940 року вона стає членом партії. Мабуть, саме через те, після переїзду в Ланівці її призначають вже завучем середньої школи, хоч було їй в той час всього 25 років.

Під час війни мати працює в Нижнеудінську завідувачем бібліотеки в шпиталі, в/ч п/с 864. У Читі (з січня 1942 по липень 1943 року) - начальником відділу кадрів 8 дистанції зв'язку управління дороги, завідувачем парткабінетом 2 політвідділу, інструктором політвідділу Забайкальської залізниці. Після переїзду до батька в Уфу з вересня 1943 по жовтень 1944 року працює інструктором парткому тресту № 3 міністерства авіаційної промисловості.

Звичайно, я добре пам'ятаю і діда і бабу з боку батька. Кілька разів зустрічався з ними.... Але в той час не вистачило розуму розпитати про їхнє життя. Коли Миколі Павловичу виповнилося 80, він теж мало що міг розповісти про своїх батьків. В його автобіографії 1938 року записано, що до і після 1917 р. батько працював на Південно-Західній залізниці на різних станціях на посадах телеграфіста, старшого телеграфіста, помічника начальника станції. Відомо, що у Павла Григоровича було "чи то 4, чи то 5 братів", у тому числі Федір і Ларіон і одна сестра. У Віри Архипівни Сапожникової було дві сестри, одну з яких звали Люба, і брат, який працював військовим фельдшером у Білій Церкві (коли ми вже жили у Василькові). Він добре грав на скрипці, був веселою людиною. Кілька разів домовлялись зустрітись, але все щось перешкоджало... "Батько й мати родом з Бессарабії, так що їх родичі, можливо і зараз там проживають. Ні я, ні мої батьки ніяких зв'язків з ними не підтримуємо". Віра Архипівна все життя займалась домашнім господарством. Павло Григорович помер в 1950 році "при виконанні службових обов'язків", від розриву серця, на 51 році своєї трудової діяльності. Похований у Артемівську. Віра Архипівна після смерті чоловіка жила у своїх дочок - Раї Мельник і Марії Царьової, чоловіки яких працювали на Донецькій залізниці. Померла вона в 1967 році. Похована у Красному Лимані.

Ось автобіографія діда Павла Григоровича Варварича, написана ним особисто 4 лютого 1950 року у Красному Лимані:

«Я народився 25 жовтня 1882 року у колишній Бессарабській губернії, в селі Унгри Сорокського повіту Арконештської волості в родині селянина-бідняка хлібороба, який мав 3 десятини (га) землі. Родина батька складалася з 5 осіб дітей: 4 сина і 1 дочка. Я був найстаршим. Два моїх брати і сестра давно померли. Живим залишився тільки мій брат Федір, який і досі живе в селі

Угри і займається хліборобством. Зараз йому 65 років. Відомостей про нього не маю.

Через малий наділ землі у батька, у 1900 році я пішов працювати на залізницю. 10 років працював телеграфістом. У 1909 році був призначений черговим по станції. На такій посаді я працював на різних станціях Південно-Західної і Одеської залізниць. На станції Виска Одеської залізниці я працював до 1 серпня 1941 року. Через Велику Вітчизняну війну я разом з родиною евакуювався на Туркестано-Сибірську залізницю у віці 60 років. З 15.12.1941 р. по 26.11.1943 р. я працював товарним касиром. Після цього був відряджений на Північно-Донецьку залізницю, де з 31.12.1943 р. до 18.01.1949 року працював ревізором пасажирської служби. Після цього був переведений на посаду завідуючого комерційними операціями і старшим білетним касиром на станції Красний Лиман, а 9 жовтня 1949 року переведений на посаду чергового по вокзалу цієї ж станції. На цій посаді працюю і сьогодні.

Одружився у 1903 році на дочці селянина. Моя родина складається з мене, моєї дружини і п'яти дітей: три сини і дві дочки. Старший син Микола, 1904 року народження, має 45 років і працює у Львівському обкомі партії, другий син Родіон, 1907 року народження, працює у місті Ленінграді на одному із заводів. Молодший син Антон 1920 року народження загинув на фронті Великої Вітчизняної війни. Дочка Раїса, 1911 року народження, одружена, домогосподарка, живе в Артемівську. Дочка Марія, 1917 року народження, живе у Костянтинівці, домогосподарка, одружена. Зараз мені 68 років. Безперервно працюю на залізничному транспорті понад 50 років.

За бездоганну роботу маю нагороди і заохочення, а саме:

1.05.1931 р. – Грамота і значок ударника,

5.01.1937 р. – занесений на дошку пошани і премійований грошовою нагородою,

6.11.1945 р. – нагороджений медаллю за доблесну працю у Великій Вітчизняній війні.

30.11.1946 р. – нагороджений знаком “Ударник Сталінського призову”

Персональне звання – інженер-лейтенант руху - присвоєно наказом НКШС № 665/Б від 20.11.1944 р.

Підпис – Варварич”

Підстава: фонд 06, особиста справа, лист 4,5.

Архіваріус Н.В. Золочевська

З листа мого двоюрідного брата Геннадія Кириловича Березнюка від 23.05.2007 р.:

“Могили нашого діда вже давно немає. Немає і того кладовища, де він був похований. На тому місці нові будинки. Коли я приїхав у першу відпустку з

Камчатки у 1969 році і відвідав Лиман, то вже тоді цього кладовища не існувало. І ховали у ті часи без всяких пам'ятників і огорож. А пісок є пісок. Все зрівнялось в один масив. Тим більше, що було все це на якомусь пагорбі у лісі. Загалом, місця цього вже не знайти...

Моя мати Марія Павлівна народилася 3 травня 1918 року, а померла в березні 1995. Тітка Рая народилася у 1912, а померла, здається, у 2004 році. Похована разом із своїм чоловіком – дядьком Степаном, який для мене був рідніший, ніж тітка”. (В автобіографії діда зазначено, що син Микола народився у 1904 році, син Родіон - у 1907, дочка Рая народилася у 1911 році, Марія народилася у 1917 році, а Антон – у 1920, що, здається, більш відповідає дійсності).

Цікавою людиною був мій прадід з боку матері - Олексій Микитенко. Народився десь близько 1853 року. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 років. Нагороджений Георгіївським хрестом. Повернувся додому після служби в армії у 1890. Одружився на Палажці, яка народила йому аж тринадцятеро дітей. Щоправда, майже всі повмирали ще в дитинстві. Залишились тільки Федора, Катерина, Іван, Павло та Микола... Жили дуже бідно. Знесилена багато чисельним поріддям і важкими умовами життя дружина померла у 1920 році. Одружувався ще кілька разів та все ненадовго. До самої смерті марив генералом Скобелевим і розмовляв виключно російською, називаючи себе Нікітенко. Загинув під час Другої світової війни у 1943 році. Пам'ятаю єдину аматорську фотокартку, що зберігалась у нас, на якій уже сивий, але кремезного вигляду дід, одягнений у ватну куртку з Георгієм, дещо невдоволено поглядав на фотографа... Власної зустрічі з ним я не пригадую.

Ось що розповідала моя бабуся Федора Олексіївна про своїх батьків і власне життя (11 липня 1975 року):

"Народилася 10 вересня 1893 року в селі Платонівка (зараз - місто Волноваха Донецької області) в родині хлібороба Микитенка Олексія Андрійовича (1853-1943). Мати - Самко Пелагея Яківна (1869 - 1923, 8 вересня, на прізвище "Погрібська", бо в родині займалися риттям погребів і колодязів). В роки російсько-турецьких воєн царський уряд примусово заселяв Донецькі землі з метою протистояти турецькій навалі. Саме тоді мій дід Яків (з боку матері) разом зі своїм братом Андрієм були переселені у ці місця. У Якова була тільки одна донька - моя мати Палажка, а у Андрія був син Архип і дві дочки - Горпина і Настя. Яків вважався слюсарем, бо вмів оковувати залізом віялки. Андрій був вчителем.

У мого батька було тринадцятеро дітей: Луша (Лукерія, померла у віці півтора роки), Анна (померла, коли їй було п'ять років), я була третьою, Ксеня (Кіля, померла в сім років), Фрося (Єфросинія, померла під час пологів в двад-

цять один рік), Катерина (померла у 1966 році, коли їй було 66 років), ще одна Анна (померла в 3 роки, правду кажуть: не треба називати дітей іменами померлих родичів), Вакулина (Килина, померла в 2 роки), Павло (перший син, 1907 року народження, був водієм, загинув під час війни під Білою Церквою), Іван (народився у 1909 році, а трагічно загинув у 1927 - впав з вагона під час розвантаження на рейки і дуже забився), Терентій (1912 року народження, помер у 3-місячному віці), і останній - Микола (народився 27 квітня 1915 року, був вчителем, лісничим, любив танцювати, знімався в картині "Сорочинський ярмарок"), хто був тринадцятим, вже не пам'ятаю.

(З Катериною Олексіївною Ржавською і її трьома синами - Іваном, Петром і Віктором я познайомився у 1941 році під час евакуації. З дідом Павлом я теж зустрічався, а його дочка Надя, приблизно мого віку, вже після війни, прислала Федорі Олексіївні свою фотокартку. До діда Миколи Олексійовича, коли він вчився у Києві, а ми жили у Василькові, я навіть намагався утекти. З ним знайомі також мої діти Наталка і Тарас. У нього троє молодших за мене дітей: Ігор, Анатолій і Таня. У Ігора і Анатолія Микитенків по одній дочці, і обох назвали Юліями, у Тані був син, який помер, коли мав 9 років).

У батька було 4,5 десятини землі (на сина давали 1 наділ землі, а на дочку - 0,5 наділа або 10 сажень), пара коней, корова і свині. Діти вмирали ще в дитинстві від хвороб, бо народжувались слабкими через тяжку роботу вагітної матері. Батько загинув під час Другої світової війни у віці 90 років.

Коли мені виповнилося 18 років, я найнялася на чорну роботу до м'ясника Займана. Пропрацювала у нього всього два тижні і заробила 2,5 крб. Йому здалося, що це занадто дорого, і він звільнив мене. Після цього працювала в питомнику за 50 коп. в день, але на власних харчах. Садовили дерева вздовж залізничної колії. Робота була важкою: від 5 години ранку і поки сонце сяде. Ходити доводилося далеко. Робота була тільки влітку. Пропрацювала там близько двох років. Взимку 1911 року пішла працювати до німця Дмитра Янцеля, господаря парового млина, за 5 крб. на місяць. Через місяць мене знову розрахували, бо виявилося, що я не можу підіймати важкі лантухи з мукою і зерном... Напарник Янцеля, теж німець - Якоб Тевс, запропонував мені роботу прислужниці у своєму домі. У нього мені подобалося, люди хороші, а тому пропрацювала близько двох років. 2 лютого 1914 року вийшла заміж за однопітка селянина з Ольгівки Івана Романовича Ткаченка (1893-1919.19.05, на прізвище "Горяшник", бо родина жила "під горою"). У Івана було два молодших брати - Павло (інвалід) і Олександр та дві сестри - Олена і Анна. Жили у свекра - Романа Трохимовича, якому тоді було років 45. У свекра було 20 десятин землі. В будинку, який вважався добрим, кращим ніж у Федориного батька, була всього одна кімната. Старі спали на полотах, а молоді - в кухні. Восени 1914 року Івана забрали в армію, де він служив "кри-

посним артилеристом". 12 грудня 1914 року у мене народилася дочка Ганна (моя мати). Іван повернувся з фронту весною 1917 року через хворобу (ревматизм ніг). Він розповідав про наближення революції. 21 вересня 1918 року Феня народила сина Олексія... Радянська влада в Україні була встановлена тільки у 1920 році. 1919 рік був дуже складним: загони, банди, рада... У травні 1919 року Іван з братом Олександром, які переховувалися у лісі, на кілька днів заскочили додому за хлібом. Олександр щойно перехворів тифом і ще був слабкий. У неділю 19 травня в Ольгівку вночі увірвалася банда отамана Шкуро. Братів і ще кількох чоловік вивели на площу і стали розстрілювати. Іван кинувся тікати, але його наздогнав вершник і зарубав шаблею... Так у 26 років з двома малими дітьми я стала вдовою.

Свекор був одружений вдруге, а тому стосунки між його дружиною і вдовою сина були напруженими. Довелося мені з двома малими дітьми повертатися до свого батька. Але онуки Ганна і Олексій для нього були просто зайвими ротами. Я знову повернулася до свекра. На той час його дружина вже теж померла, і Роман жив один з клишоногим сином Павлом. Через якийсь час Роман запросив до себе жити дочку Олену з чоловіком Захаром і сином Іваном. Я з дітьми прожила у свекра до осені 1920 року, коли мені пощастило вдруге вийти заміж за Єфрема Федоровича Оліфанова, робітника-залізничника, який припадав за мною ще до заміжжя. Єфрем був на два роки молодший за мене. Він всиновив моїх дітей і дав їм своє прізвище. Спочатку ми оселилися в будинку брата мого батька - Митрофана Микитенка, який на той час вже помер. В будинку залишалися вдова дядька Митрофана - "дядина" Окулина, її син з дружиною і сином. (Двоє інших синів і дві дочки Митрофана жили в інших місцях). Тітка погодилася на те, щоб я з дітьми і чоловіком жила у неї тому, що Оліфанов мів забезпечити будинок паливом на зиму. У тітки ми прожили 5 місяців, до весни 1921 року. Потім перейшли жити до сестри Єфрема - Ірини Голуб ("тітки Оришки"), у якої жили майже півтора року. У 1923 році отримали "казенну квартиру" - кімнату з кухнею в бараці для робочих. У 1925 році всім залізничникам надали ділянки для будівництва власних будинків. Будувалися чотири роки. Восени 1929 року нарешті перейшли жити у свій будиночок: дві невеличкі кімнати і кухня. Підлога земляна, засипана ракушником, привезеним з Азовського моря. (У цьому будинку у 1941 році ми жили близько місяця під час евакуації). Тут Галя (моя мати) закінчила десятирічку і залишилася працювати у школі вожатою. Єфрем вже працював помічником машиніста на електричній станції. 2 грудня 1934 року ранком, поспішаючи на заняття по технімуму, намагався проскочити під вагонами поїзда, що повільно рухався, і загинув. Поховавши другого чоловіка, близько місяця працювала у шкільному буфеті, а пізніше - 3 роки варила паклю для коліс поїздів за 95 карбованців на місяць. (Це зараз колеса вагонів

стоять на підшипниках, а у той час вісі коліс для зменшення тертя змащувалися паклею, перевареною з мазутом, яка закладалася в муфти коліс. На зупинках змащувач (була така професія на залізничному транспорті) поповнював муфти мазутом, який завжди витікав. Саме тому шпали забруднені мазутом). *Роботу в шкільному буфеті довелося залишити через сина, який навчався у цій самій школі і не хотів, щоб його дражнили "мазунчиком". У 1934 році дочка вийшла заміж за Миколу Варварича, який працював у райцентрі Потіївці секретарем райкому. Син Олексій закінчив десятирічку і робив спробу поступити в інститут, але безуспішно. Довелося ще раз вчитися у 10-му класі в Василькові. Тут йому запропонували стати льотчиком, але не пройшов по зору. Після отримання атестата, за порадою Миколи Микитенка, поступив у сільськогосподарський інститут у Києві. Дітей від другого шлюбу у мене не було. З 1936 року і до цього часу живу разом з вами"...*

Не дивно, що скільки я себе пам'ятаю, бабуся завжди була поруч, тим більше тоді, коли батьки були далеко. Без всякого сумніву можу стверджувати, що її вплив на формування мого характеру мав вирішальне значення.

Мати під час хрещення дістала ім'я Анни, а не Галини, та, мабуть, це ім'я їй не дуже подобалося. Користуючись тим, що певний час вона працювала у сільраді секретаркою, виправила його на Галину (мені це ім'я теж більше до вподоби). Так, замість Анни Іванівни Ткаченко моя майбутня мама стала Галиною Єфремівною Оліфановою. (нічогісінського спільного!). Свій день народження – 12 грудня за старим стилем вона святкувала і за новим стилем, вважаючи себе “стрільцем”, хоча 25 грудня це вже “козеріг”. То ж свого часу я ніяк не міг зрозуміти, чому не можу знайти з нею спільної мови! Від неї я теж успадкував щось подібне: при народженні мене назвали Антоном, через що бабуся мене кликала Тосею або Тонею. Звичайно, таке дівоче ім'я мене, хлопчика, аж ніяк не влаштовувало. І вже у школі “перехрестив” себе на Анатолія. Прикрості зазнав при отриманні атестату, який довелося переписувати згідно з паспортними даними. А це вимагало часу. Тим більше, що у вищий навчальний заклад я вступав у іншому місті.

Братів і сестер у мене не було: завадила війна. Зростав один, через те, мабуть, і набув певних егоїстичних рис. У всякому разі, іноді мені на це натякали...

Для нащадків мабуть будуть цікавими ще деякі біографічні матеріали старших представників нашого роду. Бо своїх предків треба знати аж до сьомого коліна!

З судової справи батькового брата Варварича Родіона Павловича:

“Варварич Родіон (Леонід) Павлович народився в м. Могилів-Подільському Вінницької області 5 квітня 1909 року. У 1925 році закінчив сім класів серед-

ньої школи і поступив слюсарем на завод “Червона Зірка” (“Красная Звезда”) у Кіровограді, продовжуючи заняття у вечірньому технікумі, який закінчив у 1931 році. У тому ж році був призваний до Червоної Армії у команду “одно-річників” 1-го Смоленського артилерійського полку. У 1933 році демобілізувався і переїхав у Ленінград. Там поступив на завод ім. Сталіна і продовжив навчання у ВТУЗі (вищому технічному учбовому закладі). На заводі працював технологом і інженером-технологом.

Під час війни з Фінляндією у 1941 році був мобілізований і відправлений на Фінський фронт. Потрапив у полон і утримувався у таборі №1 для офіцерів у містечку Пейпохіє, а потім відправлений на сільські примусові роботи в містечко Карвіє. У серпні 1944 року після підписання угоди про перемир'я був репатрійований у Радянський Союз і після перевірки направлений на 1-й Прибалтійський фронт, де проходив службу у 26 окремому стрілецькому батальйоні («штрафному»). Після поранення у голову звільнений з штурмового батальйону. Воював до кінця війни на 1-му Прибалтійському фронті. Демобілізувався у 1946 році в званні лейтенанта. У тому ж році поступив на Ленінградський завод №5, де працював конструктором.

29 серпня 1949 року за наклепом провокаторів був заарештований і засуджений на 10 років виправних трудових таборів за статтею 58-16 кримінального кодексу. Покарання відбував у Воркуті на шахті № 40 тресту “Східбугілля” (“Востокуголь”) КВУ”.

Вже після смерті Сталіна 30 травня 1955 року був повністю реабілітований Центральною комісією по перегляду справ. Звільнений 14 червня 1955 року. Після повернення у Ленінград працював конструктором на заводі “Електромет”, інженером-конструктором на фабриці іграшок, на заводі УПК №2.

Нагороджений орденом Червоної Зірки і медаллю “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні”.

Одружився у 1940 році на Гурській Марії Федорівні. Має дочку Олену 1949 року народження (17 січня).

Помер Леонід Павлович у 1963 році.

Олена була одружена, але дітей не має. Зберегла батьківське прізвище. Останніми роками живе у Санкт-Петербурзі

Із спогадів дочки Олени про батька:

“Батько був надзвичайно світлою людиною, дуже добрий і гарний зовнішнє. Він не відчував ненависті навіть до тих, хто оббрехав і засудив його. Мені було всього шість років, коли він повернувся. Я його запам'ятала виснаженим і худим. До кінця його життя ми були кращими друзями. Нам подобалось гуляти вулицями і розмовляти про все, про його дитинство, про

дідуся. Він розповідав, а я слухала і весь час задавала питання. А ще ми любили співати пісень. У батька був сильний красивий тенор. Якби він вчився, обов'язково співав би в опері. З особливим задоволенням ми співали українські пісні. Звичайно я не знала, що батько був засуджений. Мати мені казала, що він працює на півночі і незабаром повернеться. Я весь час чекала цього дня. У нас зберігаються мої дитячі фотознімки, які мама посилала батьку з різними поясненнями про мене. Одна з них надзвичайно потерта: мабуть батько з нею ніколи не розлучався. Я знаю, що мама і тато дуже кохали одне одного і обожають мене. У день смерті батька мама бачила сон, ніби вона одягла гарне кольорове плаття, але раптом з'явилась її матір, яка померла ще у блокадному Ленінграді, і наказала їй переодягнутись у чорне. Мати прокинулася і побачила, що батьку дуже зле. У цю ніч він помер”.

Ще один молодший брат мого батька Варварич Антон Павлович

Архівна довідка отримана з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації 2 квітня 2007 року:

“Архивная справка

Сообщаем, что ст. лейтенант Варварич Антон Павлович, 1920 г. рождения, уроженец Винницкой обл., командир батареи 591 арт. полка, пропал без вести в сентябре 1942 г. Отец: Варварич П.Г. (так в документе), проживал в Сталинской обл.

В неполной немецкой трофейной картотеке учета военнопленных офицерского состава Варварич А.П. не значится.

Основание: картотека учета безвозвратных потерь офицерского состава. Зав. архивохранилища Киселёва.

Исп. Наструлина.

Дополнительно сообщаем, что 591 артиллерийский полк в апреле 1942 г. преобразован в 42 гвардейский корпусной артиллерийский полк.

В книге учета офицерского состава 42 гв. кап за 1942 г., в приказах (по) полку с августа по октябрь 1942 г., в книге учёта безвозвратных потерь личного состава полка за 1942 г. Варварич А.П. не значится.

У книзі “Акваріум-2” один із керівників радянської розвідки генерал-майор у відставці Віталій Олександрович Нікольський пише:

“З початком війни у Розвідувальному управлінні почалась лихоманкова діяльність з підбору і підготовки розвідників для роботи у тилу противника. Надолужувались небалі недоробки мирного часу за рахунок нічних пильнувань, безперервних пошуків осіб із зв'язками в окупованих німцями районах. Створювались школи з підготовки командирів груп, радистів, розвідників... В

результаті об'єднаних зусиль відділів розвідки фронтів і Центру вже за перші 6-7 місяців війни у ворожий тил було заслано до 10 тис. чоловік, у тому числі значна кількість розвідників з радіопередавачами.

І далі:

“Кадри для створення розвідувальних груп підбирались серед місцевих жителів, військовослужбовців, що виходили з оточення, бійців і командирів своїх військ, військовополонених і перебіжчиків противника. Після прискореної підготовки, яка іноді тривала всього кілька годин, без достатньої перевірки, розвідники переправлялись через лінію фронту. З ними обумовлювались місце і час зустрічі після повернення з завдання... Багато їх загинуло і під час збору відомостей у прифронтовій смузі і особливо під час переходу лінії фронту”.

І знову з листа Геннадія:

“Про дядька Леоніда нічого не знаю. А Антона начебто бачили під час війни у Висках у німецькій формі. (Антон чудово володів німецькою!) Це коли я з матір'ю їздив у 1946 році у Виски, щоб відновити мої документи. Проте всі записи під час війни згоріли. От тоді-то люди й казали моїй матері про Антона, але й вони вважали, що він все-таки був розвідником, судячи з його поведінки...”

(Пригадую, що Марія якось розповідала моему батьку, що нібито Антон у Висках просив знайомих нікому нічого про себе не казати. Це дуже схоже на спробу армійського розвідника легалізуватися у тилу ворога у місці, добре йому знайомому. Справа у тому, що з 1921 року до 1 серпня 1941 року на станції Виска Одеської залізниці черговим по станції працював батько Антона – Павло Григорович Варварич. Саме з Висок у 1939 році і пішов на службу у Збройні Сили СРСР його син Антон. Не виключено, що саме знайомі і стали причиною провалу розвідника”).

Гадаю, настав час пояснити походження нашого прізвища - Варварич.

До витоків, звичайно, мені докопатися не вдалося, але не має ніякого сумніву, що походить воно від жіночого імені - Варвари, за тим же зразком, що й Ольжич, Маринич, Христич, Мотрич, Галич, Катрич, Устинич, Оксанич, Одарич тощо. Як свідчить Ю.К. Редько у книзі “Сучасні українські прізвища”, “за походженням це дуже давні утворення, відомі, головним чином, у східних і південних слов'ян з найдавніших часів”. В Україні, де матріархат утримує ще досить міцні позиції, таке явище цілком природне і значно більш поширене, ніж в інших слов'янських краях. Свята Варвара (в перекладі це ім'я означає “чужоземка”), що жила у III сторіччі у Греції і називала себе нареченою Ісуса Христа, користується у нас великою пошаною. У Володимирському соборі в Києві зберігаються її мощі, перевезені візантійською княжною

Варварою у XII сторіччі з Константинополя до Києва. У православному календарі день пам'яті великомучениці Варвари відзначається 17 грудня. Сам Бог велів шанувати нам цей день як день нашого роду. А скільки селищ та річок на карті України з такими промовистими назвами як Варваринці, Варварівка, Варварка або просто Варка! У “Класифікаторі об'єктів адміністративно-територіального устрою України” 1997 року значиться понад 20 таких населених пунктів у всіх куточках нашої країни. У Польщі і далі на захід Варвара вимовляється як Барбара. Є церкви і костьоли святої Барбари. У Відні свого часу був навіть учбовий заклад, що звався Барбареум. Трапляються і прізвища Барбарич. Чи не родичі часом? А лялька Барбі, що свого часу заповонила полиці у магазинах дитячих іграшок? То ж нам не має чого соромитися імені нашої далекої праматері.

(Між іншим, ім'я сонячного бога в Межиріччі було Бар-Бар або Вар-Вар. В українській мові від цього імені пішли такі слова як барвінок, барва, варна, варити тощо. Звичайно, латинське слово варвар, що означає "чужоземець", теж має спільне походження. Так що і в стародавності і в українському походженні нашого прізвища немає жодного сумніву).

Той же Редько пише, що якби суфікс був “-ин”, то це означало б що перший носій такого прізвища був позашлюбним сином тієї Варвари, що започаткувала рід, а “-ич” вказує лише на те, що їй довелося ставити своїх дітей на ноги самій, без чоловіка... Та на терені України це типове явище: козаки гинули, захищаючи свій край у нескінченних війнах, що хвилями котилися через нашу Батьківщину. Могли б бути і варіанти: Варваренко або Варварчук. Та відчувається, що до нашої праматінки, а може до її сина, сусіди ставилися з повагою.

Під час війни нам довелося жити і на Далекому Сході і на Уралі. Звичайно, мене дратувало, коли однолітки перекручували моє прізвище на Варварович. Діялось це умисне, натякаючи на те, що мені частенько доводилося боронити друзів-євреїв, яким перепало за те, що вони були менше за інших пристосовані до суворих умов життя, до не по-дитячому важкої праці, мали кращий сніданок, пристойніший одяг, інтелігентніше розмовляли або просто за те, що вони - “жиди”. Коли вже за часів “відлиги” почався виїзд євреїв до Ізраїлю, то мені було зрозуміло, що людина, з якої знущалися у дитинстві, не могла ставитися до Радянського Союзу, як до своєї батьківщини. Так що вже з дитинства започаткувалися у моєму характері риси інтернаціоналіста.

Ми всі живемо і діємо в безмежному духовному просторі, насиченому нашими думками про сучасне, майбутнє і минуле, про далечінь Всесвіту і глибини матерії... Все, що нас постійно оточує - і стародавні змієві вали, і найсучасніші споруди, і подовлені за певним задумом і зрощені дерева - це в тій чи іншій мірі матеріалізований дух попередніх чи сучасних нам поколінь.

Вже не говорячи про людей, серед яких ми існуємо і без підтримки яких наше життя було б просто неможливе. Кожна людина - це згусток, ні - зірка духовності... Звичайно, зірки бувають різного кольору і різної величини... Все, що виходить з-під рук людини, обов'язково містить духовну складову частину. Якщо, творячи, людина не думала про прийдешні покоління або інтереси вузького кола своїх родичів чи прихильників ставила вище загальносуспільних або була байдужою до них, духовна складову частина її праці міститиме негативне, руйнівне забарвлення... Витворами таких "людей" забруднена духовна атмосфера, що оточує нас сьогодні. Діти, які тільки вступають в життя, дихають цією отрутою... Я ладен молитися на чудові архітектурні споруди, призначені для розміщення владних структур. Але згадавши про зосереджених під їхніми дахами людей та їхні особисті прагнення, які довели наш народ до справжнього зuboжіння, таке бажання відпадає саме собою...

Л Ъ В І В

Львів - це все моє життя! І дитинство, і юність, і школа, і громадянське становлення, і перше романтичне кохання, і раптове замислення над сенсом буття, і мрії про майбутнє... Саме Львів заклав ті «гени», які сформували мій характер і визначають мою долю і по нині. Скільки б я не написав про Львів, цього буде замало для того, щоб зрозуміти яку роль відіграє це місто у моєму житті. Щось дуже важливе, без чого не можна усвідомити причину будь-яких моїх вчинків навіть у зрілому віці, все одно щось буде втрачене. Треба прожити у цьому місті багато років (та ще й у ті часи !), щоб відчувати (так, саме відчувати !), що я хочу зараз сказати. Дивне, загадкове, замріяне місто, яке не можна порівняти ні з яким іншим!

Не дивлячись на умовляння матері, батько наполіг на тому, щоб я вчився в українській школі. 1 вересня 1945 року я пішов у четвертий клас 8-ої середньої школи, розташованої на вулиці Підвальної, яку закінчив у 1952-му з срібною медаллю. З золотою медаллю школу закінчив талановитий Володя Яценко, з яким у мене були напружені конкурентні, але цілком дружні стосунки. Спочатку ми жили на Личаківській вулиці між ринком і церквою Петра і Павла, а потім переїхали на вулицю Грецьку (біля сучасного парку Богдана Хмельницького), але школу я не змінив. Вже значно пізніше мені стало відомо, що цю саму школу, щоправда років на десять раніше, закінчив польський письменник - фантаст і філософ Станіслав Лем (1921-2006). У цій же школі за сто років до того навчався і Маркіян Шашкевич (1811-1843) - перший західноукраїнський народний поет, прозаїк, публіцист і перекладач, автор першої книжки українською мовою "Русалка Дністровая". Школа була заснована ще в лютому 1819 року, тобто мала не абияку історію і традиції. На жаль, за

радянських часів все, що було до 1939 року, історією не вважали... Фізику у нашому класі викладав директор школи - Михайло Григорович Єременко, історію - завуч Юхим Харитонович Кравець, хімію і біологію - Поліна Григорівна Ткач (дружина директора), а математику - Анатолій Костьович (саме Костьович, а не Костянтинович!) Киселівський, мабуть, відомий на всю Україну, бо не було випадку, щоб хоч один з його випускників не вступив в технічний вуз, будь-то у Москві, Києві, Харкові чи Львові. Ці вчителі світили мені як провідні зірки все моє життя.

Здається, у шостому класі нам задали написати твір з української мови. Вже не пам'ятаю чому, але завдання я не виконав. Написав лише план і вступ на сторінку. Але ж справжній педагог добре відчуває своїх учнів. Вчителька запропонувала саме мені прочитати свій твір вголос. Сподіваючись, що вона обмежиться лише тим, що написано у мене, я впевнено почав читати. Вже прочитав все написане, але вона мене не зупиняє. Довелося вигадувати прямо «на ходу», іноді вдаючи, що виправляю помилку, щоб виграти час... Закінчив, не пам'ятаю як. Тиша.... Вчителька: «Якби все це було написане в зошиті, я поставила б «п'ять», а так - вистачить і «двійки», байдуже, що фантазія у тебе добре розвинена». З того часу за мною закріпилось прізвисько «фантазер».

Поруч зі школою у ті часи знаходилася виставка трофейної зброї, залишеної німцями у Львові. Тут були літаки, танки, зенітні і польові гармати, вантажні автомашини з куленепробивним захисним склом, поромні засоби і багато чого іншого. Для хлопців це було надзвичайно цікаво, і весь вільний час ми проводили саме там, забираючись у літаки і танки і відкручуючи ту чи іншу деталь. То ж не дивно, що через рік чи два виставку було закрито. Поруч зі школою у підніжжя Високого Замку знаходиться старовинна Порохова вежа, у ті часи напівзруйнована, доступ до якої, через можливість обвалів, був заборонений. Та хіба ж нас могло щось утримати? Наша чоловіча школа користувалася успіхом у жіночих шкіл міста. Ще б пак ! Школа давала чудові знання, що гарантувало вступ до будь-якого вузу. Ми перемагали майже на всіх олімпіадах. В школі діяли два оркестри: духовий і струнний. У нас були найкращі вечори відпочинку... Особливо близькі стосунки ми підтримували з 36-ю українською і 21-ю російською жіночими школами. Ці школи теж були не на останньому місці у Львові. 36 школа знаходилася на вулиці Курковій, недалеко від нас, а 21-а на вул. Маяковського: там вчилися дочки російської інтелігенції і військового командування.

Вчитися разом з дівчатами мені так і не довелося. Стосунки в чоловічій школі зовсім не подібні до тих, які існують у сучасних змішаних школах. У ставленні до дівчат на вечорах відпочинку, зрозуміло, що в старших класах, існував відтінок лицарства, поваги, романтизму... Шкода, що такі почуття сьогодні вже втрачені. Звичайно, що як і всі хлопці мого віку, я не був байдужим

до жіночої статі. Здається, що і дівчата не обділяли мене увагою. Проте, як це часто буває, мене мало цікавили ті, що бігали за мною, а ті, за якими упадав я, не завжди відповідали взаємністю...(Тепер я розумію, що в юнацькому віці ми не об'єктивно оцінюємо власні можливості, перебільшуючи їх. За свій «товар» хотіли б отримати якомога більше... І лише з роками, розгубивши частину нереалізованих здібностей, погоджуємося знизити власну вартість. Вибір стає більш обґрунтованим. На жаль, втрачаємо занадто багато дорогого часу...). Разом з Богданом Шурготом ми вели парний конференс на вечорах відпочинку. Його батько працював у Львівській філармонії і познайомив нас з популярними артистами естради Юрієм Тимошенком і Єфимом Березіним (Тарапунькою і Штепселем), коли вони виступали у Львові. Від них ми отримали старі відпрацьовані репризи, дещо пристосували їх до шкільних умов, дещо склали самі, і наші виступи теж користувалися успіхом. У молодших класах я був командиром піонерського загону, потім - головою ради піонерської дружини, а в 10 класі - навіть секретарем комсомольської організації школи. Як «ідейно перевіреного» мене часто включали в делегацію піонерів, які вітали партійні форуми району, міста чи області. В комсомол мене прийняли, коли мені ще не виповнилося і тринадцять років. В анкеті я приписав собі зайвий рік. На бюро райкому, перший секретар Падалка, який добре знав мою родину, сказав: «Цього хлопця і його справи ми знаємо добре. У мене тільки одне запитання: з якого ти року?» Сказати правду - не приймуть, бо за статутом комсомольцем можна стати тільки після чотирнадцяти років, збрехати - порушити партійну етику, тим більше, що комусь з них може бути відома правда. Верх взяв партійний принцип: для досягнення благородної мети - годяться усі засоби. І я збрехав... В комсомол мене прийняли, хоча правда райкомівцям, звичайно, була відома...

Шкільний комсомол брав участь у засадженні лісом Лисої гори, у спорудженні і улаштуванні Комсомольського озера біля Вінників, у будівництві дитячої залізниці навколо Стрийського парку, в упорядженні обласної сільськогосподарської виставки на місцевості, яка колись мала назву Кадетські корпуси, і де в старі часи навчалися солдати всіх армій, що окупували Львів, а згодом перетворилася у Парк культури і відпочинку ім. Богдана Хмельницького.

Львів для мене - це все «вперше». Відомо, що все, що трапляється з нами вперше - залишається у пам'яті на все життя. У абсолютно «сухопутному» Львові я навчився плавати. Пішли з хлопцями купатися на ставок, в районі Підзамче. Зізнаватися, що я не вмію плавати, було соромно, тому удавав, що пливу, ледве торкаючись ногами дна. І раптом - яма! Втратив опору і пішов на дно, не встигнувши глитнути повітря. В голові блискавично промайнуло все коротке ще життя. Коли розплющив очі, то побачив, що наді мною - небо. Забарабанив по воді руками в напрямку берега. І таки доплив... Здається, що

ніхто і не помітив.

У старших класах у мене був чудовий дорожній велосипед «Діамант». На ньому я об'їздив увесь Львів. Здається, ніхто з моїх друзів не міг мене догнати. Записався у спортивну секцію і відразу - на змагання: 25 кілометрів шосейної гонки. Дистанцію я витримав, щось близько 1,5 години, до фінішу прийшов серед останніх, але кілька днів після цього не міг прийти до тями... Вперше зрозумів, що мета досягається тривалим важким трудом. Велосипед навчив мене поважати техніку.

У Львові я вперше був в опері. Це була «Травіата» Верді. Батька Жермона грав Кобржицький. Свою арію, на вимогу глядачів, він виконав три чи чотири рази. Нічого подібного після того мені бачити не доводилося. Тут же в чудовому оперному театрі слухав кілька разів Леоніда Утьосова, останнім разом він виступав з дочкою - Едіт, Смирнова-Сокольського і багатьох інших видатних майстрів сцени...

Близькі стосунки у школі склалися у мене з Яремою Полотнюком, якого між собою ми називали «Дон Кіхотом». Старший син письменниці Ірини Вільде. Він виділявся в колективі своєю, не завжди зрозумілою іншим, цілеспрямованістю. Так, ще у школі, по Корану, він почав вивчати перську мову. Був чудовим філателістом і прищепив любов до систематики і мені. Хоча вчився посередньо. Складалося враження, що шкільна програма для нього була вимушеною необхідністю і не більше того. Звичайно, що це випадковість, але як і Ярема я теж став сходознавцем. Іноді в журналах читаю статті кандидата східних наук Яреми Полотнюка. Він живе і працює у Львові. Як би мені хотілося зустрітись з ним ще раз!

Юрко Пивоваров мріяв стати військовим моряком, а я - льотчиком. Ми товаришували, а тому, щоб не розлучатися, домовилися присвятити себе морській авіації. У нас навіть був свій герб - крилатий якір. У десятому класі Юрко з нами вже не вчився. Сліди його я загубив. Проте свою мрію про авіацію зберіг на все життя. Ще у Львові я почав відвідувати місцевий аероклуб, вчився укладати парашути, готувався до стрибків. У десятому класі, коли хлопців брали на облік райвійськкомати, я висловив бажання стати льотчиком-винищувачем. Медична комісія не виявила якихось відхилень від вимог, і таємно від батьків я підписав свій перший рапорт. Вже під час випускних екзаменів від Валерія Яценка, який у десятому класі перейшов у 4 (російську) середню школу і батько якого працював у міському військкоматі, я випадково дізнався про те, що того року вперше приймали випускників середньої школи безпосередньо у Військово-повітряну інженерну академію у Ленінграді, і отримавши від «компетентних друзів» підтвердження, що там теж вчать літати, я наполіг на тому, щоб мої документи відправили саме у Ленінград. Так, майже на шість наступних років я поміняв Львів на Північну Пальміру...

Влітку 1951 року наш комсорг Анна Павлюк влаштувала для старшокласників екскурсію у Карпати під гаслом «По місцям бойової слави армії Ковпака» (був такий партизанський керівник під час війни, про якого добре написано в книжці його комісара Медведєва - «Від Путивля до Карпат»). Так я побував у Яремчі і на все життя прикипів душею до цього мальовничого краю України.

З Клавою Б-ко я познайомився під час випускних екзаменів. У кожному місті є свої добре відомі кожному десятикласнику місця, де напередодні письмового екзамену можна дізнатися теми творів, або зміст задач з математики. Щоправда варіантів завжди було стільки, що втрачався усякий сенс вибору... Був чудовий тихий червневий вечір. Свічки каштанів мерехтіли у сяйві рідких ліхтарів на колишній трофейній виставці. Струнка дівчина з довгим руським волоссям у білій сукні здавалася прекрасною феєю. Клава закінчувала музичну школу і збиралася вступати у Львівську консерваторію... Я навіть не ризикнув домовлятися про зустріч після екзаменів, відклавши особисті справи на потім. Але обставини склалися так, що 27 червня, на другий день після останнього екзамену, навіть не отримавши атестата, я разом з групою «однодумців» виїхав у Ленінград для вступу у військову академію. На моє прохання, вірний друг Богдан Шургот надіслав адресу Клави. Часті листи, обмін фотокартками, розповіді про себе і мрії на майбутнє... Триденна зустріч під час перших зимових канікул... Музика Дмитра Кабалєвського, якого особливо любила виконувати Клава, довершили наші почуття, і ми дали обіцянку з'єднати наші долі... Через кілька місяців Богдан повідомив, що дівчина, про яку я запитував, щойно... вийшла заміж. На мої листи з питанням чи це дійсно так - жодної відповіді. Влітку ще одна зустріч, під час якої Клава намагалася виправдати свій «вимушений вчинок», довести його помилковість і просила у мене пробачення. Та вибачити зраду я не зміг...

ЛЕНІНГРАД

Вранці 27 червня (День визволення Львова) разом з такими ж однодумцями я опинився на пероні Львівського вокзалу у складі групи новобранців, зібраних військкоматом для відправлення в Ленінград. Проводжала мене лише мама. Батько був у відрядженні. Він бачив мене майбутнім медиком, здається - хірургом. Мати вважала, що моє покликання - сцена, бо я мав непоганий голос та й співав «з душею», грав у оркестрі, отримував призи за художню самодіяльність, вільно почував себе на підмостках перед солідною аудиторією... Чесно кажучи, серйозного життєвого вибору для себе на той час я ще не зробив. Мені здавалося, що немає такої професії, в якій би я не зміг сказати свого слова. Звичайно, широкі можливості відкривала медаль до атестату зрілості. Хотілося спробувати усього. Але насамперед - позбутися батьківської

опіки, спертися на власні ноги, стати самостійним. Враховуючи, що мені на той час ще не виповнилося 18 років, я не дуже хвилювався про те, що станеться зі мною, якщо мене не приймуть в Академію. На всяк випадок - забронював за собою місце на нафтовому факультеті Львівської Політехніки (головним чином через гарну темно-синю з золотими погончиками студентську форму цього факультету), де мене знали як одного з переможців олімпіад. А майже цілий місяць провести у славетному Ленінграді - про таке можна було лише мріяти!

Мені знову поталанило: таких міст, як Ленінград, одиниці у цілому світі. Це - шедевр планування і забудови. На кожному кроці - творіння найвидатніших митців Європи останніх двох століть. Місто-музей і одночасно політичний і культурний центр Росії. Кожний камінь - жива історія країни. Лише тепер я усвідомлюю, що ніякий геній не зміг би створити це Північне чудо, якби майстрами та виконавцями, безумовно - талановитих архітектурних задумів, не були десятки тисяч вивезених з України кріпаків і козаків, в генах яких закладена любов до краси, досконалості і якості. Згодом мені довелося побувати в багатьох містах Радянського Союзу і за кордоном. Але пригадуючи Львів і Ленінград я завжди відчував певну спорідненість між цими містами, незважаючи на 500-річну різницю в їх заснуванні і несхожість ландшафту і забудови. Середньовікова сивина і пізній ренесанс начебто несуть у собі гени спільного походження, кров одних предків. Цікаво, що й поведінка корінних ленінградців, така відмінна від жителів інших міст Росії, багато у чому схожа з поведінкою і культурою львів'ян, особливо у тому, що стосується ставлення до свого міста.

Зі Львова в Ленінград до різних військових навчальних закладів від'їжджали одинадцять чоловік - випускників середніх шкіл і технікумів, у тому числі четверо були рекомендовані до Військово-повітряної академії. Крім мене, Всеволод Діхтяренко, Микола Вавілін (обоє з відзнакою закінчили технікум) і Володимир Голофаст, випускник-медаліст 58 середньої школи. Найбільш серйозним серед нас був Діхтяренко: широкоплечий міцної статури хлопець з розкосими очима, вилитий Григорій Мелехов з "Тихого Дону" Шолохова, хіба що більш спокійний, розсудливий, дещо навіть флегматичний. Батьки саме на нього покладали надію за доглядом за своїми ще недосвідченими синами. (З Всеволодом я товаришував на протязі всього періоду навчання в академії. У тому числі і після одруження. Він і дружину вибрав собі таку ж спокійну і розсудливу. Після закінчення академії його направили під Москву - у Кубинку, де трагічно обірвалося його життя під колесами військової вантажівки. Через рік померла і його дружина, залишивши двох малолітніх дітей... Але про це мені стало відомо через багато років по тому).

Академія розташована на Петроградській стороні. Основні корпуси - на

набережній річки Ждановки, якраз напроти стадіону ім. Леніна. І на паралельній вулиці Червоного курсанта. У величезному П-подібному за планом червоному п'ятиповерховому будинку, збудованому ще до революції для юнкерського училища, знаходився штаб прийому в академію. Щоранку всіх абітурієнтів (разом з офіцерами - нас було кілька сотень) вишикували на подвір'ї і оголошували для одних - номери приміщень, де відбуватимуться вступні екзамени, для інших - медичний огляд чи передмандатна комісія. Відмінники чекали на співбесіду, яка відкладалася на закінчення екзаменів серед офіцерів. Після загального ранкового шикування нас відпускали в місто. І ми поспішали у місто-музей, щоб про всякий випадок встигнути якомога краще з ним познайомитися. Звичайно, насамперед усіх притягував Ермітаж. Днів п'ять-шість підряд я щодня відвідував Зимовий палац і проводив там весь час до закриття музею, поки не зрозумів, що мені може не вистачити всього місяця і я не встигну відвідати Кунсткамеру, музей Пушкіна, Військово-морський музей, Петергоф, Петропавловську фортецю і багато інших місць, без чого не можна вважати, що був у Ленінграді...

Нам - вчорашнім школярам - кортіло скоріше одягти форму і відчути себе військовими. Іноді ми домовлялися з випускниками спецшкіл ВПС (були такі школи у перші повоєнні роки, щось на зразок суворовських училищ для сиріт військовослужбовців), які теж приїхали на екзамени, і переодягалися у їхню форму, а їм давали свій цивільний одяг, за яким вони теж скучили. Годували нас у солдатській їдальні переважно тріскою з гороховим пюре. Страва калорійна і досить смачна, але коли щодня те саме...

Згодом на ранкових шикуваннях почали оголошувати списки тих, хто не витримав екзаменів. З кожним днем нас ставало все менше. І нарешті наказ: "Всі, що залишилися, вважаються прийнятими в Академію". На співбесіді мене запитали про подвійний злам променя. Я вперше відчув складність технічного перекладу з української і проблему термінології. На мандатній комісії запитали про факультет, на якому я б бажав вчитися. Звичайно, я назвав перший (планери і двигуни), але чому саме - довести не міг. Мені запропонували - четвертий (радіотехнічний). Довелося погодитися. (Другий - електрообладнання. На нього потрапив Голофаст. Третій - аеродромне будівництво, сюди зачислили Діхтяренка і Вавілка - випускників нафтового технікуму). Так львів'ян розкидали на різні факультети. Але до отримання першого офіцерського звання всі курсанти (офіційно - слухачі академії) були зведені в один курс, у складі якого ми провели більшу (і напевно - кращу) половину терміну навчання в академії.

Після оголошення Наказу, нас постригли, переодягли в солдатську форму, дали один день на вирішення особистих справ і відправили за "лінію Манергейма" на Карельському перешийку у табори, де ми повинні були від-

бути так званий “курс молодого бійця”. Спочатку - поїздом, а далі двадцяти-кілометровий марш. У нових кирзових чоботях, ще не вмючи як належить намотувати онучі - мало хто оминув того, щоб не стерти ноги до крові. Саме так, мабуть, і повинні починатися перші кроки у самостійне життя.

Навчання у таборах пішло мені на користь. З ранку до вечора здолаття полоси перешкод, заняття спортом, стройовий вишкіл... Якщо за місяць більше моїх товаришів схудли на кілька кілограмів, то я додав 2 чи 3 нових. Лікар, який оглядав нас після таборів, здивовано подивився на мене і сказав: “Цьому хлопцю армія буде як рідна мати”. Двадцять кілометрів у зворотному напрямку ми подолали значно швидше і без проблем. Тепер нам стало зрозумілим, чому нашу академію в Ленінграді називали не інакше, як «військово-спортивний навчальний заклад з легким інженерним ухилом».

І відразу - заняття, три пари щоденно. Викладацький склад в академії був чудовим. Математики: Лозинський, Кітанін, Лебедев. Опір матеріалів читав Бутенін. Радіотехніку - Сіфоров, Дробов, Владимирович, Драбкін. Всі вони мали свої друковані підручники, але нам читали завжди щось нове, чого не було в книзі, і ми були змушені наполегливо записувати лекції. Кожну другу неділю давали звільнення в місто. Для ленінградців це були відвідини родини, зустріч з товаришами, подругами. Трималися вони завжди уособлено. Для іногородніх, поки не по обзаводилися знайомими, це була можливість покататися у човні по Неві, сходити у парк, на танцювальний майданчик, побувати увечері в театрі. Значною подією були факультетські вечори відпочинку, які ми, за звичаєм, влаштовували у будинку культури Промкооперації (“Промка”). Влаштовували їх разом з яким-небудь переважно жіночим учбовим закладом, або “жіночим” факультетом. Програму готували разом, здебільшого у власному Будинку офіцерів.

Обов'язковим в учбовій програмі було щорічне підвищення власного спортивного рівня. Академія мала один з кращих в Ленінграді спортивних комплексів, у тому числі критий спортивний манеж зі справжнім футбольним полем. Кількість спортивних дисциплін була достатньою: легка і важка атлетика, лижі, бокс, боротьба, спортивна стрільба. На гарнізонних спортивних змаганнях наша академія постійно виборювала перші місця. Хоч норми я й виконував, але не скажу, що мені таланило, особливо на змаганнях. Для легкої атлетики я був заважким, для важкої - не досить сильним. На класичній боротьбі на якусь мить розслабився, і противник, притиснувши мої рамена до коври, плечі разом з головою вивернув на 180 градусів. Щось луснуло у попереку і потроху непокоїть і до нині. Більш-менш вдало займався боксом, поки на гарнізонних змаганнях мене не виставили за більш важку категорію, в якій було представлено всього два спортсмени. Навіть якщо я програвав обом, то займав би все одно третє (призове!) місце, що було важливим для

команди. Перед зважуванням в мене влили три літри киселю (для гарантії, бо бракувало 1,5 кг ваги). Маючи третій спортивний розряд, битися я міг тільки з таким самим за спортивним рівнем, як я, або на одну категорію вище моєї. Противник був першорозрядником, але заради успіху виступав як другорозрядник. Призове місце я отримав, але якою ціною! Вже тоді я зрозумів, що відповідальні спортивні змагання не бувають справедливими, і що у тренерів свої інтереси. Більш-менш вдало займався стрільбою. Був одним з кращих снайперів зведеного курсу, факультету. Входив у збірну академії. Цей вид спорту завжди залишався зі мною на протязі всієї служби в збройних силах. Ще й зараз без тренування здатний вибити 80 з 100 з будь-якого пістолету.

На третьому курсі почався період “комсомольських” весіль. Непомітно збігала юність. Ми вступали у пору зрілості. Деякі доповнення до лєнінградського періоду життя дають листи, написані батькам, у Львів...

ЛИСТИ ДОДОМУ

В середній школі і під час навчання в академії щоденника я ще не вів, про що зараз, звичайно, шкодую. У школі ця справа мені здавалась несерйозною. Ніяково було писати правду про свої почуття, роздуми... Тим більше, що я просто не зміг би втаємничити свої записи. По-перше, тому, що був надто відкритою дитиною. А по-друге, боявся наруги над своїми записами навіть з боку матері, бо вона ще й сьогодні полюбляє ділитися з сусідами усіма сімейними новинами... Життя в гуртожитку, вимоги військової служби і нестача часу теж не сприяли веденню щоденника. Тож листи залишаються майже єдиним свідком формування характеру, а також тих подій, які впливали на становлення мого світогляду.

До того ж це майже зовсім забутий нині жанр епістолярного мистецтва... Листи, звичайно, написані російською. Понад сорок років вони зберігались у батьків. Листування відходить у минуле. Скоріше за все, у моїх нащадків такого релікту вже не буде. Тому, вважаю, що витяги з мого листування з батьками представлятимуть певний родинний, а може і не тільки родинний, інтерес.

4 липня 1952 р. ... З 5.45 ранку до 11.00 вечора час у нас розрахований по хвилинам. Щодня чотири пари занять. Мене призначено редактором “Бойового листка”, який має виходити кожного другого дня. Годують тут краще, ніж на курорті у Любень Великому. За харч вираховують 450 крб. з нашої платні. До 25 серпня перебуватимемо у таборах на Карельському перешийку. На цю адресу листи шліть до 20 серпня. Потім - знову на ЛКВВИА (Лєнінградська Червонопрапорна Військово-Повітряна Інженерна Академія) з допискою “4-й факультет, 1-й курс”, або Лєнінград-82, Ждановка 13, до

запиту). Чи остригли нас? Звичайно, так! Адже ми майже солдати, хоч військову форму нам видадуть безпосередньо перед таборами... 3 25 серпня по 1 вересня - невелика відпустка. Складатимемо присягу 6 листопада. Це вже буде другий Антон Варварич, що присягатиме на вірність Батьківщині у Ленінграді... (Антон перший, батьків брат, у 1941 році закінчив 2-ге Ленінградське Червонопрапорне артилерійське училище). Через рік, за умови відмінного навчання, нам нададуть офіцерське звання. У лютому 1953 року ми матимемо двотижневі зимові канікули. Спробую приїхати до Львова. Квиток на 53 поїзд коштує 114 крб. у загальному вагоні... Чи прийняли в Академію Зв'язку Сірченка? Кажуть, що умови для навчання там теж чудові, а може ще й кращі, ніж у нас... Як складають хлопці екзамени в інституті? Шурготу я вже написав. Найближчим часом напишу листи Ляшчуку й Полотнюку. Чекатиму їхніх листів. У нашу Академію зі Львова поки що "прийняли" чотирьох: Вавілкина, Діхтяренка, Голофаста й мене. А як батькове навчання? Хотілося б отримати листи від папи і бабусі особисто...

7 липня 1952 р. Це вже мій четвертий лист, а від Вас ще не отримав жодного... Погода стоїть чудова, хоч іноді йдуть короткочасні дощі. Ленінградці кажуть, що це ми із Львова привезли таку погоду. В неділю їздив у Петергоф. Це 40 км. від Ленінграда. Справжнє диво природи і мистецтва. Коли повернусь, матиму про що розповідати. Якщо все буде гаразд, то на кілька днів приїду у січні за свій рахунок. Через 20 хвилин починається медична комісія. Завтра - підмандатна, а потім мандатна. Після всіх витрат у мене залишилось тільки 7 карбованців, так що незабаром сидітиму вдома. Надішліть мого атестата. Якщо він без медалі, то можете не надсилати, бо екзамени вже почались, а я їх не складаю. В цьому році до академії поступає багато старших офіцерів. Дивно...

9 липня 1952 р. Вчора у мене було чотири присланих новини. Ранком я дізнався, що медична комісія визнала мене здоровим для навчання в Академії. О 12-ій була попередня мандатна комісія. Потім отримав телеграму, яку Ви надіслали на адресу Марусенка. Довго розшукував 65 відділення зв'язку. Виявилось, що це - Центральний телеграф. В центрі міста, на вул. Герцена. Хто міг би подумати, що Центральний телеграф має 65 номер? Чому Ви вирішили написати саме на це відділення, коли поруч зі мною -110? Грошовий переказ отримав. Дякую. Зараз мені терміново потрібний атестат, бо без нього на мандатну комісію не викликають. Тепер Вам відомі три мої адреси:

1. Л-д, 65 поштове відділення, до запитання.
2. Л-д, провулок Декабристів, 6, кв. 15, Марусенку М.І.
3. Л-д 82, Ждановка 13. Ленінградська Червонопрапорна Військово-

Повітряна Інженерна Академія. Підрозділ 75.

Краще за все, користуйтеся останньою адресою... Нас вже привчили вставати о 7-й ранку. О 22.30 з'являться на вечірню перевірку. Лягати спати не пізніше 23.30. Вдень сидіти чи лежати на ліжку забороняється. За гроші, що Ви мені надіслали, хочу придбати носки (12.50), мило і мильницю. Телеграфуйте, чи отримав я медаль.

11 липня 1952 р. Через півгодини після того, як відправив Вам листа, я отримав ще й п'яту присмну новину - Ваш лист авіапоштою. На більшість Ваших запитань я вже відповів. Виявляється, що досить і копії атестата. Тому було б краще, якби Ви мені надіслали саме копію... З кожним новим днем таких, як я, тут залишається все менше і менше. От Ви пишите про Валю Бліх. Він дійсно не погана людина, але ж "зрізався" на екзаменах. Тут "ріжуть" безжалісно. Як я Вам вже писав, із усієї львівської групи на сьогодні нас залишилось лише... четверо. Всі - відмінники. Радий за батькові успіхи і щиро поздоровляю його з "п'ятіркою" на екзаменах. На підмандатній комісії я висловив бажання поступити на факультет літакобудування (№ 1). Кажуть, що на цьому факультеті найкращі можливості стати після його закінчення науковим працівником і залишитись працювати в Академії. Але таке саме бажання висловлюють і інші. 2-й факультет - авіаційне електрообладнання, 3-й - інженерно-будівельний, 4-й - радіотехнічний. Мені хотілося б отримати листа безпосередньо від бабусі - вона пише більш інформативно, ніж Ви. Від сьогодні почала працювати мандатна комісія. З нетерпінням чекаю на копію атестата.

(Це був останній лист, підписаний моїм "шкільним" ім'ям - Анатолій. Надалі я вже регулярно користувався своїм законним іменем - Антон).

13 липня 1952 р. Вчора отримав Вашого листа і копію атестата авіапоштою. Але за два тижні - всього три листи і телеграму. Завтра продовження засідань мандатної комісії. Мабуть, розглядатимуть і мою справу. Погода така сама, як і у Львові. За весь час два коротеньких дощики. Температура близько 20 тепла. На факультет літакобудування зараховують тільки офіцери із війська. Якщо приймуть, то 25 липня поїдемо у табори.

15 липня 1952 р. Тепер у мене вже є і оригінал атестата. Шкодую, що поїхав зі Львова, коли батько ще не повернувся з Кисва. Нічого не поробиш... Інакше моє військове життя просто не могло б початись. Вже витримав мандатну комісію. Марусенко сказав, що "за моїм проханням" мене зараховано на радіотехнічний факультет. Тут дуже гарна експериментально-досвідна база. Можливо, потраплю на відділення телемеханіки. Розмовляю з попе-

редниками, що навчаються тут з 1950 року. Вони задоволені. Їм довелося скласти іспити на загальних підставах...Хоч наказу ще немає, проте тих, що витримали мандатну комісію, вважають “академіками”. Через рік до Жовтневих свят повинні присвоїти звання молодшого лейтенанта. Це значить, що літом я приїду до Львова ще курсантом. Термін навчання 6 років. Після закінчення навчання ми матимемо вищу цивільну й вищу військову освіту, звання старшого лейтенанта, а можливо, й капітана. Зараз захопився читанням. Вже прочитав “Олександра Можайського” і “Чесць” Баширова, “Землю Саннікова” Обручева. Лише тепер я усвідомив насолоду від читання. Коли святкуватиме батько свій день народження в цьому році? По старому чи по новому стилю, чи може на Миколи?

17 липня 1952 р. Тепер я рідше буваю у місті: по-перше, не пускають, коли хочеш. А по-друге, читаю, про що я Вам вже писав...Нещодавно прочитав “Подорож у світові простори” Штернфельда, “Полум’я гніву” Вигодської. Невже всі книги такі цікаві? Сьогодні оголосять наказ про зарахування в Академію. Чому Ви так наполегливо чекаєте мого приїзду? Я ж вирішив залишитись на навчання у Ленінграді... Валентин Бліх, звичайно, не правий. Хоча я його розумію. У мене є адреси тільки Шургота, Яценка, Ляцука й Полотнюка. Напишу їм, коли оголосять наказ... Щоб була не осоромитись... Мого велосипеда можете продати, хоча мені його, звичайно, шкода... Погода стоїть чудова.... За будь-яку ціну повинен тут залишитись...

18 липня 1952 р. Як я Вам вже писав, мене зарахували на радіотехнічний факультет... 22 липня нас одягнуть у військову форму. 25 липня їдемо у табори на Карельський перешийок, на 30 км північніше відомої “лінії Манергейма”. Приїду у Львів не раніше зимових канікул, наприкінці січня наступного року, лише днів на 5-6, за свій рахунок... З серпня наша стипендія становитиме 750 крб. на місяць. Вираховуватимуть 350 крб на харч. А ще позика, тощо. Залишатиметься крб. 150-200. Зараз їдемо з хлопцями дивитись фільм “Школа злослів’я” 1-а серія. Придбав книжку В.Собка “Запорука миру”. Годують добре. А прати я вже й сам навчився. Чи повернув Полотнюк “Війну і мир”? Після закінчення нам видадуть значки, гарніші за університетські: Білий ромб з зіркою замість герба і надписом “ЛКВВИА”.

21 липня 1952 р. Сьогодні у нас відбудеться співбесіда. І хоча нас всіх попередили, що незалежно від її результатів ніхто не буде відрахований, все-таки хвилюємось... Ще до початку таборів я хотів оглянути весь Ермітаж і ходив туди чотири дні підряд з 11 до 14.30. Проте оглянув не більше третини і це за умов, що лише пробігав очима експонати. Про те, щоб побувати у всіх

музеях Ленінграда, нема що й казати. Зараз стоїть типова ленінградська погода: не холодно і не жарко, зрідка мрячить дощик, на який більшість ленінградців не звертає ніякої уваги. Сьогодні я надіслав Вам книгу В.Собка "Запорука миру". Мені сподобалась. Хай це буде бабусі в подарунок замість обіцяної мною "Діти капітана Гранта". Листів мені більше "до запиту" не надсилайте, бо мене у Ленінграді вже на той час не буде. В наступному листі я Вам сповіщу свою нову адресу. Передасте її і хлопцям, якщо звертатимуться. Як там складає екзамени батько?

23 липня 1952 р. Отримав переказ на 150 крб. Дякую. Проте гроші мені зараз не потрібні. Вчора відбулась співбесіда, про яку я Вам писав. У мене склалось враження, що відповідав я не дуже вдало. Питання були значно ширші за шкільну програму. Сьогодні оголосили результати. Біля 40% викликали вдруге. Але мене у цьому списку немає. Виходить, що вони відповідали гірше за мене. Сьогодні повернувся зі Львова відмінник 58 школи В. Голофаст. Він відпросився на два дні за свій рахунок, хоча мав намір не повертатись. Виходить, що тут краще. Завтра нас одягнуть у солдатську форму і відправлять у табори. Сфотографуюсь і надішлю Вам фотокартку. Починаючи від сьогодні надсилатиму Вам картки з краєвидами Ленінграда і околиць. Які тут продаються чудові платівки! Обов'язково привезу, коли приїду на канікули. Як там почуває себе зроблена мною радіола? Звичайно, що сьогодні ми всі із захопленням спостерігаємо за XV Олімпійськими іграми. Радіємо за перемоги радянських спортсменів, особливо - за Чукаріна, адже він зі Львова! Сумуємо через поразку наших футболістів. І кому програли - югославам!

24 липня 1952 р. Шкодую, що моє зарахування до Академії засмутило батька. А я від всього серця вітаю його з закінченням інституту. Моє ставлення до Академії? Звичайно, задоволений тим, що мене прийняли. Але й не сумував би, якщо б не прийняли. Цієї ж думки, як Вам відомо, я дотримувався ще у Львові.

Табори - це вже вважається нормальним навчанням. Щороку всі курсанти мають місячне навчання у таборах. Ще місяць - практика на заводі і місячна відпустка. Курсанти з різних факультетів живуть у інших приміщеннях, але в казармах. Окремі кімнати тільки у офіцерів. Заняття - в спеціально обладнаних для цього приміщеннях. Палити я не збираюсь. Починаючи від сьогодні, годувати нас стали ще краще. І вже сплатили аванс. Після таборів випадки відрахування надзвичайно рідкісні, але бувають... На мандатній комісії мене запитали, чи не пов'язаний мій батько з відомим (?) випадком у Львівському обкомі КП(б)У. Відповів, що ні. На радіотехнічний факультет у цьому році прийом був обмежений, всього 50 чол. Тому поступити на цей

факультет було важко. Ваші листи я отримую на 4-5 день, авіа - на 2-3 день.

27 липня 1952 р. Я вже третій день в таборах. Нам видали дві форми: щоденну і робочу. Годують чудово. Живемо в наметах, які поставили власними руками. Сьогодні напишу листа Шурготу. Тепер вже не соромно, бо став курсантом. Гроші мені тепер зовсім не потрібні. Успіхами Книжника я задоволений. Сьогодні день Військово-Морського Флоту. Святкуємо разом із всією країною. Моя адреса - на конверті. Ігнатов - це наш начальник, генерал-майор.

8 серпня 1952 р. Останній лист, який я отримав від Вас, датовано 20 червня. Заздрю своїм товаришам, що отримують листи частіше. Радіси, коли приходить пошта, і розчаровуєшся, коли тобі листа немає. Саме через те цього листа я пишу на батькову адресу. Шкільні друзі теж не дотримують свого слова... Телеграму звідси я надіслати не можу, бо до найближчого поштового відділення (Житкове) близько 20 км. Телеграфуйте, чому така затримка. Зараз Ви мене зовсім би не впізнали: солдат з лисою головою, у кирзових чоботях, але з курсантськими погонами і в пілотці. Якщо вчитимусь на "відмінно", то десь у листопаді наступного року буду вже офіцером Інженерних військ ВПС, а в ВПС, як Вам відомо, офіцерська форма відрізняється від тої, що в інших родах військ. Режим і добре харчування мені пішли на користь, незважаючи на досить велике навантаження. Я вже встиг набрати 2,5 кг додаткової ваги (зараз моя вага 70,5 кг). Наші табори розташовані у дуже гарному місці. Якби менше комарів, то просто курорт. В основному займаюсь спортом. З плавання мене включили в першу групу (найсильнішу). Вільного часу майже немає. Привіт Вашим співпрацівникам, які знають мене.

12 серпня 1952 р. Два дні тому отримав відразу два Ваших листи. Уявляєте, яка це була радість для мене після 15-денної Вашої мовчанки. Ще раз поздоровляю батька з успішним завершенням навчання в інституті. Шкода, що Сірченко і Книжник не витримали випробувань і не змогли поступити у вибрані ними вищі навчальні заклади. Виходить, що не мали вони достатньої сили волі. Радий, що Ви нарешті схвалили мій вибір дороги в майбутнє. Я все більше і сам переконуюсь, що прийняв вірне рішення. За ті 5-6 вільних днів, які я матиму після повернення з таборів до початку занять, побувати у Львові я просто не зможу. Погода стрімко перемінилась на гірше. Доведеться звикати... Треба придбати чемодана, бо речей вже назбиралось багато... Із львів'ян навчатимуться в Академії Діхтяренко і Вавікін (закінчили з відзнакою нафтовий технікум), Голофаст (золотий медаліст з 58 см) і я. Двоє перших в наший роті, але в першому взводі (я - у четвертому).

Голофаст - у другій роті. Наша рота утримує перше місце з усіх показників. З автомата ППС і пістолета ТТ я стріляю на "відмінно" (50% взагалі не виконали норму). Можливо, допомогло тренування з повітряним пістолетом. Склав норми з бігу на 1000 м. Почали тренуватись на 3000 м. Львівська адреса Вавілкина: вул. Андре Марті (Шевченківський район), буд. 2, кв. 11. Його мати - Вавілкина Олена Костянтинівна. Моя щира подяка вчителю, які дали мені необхідні знання і допомогли обрати дорогу у житті. Сподіваюсь, що на цій дорозі зможу принести найбільшу користь Батьківщині.

15 серпня 1952 р. Нарешті здійснилась моя мрія: щодня отримую листи. Сьогодні отримав від Шургота. Шкода, що я вже вичерпав усі свої табірні новини. Сьогодні ми стріляли з карабіна на 100 м. За 21 очко з 30 можливих - "відмінно". Моє досягнення - 27. Це найкращий результат у роті. Отримав подяку від командира. Як Ви розумієте, навчання у нас проходять за будь-якої погоди. А інакше якими були б ми солдатами. Ви пишете, щоб я купував собі фрукти. Цікаво, що Ви мали на увазі і де їх тут можна купити? (В Ленінграді яблука коштують 20-25 крб. за кг). Проте, кожного дня за обідом нам дають компот. Ми навіть рахунок дням ведемо компотами: до завершення таборів залишилось 10 компотів! В одному наметі нас сім чоловік. Хлопці добрі, надійні. Переважно випускники спецкикл із Харкова, Дніпропетровська, Іваново. В більшості вони тепер наші командири. Один з них - Юра Пучков - теж майже "львів'янин", хоча він там ніколи не був, але його батьки нещодавно переїхали із Іваново до Львова. Їхня адреса: вул. Над Яром, буд. 6, кв. 4. Так що тепер я матиму ще одного супутника. Сезон комарів скінчився. Почався сезон мошкари, яка ще докучливіша за комарів. Волосся вже віросло і незабаром можна робити зачіску. Добре, що Ви написали назви платівок, яких придбали. Бо якби я тут на них надібав, то обов'язково придбав би. Як Вам сподобалась пісня В. Канделаки "Раз, два, три"? Як працює мій радіограмофон? В Ленінград приїздить краще влітку. Зимою тут не так гарно.

19 серпня 1952 р. З кожним днем вільного часу стає все менше. Готуємось до заліків. Треба ще скласти тактику, військову топографію, хімічну справу, політичну підготовку, статуту тощо. Особлива подяка за бабусино лист. Я написав Шурготу, щоб він подивився, що сталося з радіограмофоном. Табори у нас закінчуються 27 серпня, так що приїхати не зможу. Прізвище володаря хімії - Якевич. Він мешкає на одній з бічних до Маяковської вулиць. Шургот повинен знати точну адресу. Вибачаюсь, але поки що з бабусею розрахуватися не можу. У мене залишилось 100 крб., а треба ще придбати деякі речі, зокрема спортивного костюма. На якому місці батьків район з хлібопоставок? Ви пишете, що у Вас близько 40 тепла... У нас буває 18. Це вважа-

ється тепло. Плавання здавали, коли вода мала 15 град. На далину я склав на "відмінно", а стрибки з триметрового трампліна - на "добре". Наступного листа пишіть мені на Ленінград-82. А підрозділ тепер вже 80. Менше пишу через те, що використав всі 10 конвертів, що взяв з собою, а придбати тут немає де. Тепер чекатиму листа від батька. Де навчатиметься старший Меньшов і інші? Залишилось п'ять компотів. Ура! Незабаром Ленінград і справжнє навчання в Академії.

23 серпня 1952 р. Поздоровляю з початком п'ятої п'ятирічки і XIX з'їздом партії. Сьогодні я черговий по роті, а значить не беру участі у навчаннях. Черговим (а не днювальним) мене призначено вперше. І саме в цей день приїхало високе начальство з Академії. Зіграли урочисту зорю. Поки стояли "струнко", обличчя стало розпухлим від укусів комарів і мошкари. Вчора я отримав аж два Ваших листи. Дякую. Атестат у мене. Повернемось у Ленінград, переішло його Вам. Чи приходив Шургот? Якби не чергування, то сьогодні склав би заліки з стройової підготовки, смуги перешкод, хімзброї, а то й ще що-небудь. Щорічні відпустки у нас у серпні. Кажуть, що при незадовільному навчанні можуть зовсім не дати відпустки. Наступного року знову приїдемо сюди на збори. А після завершення другого курсу замість таборів - виробнича практика. До намету я звик, а військову форму полюбив відразу. У суботу тут крутять старі кінофільми. Але це ще цікавіше. Так, наприклад, переглянули "Весну на льоду", "Липневі ночі", "Мій скарб", "Спортивна честь", "Китайський цирк" тощо. Кажуть, що марш додому відбудеться уночі (нагадую, це 20 км). Сподіваюсь, що він не здаватиметься нам так само важким, коли ми йшли сюди. Адже ноги вже звикли до чобіт. Та й в Ленінград йти веселіше, ніж з нього...

(Цей лист складений трикутником, без марки - як справжній лист військово-службовця... Адреса: УРСР, м. Львів, Ленінський район, вул. Грецька, буд. № 5, кв. 4).

29 серпня 1952 р. Вже другий день як ми повернулись з Карельського перешийка до Ленінграда. Одного листа я передав Вам з Марусенком, який відпочиватиме у Трускавці. Від нього довідаєтесь про все, що Вас цікавить, більш детально. Все-таки марш дався взнаки: натер ноги і набив мозолів. На цей раз йшли без перепочинку. До початку занять сидимо в казармі. Бібліотека наша ще зачинена, читати немає чого. Увільнення можна отримати з 16 год. до 24 год. А ходити у місто у формі - не дуже цікаво: треба весь час слідкувати, щоб не прогавити бува якого-небудь офіцера. А їх у Ленінграді занадто багато і усіх треба вітати по-військовому. Якщо прогавиш, можеш потрапити у комендатуру. В таборах нас добре загартували.

Повезло з командирами взводів. Ними були курсанти Ленінградського Двічі-Червонопрапорного Піхотного Училища ім. С.М. Кірова. Це у них така практика. Зразкові майбутні офіцери. Розпрощались ми з ними дуже тепло. Після таборів Ленінград видався нам раєм. З початком занять увільнення даватимуть тільки в суботу і неділю. І так житимемо до отримання офіцерського звання. Парадна форма у нас гарна, пошита з доброго сукна. Сьогодні піду у Центральний парк культури і відпочинку: там завтра відбудеться свято кіно. Чи доходять до Вас картки з красвидами Ленінграда? Як проходять хлібопоставки у Львівській області? Хочу Вас попередити, щоб не губили мої листи і конверти. Гадаю, що Ви розумієте чому.

(Двадцять листів за неповні два місяці “самостійного” життя, ще до початку регулярних занять в Академії! Хіба не дивно?)

Перший курс

2 вересня 1952 р. Лише два місяці минуло з того часу, як я виїхав зі Львова, а скільки новин...Сьогодні мої однокласники, із тих, хто був прийнятий до вищих учбових закладів, разом зі мною вперше прослухали лекції в аудиторіях вузів. Все це виглядає так по-новому незвичним і цікаво-захоплюючим. З першої години занять ми з головою занурилися у море вищої математики, накреслювальної геометрії, хімії та інших наук. У цьому семестрі ми повинні скласти вісім заліків і три екзамени. Мені дуже подобається те, що в Академії справа поставлена таким чином, що обов'язково вчитимешся, хоча на самопідготовку відведено лише 3,5 години. Щоправда, є ще година відпочинку, година власного часу і ціла ніч.. Віднині ми починаємо рахувати час, що залишився до зимових канікул і першої відпустки... До речі, чи проклали вже тролейбусного маршруту від вокзалу до нашої вулиці? Чи завершили вже відбудову приміщення технікуму, що поруч з музеєм Леніна? У неділю 7 вересня відбудеться вечір, присвячений початку навчального року. Покажуть виставу “Красень-мужчина” у постановці театру Моссовєта. Після вистави відбудеться зустріч з режисером і акторами. Цього року 1 вересня у Ленінграді співпало з дійсним початком осені. Різко понизилась температура повітря, посипалось з дерев листя... А в моїй уяві чудові картини золотої осені у Львові...

7 вересня 1952 р. Отримав Вашого листа “до запитання” і грошовий переказ. Велике спасибі! Затримка з відповіддю пояснюється бюрократичними проблемами, які виникли останнім часом. По-перше, треба отримати дозвіл на звільнення в місто від командира факультетського курсу, а у звичайний день він це робить без особливого задоволення, тим більше, якщо це пов'яза-

но з отриманням грошей. Потім треба завірити свій підпис на повідомленні у стройовому відділі і лише після цього можна йти на пошту за переказом. В той же день отримав листа від Полотнюка. Учбове навантаження починає впливати на настрій. Особливо багато математики, хімії і креслення. Звичайно, користуюсь авторучкою. Запасся загальними зошитами, а вони тануть, наче сніг по весні. Підручники ми отримали у бібліотеці, щоправда з деяких предметів у кількості один на трьох. Волосся вже відростало так, що необхідно користуватись гребінцем. Шкода, що у батькової машини змінили номер: він мені так подобався! Проте, для поїздки в район це, можливо, і на краще. Який у цьому році врожай? Чи правда, що яблука не вродили? Сьогодні був у кіно. Дивився "Під кардинальською мантією". Сподобалось. Ленінград все-таки дуже гарне місто. Вночі - це суцільне море вогню! Вулиці і проспекти досить широкі, а все ж перевантажені пішоходами і автотранспортом. Особливо весело в гуртожитку у години відпочинку. Багато, хто вмів грати на акордеоні, гітарі, фортепіано... Шахи, шашки, доміно... Проте це не у години самопідготовки, бо вчимося ми зовсім в інших приміщеннях. У тих самих, де слухаємо лекції. Хоч будинок той самий, але його розміри такі, що можна ганяти на велосипеді, метрів чотириста... Я ще й досі блукаю в коридорах. Будинок значно більший Львівського обкому.

10 вересня 1952 р. Вашого листа я отримав ще ранком, але через брак часу зміг його прочитати тільки під час відпочинку... Можете собі уявити, що то був за відпочинок!

Ще зовсім недавно я шуткував над Голофастом, батьків якого переводять до Красноярського краю, і от - моїх теж. Звичайно, Київ - це не Красноярськ, а тому моя порада - не вагайтесь і не роздумуйте! Жити і працювати у столиці України!... Про це можна тільки мріяти. Тим більше, що й Ваші родичі живуть у Києві. Я маю на увазі Микитенків. Та й свідомість у киян значно вища. Немає тих проблем, з якими доводиться мати справу у Західній Україні. Єдине, що ми втрачаємо, так це - квартиру. Гадаю, що двох кімнат у Києві Вам буде достатньо. А на чий місце батька переводять у Київ? А хто працюватиме замість нього у Львові? З чим все це пов'язане? До того ж, Ви нічим не ризикуєте, бо з вищою освітою, яка тепер є у Вас обох, Ви ніде не пропадете. Мамі краще перейти на роботу в аспірантуру...

Підписався на державну позику, як і всі мої товариші - на 500 крб.

Мій велосипед коштує не менше 450 крб. Звичайно, з усім причандаллям до нього, що в коробці біля газет. Усі мої іграшки подаруйте Полотнюку (для його молодшого брата).

Що стосується радіограмофона, то спробуйте замінити запобігача. (Далі дається настанова, як це зробити). Придбати новий на 1-1,5 ампера можна

в магазинах, що на площі Возз'єднання, вул. Коперніка, Академічний або у центральному універмазі. Його вартість 76 коп.

18 вересня 1952 р. Поздоровляю бабусю з п'ятидесятидев'ятиріччям! На Ваше прохання, ще раз нагадую мою адресу: Л-д 82, Ждановка 13. Підрозділ 80-А. Мені знову пощастило: вивчатиму англійську. Темпи навчання досить високі. Особливо креслення. Витримати б... Сьогодні здавали перше завдання. Отримав "добре". На перший раз - досить. В місті буваю тепер рідко. Звільнення дають тільки у неділю і лише 30% особового складу. На заняття ходимо у щоденній формі. Мундири одягаємо тільки у місто. Наші мундири курсантські. Тобто, ходимо у чоботях, а не в черевиках. Право на черевики мають тільки офіцери. А до цього часу ще треба почекати півтора роки. 14 вересня в нашому клубі був великий естрадний концерт. Багатьох з артистів ми бачили з мамою ще у Любень Великому. Поза тим, в нашому клубі є телевізор. Гарна штука! Переглянув по ньому "Падіння Берліна". Хоча телевізори і виробляють у Ленінграді, проте придбати їх важко. Черга триває кілька місяців. Якщо переїдете до Києва, то рекомендую придбати. Це ж Вам і кіно і театр. Та ще й в хатніх умовах! Шкода, що у Львові ще немає телевізійної станції. От би скоріш вивчитись та самому зробити телевізора! Це Вам не радіографон! До речі, чи вдалось його відремонтувати? А що чути про наступний з'їзд КПРС? Здається, так називатиметься партія найближчим часом?

21 вересня 1952 р. Сьогодні, нарешті, у мене більше вільного часу: наша група (класне відділення) чергує по Академії. Тому я вирішив використати цей час на листи до Вас і хлопців. Сьогодні неділя, а ми сидимо в приміщенні. Зате вчора нам дали погуляти досхочу. Побували у театрі комедії. Дивились "Вас викликає Таймер". Сам театр мені не сподобався. За розмірами він такий самий як театр ім. Горького у Львові, а за обладнанням нагадує наш театр музичної комедії. Декорації дуже бідні. Проте гра акторів - чудова. Роль Дюженкова виконував сам Михайло Жаров!

Переглянули фільм "Пригоди Робін Гуда". Така собі легенька казочка та ще й у неприродних фарбах. Добре проглядає відсталість західної кінематографії перед нашою і інших демократичних країн. Добре відпочили ще й тому, що у цей день отримали першу у нашому житті стипендію. "Чистими" в руки було по 140 крб. Надсилаю Вам свою фотокартку у військовій формі. Насправді я не такий товстий, як вийшов на фото. Бандероллю надіслав Вам альбом з красвидами Ленінграда. Замінити радіолампу у радіографоні не важко. Та якби знати яку: 6Г7, 30П1М. чи 30Ц1М? Напишу листа Виджаку, щоб він подивився.

Чемодана ще не придбав. Хочу пристойного, крб. за 120. Якщо зберігся мій

лижний костюм, то вишліть його разом з моєю готувальнею. Невже львів'яни не проклали тролейбусну лінію до з'їзду партії?

6 жовтня 1952 р. ...Отримав бабусиною і два маминих листи. На Ваше прохання можу надіслати ще тільки одну свою зайву фотокартку. Найближчим часом сфотографуюсь ще і, мабуть, закажу картку більшого формату. Радий, що мій подарунок бабусі сподобався. Ваша посилка була у дорозі понад десять діб, а тому майже половина фруктів зіпсувалась. Наш розпорядок дня такий: встаємо о 7-й ранку, а вже о 7-30 сніданок. За цей час треба встигти зробити зарядку, вмитись, поголитись, начистити чоботи і гудзики, прибрати постіль. О 9-й починаються заняття і тривають до 15-30. О 16-й - обід. З 16-50 до 17-50 - відпочинок. Можна поспати. З 18-00 до 21-00 - самопідготовка. О 21-00 - вечеря, а потім знову самопідготовка до 23-30. Все розташоване в одному великому приміщенні, за винятком їдальні. Відбій о 24-й. Під час самопідготовки треба встигти написати листа і прочитати газету. Палити я не збираюсь, не турбуйтеся. Чи ще дзвонять Вам, як і до того, "незнайомі" по телефону? Акуратним виявився тільки Шургот. Полотнюк написав лише одного листа і замовк. А Ляцук до цього часу ще не відповів на мого листа. Якщо захоче, то дайте Вадиму (Дворку) мою адресу. Я йому обов'язково відповім.

9 жовтня 1952 р. Сьогодні ходив до Марусенків за готувальнею і несподівано потрапив на день народження дочки. Вийшло не зовсім зручно. За три місяці мого перебування в Ленінграді Ви вже надіслали мені понад 500 крб. Це вже не вміщується ні в які рамки. У неділю куплю собі чемодана. Сьогодні нам робили щеплення від якоїсь хвороби, а тому відчуваю себе не дуже добре. А як мамин радикуліт? У цю пору року в неї завжди буває загострення. Свитера разом з лижним костюмом надішліть. Висилаю Вам ще одну свою фотокартку. Це для службової книжки. Контрольні роботи у нас тільки починаються, тому результатів немає ніяких. Щойно отримав Вашого листа від 3 жовтня. Спробую виконати всі Ваші прохання...

14 жовтня 1952 р. Найкращі побажання батьку з приводу дня народження. Вчора отримав Вашого листа від... 23 серпня! Це через те, що мама невірною написала адресу і воно 2 місяці пролежало в офіцерському гуртожитку, аж поки моє прізвище не стало більш-менш відомим на курсі. Придбав чемодана за 105 крб., з чохлам, двома замками і ремінцями ззовні і зсередини... Придбав також рукавички з верблюжої вовни за 27 крб. Мене включили у збірну команду 1-го курсу з стрільби з пістолета. На тренуваннях я показав найвищий результат - 26 очок з 30 можливих. (Відстань - 25 м, три вистріли за 20 сек.). Пістолет ТТ майже мій ровесник - 1937 року випуску! Було холодно.

Тому стріляв у рукавичках. І як бачите, показав добрячого результату. Тепер нам радять придбати лижі, бо у розпал зими їх може не бути. Коштують вони близько 100 крб. Стипендія 170-180 крб. Так що грошей вистачить.

26 жовтня ми присягатимемо на вірність Батьківщині. Оце подія!

20 жовтня 1952 р. Ваші листи приходять майже щотижня. Дякую. Від Шургота - рідше. У неділю чергував, а тому в місто не ходив. А сьогодні отримав Вашого листа і повідомлення про чергову посилку. Дякую. Богдан пише, що теж дуже зайнятий. Чи вчасно прийшов мій подарунок для батька? Відправляв авіапоштою. Парове опалення вже давно працює. У приміщеннях температура підтримується 19 градусів тепла. А в гуртожитку так жарко, що й дихати нема чим. Шинель можна носити у будь-яку пору року. Заміняється лише кашкет влітку на шапку зимою. В Академії чудовий критий стадіон. з трибунами для глядачів. Ленінград подобається мені все більше і більше.

23 жовтня 1952 р. В один день отримав три листи: два з дому і одного від Шургота. Це була велика радість. Не розумію, які у Вас підстави хвилюватись за моє здоров'я. Адже я ніколи не відрізнявся хворобливістю. Мене цікавить, як Ви відсвяткували батькове сорокавосмиріччя. Чи вчасно отримали мою телеграму і посилку? Хизуватись успіхами у навчанні поки що не можу. І за друге креслення отримав "чотири". За колокви́м з хімії теж "добре". Старшокурсники кажуть, що це робиться для того, щоб заставити нас працювати ще краще. Але ж дехто з моїх товаришів отримав і "п'ятірку"! Обіцяю докласти всіх зусиль, щоб бути відмінником. За вікнами мокрий сніг і сильний вітер. Якби не вітер і холоднеча, то нагадувало б львівську пізню осінь. До вологи мені не звикати. Мабуть, швидко звикнусь і з вітром. Вже видали зимову форму. На мою голову 58 розміру ніяк не можуть підшукати шапку. Мамі бажаю успіхів на екзаменах з кандидатського мінімуму. Де, коли і як збираєтесь провести відпустку? Чому не пише бабуся? З її винахідницькими здібностями відремонтувати радіограмофона - дрібничка.

29 жовтня 1952 р. В понеділок отримав переказ і листа, в якому Ви сповіщаєте, що батько поїхав на курорт. Як надовго? Надішліть мені його адресу. А чи зможете Ви тепер отримати листа і посилку, які я надіслав на адресу Обкому партії? Дякую за гроші, але ж я просив не надсилати... Лижі собі я вже придбав. Після того, як ми склали Присягу, нам видали документи дійсних військовослужбовців. Це була урочиста подія. Найближчим часом надішлю фотокартку. Тепер кореспонденцію, посилки і гроші ми отримуємо без проблем. На останніх тренуваннях я вибив 29 очок із 30. Це вже, мабуть,

випадковість. Якби такого ж результату показати на змаганнях! Окрім того займаюсь фехтуванням і, як завжди, художньою самодіяльністю. Поки що залишаюсь редактором газети, яку ми випускаємо щосуботи. Допомагає твердий розпорядок роботи... Чим захворіла бабуся? Хвилююсь... Якщо добре складу екзамен і заліки, то матиму змогу зустрітись з Вами під час зимових канікул, до яких залишилось менше трьох місяців. (Минуло вже чотири з того часу як я покинув домівку!). Поширюються чутки про те, що збираються припинити сплачувати винагороду за зірочки. До того ж офіцерам відмінили квартирні гроші. Все це неприємні новини. Вже одягли зимову форму. Незабаром повинні видати і теплу білизну... Калюжі вже не розтають навіть вдень...

8 листопада 1952 р. Поздоровляю з 35 річницею Великого Жовтня! Вашу телеграму отримав. Дякую... Шкода, що це було єдине послання зі Львова, хоча сам написав аж сім листів. Один мій товариш в цей день отримав 17 звісток! Можна позаздрити, чи не так? Не знаю, про що Вам і писати, бо як розумію, Ваша контррозвідка в особі Марусенка діє бездоганно. Вчора ми брали участь у святковій демонстрації, а увечері дивились салют. Повне розчарування. Ніякого порядку. Такий самий натовп, як показують в кіно - за кордоном. Салют був лише з кораблів у гавані, а все місто тонуло в темряві. Щоправда, гарно були ілюміновані введені в Неву кораблі. У воді відбивались і яскраві ліхтарі на чудових набережних Неві. Особливо гарно виглядає Невський проспект. Вчора переглянув кінокартину "Розлом". Зовсім забув, що цю саму виставу ми дивились в театрі Заньковецької у Львові. Хоч і свято, проте доводиться працювати, бо у понеділок колоквіум з хімії. Потім семінар, контрольна з накреслювальної геометрії, ще один лист креслення, 10.000 знаків з англійської і т.п...

16 листопада 1952 р. Чи повернувся вже батько з відпочинку?.. Все ще продовжую отримувати "четвірки": з другого колоквіуму по хімії, за третій лист креслення... Хоча є й "п'ятірка" з епюри по накреслювальній геометрії. Гадаю, що операцію бабусі робити не варто (збільшена щитовидна залоза). Проте, дивіться самі... Звичайно, що ми вивчаємо основи марксизму... Більше того: це один з провідних предметів, бо офіцеру без цієї науки просто неможливо. Вже відбулось два семінари... Оцінки за виступи нам не оголошують. Незабаром ще один... Для заповнення анкети, мені необхідно знати децю, що мало місце ще до мого народження. А саме: місце народження батька і час вступу у партію; в яких сім'ях народились мої батьки і соціальний стан їхніх родин до жовтня 1917 року; чим займались мої батьки до мого народження, їхній майновий стан у той час і сьогодні; яку участь брали мої батьки у

Великій Вітчизняній війні? На ці питання без Вашої допомоги мені відповісти важко... Відповіді на решту запитань я зможу дати й сам. Вчора був вечір відпочинку в окружному будинку офіцерів. Концерт, кінофільм, танці, забави... Завершився десь близько другої години ночі. А сьогодні змагання з стрільби. Через півтори години - возневий рубіж. Хвилююсь, хочу спати. А команда сподівається на мій високий результат...Аж не віриться, що тополі на Академічній, як Ви пишете, ще зовсім зелені... Нева вже вкрилась кригою. Іноді вона ще кресне, але лід сягає 10-20 см товщини. Проте сьогодні погода чудова. Якщо стрілятиму добре, то увечері піду в кіно. Нещодавно переглянув "Чекай на мене". Про льотчиків. Ще й досі знаходжусь під впливом цього фільму. Хіба можна порівнювати з якимись-то "Гладіаторами", "Робін Гудами", "Випадками в пустелі" тощо?

21 листопада 1952 р. На змаганнях із стрільби я виконав лише норму третього спортивного розряду...36 очок з 50. (Відстань 25 м., 10 секунд на постріл). Посередній результат. Дуже хвилююсь під час змагань. Найкращий, що був показаний у цей день, - 45 з 50. Команда Зведеного курсу зайняла... останнє місце. Мені дістався зіпсований пістолет. Заряджати доводилось по одному патрону, а на це витрачався час...Та це вже виправдовування... Тепер щодо маминих листів... Чи не здається Вам, що така інформація: "у нас все як завжди, ніде не буваємо, мало що знаємо, новин немає ніяких, речей твоїх не займаємо, нічого зробити не змогли"...тощо, - мене аж ніяк не влаштовує. Я хотів би знати, що відбулось у Львові за час моєї відсутності. Батько, хоч і пише рідко, а все ж таки більш змістовно. Бабуся яскраво висловлює свої почуття, чого зовсім немає в маминих листах. Більш-менш мене влаштовує тільки мамина акуратність... На семінарі з книг Леніна "Що робити?" і Сталіна "Коротко про партійні розбіжності" я отримав оцінку "добре" (знову "добре"!). Видається, що оцінки виставляють, але не заносять до журналу... Колоквіум це те саме, що й екзамен, тільки з одної теми. Загальну хімію ми завершувемо вивчати вже в першому семестрі. Всього з цього предмету у нас три колоквіуми. Тягнемо білети так само як на екзамені... Незабаром почнуться тренування з лиж, на відстань 10 км. Я вже майже повністю приготувався. Залишається тільки придбати змащення, бо погода в Ленінграді дуже мінлива...Тут пізно розвиднюється і рано смеркне. О четвертій годині машини без світла вже не їздять. Цілий день навчаємось при ввімкненій електриці... Які наслідки батькового лікування на курорті?

8 грудня 1952 р. Вітаю маму з днем народження! Бажаю якомога скоріше зосередитись на одній роботі, а не значитися відразу на кількох. Гадаю, що

добре працювати одночасно на багатьох роботах значно важче... ніж відвідувати кілька гуртків, від чого Ви неодноразово застерігали мене. Я залишив за собою лише гурток художнього слова. Заняття проходять раз на тиждень. Вже тричі виступав на загально академічних вечорах відпочинку. Хлопці кажуть, що виходить непогано... На адресу обкому я надіслав два альбоми з фотокартками. Для надійності. Це мамі в подарунок. Вибачаюсь за його скромність... Чи сподобався? З Вашої листівки дізнався, що Книжника прийняли в Політехнічний. Радий за нього і за його маму, для якої головне, що Юрко залишився у Львові. Вже минуло півроку, а свої точки зору щодо Академії я змінювати не збираюсь... Ім'я мого товариша, що отримав відразу 17 поздоровлень, Джангір Даушвілі. Чудова людина. Секретар комсомольської організації, кандидат у члени партії... Лише на рік старший за мене. Він і в звичайні дні отримує по кілька листів... і на всі встигає відповідати. Зима у нас в розпалі. В суботу і неділю ходимо на ковзанку. Хочу придбати власні ковзани з черевиками. Спортивного чемодана вже купив. Повідомте адреси Мельників і Микитенків. Секретарюка також... Останній лист від Шургота був два місяці тому... Що чути про нову батькову роботу? Чим закінчилась справа зрадника Кутковця? Які успіхи у "Карпат"? Дисципліна у нашому підрозділі покращала, а тому увільнення в місто стали давати частіше. Майже щосуботи ходимо в кіно. Незабаром розпочнеться залікова сесія... Передавайте привіт Дворку, Секретарюку, вчителям, сусідам і всім знайомим з Вашої роботи...

15 грудня 1952 р. Дякую за поздоровлення і чудовий портфель. Я збирався придбати, але про такий навіть не мріяв. Моїм товаришам він теж сподобався. Нарешті отримав листа від Шургота. Видається, він серйозно хворів, а я й не знав... Сьогодні нас повідомили, що додому на канікули відпускати будуть лише тих, у кого не буде "трійок". Почались заліки. Вони йдуть один за одним, а тому готуватися доводиться відразу до кількох... Зовсім немає часу. Особливо багато забирають креслення і накреслювальна геометрія. А креслярські кімнати відчинені тільки до десятої вечора. До того ж додалися позаурочні заняття: семінари з матеріалів XIX з'їзду партії, загально академічні лижні тренування тощо. Про післяобідній відпочинок вже перестали й згадувати. Через те, що давно не відвідував Марусенка, він викликав мене через нашого начальника курсу. Цікавився успіхами... Мабуть, Ви занадто надокучаєте його сестрі... Як збираєтесь зустрічати Новий рік? Що нового у Львові? Заздрю бабусі, що вона має змогу так багато читати. Це тому, що я не заважаю...

26 грудня 1952 р. Сьогодні отримав Вашого листа № 13. Відповіді на всі

Ваші запитання я написав у листі, якого Ви, мабуть, вже одержали. Склав чотири заліки. Залишилось ще шість заліків і три екзамени (два з них - державні, тобто оцінка за них піде у диплом: загальна хімія і накреслювальна геометрія). Третій - вища математика. Перший екзамен - 9 січня. Завтра складатимемо аж два заліки відразу. Кажуть, що відпустку даватимуть лише на тиждень... Якщо перших два екзамени складу добре, то третього намагатимусь скласти достроково., щоб мати змогу раніше виїхати... Щиро поздоровляю з Новим 1953 роком!.. Про Вашу гарну погоду я знаю з радіопередач. Так само як і Ви про нашу ленінградську. Неприємно те, що всяке потепління супроводжується тут ожеледицею, що відбивається на наших переходах у строю. Ленінградську бруківку із львівською і порівнювати важко.

1 січня 1953 р. Отримав Вашого листа і телеграму від Шургота. Дякую за поздоровлення. А чому підписано лише "Мама"?.. Ті із нас, у кого немає родичів у Ленінграді і на свята залишались в казармі, зустрічали Новий рік по-своєму. В одній з віддалених від гуртожитку аудиторій був накритий стіл з сухим вином. Співали, навіть танцювали. Словом, провели час весело. Згоден з диктором, який сказав, що минулий рік багато з нас згадуватимуть з подякою. Мені теж буде, що пригадати! Вже почався 1953 рік. З десяти заліків склав вісім. Ще залишились хімія і основи марксизму. А потім почекаємо наслідків екзаменів, від яких багато залежатиме, чи зустрінемося ми після семи місяців розлучення. В лютому я вперше обиратиму депутатів. В ніч на Новий рік в Ленінграді було сім градусів морозу, а у Львові - один тепла!

26 січня 1953 р. Як я Вам уже писав (виходить, що був принаймні ще один лист), перші два екзамени склав на "добре", а останній, вчора - на "відмінно". Через те, що багато четвірок, у відпустці мені відмовили. Не допомогло і звернення до Марусенка. Гроші отримав, дякую, але тепер вони мені не потрібні. Настрій поганий, бо зустріч доведеться відкласти до серпня. Можливо, що Вавілін буде у Львові, бо він всі екзамени склав на "відмінно". У Пучкова одна четвірка. Якщо вони поїдуть, то обов'язково зайдуть до Вас. І Ви зможете у них випитати все, що Вас цікавить. Відмінникам другого курсу вчора в урочистій обстановці оголосили наказ про присвоєння їм звання молодших лейтенантів. Видали офіцерську форму і дозволили ленінградцям жити вдома, а іншим - в офіцерському гуртожитку. Нарешті отримав листа від тітки Ліни. Пише, що Олексій Єфремович навчається в університеті марксизму. Женя хворіє на "свинку". У них зараз стоять сорокаградусні і більше морози. Вони схвалюють мій вибір. У нас теж похолоднішало. Слід враховувати, що 20 градусів морозу в Ленінграді сприймається гірше,

ніж сорок у Читі. Через вологість і вітер. Проте в морозні дні тут частіше світить сонце. Сльота і ожеледиця мені набридли ще у Львові. Якщо приїхати все ж таки не зможу, то всі дні проводитиму у читальні. Які там новини? Що чути про батькову нову роботу?

(В зимові канікули у Львові я все ж таки побував, хоч це й “дорого” коштувало... Через три-чотири дні після початку канікул, коли начальник десь зник, мені вдалось умовити заступника начальника курсу відпустити мене “за отриманням медалі”. В ті часи поїзд на Львів ходив кожного другого дня. Склалося так, щоб не запізнитись до початку занять, я мав приїхати за два дні до того. У відпускнуому білеті була вказана лише дата повернення. В Львівській комендатурі мене завірили, що маю право повернутись у частину до 24-ої ночі. Поїзд у Ленінград приходив о 10-ій ранку. Заняття починались о 9-ій. Я знав, що не встигаю, але зайві дві доби підбили мене ризикнути... Дома я майже не був: друзі, дівчата.. Щось не вийшло і з отриманням медалі... Поїзд запізнився ще на півтори години... Побачивши мене на заняттях, начальник курсу - підполковник Калінін (на фронті він був командиром штрафної роти!) вислухувати мене не став, а видав записку на 5 діб гауптвахти... Так для мене розпочався другий семестр навчання в Академії. Звичайно, в листах про це ані слова).

16 лютого 1953 р. Вибачайте за затримку з листом. Не мав жодної вільної хвилини. Ліжні тренування, караульна служба, підготовка до виборів тощо... Гадаю, що після свят і виборів полегає. Начальство цікавилось, чи отримав я медаль. Сказав, що так. Обіцяло перевірити. Саме цим була обумовлена моя телеграма. Чи були Ви вже в школі? Відвідав Марусенків. Батьків дома не застав. Подарунки віддав прямо дітям... Ми в складчину купили радіоприймача “Неву”. І тепер вечорами можемо слухати не тільки Київ, а навіть іноді і Львів. Молодим офіцерам знову виплачують квартирні гроші - 200 крб. на місяць. Це приємна новина. В серпні приїду вже без пригод, бо відпускати-муть усіх безвідносно до успіхів. Тішу себе тим, що це найкраща пора року у Львові... Цього разу мені так і не вдалось почитати художню літературу під час канікул...

24 лютого 1953 р. У неділю 22 лютого я вперше обирав Верховну Раду СРСР. На бюлетені зробив напис: “За Сталіна, за Батьківщину, за мир, за комунізм, за щасливе майбутнє всіх народів світу!!!”. (Сталін балотувався саме у Ленінграді). Встав з ліжка о 5-ій, але бюлетеня вкинув у скриню лише о 6.20: так було багато зранку людей. О 8-ій виборча дільниця вже була порожньою. У цей день я переглянув кінокартини “Поодинок”, “Квітуче Закарпаття”, “В кригах океану” і лялькову виставу “РВС” за Гайдаром (у

постановці театру Сергія Образцова). 23 лютого в день Червоної Армії у нас відбувся лижний крос на 10 км. Ввечері дивились салют. На цей раз стріляли із Петропавловської фортеці. А все ж таки львівський мені подобається більше. Вже 20 днів не маю від Вас жодної звістки. Хвилююсь. Якщо мовчатимете ще 2-3 дні, то буду змушений звернутись до Шургота або ще до кого-небудь. Шурготу я вчора надіслав посилку: спортивну валізу і логарифмічну лінійку. Написав, що валіза порожня, аби не розшивати. А тепер хвилююсь, чи дійде лінійка, особливо, якщо почне гупати всередині.

1 березня 1953 р. Вже місяць, як я виїхав зі Львова, а від Вас “ні слуху, ні духу”. Це змусило мене написати листа на адресу обкому - Корнєєвій, батьковій співробітниці. Весна, а лижний крос на першість округу між академіями ще не відбувся. Заважає погода. Бігати стає все важче. Я не дотягую до норми цілих 17 хвилин! До того ж, почався огляд художньої самодіяльності. Хор нашого курсу вважається найкращим в Академії. А ще я читаю “Зенітку” Остапа Вишні... Все більше часу забирає креслення і основи марксизму. В середу відбудеться семінар з економічних проблем соціалізму. А в мене ще не занотовано кілька рекомендованих праць... Найкращі побажання мамі і бабусі з нагоди Жіночого свята!

9 березня 1953 р. В важкий час я отримав Вашого листа. Ленінград у траурі. Біля Московського вокзалу зупинено рух. Сотні тисяч ідуть у Москву, щоб попрощатися з вождем. Поїзди відходять щопівгодини. Сотні людей стоять біля газетних кіосків, чекаючи на нові повідомлення... Сумні думки надихають мене на цілу поему, яку хотілося б назвати “Клятва”... Уривок вміщую у листі. Чи вийде що-небудь гідне для такої назви... Прошу вибачитись від мого імені у Корнєєвої за турботи з листом. Якби Ваша відповідь затрималась ще на п'ять хвилин, то Ви б мали телефонну розмову з начальником мого курсу. Та ще в такий день... І після всього Ви хотіли б щоб я мав добрі успіхи у навчанні?..

20 березня 1953 р. ...Кілька днів тому отримав листа від Жені і Тані. Вони теж сумують з приводу смерті Сталіна, але впевнені, що це лихо нас не зламає. Кожна з них надіслала свого малюнка. На одному написано: “З піонерським привітом!”, а на другому: “Ми за мир!” Спробую зберегти їх листи на спомин. Хотів би знати мету папиного відрядження у Київ і його наслідки. І взагалі, як справи на роботі. Глибоко вразила мене смерть Брагінського... Хто ж тепер керуватиме Оперою? Сварка Яреми з Книжником повинна була статись. Надто награно виглядала їх дружба. Від Книжника я іншого і не очікував... Нещодавно відвідав драматичний театр ім. Горького. Дивився виставу

“Прапор адмірала”. Роль Потьомкіна прекрасно виконав Ларіков. Театр децю нагадує львівську оперу, але, звісно, гірший за нього. Чи купуєте нові платівки? Ленінградська зима поволи відступає перед натиском весни. Знову похолоднішало. Ожеледь. Лід на річках потемнішав, кривився буграми, але ще не скрес. Як і раніше, займаюсь стрільбою і художньою самодіяльністю. Готуюсь до наступних змагань і олімпіади. Іноді пишу вірші. Надсилаю Вам ще одного. Гадаю, що у Вас вони зберезяться краще.

26 березня 1953 р. Вчора, нарешті, отримав Вашого другого листа за два останні місяці після мого повернення до Ленінграда... Помер Президент Чехословаччини Клемент Готвальд. Кращі люди величної епохи поступово сходитимуть зі сцени. Така логіка життя. На нас покладається завдання завершити їхню справу. Ми - оптимісти. І ніяке горе нас не може зламати. Нехай не розраховують на це імперіалісти... Вже справжня весна. Ленінград - рівнинне місто. Сніг, якщо його своєчасно не вивезуть, перетворюється на грязюку, аж поки не висохне. Залік по лижам складали в останній зимовий день. На відстані 10 км мені необхідно було скинути 17 хвилин. А я скинув цілих півгодини! Відстань подолав за 50 хвилин. З навчанням справи поки що не блискучі. Креслення виконав на “чотири з плюсом”. Контрольну роботу з англійської написав теж на “чотири”, хоча помилок і не було. Та в армії доводити свою правоту не прийнято. Завтра - контрольна з математики. В школах вже почались весняні канікули. А нас незабаром очікує гаряча пора.

В квітні перейдемо на літню форму одягу. Вже видали нові кирзові чоботи і бавовняний одяг. Все це видається кожних вісім місяців, а парадна форма - один раз у три роки! До речі, мені б хотілось мати літню курсантську форму з кращого матеріалу, ніж той, що нам видають. Це дозволяється, але за власний рахунок. То порадьте, з якого матеріалу пошити. Скільки метрів треба на гімнастерку і бриджі (це таке галіфе)? Скільки це може коштувати? Що дешевше: придбати готову форму, чи пошити? Буду вдячний за Ваші поради.

2 квітня 1953 р. Щойно отримав Вашого листа і відразу відповідаю. Ви пишете, що працюєте з великою напругою. А як же Ви впораетесь, коли я приїду? Мені відомо, що з моїм приїздом і бабусі і Вам роботи випадає значно більше, ніж без мене. А як проводите вихідні дні? Залишається ще близько чотирьох місяців, коли я знову зможу приїхати до Львова. Я так звик до цього міста, що мені іноді здається, що я й досі у Львові. З радістю читаю у газетах кожне повідомлення про Львів. Шкода, що Ви мені пишете так мало львівських новин. Мене цікавить буквально все: і прихід весни, і успіхи на підприємствах, і новобудови... До речі, чи відремонтували вже готель і ресторан

“Львів”? Як просувається спорудження нового універмагу? Що влаштовують цього року в парку культури та відпочинку? Надсилаю Вам фотокартку. Це я сфотографувався для документів. Щоправда, вийшло не дуже гарно, та я не збираюсь дарувати її дівчатам. Одягнемось у літне - сфотографуюсь ще. В минулому листі я запитував: скільки може коштувати літня військова курсантська форма з вовни. Якщо це обійдеться не дорожче шестисот карбованців, то я міг би собі таке дозволити. Шургот наполегливо прохає продати йому мого велосипеда. Я йому нічого не обіцяв. А який Ваш погляд на цю справу? У нас знову похолоднішало, але весна неухильно наближається. Незабаром знову почнуться кроси на 5 тисяч метрів. Ледве не забув поздоровити Вас з новим (шостим!) зниженням цін. Особливо на хліб і фрукти. Навіть наше харчування покращалось. Чи надовго? Що чути про мою медаль?

14 квітня 1953 р. Судячи по поштовому штемпелю, Ваш лист прийшов ще в суботу 11 квітня., але наше поштове відділення у неділю зачинене. З третього квітня у нас розпочався академічний огляд художньої самодіяльності, який триватиме аж до 25 квітня. Я, здається, пройшов на заключний тур. Читатиму вірша С. Васильєва “Росія”. Виходити на такі змагання зі своїми віршами поки що не відважуюсь. Крацим в академії визнано і хор нашого курсу, в якому я теж беру участь. Зважаючи на тритижневу щоденну концертну програму огляду, цілком слушно було б назвати нашу альма-матер “театрально-спортивним вищим учбовим закладом з інженерним нахилом”.

Останнім часом стоїть чудова весняна погода. Сонце встає все раніше і заходить пізно увечері. Безхмарне небо набуло якогось незвичного фіолетового відтінку. Нева цілком очистилась від криги. Незабаром розпочнеться навігація. З 17 квітня переходимо на літній одяг. Давно б пора, бо шинеля досить набридла. Ленінградці кажуть, що за два тижні обов'язково похолоднішає, коли Невою піде ладозька крига.

18 квітня у нас відбудеться факультетський вечір відпочинку, в якому я теж виступатиму на сцені, і навіть танцюватиму! Розпочались тренування з бігу на 5000 м. Скучив за велосипедом. Спробую записатись ще у велосекцію. Але для цього треба мати або спортивний розряд або свого велосипеда... Свої посиленні заняття спортом пояснюю тим, що хочу надолужити все втрачене у школі. Відчуваю, що вже досяг багато. Це теж була одна із причин, чому я обрав армію. Останнє завдання з креслення виконав на “5”. Інших успіхів ще немає.

Чекаємо приходу білих ночей. Але у природі не відчувається ніякого пробудження. Мабуть, земля тут промерзає досить глибоко.

Як Ви святкуватимете 1 Травня? Ми, скоріше за все, зустрічатимемо

свято де-небудь в театрі, або вдома у кого-небудь з ленінградців. Привіт і поздоровлення усім знайомим!

21 квітня 1953 р. Нарешті я отримую Ваші листи більш-менш регулярно. В останньому Ви писали, що батько передає справи, що на Академічній вулиці вибухнув дім... Шкода, що не поставили дату... До початку екзаменів залишилось трохи більше місяця. В цьому семестрі ми складатимемо 6 екзаменів: математику, фізику, теоретичну механіку, основи марксизму, іноземну мову і спец предмет. Все це відбуватиметься з 29 травня по 19 червня. А потім табори і практика. Від наслідків цього семестру багато в чому залежатиме присвоєння офіцерського звання в наступному навчальному році. Все більше чуток, що звання надаватимуть після закінчення другого курсу. Зараз у нас збори, на яких я й пишу Вам листа. Часу, як завжди, мало. Сьогодні, до того ж, я заступаю у наряд. Іноді заняття починаються о другій годині, через підготовку до параду. Цікаво, коли батько почне виконувати свої обов'язки за новим призначенням? Впевнений, що перешикоджати переходу на нове місце роботи не варто. (Мама може пригадати, як вона ставилась до порад щодо аспірантури...). Як на мене, то кожна людина повинна визначати свій життєвий шлях самостійно, як вона вважає за краще... Продаж велосипеда цілком виправданий, але шкода, що Ви не повідомили мене заздалегідь. Я не подавав би надії Шурготу. Та нічого. знайду яке-небудь пояснення. Матеріал на форму за 1500 крб. придбавати не слід. По-перше, дорого коштуватиме пошиття. По-друге, носити доведеться з побоюванням. А по-третє, більше сорока разів за рік, що залишився до отримання офіцерського звання, я одягнути цю форму все одно не зможу. У воєнторзі придбати "шерстянку" можна карбованців за 700. Ще 100 крб. коштуватиме підгонка. Та й то я вважаю дорого. Вже сфотографувався і незабаром вишлю фотокартку. Влітку перероблю радіолу на більш потужну, ват на 25, а теперішня лише 1,5 вт. Пучков лежить у шпиталі Військово-морської академії: видаляє гланди. Якщо все буде гаразд, то й я, можливо, скористаюсь його прикладом. Сьогодні нам роблять якесь щеплення. Не раджу поспішати з обміном квартири: вона мені так подобається! Якщо необхідна якась довідка про мою службу в армії, то негайно вишлю. А на який район міста Ви збираєтесь обмінятися?

29 квітня 1953 р. Пошта скоротила термін надходження листів зі Львова до Ленінграда. Чи можна на це обурюватись? Щиро дякую за поздоровлення зі святом. Радий, що весна позитивно впливає на Ваше здоров'я. Я теж почуваю себе чудово. Дякую за надіслану замітку з газети. Мої товариші прочитали її з великим інтересом і навіть влаштували дискусію. Нічого дивного: адже серед слухачів мого курсу до 30% харківчан. Надсилайте ще. Завершився огляд художньої самодіяльності академії. Не знаю, чи пройшов

на заключний огляд Ленінградського ВО. Контрольну з теоретичної механіки написав на "відмінно". Контрольну з фізики писали сьогодні. Розв'язав усі задачі, але чи вірно? У кожного окреме завдання, а тому порівняти нема з чим. Якщо результат буде незадовільним, то хвилювати Вас не стану... Ладозька крига вже зійшла, і знову стоїть тепла весняна погода. Вже зазеленіла трава, але дерева все ще не прокинулись від зимового сну. Коли ж тут з'являється перше листя? Нева готується до початку навігації. Біля причалів вже стоять пофарбовані теплоходи. Незабаром почнуть працювати човникові станції. Це, мабуть, станеться на свята. У Марусенків давно не був, та й немає особливого бажання його чимось турбувати. На семінарі з марксистсько-ленінської теорії свідомості отримав "чотири". Як на мене, ці принципи тлумачать чомусь занадто заплутано. Пригадуючи астрономію, я мав необережність висловитись у тому розумінні, що існує центр всесвіту, адже галактики розбігаються у всі боки від... (чого?). Так мені ледве не пришили погляди суб'єктивного іdealіста.

5 травня 1953 р. Прийміть мої поздоровлення з 8 роковинами Перемоги. Дякую за гроші. Я поклав їх на книжку. У мене тепер є 900 крб. У неділю відвідаю ательє, як радять хлопці, і з'ясую всі питання щодо пошиття форми. Як ми святкували 1 Травня, я вже розповідав Вам по телефону. Доброму настрою допомогла чудова погода. Дивує, чому на цей раз не було святкового салюту у Львові. А чи буде на День Перемоги? До нашої зустрічі залишилось всього 80 днів. На цей раз ми всім курсом вирішили їхати додому через Москву. Ви розумієте, чому. Вже заручились підтримкою начальника курсу. Так що, можливо, трохи затримаюсь. 10 година вечора, а Сонце ще висить над обрієм. Скоро розпочнуться білі ночі. На деревах нарешті з'явилося перше листя. Але парки ще виглядають чорними. Все ближче екзамени. Як там працюють мої прилади? Мабуть, знову мовчать? Які справи у батька на роботі? Закінчую, бо треба йти на комсомольські збори.

10 травня 1953 р. До екзаменів залишилось менше двох тижнів. А тут знову розпочались традиційні кроси. У минулу неділю бігали на 1350 м. За нормою - від 3,5 до 6,0 хвилин. Мій результат - 3 хвилини 15 сек. Але це далеко не найкращий. Найвище досягнення на нашому курсі - 2 хвилини 17 сек.! Сьогодні бігали вже на 3000 м. Я показав 10 хвилин 55 сек., а переможець минулого кросу - 9 хвилин 16 сек.. У наступну неділю на цю відстань відбудуться між академічні змагання на першість ЛенВО. Як правило, наша академія утримує перше місце майже з усіх видів спорту в окрузі, за що нас називають "військово-спортивною академією з авіаційним ухилом".

Вчора у місті спостерігав святковий салют. Це був один з кращих, які мені

довелось бачити у Ленінграді. Стріляли з Петропавлівської фортеці, в центрі міста. Сполохи, відбиваючись у Неві, справляли незабутнє враження! Здавалось, що на набережних зібралось все місто... Найважче у цьому семестрі - сьоме завдання з креслення - здав на "п'ять", та ще й достроково. Залишилось ще одне, але вже простіше. Вся справа в тому, що кожний виконує своє індивідуальне завдання. Мені, наприклад, випало креслити водяну помпу. Раз з кресленням все гаразд, треба надолужити математику... Полагодив чоботи. Видається, що в Ленінграді поставити кожні підметки - складна справа. Ледве знайшов приватного шевця, який погодився виконати роботу за 65 крб. Але зробив добряче. Проблему з пошиттям костюму розв'язуватиму наступного тижня.

18 травня 1953 р. Почуваю себе добре, але сьогодні нам роблять друге щеплення, а тому відповідаю на Вашого листа відразу по його отриманні. Ні Ляшук, ні Шургот чомусь не пишуть. Мабуть, своїх турбот вистачає. Вчора був останній весняний крос на 3000 м. Мій час - рівно 11 хвилин. Траса була дуже поганою: глибокий пісок, пилюка, безліч викривлень. У всіх результати гірші ніж на останніх тренувальних забігах. Наступні кроси будуть вже в таборах, але тепер бігатимемо на 5000 м. Через змагання не зміг зайнятися пошивкою форми. Доведеться відкласти до наступної суботи - 23 травня. Шкодую, що мовчить моя техніка. Ви її хоч би іноді перевіряли. Чи почали будувати у Львові телецентр? Як просувається спорудження комсомольського озера? Багато чуток про новий адміністративний поділ України. Це цікавить усіх моїх товаришів, особливо тих, що з Харкова. Про інші республіки - не знаю нічого.

Чи правда, що у Львові в магазинах поменшало промислових виробів? Що досі немає коров'ячого масла? Це пояснюють тим, нібито Львів вилучили з переліку міст першої категорії. Але ж це не погоджується з укрупненням Львівської області. Можливо, це явище тимчасове? Напишіть, що Вам відомо з цього приводу. Щойно повернувся з відпустки наш начальник. Він відпочивав в Сочі. Засмаг як негр. Хвалився, що умови там зовсім не погані. Проте, це залежить від санаторію, де будеш відпочивати. Ви писали, що мама теж збирається у відпустку. Було б зовсім непогано, якби Ви відпочивали разом з батьком. Та й бабусю було б добре хоч раз взяти з собою. Мені, звичайно, хотілось би провести відпустку вдома, разом з усіма Вами. Чи не вплинуло минуле похолодання на фруктові дерева на Львівщині? Це було б сумно... Контрольну з фізики написав на "три з плюсом". Втішає те, що з 25 чоловік 15 взагалі отримали "двійки". "П'ятірки" не отримав жоден. Хоч задачі розв'язали майже всі, але зробили це старими шкільними методами, що недопустимо для майбутніх інженерів. Останнє завдання з креслення

виконав на "чотири з плюсом". Зате впорався з ним за рекордно короткий час - 6 годин і здав на цілий тиждень достроково. Цим я зберіг собі час для роботи над іншими предметами. Наступного тижня нас очікує три контрольні роботи і аж десять заліків! Перший екзамєн з основ марксизму ми складаємо 1 червня... Чи твердо вирішив молодший Дворко поступати в нашу академію? Хто закінчує школу з медаллю в цьому році?

25 травня 1953 р. На час отримання мого листа батько, мабуть, вже повернеться додому з Москви. Почався останній тиждень навчання у цьому семестрі. Майже щоденно кілька контрольних робіт. Вже склав два заліки: з теоретичної механіки і креслення. На нашому факультеті креслень більше не буде аж до дипломного проекту. Оцінка у диплом піде з цього заліку. Отримав "відмінно", хоч складав залік Огороднікову і Рунічу - відомим спеціалістам з накреслювальної геометрії союзного масштабу. Отримати "п'ятірку" у Руніча - це величезна випадковість! З решти залікових предметів оцінки не виставлятимуться. 26 травня звітуємось за елементарну радіотехніку, а в середу - за фізику і математику. Часу на підготовку до екзамєну з діалектичного і історичного матеріалізму надто мало, а незрозумілостей - багато. Адже "Короткий курс" - це лише узагальнений досвід, а на численні конкретні питання сучасності він відповіді не дає. От і сьогодні на семінарі ми чотири години дискутували про те, що таке наука взагалі, а що таке література, в тому числі і політична, зокрема. Куди (до якого базису) віднести творчість Радіщева і Гоголя, які однаково критикували феодальний і капіталістичний устрій життя? (Зрозуміло, що література не є ні базисом, ні надбудовою). Потім довго з'ясовували питання чи є знаряддями виробництва ручка письменника чи пензель художника. Навіть наш лисий викладач, незважаючи на університетський і академічний значки, що сяють у нього на грудях, не зміг відповісти на багато запитань, а якщо й відповідав, то так заплутано, двозначно й розпливчато, що ми мало що зрозуміли...

Годинник мене не підводить, йде добре. Вже придбав собі бриджі за 315 крб. У неділю піду шукати гімнастерку. Які новини привіз батько з Москви? Що нового у Львові? Хлопці все ще мовчать...

30 травня 1953 р. Вчора ми всі розраховались з заліками за другий семестр. Щоправда, два заліки і екзамєн з спец предметів нам треба буде скласти у таборах. З Вашого листа, якого я отримав учора, мене здивували два Ваших зауваження: 1) що під час сесії листи можна писати не так часто, 2) що я занадто цікавлюсь хазяйськими справами. На те, щоб відповісти на лист з дому, час знайдеться завжди. От хлопці щось мовчать... Мабуть, теж готуються до екзамєнів. Та й моя знайома знаходиться зараз у такому

стані, що писати їй просто незручно: за моїми відомостями, вона, здається, вийшла заміж. А от друге зауваження я не зовсім зрозумів, а тому прошу пояснення. Про погіршення справ в Україні я дізнався від своїх товаришів. А про справи у Львові - від Голофаста. Стан справ у моєму улюбленому місті, та ще в якому живуть мої батьки, мене не може не цікавити. Так що Ваше зауваження я відхиляю і вважаю його невдалим. Куди ж збирається їхати у відпустку мама? Що пишуть родичі? Чи не приїде хто-небудь з них до нас на літо? В табори ми виїжджаємо 20 червня..

(Лише одне речення про знайому...Хоча за цим стоять важливі переміни у настроях, поглядах на життя тощо... Це ж заради неї я так рвався на зимові канікули до Львова... Та про це вже згадувалось вище...).

11 червня 1953 р. Дякую за надіслані фотокартки. І мати і, особливо, батько виглядають просто чудово. В наступному листі вишлю Вам свою нову фотокартку. Це я сфотографувався на прохання Оліфанових. Від них я отримав два листи: одного від тітки Ліни, а другого від Жені. Дівчата вже закінчили навчання в школі. Скаржаться, що давно не мають звістки від Вас. Мені хвалитися поки що немає чим. Екзамени складаю нижче своїх можливостей. Навіть основи марксизму склав на "чотири". Довелось відповідати на питання про особливий характер суперечностей при соціалізмі. Мав необережність не зовсім точно висловити одну з своїх думок.... На майбутнє це буде для мене повчальним. Склав ще два екзамени. Залишились англійська мова і фізика. Мову складаємо в понеділок 15 червня. Цю сесію весь зведений курс складає гірше ніж попередню. Не виключаю, що на результати вплинуло передчасне повідомлення про те, що офіцерські звання надаватимуться нам лише після закінчення другого курсу. Бажано, щоб про мою невдачу у Львові знало б якомога менше людей. Сподіваюсь, що Ви розумієте чому. За останнім повідомленням, у табори ми виїжджаємо ранком 22 червня. Цього разу ми будемо там разом з офіцерами. І програма у нас буде вже офіцерська. Ще через місяць починається практика, здається у Гатчині. Це не далеко від Ленінграда. Там базується авіаційний полк, у якому практикують слухачі нашої академії. Закінчується практика на початку серпня. Так що на відпустку залишається менше місяця. У Вавілкина і Діхтяренка спочатку буде відпустка, а практика розпочнеться з 17 серпня. Так що у Львові вони будуть раніше за мене і, можливо, навідаються до Вас. Де ж все-таки збирається відпочивати мама? Як вирішив з своєю роботою батько? Дякую за витинки з газет. Дивує, що про такі важливі новини ані слова у центральній пресі.

Щойно збирався заклеїти конверта, як принесли ще одного листа від Вас, якого Ви писали 8 червня. Тому додам ще кілька слів... Що стосується дівчат мого віку, то я взагалі не дуже високої думки про них. І винні в цьому батьки:

занадто велику свободу дали жінкам відразу... Наскільки Вам відомо, такої ж думки я дотримувався ще в десятому класі. Час тільки стверджує мою правоту. Гадаю, що на це було б варто звернути увагу освітнім і виховним установам. Проте, це не моя справа. Та й у майбутньому це мало кого турбуватиме. Наслідки такої поведінки перш за все завдаватимуть шкоди саме жінкам. Нехай самі турбуються про себе... Радію з приводу гарних перспектив на врожай. Скучив за фруктами. Приїду - зіб'ю оскомину... Пересічна оцінка з марксизму у нашому відділенні - 4,37, з теоретичної механіки - 3,96, з вищої математики - 3,72. Та навряд чи може це мене і Вас втішити...

25 червня 1953 р. Ваші нарікання на затримку з листами цілком виправдані. От якби Ви знали причину моєї мовчанки...Після кожного невдало складеного іспиту я відкладав написання листа до наступного екзамену, сподіваючись, що кращою оцінкою зможу якось виправдатись перед Вами... Та екзамени минали, а відмінних оцінок все не було... А тут ще почали формувати групу для переведення у Київське вище інженерне військово-повітряне училище... До речі, до цього списку потрапили Вавілкін і Діхтяренко. (Вавілкін був відмінником у першому семестрі, а у другому отримав навіть двійку). Звичайно, мої трійки мене зовсім не втішають з цього приводу. Тим більше, що Пучков усі іспити склав на відмінно, незважаючи на те, що він наймолодший у нашому відділенні. Дуже соромно навідуватись до Михайла Івановича. А ще соромніше зустрічатись із знайомими у Львові. Навіть їхати додому розхотілось. Добре, що хоч жодна з оцінок за другий семестр не йде до диплому, за винятком креслення, з якого у мене єдина п'ятірка...

Ми вже третій день у таборах. Минулого року я Вам писав про комарине лихо у цій місцевості. Але цього року їх так багато, що навіть порівнювати з минулим не можна. Гедзі, сліпні, комарі грозовими хмарами атакували нас ще під час маршу. Спочатку ми пробували відбиватись, та на кожного вбитого злітались сотні нових... Заспокоїлись вони лише через два дні, коли ми розпухли так, що живого місця не залишилось, де ще можна було б нас посмоктати... У багатьох ледве розкриваються очі. У мене розпухла губа. Заспокоює те, що знаходимось ми в цій місцевості востаннє... Догану з мене зняли. Навіть отримав грамоту за успіхи в художній самодіяльності. Як і обіцяв, надсилаю Вам свою нову фотокартку. Вона мені знову щось не дуже до вподоби... Один залік з спец предмету вже склали. Залишився ще один і екзамен. До кінця таборів залишилось 26 компотів...

Як відсвяткував Львів дев'яту річницю визволення? Вітаю Вас з цієї нагоди. Саме в цей день я залишив Львів рік тому... Ваша телеграма знову наробила галасу, і я мав неприємну розмову з начальником... Разом з Пучковим ми придбали одного великого чемодана, щоб скласти у нього речі, які зали-

шаються у Ленінграді на час нашої відпустки. Гімнастерку досі не придбав, бо не мав часу.

3 липня 1953 р. Минуло десять днів нашого табірнього життя. Видається, що тут ми мали скласти аж сім заліків...А от рахувати час, що залишився, за допомогою компотів, помилково, бо варять компоти далеко не щодня. Хоча на харчі вираховували з нашого утримання по 14,5 крб. на добу, та годують тут гірше, ніж на зимових квартирах, де брали менше. До комах ми вже якось при звичайсь. Гадав, що в таборах ми матимемо більше вільного часу, а виходить, що ні, бо приїхали ми у першу зміну, а тому на нас випало впорядкування всієї території. Навіть на відпочинок часу залишається обмаль. Зараз ми знаходимось у тири: стріляємо із пістолета "ТТ". Звичайно, як завжди, "відмінно" (37 очок із 40 можливих). Це найкращий результат у таборі. Завдання з плавання я теж виконав на "відмінно", пропливши 400 м. Гранату у цьому році я кинув на 37 м ("добре"), тоді як у минулому ледве кидав на 20 м.

Якщо Ви не матимете нічого проти, то я хотів би запросити до себе одного хлопця. Він з Владивостока. Якщо він поїде додому, то на відпочинок у нього залишиться не більше двох-трьох днів. Він добре вчиться і чудово співає. До речі, він українець, але в Україні не був вже років п'ятнадцять. Звичайно, я ще нічого йому не казав...

14 липня 1953 р. З останнього Вашого листа довідався, що Ви ще не отримали з таборів жодного мого листа. Адже першого (з фотокарткою) я відправив ще 25 червня! Шкода, якщо фотокартка пропаде. Вчора трапився такий випадок. Прийшов виклик на переговорний пункт зі Львова. Знаючи Вашу непередбачуваність, я вирішив, що це від Вас. Сьогодні о шостій ранку я був вже в Житково, це за 7 кілометрів від таборів. Дзвонила мати Вавілкина з проханням перемінити квиток на поїзд до Сочі, де вона теж збирається відпочивати. В Житково я отримав також Вашу телеграму такого змісту: "Шлемо привіт, чекаємо приїзду товариша". В одному з листів я Вам писав, що Вавілін буде у Львові на два тижні раніше за мене і зайде до Вас... То якого товариша Ви чекаєте: Вавілкина чи того, що з Владивостока?

Нещодавно тут був Марусенко. Як Ви розумієте, розмова з ним була не з приємних... Отримав листа від Шургота, теж з практики... Грілку і відновника придбаю при першій нагоді...

19 липня 1953 р. Відповіді на цього листа Ви мені вже не пишійть, бо до нашої зустрічі залишилось менше двох тижнів, а після отримання Вами цього листа, й того менше. Із восьми заліків, сім склав на "відмінно" і один на "добре". Цілком задоволений своїми спортивними успіхами: виконав вимо-

зи ГТО II ступеня. Ледве не вклався у “відмінника”: не вистачило кілька очок з гімнастики. Таку норму виконав лише один хлопець з нашого курсу. Скинув 1 кг зайвої ваги. Як Вам відомо, це теж входило в мої наміри. Приїду додому один, бо товаришу, про якого я Вам писав, дали додаткову відпустку. Цікаво, що на останньому Вашому листі стоїть штамп: “Перевірено військовою цензурою”. Робіть відповідні висновки.

Відправити листа із таборів я так і не встиг, бо вже не було пошти. Сьогодні 23 липня. Другий день, як ми на практиці. Екзамен з спецпредмету склав теж на “чотири”. Оголошено наказ про переведення нас на другий курс. Гатчина лежить на дорозі до Львова. Якби у мене були з собою всі необхідні документи, то можна було б скоротити час на дорогу. Поїзд з Гатчини до Ленінграда йде більше години. Практика офіційно закінчується другого серпня. Так що з Ленінграда зможу виїхати третього або п'ятого (тому що друге - неділя, а поїзди, як і раніше, курсують тільки по непарним числам). Зі мною їхатимуть хлопці в Ужгород. Можливо, на кілька годин зайдуть до мене...

Ще в таборах отримав Вашу другу телеграму і листа від дядька Олексія. Скаржиться, що давно не має від Вас жодної звістки. Про всякий випадок сповіщаю Вам свою адресу: Ленінградська область, місто Гатчина, поштове відділення Рошеля, в.ч. 19164, 1 курс.

До скорої зустрічі.

Другий курс

31 серпня 1953 р. Вже третій день як я знову у Ленінграді. Доїхали ми прекрасно: утрюх на одній полиці, спали по черзі. Ікра була смачною і я пошкодував, що не взяв її більше. Груші потекли дуже швидко, і нам довелося розправитися з ними у першу чергу. Помідори чудово збереглися до самого Ленінграда. Залишивши речі у камері зберігання, зайшли до знайомих Пучкова, а потім пішли в Академію. Для нас вже все приготували: попікувалися першокурсники. Через годину отримаємо звільнення і підемо в театр дивитися “Короля Ліра”. Ленінград зустрів нас дощем. Тут справжнісінька осінь: не виухає холодний вологий пронизливий вітер. В гімнастерці вже не погуляєш.

Сьогодні був у Марусенків, розмовляв з його дружиною. Вони теж повернулись лише сьогодні, відпочивали у Полтаві. Там ціле літо не було дощу, так що фрукти і овочі - рідкісне явище і коштують досить дорого.

В Ленінграді з'явилося борошно. Можливо, що і у Львові з'явиться масло. Вчора з Юрком довго катались на човні і стерли долоні до мозолів. Але залишились вдоволені... Прочитав книгу “Час не чекає” і передав хлопцям. Мені сподобалась, а їм - ні.

Відмінникам, на яких писали документи про надання звання, атестації повернули майже всім, за винятком Пучкова і ще трьох... Виходить, що ще цілий рік житимемо в одній казармі на... 120 чоловік!

5 вересня 1953 р. Мої найкращі побажання бабусі з нагоди шістдесятиріччя! Круглі ювілейні дати решити членів нашої родини припадають на наступний 1954 рік... Вже тиждень з того часу як почались заняття на другому курсі. Яюсь ще й досі незвично відчувати себе "старшокурсником". Час летить так швидко, що незабаром ми мабуть згадуватимемо і навчання в Академії як щось далеке і дуже приємне... Мине всього 18 тижнів і знову складатимемо 5 екзаменів: з математики, теоретичної механіки, фізики, опору матеріалів, теорії електроланцюгів. Лише після цього ми наблизимось до вивчення профільюючих предметів. Проте і зараз вчитись на другому курсі значно цікавіше, ніж на першому. Аби тільки менше стройових занять!.. Цього року зі Львова приїхало п'ять чоловік, а поступило лише троє. Конкурс абітурієнтів в усіх вузах був значно більшим ніж торік. За кілька днів нам, як старшокурсникам, видадуть постійні перепустки і посвідчення особи і ми позбавимось необхідності просити звільнення, щоб вийти у місто... На другому курсі ми вже не займатимемось фізкультурою загального розвитку, а повинні спеціалізуватись у конкретному виді спорту. Після довгих роздумів я обрав для себе боротьбу, бо нічого більш прийнятного нам не запропонували: гімнастика, важка атлетика, бокс, боротьба і лижі. А у мене немає ніякого досвіду у жодному з цих видів, а може й хисту. На решту секцій записували лише тих, у кого вже були спортивні розряди... Осінь все впевненіше вступає у свої права: щодня, ранком або вечором, йде дощ. А тренування до параду відбуваються за будь-якої погоди. Участь у параді братимуть лише офіцери, а нас ганяють, щоб їм було веселіше... А то що ж би ми робили у цей час? Незабаром почнуться тренування до кросу на 5000 м. на першість округу. А потім - знову лижі... Сьогодні субота, а звільнення у місто нам, здається, не даватимуть: хтось десь щось накоїв... Щоправда, мене все одно повинні відпустити, щоб придбати собі нового кашкета, бо старий вже ні на що не подібний... Почали вивчати "марксизм і національне питання". Тема не проста... Досі під враженням від "Короля Ліра". Гра артистів Російського драматичного театру Білорусії набагато краща ніж київських. А чи ходили Ви ще раз в театр, як обіцяли?

15 вересня 1953 р. Вчора Ленінград святкував День молоді, присвячений початку нового учбового року. В Центральному парку культури та відпочинку ім. Кірова відбулось велике гуляння. Отримав коротенького листа дивного змісту від Лариси. Більше ні від кого листів не було, та й не писав нікому...

Шкодную, що забув вдома плавки, вони мені зараз потрібні. Висилати не треба, куплю нові. Знову начальство почало писати атестації на присвоєння першого офіцерського звання. Та гадаю, що це просто для заспокоєння. Бо ще багато третьокурсників, які ходять рядовими... В Ленінграді зараз та сама пора року, яка так подобалась Пушкіну - золота осінь. Щодо мене, то мені більше подобається літо. Вже почались тренування з бігу. За минулі місяці ми від них відвикли, а тому трохи втомлюємось. Як відсвяткували бабусин ювілей?

21 вересня 1953 р. Приємно, що бабусі сподобався мій подарунок. Дякую за поради щодо підготовки до семінару. Я вступив в науково-дослідницьке товариство на кафедрі радіоприймальних приладів на відділ посиловачів низької частоти. І відразу зрозумів, чому іноді замовляє мій радіограмофон. В наступний приїзд - виправлю. Вчора відбулось закриття Петергофського парку. Незважаючи на дощову погоду, людей було дуже багато. Ми теж їздили. Катались на пароплаві, дивились на чудові каскади фонтанів, спостерігали феєрверк, гуляли у парку, який тепер став зовсім золотим (і листя дерев і золото фонтанів). В Ленінграді зараз справжній листопад. До кінця тижня дерева, скоріш за все, будуть зовсім голі...

30 вересня 1953 р. Відповідатиму одразу на бабусин і мамин листи. В суботу у нас відбувся курсовий вечір відпочинку. Було весело. За виступ у концерті мене преміювали коробкою шоколадних цукерок, з яких мені, звичайно, перепало не більше трьох... Вечір тривав до третьої години ночі, а розходитись ніхто не хотів. Додому повернулись під ранок. Ніч була теплою. Гуляли по бульварам і набережним нічного Ленінграду, співали пісень... Це був наш останній спільний вечір з дівчатами з третього курсу з інституту ім. Герцена. Хто буде нашим наступним партнером у художній самодіяльності, ще не відомо. Можливо - інститут іноземних мов, а можливо - молодший курс цього самого інституту. Незабаром розпочнуться контрольні роботи. Радий за папу і маму, що вони тепер відвідують театри і у будні. З цього приводу я дійсно скучаю за Львовом. Як і раніше, у нас продовжується підготовка до кросу і військового параду. Часу знову не вистачає. Командування пішло нам на зустріч, дозволивши займатись самопідготовкою в годину денного відпочинку. Висилаю Вам дві фотокартки роботи Пучкова: це влітку ми ходили з ним на Комсомольське озеро під Львовом. Вишліть одну з моїх фотокарток, які я залишив вдома, бо в мене тепер немає жодної. Корнєєвим листа ще не писав: не дуже хочеться, та й про що їм писати? Не про погоду ж... Тільки Ви їм про це не кажіть... (Корнєєви - наші сусіди. Корнєєва-мама працює разом з моїм батьком. У них дочка Мая мого віку. То ж батьки не проти,

щоб ми товаришували. Та мені щось не подобається Мая: коли вона говорить, у неї кінчик носа коливається). *Температура повітря змінюється різко: то холодно, то відносно тепло. Незабаром почнуться приморозки. Дерева вже майже зовсім роздягнуті...*

4 жовтня 1953 р. Сьогодні неділя. У звільнення я не пішов, бо стою у наряді. Не жалкую, бо погода не для прогулянок. Читаю Вашого свіжого листа. Як на мене, то я щороку відпочивав би у іншому місці, поки не вибрав би найбільш приємне... Це я батькові. А от їхати кудись, не дочекавшись дня народження... Хоч напишіть, на яку адресу можна надіслати поздоровлення. 30 сек. відставання на добу у батькового годинника - це не погано. А от мій помиляється не більше як на 2 секунди. Навіть друзі заздрять... Чи живе у Вас та дівчина, про яку Ви мені писали?

Сьогодні, незважаючи на погану погоду (дощ, вітер, грязюка...), у нас відбувся крос на 3000 м на першість зведеного курсу. В 10 хвилин, за що нараховувалось 3 очки, не вклався ніхто. З 42 чоловік 18 не вклались в норму, а троє взагалі зійшли з дистанції. Мій час - 11 хвилин 50 секунд (одне очко). Раніше я вкладався в 10 хвилин 15 секунд... Наш факультетський курс зайняв друге місце, чим дуже засмутив нашого начальника. У наступну неділю побіжимо на першість академії...

У своїх досить таки змістовних листах Лора розхвалює бабусю. Тепер мені зрозуміло, чому й бабусі вона сподобалась. Шкода, що я не зустрівся з нею під час відпустки...

Надсилаю Вам ще одну минулорічну фотокартку: це ми складали присягу на вірність Батьківщині. Хоч вона і невдала, та все-таки - згадка. Діхтяренко залишили вчитись у Ленінграді. Ні його, ні Вавілкина до звання не представили. За Голофаста - не знаю... Він каже, що теж не представили...

Вчора писали контрольну роботу з опору матеріалів. Вийшло якесь непорозуміння, бо дали задачі, матеріал з яких ще не читали. Наслідок: одна п'ятірка, десять трійок, а решта (з 26 чоловік) - двійки. У мене - трійка. Роботу не зарахували. Переписуватимемо у понеділок... Відчуваю, як після кожного заняття фізкультурою у мене з'являються нові сили. Основний мій недолік полягає в тому, що я боюсь противника. Це - наслідки Вашого виховання: нікого не чіпай! Буду перевиховуватись... Потроху продовжую писати вірші... Ліричні... Вплив мого улюбленого поета К. Симонова...

12 жовтня 1953 р. На суботу і неділю випадає так багато "роботи", що зробити що-небудь корисне просто неможливо. У цю суботу (10-го) я з хлопцями ходив у кіно. Дивились "Вершників". Фільм старий, але досить цікавий. У неділю ходив на день народження до однієї знайомої. Це було ще цікавіше і

веселіше. Одна неприсмність - дуже хочеться спати. Сьогодні мене викликали з математики. На диво, відповідав досить добре. Мабуть, просто повезло. Цей тиждень у нас напружений: колоквиум з фізичних основ електротехніки, семінар з марксизму-ленінізму, контрольна з іноземної мови. Як з'ясувалось, контрольну з опору матеріалів нам давали вірно. А тому дозволили переписувати її лише тим, хто отримав двійки. На жаль, мені не треба... Даремно Ви намагаєтесь переконувати мене у тому, що я й сам добре розумію. Краще писали б більше про своє життя і львівські новини. А у Вас на 5 сторінок нотацій лише одне речення...про погоду.

Надсилаю Вам ще одного свого вірша, збережіть і його разом з попередніми. Якщо зможете, передрукуйте на машинці. Наступного разу спробую доопрацювати.

Чи поїхав вже батько відпочивати на курорт? Якщо поїхав, напишіть мені його адресу. Якщо ще ні, то я заздалегідь поздоровляю його з днем народження, бажаю успіхів у роботі і особистому житті. Крім того, бажаю добре відпочити. Шкодую, що майже на п'ять років я позбавлений можливості брати участь у сімейних урочистих подіях.

Сьомого жовтня у нас вже йшов перший сніг. Проте сьогодні знову потеплішало. Продовжуються кроси і підготовка до параду. Вчора я показав час 11 хвилин 20 секунд. Перед тим уночі йшов дощ. Калюжі ще залишались. На цей раз наш курс зайняв перше місце, чим дуже задовольнив начальника. Ще залишилось два кроси.

27 жовтня 1953 р. Вибачайте, що листа пишу олівцем: у ручці закінчились чорнила, а вхід до гуртожитку до кінця самопідготовки заборонений. У минулу неділю (25-го) у нас відбувся заключний осінній крос на першість військового округу. Бігали в Озерках, це передмістя Ленінграда. Ще з ранку висів туман. Повітря було таким холодним, що перехоплювало подих. Місцевість складна. Бігти було важко. Звичайно, наша академія посіла перше місце в окрузі, а наш курс - перше місце в академії. Найкращий час - 9 хвилин 45 секунд. Мій - рівно одинадцять хвилин. Але погода позначилась: багато хто позастуджувався. Мене (з моєю хронічною ангіною!) теж не оминула така доля. Проте сьогодні я вже майже цілком здоровий...Наступні (лижні) кроси розпочнуться після того, як усталиться сніговий покрив. Бігатимемо на десять кілометрів. З нетерпінням чекаю батькового листа. Якщо пригадати, що я поїхав у Ленінград, не спитавши дозволу, то тим більше батьку немає чого заручатись моєю згодою...Я цілком впевнений у тому, що батькові вчинки завжди вірні. Мама помиляється, коли вважає, що мене цікавлять якісь інші новини більше, ніж домашні. Про "інші" новини, якщо потрібно, я можу дізнатись з інших джерел. Але сьогодні вони мене зовсім не тур-

бують... Надсилаю Вам ще два моїх вірша. Їхній зміст прошу ні з ким конкретно не пов'язувати...

2 листопада 1953 р. Невже й мама все-таки поїхала відпочивати разом з батьком? То вдома залишилась одна бабуся? Але ж мама так невпевнено висловлювала свою думку. Як мені відомо, у Цхалтубо їздять не стільки відпочивати, скільки лікуватись. Так що без путівки їхати туди не мало ніякого сенсу. Якщо бабуся залишилась одна, то на неї випадає велике навантаження, бо листи доведеться писати і у Цхалтубо, і мені, та ще й родичам. Шкода, якщо мій подарунок батьку прийшов із запізненням. На те були певні причини, пов'язані з фінансовими витратами: придбав зимову шапку, рукавички, полагодив чоботи... Правду кажучи, я й розраховував на те, що подарунок прийде якраз до батькового повернення з відпочинку. Вчора відвідав Марусенків. Вони щонеділі виїжджають за місто. Запрошували й мене з собою. В суботу ходив у театр. Дивився "Кандидата партії" у постановці МХАТу. Грали чудово. На цьому тиждні, сподіваюсь, перейдемо на зимову форму одягу, бо вже добряче похолоднішало. Мене нагородили ще одною грамотою за участь у художній самодіяльності. Привезу, коли прийду.

9 листопада 1953 р. Сповіщаю, що грошовий переказ, посилку і телеграму одержав. За все велике спасибі. Особливо за яблука і пиріг з повидлом. Посилка дійшла без всяких пошкоджень. П'ятого у нас був вечір відпочинку. Проїшов вдало. Мій виступ користувався успіхом. Сьомого був у Марусенків. Потім правив службу у наряді. Як Ви відсвяткували Жовтневі свята? Чи був хто-небудь з Вас на параді? Яким був салют? А погода? Якщо можете, то вишліть, будь ласка, витинки з газет про цю подію. Кілька днів тому отримав листа від дядька Олексія, особистого. Надсилаю Вам ще одну фотокартку, на якій вже я приймаю залік з стройової підготовки у першокурсників. На мій погляд, вийшло знову невдало. Чи, може, я й справді такий є? Якщо бабуся залишилась вдома одна, то чи дивиться вона діафільми за моєю порадою? Зима вже повністю вступила у свої права...

16 листопада 1953 р. Це перший і, мабуть, останній лист, який я пишу на Вашу тимчасову адресу у Цхалтубо. Два післясвяткові тижні, як ніколи, перевантажені учбовими завданнями. Щоправда, їх видали нам ще до свят, та яка ж робота у святкові дні... І от ми терміново повинні виконати завдання з математики, з опору матеріалів, з теорії електричних ланцюгів, лабораторні роботи з фізики, фізичних основ електротехніки, колоквіуми і контрольні роботи знову ж таки з опору матеріалів і фізичних основ електротехніки і т.п. Тому й свята пройшли не дуже вдало. Звичайно, Ваша

посилка, яку я отримав 6-го, децю виправила настрої. Шкода, що в цей день я був у наряді, а хлопці розбіглися по родичам і знайомим... Посилка дійшла чудово, за що Вам і бабусі велика подяка... Є чутки, що в зв'язку з переповненням зведеного курсу, у цьому році прийому цивільної молоді в академію не буде. Саме з цієї причини обіцяють представити до первинного офіцерського звання всіх, хто не матиме у цьому семестрі незадовільних оцінок. А екзамени, що виносяться на сесію, і по обсягу матеріалу і по його складності, надто важкі. Бажаю Вам гарненько підлікуватись, щоб більше ніколи не хворіти.

25 листопада 1953 р. Гадаю, що Ви вже всі знову зібрались у Львові. Повідомляю, що посилку із Цхалтубо я теж отримав. Дійшла вона за 5 діб і теж у чудовому стані. Велика подяка і за особистого бабусино лист. На цей день я вже розрахувався з завданнями з теорії електричних ланцюгів, опору матеріалів, вищої математики... Написав контрольні з фізичних основ електротехніки і опору матеріалів. Результати ще не повідомляли. А вже підійшли нові завдання: знову з теорії електричних ланцюгів, контрольна з математики, "знаки" і контрольна робота з англійської... Настрої знову невпевні... Бо вже мова йдеться не про цей семестр, а про наступний (це щодо присвоєння первинного звання). Справа, звичайно, не у званні, а в житті в казармі, яке вже так набридло... Та й про зимові канікули начальство висловлюється надто невпевно. До прояснення цих проблем залишилось менше місяця... Надсилаю Вам ще одну фотокартку. Це я з Діхтяренком. А фотографував Вавілін. Пробачте за якість. Між іншим, останнім часом у нас з'явилося багато фотоаматорів. Із львів'ян тільки я ще не придбав фотоапарата. Та ця справа забирає багато часу і... грошей. Поки що в мене бракує і того і іншого. Займусь цим, коли стану офіцером...

9 грудня 1953 р. Від щирого серця поздоровляю маму з днем народження. Цейтнот потроху минає. Майже всі завдання здав достроково. Написали всі контрольні роботи. З теорії електро ланцюгів у мене "відмінно" (на всю групу лише три "п'ятірки"). Проте з опору матеріалів - "посередньо" (із 25 осіб 15 отримали "незадовільно"). Пучков отримав такі самі оцінки, як у мене, тільки з предметів - навпаки. За три тижні, що залишились до завершення семестру, нам ще треба написати контрольну з теоретичної механіки і з іноземної мови. Щойно я звітував за перші тисячі з іноземної. Через годину звітуватиму за наступні. У зв'язку з переповненням зведеного курсу нас повинні перевести на факультет. Це означає, що тепер я зустрічатимусь з Вавілініним, Діхтяренком і Голофастом значно рідше. Пучкову краще - він тепер житиме у офіцерському гуртожитку, або зніматиме квартиру. А нам, скоріше за все, доведеться очікувати представлення до першого звання

ще не менше року, поки факультетське начальство не вивчить кожного з нас настільки, щоб мати змогу написати повноцінну характеристику. Надсилаю Вам ще одну фотокартку. Це я з Діхтяренком на стріліці Василівського острову. Вдалечині проглядає з туману Петропавловська фортеця. Фотографував той самий Вавілін. Чув, що у Львові збираються знімати кінокартину "Сутичка". Напишіть докладніше, що Ви чули про це. Що це за "судовий процес восьмикласниць" у Львові? Надішліть витинки з газет. Перший екзамen з теоретичної механіки ми складатимемо 4 січня. Найвірогідніше, що на зимові канікули приїде лише Пучков. Наочна перевага офіцерського стану.

25 лютого 1954 р. ...А чому це Ви не поздоровили мене зі святом Радянської Армії? Всі мої друзі, навіть лєнінградці, такі поздоровлення отримали... Ніяк не можу втягтись в режим обмеженого часу, а тому серйозно займатись наукою ще не почав... З великими труднощами нарешті дістав квиток у Маріїнку. І це вперше за два роки перебування у Ленінграді! Слухатиму "Бориса Годунова"... Про свої враження напишу у наступному листі.... У неділю знову крос. Минулого разу на півдорозі зламав лижу і повертатись довелося трамваєм. А був же попереду! Від свого лижного костюму я ще й досі в захопленні. І не тільки я один... В Петербурзі зараз холодно. А що нового у Москві?

18 березня 1954 р. Намагаюсь витримувати лінію у навчанні. Сьогодні склав завдання з теорії змінного струму. (Лише двоє вклались у відведений час). Важенько дається новий предмет - теорія машин і механізмів (ТММ, що у нас розкривають як "тут моя могила"). У минулу неділю відбувся останній зимовий крос. (Температура - 3 градуси тепла). Мій результат - 52 хвилини. Майже такий самий як і минулого року. Тепер знову займатимемось спортивною спеціалізацією. Вчора вже мали перші заняття. Сьогодні болять і м'язи і кості. Незважаючи на те, що надворі 15 градусів морозу, 22 березня ми змінимо шапки на картузи. А там і шинелі скинемо. Почалися тренування до першотравневого параду. Нас, як і раніше, ганяють заради прикладу офіцерам... 27 березня нашої академії виповнюється 13 років. Це - військове свято. В суботу відпочиваємо, а у неділю вчитимемось. 16 березня минуло 600 дів нашого перебування на зведеному курсі в академії. Надалі відмічатимемо кожні 100 днів. Серед нас є й такі, що вже витримали 1000!

Комсомольські збори відбулись раніше, ніж я передбачав. Головне звинувачення - відрив від колективу. ("Чому немає друзів?"). Щоб не гаяти часу, визнав свої помилки. Я їх добре зрозумів. А от мене зрозуміли далеко не всі. Чому я не завжди можу чітко висловити свою думку?! Як мені позбутись

цього недоліку?

Надсилаю Вам ще одну свою фотокартку. Якщо вона Вам сподобається, то замовлю ще кілька, щоб надіслати родичам і знайомим.

29 березня 1954 р. Отримав два Ваших листи. Один, мамин, цілком присвячене критиці мого останнього вірша. Мама, подібно Белінському, переконана в тому, що “громадськість може вибачити письменнику погану книжку, але ніколи не вибачить йому шкідливої”. Мого вірша мама називає “есенінщиною”. Як я розумію, це не може бути негативною рисою, бо Єсенін - видатний російський поет. Вірші, в яких він віддзеркалював свої почуття, настрої, хвилювання - належать до його найкращих творів. Вважаю, що найголовніший критерій якості художнього твору - його правдивість. Такі твори завжди сприймаються з інтересом. Зрештою, митець насамперед людина. Декадентів критикували за спрямованість творів, за те, до чого вони закликали. В моєму вірші немає нічого подібного. Навіть навпаки. Мама також згадує мій попередній вірш і пише, що не зрозуміла його ідеї... Йдеться не про зміст, а саме про ідею. Здається, що вона не надто уважно вивчала критику газети “Правда” про так зв. “ідейних письменників”. Я зовсім не захищаю свої вірші. Вони дійсно не досконалі. Але критикувати їх треба зовсім в іншому напрямку, ніж той, що обрала мама. (Я вже мовчу про форму критики щодо початківця!). А що ж мені діяти, якщо я все більше відчуваю, що не можу не писати? (Ой, здається почав хизуватись... Проте сам себе й критикую). Давайте ще посперечаємось на яку-небудь художню тему. Принаймні, це може бути декому корисно і буде про що писати в листах!

Перемін у своєму ставленні до навчання поки що не відчуваю. Які новини у родичів? Щось давненько не отримував від них листів. До відпустки залишається ще 128 днів... Як довго чекати! Чи працює моя радіола? Чи купуєте Ви нові платівки?

6 квітня 1954 р. Командування потроху “затягує гайки”: звільнення відтепер даватимуть лише раз на тиждень. Значить, і в театри потрапити стане майже зовсім неможливо. Балакають, що триматимуть нас таким чином не більше двох місяців. Перед екзаменами знову дозволять жити на квартирах, а потім переведуть на факультет. Залишатись у казармі наміру не маю, а тому теж підшукуватиму квартиру. На літню форму одягу перейдемо з наступного понеділка. В Москві перейшли з п'ятого. (У нас, виходить, на цілий тиждень холодніше!) Хоча й тут вже справжня весна, проте іноді ще випадає сніг. Здав завдання з математики і перші двадцять тисяч знаків з англійської. Текст випав складний і нудний: технічний, про радіолокацію, а ми про щось подібне не чули навіть російською. Екзамени з математики і анг-

лійської у цьому семестрі будуть останніми за весь період навчання в академії. Завдання з решити предметів здаватимемо на початку травня. Контрольних робіт у цьому семестрі мало. Здійснити свої наміри в умовах тригодинної самопідготовки поки що не вдається. 16 квітня - огляд художньої самодіяльності зведеного курсу. Я виконуватиму уривок з "Мідного вершника" і гратиму Самозванця з "Бориса Годунова" у сцені зустрічі з Мариною Мнішек. Це, мабуть, вже востаннє. Зараз самодіяльністю ми займаємось лише раз на тиждень. Нашим гуртком керує Владислав Стржельчик. У фільмі "Слуга двох панів" він виконував роль пана - мужчини, бо другим "паном" була жінка, а їхнім спільним слугою - Труфальдіно. Пригадуєте?..

16 квітня 1954 р. Ви, мабуть, вже помітили, що писати Вам я став рідше. Та головне, щоб все було гаразд... У нас весна у розпалі. Невою йде Ладозька крига. Незабаром почнуть працювати човнярні станції. Через огляд художньої самодіяльності, про що я Вам писав у минулому листі, у мене пропадає квиток у "Маріїнку" на "Сольвейга" Гріга. Вчора нам знову робили щеплення, а тому навряд чи виступатиму у повну силу... Колись Ви мені писали чудові листи, яких я останнім часом вже давненько не отримував. Заняття пішли значно цікавіші, ніж ті, що були на першому курсі. Але й праці вони вимагають значно більше. Календарних занять залишилось 52 дні. Стільки ж і перебування на зведеному курсі. До відпустки - 112 днів. Допомогати мені в пошуку квартири не треба. Такого я собі не вибачу... Колись мені казали, що я погано пристосовуюсь до життя у колективі. Я намагаюсь перебороти цей недолік, хоча це й дається мені важкувато. Які ж якості, на Вашу думку, повинні бути притаманні справжньому члену колективу? Ви якось запитували мене, з чим пов'язана зміна мого ставлення до навчання. На це питання, мабуть, я не зміг би відповісти толком і сам собі. Скоріш за все - просто зростання. Хоча я сподівався на більш високі результати... З нетерпінням очікую на відпустку. Цим літом мені кортить побувати у Києві... Чи переглянули Ви останні фільми: "Два шеляги надії", "Командир корабля", "Дорогою сподівання", "Ніч у Венеції" і ін.? Які Ваші враження?..

11 травня 1954 р. ...Ваша телефонна розмова з Марусенком сколихнула увесь Зведений курс...Зрозуміло, що новина дійшла до мене занадто пере-
крученою. Довелося вибачатися. Як бачите, Ваші батьківські турботи, які не давали мені покою у Львові, тепер вже докотилися і до берегів Неві... Потроху виходжу з цейтноту. Виконав майже всі завдання Здав залік з фізкультури на "добре" Це майже третій спортивний розряд з класичної

боротьби. Завтра залік з аеродинаміки. До відпустки залишається всього вісімдесят п'ять днів. Як швидко минає час! Мої товариші придбають путівки у Крим. До речі, так зробив і Вавілін... Цікаво, як готується Львів до трьохсотріччя возз'єднання... Квартиру собі ще не підшукав...

1 червня 1954 р. Всі Ваші листи з газетними витинками і без них, а також грошовий переказ отримав. Велике спасибі за все. Ось вже третій день живу в нормальних людських умовах, а не в казармі. На заняття тепер ми ходимо як студенти і як люди - по тротуарам, а не по бруківці... Побільшало вільного часу. Дуже складне завдання з теорії змінних струмів виконав за два дні. Сьогодні у нас заняття у Військово-Медицинській Академії: будуть "піднімати" нас на висоту в барокамері. Це практичне заняття з курсу авіаційної медицини. Погода стоїть чудова. 30 травня разом з Марусенками їздив в Сестрорецьк (50 км від Ленінграда, за відомим Розливом, де Ленінський намет). Загорали на березі Фінської затоки. Заздрю Вам, що маєте змогу побувати на виставах МХАТу. Здається, що в 1951 році театр гастролював у Львові. Тут придбати квитка в театр на що-небудь путнє досить важко. Занадто багато тих, що користуються урядовими книжками... Придбав квитка на "Порт-Артур", але я вже бачив цю виставу, тому віддав квиток хлопцям. Обов'язково зробіть так, щоб бабуся теж побувала на виставі МХАТу. За Ленінградською оперетою не жалкуйте. З колишньою Львівською її аж ніяк не можна порівнювати. Чистісінька халтура. На сцені виступають одні, а співають за кулісами інші. До відпустки залишилось менше двох місяців...

13 червня 1954 р. ...Отримав "гроячку" на екзамені з математики, сподіваючись не менше ніж на "відмінно". Не розумію, чому так трапляється, що з предметів, які знаєш краще за інші, результати виходять такими плачевними? Заспокоює хіба те, що ця оцінка не виноситься у диплом.

Новина, яку нам щойно повідомили, маловтішна. Здається, що нам ще рік доведеться жити на Зведеному курсі, бо за новими правилами перше офіцерське звання надаватимуть лише після закінчення трьох років навчання. Проте - відразу лейтенанта і вже незалежно від успішності.

Звичайно, що додатковий рік життя у казармі мало кого влаштовує. Проте не буде таких випадків, як у цьому році, коли дипломні проекти захищало багато молодших лейтенантів і навіть один рядовий! І це після шести років такого навчання, як у нас! До відпустки залишилось двадцять чотири дні.

P.S.

Моя адреса: пл. Льва Толстого, 1\3, кв. 75.

Не слід гадати, що крім лекцій і лабораторних занять у мене не було чогось більш важливого у особистому житті. Саме у цей час трапилася подія, яка для всіх моїх нащадків є доленосною. Я познайомився з Аллою. Ця дівчина впала мені в око, коли нас строем водили на сніданок в їдальню, що була розташована в іншому корпусі. У цей самий час школярка з високо піднятою головою з великим білим бантом у косах, не озираючись і не кваплячись мандрувала у школу. Це виділяло її з кола інших дівчат, які нерідко загравали з нами, особливо молоді трикотажниці з фабрики «Красное знамя», що розташована поруч з Академією. Багато курсантів знайомилися і згодом одружувалося саме з ними.

Познайомилися ми на випускному вечорі в школі. Дівчача середня школа, в якій навчалася багато дочок викладачів академії, практикувала запрошення на такі заходи курсантів престижного та ще й «підконтрольного» військового закладу. З нашого курсу виявило бажання піти на вечір лише троє, бо у цей час у нас ще тривала екзаменаційна сесія. Мені кортіло подивитися на випускний вечір, бо на своєму бути присутнім не довелося. Виявилось, що нас запросили лише задля танців... За столами сиділи батьки і вчителі. Алла була серед випускниць. Я запросив її на один з танців. Після танцю до мене підійшло кілька незнайомих хлопців і попередили, щоб я більше з цією дівчиною не танцював... Це вже була інтрига, відмовитися від якої я просто не міг. Звичайно, було ще кілька танців. Потім всі разом пішли гуляти у місто. Затишна біла ніч, білі сукні на дівчатах, пісні над Невою - все це дійсно справляло незабутнє враження! Ніякої пригоди не сталося. Аллу провів до дому, у якому жила родина. Записав номер телефону. Вона збиралася поступати у політехнічний. Та й у мене часу було обмаль. Домовилися зустрітися пізніше...

По конкурсу у Політех Алла не пройшла. І щоб не втрачати часу подала документи у Виборзький педагогічний на фізмат. Можливо, щоб мати змогу перевестися у Ленінград пізніше. З цієї причини наші зустрічі були рідкими, але, мабуть, саме через це - очікуваними...

Третій курс

30 жовтня 1954 р. Сьогодні з оцінкою “добре” розрахувався з курсовим проектом з антен. Останнім часом спати доводилось не більше чотирьох годин на добу. Сьогодні навіть на серці полегшало, але виспатись знову навряд чи доведеться, бо завтра контрольна з радіопередавачів і вісім годин лабораторії з радіоприймачів. Контрольну з радіоприймачів написав теж на “добре”. Хоч успіхи у навчанні виглядають і непогано, проте серце “шкребує коти” через наближення екзаменів... Та, як я розумію, Вас турбує інше... З приводу

цього хотів би Вас попередити, щоб це не стало надбанням усього Львова. І сумувати, мабуть, не варто. Тим більше, що "скоро" може означати і рік... Справа у тому, що я покохав цю дівчину. Вона така хороша, що не покохати її просто неможливо. (підкреслено у 1998 році). Гадаю, що розмову на цю тему ми продовжимо під час зимових канікул. Якщо виникнуть проблеми, доведеться скористатися допомогою Марусенка, хоча й не хотілось би, бо у цьому семестрі я у нього не був і разу. Через те, що листа Ви отримаєте напередодні Жовтневих свят, то прошу прийняти мої щирі поздоровлення. У листі надсилаю Вам ще три фотокартки з тих, що були зроблені влітку у Львові. Ви, мабуть, пізнаєте проспект Т.Г. Шевченка? В мене ще залишилося кілька, які я надішлю в наступних листах... Сьогодні в Ленінграді знову була повінь. Це через вітри, що гонять воду з затоки. Нас зібрали по тривозі... Проте вода піднялась невисоко. Останніми днями випало багато снігу. Навіть на найширших вулицях машинам важко розминутись через кучугури снігу, що сягають балконів на других поверхах. Таких заметів мені ніколи не доводилось бачити... Сьогодні надвечір непогода вибухла. На вулицях так чудово, що не хочеться повертатись додому. Це погода вітає мене із задачею курсового проекту...

3 грудня 1954 р. ...Завдань стільки, що не вистачить ніякого часу, щоб їх виконати. Це як землекопу, якому поставлене завдання пересипати Уральські гори куди-небудь за Об або Єнісей. Навіть відмінники задихаються. Ніяк не можу відповісти на листи Шурготу, Мартиновичу і Яценку від 7 листопада... Годинник йде добре. Дякую! Ковдра теж знадобилась. Бавовняну ковдру надсилати не треба: засміють!.. У Петрограді холодно. Нева вже вкрилась кригою. Ленінградці кажуть, що такої ранньої зими вони давно вже не пригадують.

7 грудня 1954 р. ...Перш за все, вітаю маму з сорокаріччям! Отримав батькового листа, з якого дізнався як він провів свою відпустку. Писатимете листа, передавайте привіт Вірі Архипівні і іншим родичам... Найближчим часом необхідно виконати біля десяти лабораторних завдань. Курсовий проект з радіотехніки вже здав на перевірку. Завтра спробую захистити. А на черзі вже нове завдання з розповсюдження радіохвиль. В суботу - остання у цьому семестрі контрольна робота з радіотехніки. У неділю п'ятого грудня вперше виступав на вечорі із своїми віршами. Здається, мав успіх. Хвилювався, бо людей було понад п'ятсот! Четвертокурсники нещодавно одягли лейтенантську форму. Виходить, що нам залишилось чекати не більше року! До відпустки залишилось всього п'ятдесят днів! Скучив...

10 грудня 1954 р. Ще раз вітаю мамулю з днем народження і бажаю всьо-

го самого найкращого в її житті. Вже в котрий раз я не можу бути присутнім на таких урочистих подіях... Дуже скучив за усіма Вами. До зимових канікул залишилось півтора місяці, але попереду ще зимова сесія. Завтра складемо перший залік з радіоприймачів, а у мене ще чотири лабораторні праці не підписані викладачем, а дві з них навіть не оформлені належним чином. Кілька днів тому Антоніна Михайлівна (хазяйка квартири) показала мені Вашу телеграму. Можливо, що один з моїх листів десь і загубився, бо я ніколи не допускав розриву більше як 10 днів. А от Ви пишете значно рідше... Взагалі, я здогадуюсь щодо причин Вашої мовчанки, та виправдати Вас не можу... В той же день хазяйка відповіла Вам телеграмою. Чи отримали? Наступного разу так турбуватись не слід. Адже я не маленький... Львівську область навіть у "Правді" згадують недобрим словом. Ви бачили б як хлопці тикали мені у вічі цю газету... А я ж так нахвалював Львів!.. Ленінградським метро ще не користувався. Немає часу. Навіть дещо соромно... Надсилаю Вам ще три фотокартки з видами Львова. Ви, мабуть, пізнали Оперний театр, будинок Військово-політичного управління на вулиці Ватутіна і проспект Шевченка. А що зараз нового у Львові?.. Три дні тому випало багато снігу, і я вирішив побігати на лижах. Мабуть, трохи застудився і схопив нежить. Почуваю себе добре, так що незабаром все мине. Дуже хочеться отримати особисті листи від бабусі і батька...

17 грудня 1954 р. Вже четвертий день як мені пішов третій десяток літ. Дивно, що вже так багато. Дякую за поздоровлення і подарунки. Цього разу я отримав чотири телеграми, два листи, грошовий переказ і посилку. Все було вчасно. На пошті зустрів Вавілка. Він теж прийшов з тієї ж нагоди. І тут я довідався, що у нього день народження 16 грудня! Мої успіхи: контрольну написав на "чотири"; курсовий проект захистив достроково; звітував майже за всі лабораторні роботи; склав залік з фізкультури (на цей раз - третій розряд з гімнастики. Спробував би не здати! Хто не виконає норми - залишать тренуватись під час канікул). Завтра семінар з марксизму: Ленін і Сталін про державу, а я ще не починав готуватись! У суботу - весілля у одного з моїх товаришів. Збереться більше п'ятдесяти чоловік... Я поки-що одружуватися не збираюсь... Тепло. Навіть крига на Неві скресла... До відпустки залишилось сорок днів!

28 березня 1955 р. ...9 квітня здаємо курсову роботу з резонансних посилювачів. Чесно кажучи, крім того, що вони існують і щось там посилюють, я знаю дуже мало. Сьогодні збираюсь попрацювати над цим матеріалом. 27 березня наша Можайка відсвяткувала чотирнадцяту річницю (утворена в 1941 році!) Був святковий вечір. Мені ледве вдалось домовитись про заміну з

нарядом, збирався піти з Аллою. А вийшло, що даремно, бо вона цього разу приїхати не змогла. А на наступну неділю я вже ніяк не зможу уникнути наряду. Нехай дорікає сама собі! У цьому листі надсилаю Вам ще одну фотокартку. Якщо бути уважним, то біля Оперного театру можна уледити мене з Яценком. У цьому семестрі хлопці мені щось не пишуть. Хазяйка квартири захворіла і не може готувати мені обід. Проте це не проблема, бо у нашому будинку відкрилась чудова їдальня, яка працює до десятої вечора. На літо збираюсь придбати собі цивільні брюки. Тринадцяте місце папиного району в області - це не дуже добре. Особливо порядковий номер! Краще змінити на якийсь інше (бажано, менше за номером!) місце.

11 квітня 1955 р. ...Зараз ми ходимо в наряд два рази на місяць. Звичайно, я вибираю недільні дні, бо страшенно не люблю переписувати лекції. Хлопці з задоволенням обмінюються зі мною своєю чергою. Занепокоєний тим, що папа і бабуся хворіють. Винуватиця, звичайно, мама, як наймолодший член Вашої сім'ї. З 18 квітня перейдемо на літній одяг, а в Ленінграді ще повно снігу. А вчора так була звичайнісінька хуртовина. Ожеледиця. Люди часто падають. Автомашини ледве рухаються. (Звичайно, трохи перебільшую!). Самостійно вивчаю "Основи комуністичної моралі" Шишкіна. Корисна книга, але автор чомусь про прості речі пише так, щоб ніхто нічого не зрозумів. Завтра здаємо залік з статутів. Треба зазубрити! Це, мабуть, єдиний предмет, який можна здати лише таким способом. Привіт Вам від моєї хазяйки і Миколи Вавіліна.

27 квітня 1955 р. Вітаю Вас з Першотравневими святами! Знову вибився з графіка, бо заняття починаються у нас то о 9-ій, то о 10-ій, а то і о 15-ій годині дня.. Решта часу - стройова муштра і підготовка до весняного кросу. Курсовий проект з радіоприймачів довелося перероблювати шість разів! Зараз працюю над курсовим завданням з радіотехніки. До свята повинен здати. Вчора знову йшов густий сніг. Хлопці, сміючись, кажуть, що на 1 травня краще всього було б влаштувати лижний крос. Сьогодні вже потеплішало. Моросить звичайнісінький ленінградський дощ... Що стосується батькового бажання перейти на роботу у село (у зв'язку з останніми партійними нововведеннями), то, гадаю, що таке бажання цілком нормальне. Але для керівництва колгоспом, крім організаторських здібностей, необхідно мати ще й агрономічну освіту. Здається мені також, що психологія західноукраїнського селянина значно відрізняється від того, що відомо батьку з власного досвіду. Та й ідеологічна робота на Заході України ще не досягла своєї мети. Як на мене, то, мабуть, теж би вирішив піти на роботу у село...

13 травня 1955 р. ... Про свої плани на відпустку я Вам вже писав, але Ви

вирішили відмовчатись. Минуло більше двох тижнів, а від Вас немає жодної звістки. Якщо Ви вирішили не забирати у мене вільного часу, то робите це помилково. Як усяка людина, я теж не позбавлений егоїстичних якостей: можу сам вчасно не написати листа, але не пробачу такого іншому.... До початку сесії необхідно скласти два заліки з імпульсної техніки, за підготовку до яких я ще й не брався, і залік з воєнного мистецтва. До цього часу ніяк не можу скласти завдання з автоматики, хоча вже роботу над ним завершив. “Заїдають” лабораторні роботи, хоча наша бригада намагається не відступати від графіку. Мені хотілось би, щоб мама приїхала в липні у Ленінград. А додому ми б повернулися разом. З хазяйкою квартири я вже домовився. До речі, влітку вона збиралась оселитися з сином у Петергофі. У поїздки на Кавказ мені хотілося б узяти з собою на два-три тижні бабусю. Радив би скористатися такою можливістю. Наші хлопці так роблять щороку. Кімнату на двох у Геленджіку можна зняти за триста-чотириста карбованців.

22 травня 1955 р. ...Батькове перебування у Москві суттєво вплинуло на зміст Ваших листів, щоправда про останній лист цього сказати не можу... Сьогодні неділя, але ми працюємо у бібліотеці, бо завтра складемо залік з військового мистецтва. До того ж у нас сьогодні був крос. Я не вклався в норматив лише на 3 сек., а тому доведеться бігати поки не вкладусь, незважаючи на те, що залік з фізкультури склав... Недарма нашу академію в Ленінграді називають “фізкультурною академією з інженерним ухилом”. Здав завдання з автоматики. Закінчив обрахунки завдання з імпульсної техніки, але ще треба переписати. Взагалі, останній тиждень перенасичений заліками... Учора Аллин батько святкував свій п'ятидесятий день народження. Запросили й мене. Проте ми там довго не затримались, тому що ходили на одинадцяту годину в кіно. Дивились “З добрим ранком”. Спати через те залишилось всього п'ять годин. Мабуть, через те не вклався в залік під час кросу... Як складе іспити мама? Наполегливо рекомендую батьку кинути палити. Інфаркт - це занадто серйозно. Викликаю його на змагання. Арбітрами нехай будуть совість і свідомість... У нас вже почали працювати човнярні станції. Сьогодні збираюсь вперше у цьому році покататись, звичайно, з Аллою. А від хлопців “ні слуху, ні духу”.

7 червня 1955 р. Вчора склав перший іспит за цей семестр. Випадковість чи ні, але отримав “відмінно”. Щоправда, предмет не з важких та все ж таки - лотерея. До того ж, екзаменаційний білет мав номер 13. На черзі найтяжчий екзамен - з радіоприймальних приладів. Це у наступний понеділок, 13 червня. На цій кафедрі до молоді, що не має практичного досвіду, ставлення

особливе. Пригадуєте, як я шість разів перездавав завдання! Буду цілком задоволений, якщо з першого разу отримаю “задовільно”. Але теж складає іспити. Допомагаємо один одному тим, що заочно “сваримось”. Поки що справи йдуть більш-менш успішно. Через відсутність часу останній раз ходив у кіно десь на початку травня. Погода стоїть винятково чудова. Черги за човнами такі великі, що я позбавлений свого улюбленого відпочинку. Відпочиватиму під час відпустки, до якої залишилось всього півтора місяці. Щоправда, у мене є квитки на 28 червня на комедію “В добрий час”. Двічі слухав її по радіо, але хочеться побачити ще й в театрі.

15 червня 1955 р. Сесія у нас триває. Екзамен з радіоприймальних приладів склав на “добре”. Наступний екзамен - фізичні основи радіотехніки. Це той самий предмет, з якого у минулому семестрі я отримав “трійку”. На цей раз оцінка йде у диплом. Знову хвилюватимусь. Коли хвилююсь, то гублю і сон і апетит, але наслідки бувають кращими. Що нового стосовно батькового призначення у село? Праця у школі мамі теж би не завадила. Висилаю Вам кілька фотокарток своєї і переважно Аллиної роботи. Звичайно, шкода буде львівської квартири, бо я не дуже собі уявляю, як це батько працюватиме у селі, а Ви житимете у місті. Газ і ванна, звичайно, краще, але треба вміти жити в будь-яких умовах... І не як-небудь, а по-справжньому, по-радянському... Звісно, гадав би, що батько заслуговує більш спокійної старості... Не ображайтесь, тату, що я назвав Вас старим... Насправді, Ви ще дуже навіть молодий... Та й мама у нас, можна вважати, ще зовсім “дівчина”. Їй би і в районі не завадило попрацювати... З нетерпінням чекаю ще на бабусиного листа. А от обіцяних Вами фотокарток я вже очікую півроку. Наступний екзамен складатиму у понеділок або у вівторок. Сваріть мене обидва дні. Кажуть, що це допомагає...

27 червня 1955 р. В суботу 2 липня складаємо іспит з марксизму. Це останній (п'ятий) екзамен у цьому семестрі. Між іншим, автоматизму і телемеханіку склав на “відмінно”, хоча спав менше чотирьох годин: як завжди, хвилювався перед екзаменом. З марксизму більше ніж на “добре” не розраховую, бо до дійсного марксиста мені ще далеко. Сьогодні обов'язково треба ще сходити в лазню. Це така традиція: змивати старі гріхи після іспиту. У Алли теж сьогодні екзамен. Домовились заочно “сварити” один одного і таким чином допомагати. Вчитись залишилось менше тижня і менше місяця до відпустки. Квиток виписав до Львова. Як дійшла посилка з лимонами? Адже коробка без дірок, а погода тепла. Шкодую, що вклав пляшки з ліками. Якщо якась із пляшок розіб'ється, то не буде ні ліків, ні лимонів. В Ленінграді зараз відбувається перший фестиваль молоді. Місто гарно прикрашене, пісні не

замовкають до самого ранку... А від хлопців за увесь семестр жодного листа!

3 липня 1955 р. Сьогодні замовив телефонну розмову з Вами, а тому потреба у цьому листі мінімальна. Але я зараз у складному стані, бо не знаю куди себе подіти... Ранком можна встати і не хвилюватись, що не вистачає часу на підготовку до екзамену. І таке життя триватиме понад два місяці! Останній іспит склав теж на "відмінно". Микола Вавілін (я з ним бачився учора) розповів, що його мама, коли розмовляла з Вами, була здивована тим, що для Вас було прикрістю довідатись, що я можу провести відпустку десь в іншому місці, а не вдома. Виробничу практику я матиму в Ленінграді з 5 по 25 липня. До присвоєння офіцерського звання мене представлено. 15 липня цей наказ буде відправлено у Москву. А у вересні ми повинні вже одягнути офіцерську форму. У зв'язку з пошиттям форми децю зросли грошові витрати, та це дрібниці.

12 липня 1955 р. Відповідаю відразу на два Ваших листи. Дякую за грошову допомогу. Шкода, що Ви не замовили телефонної розмови. Вечорами я просто не знаю, що робити. Алла 7 липня поїхала у Новоросійськ до мами, а 1 серпня днів на десять приїде у Сочі, де відпочиватиме батько. Ви повинні були зрозуміти, чому я так швидко змінив Москву на Сочі...

Моя "сварка" Аллі не допомогла: отримала "трійку" та ще й з психології! Педагогічний інститут їй не подобається. Вже другий тиждень в Ленінграді чудова погода. Шкода, що ми повертаємось додому пізно увечері і не можемо скористатися сонцем. (А Вавілін, між іншим, за три роки відпочиватиме вдома вперше!).

Влітку 1955 року я з мамою відпочивав у Сочі: орендували кімнату у знайомих. З Одеси до Сочі плвли на дизель-електроході «Перемога» (здається, колись це судно називалося «Адольф Гітлер»). У цей же час в Новоросійську у родичів відпочивала Алла. Домовилися зустрітись.

З Сочі до Новоросійська і у зворотному напрямку добирався на катері. Поблукали по місту. Потім взяли напрокат човна і вийшли у затоку. На півдні сутеніє швидко. Здається, потрапили у течію... Змогли повернутися до берега вже за північ. Кілька разів неподалеку нас проносилися сторожові катери. Спалахували ракети. Та хто ж би міг подумати, що то шукали нас. У міліції нам пояснили, що на затоку поширюється режим військового об'єкту, і виходити у море після заходу сонця без спеціального дозволу заборонено. Так, наше знайомство почалося з пригод...

Четвертий курс

10 вересня 1955 р. У мене вже накопичилось багато фотонегативів, з яких я хотів би зробити фотографії. Якщо Вам не важко, то просив би вислати бандероллю мій фотоапарат. Я придбав приставку до нього, і вона працюватиме як збільшувач. У нас розпочалась підготовка до осіннього кросу на 5000 м. Роблю перші успіхи у боксі. Треба починати роботу над курсовим проектом. Та й наукове товариство вимагає часу...Знову доведеться ходити в їдальню. Хазяйка, через те, що син не дає їй грошей, не хоче, щоб я вважав, що вона харчується за мій рахунок. Про звання поки що нічого не чути. Сьогодні з Алліним фотоапаратом їздив у Пушкін: зіпсував дві плівки. Ленінградські вузи вибираються з прориву тим, що працюють по 10 годин на день і скорочують зимові канікули...

25 вересня 1955 р. У зв'язку з бабусиною хворобою я б радив мамі тимчасово припинити навчання. Звичайно, я не проти того, щоб Ви навчалися, захищали кандидатську дисертацію... Тим більше, що діти Вам не заважають. На мою думку, поєднувати працю, навчання і родинні обов'язки, звичайно, можна. Але краще бути простим викладачем, аніж кандидатом заради звання. Бо наукова праця вимагатиме великої напруги. Чи витримаєте Ви її? Шкода, що Ви знову ставитеся до мене, як до дитини. Розмови у Сочі, здається, на Вас мало вплинули... Якщо вдома немає зайвої копії з метрики, то надсилати не треба, бо це я можу зробити й тут. Чобіт мені теж не потрібно, бо я свої добре відремонтував і вони витримують ще два-три роки, тим більше, що ці чоботи не промокають. Почуваю себе чудово, незважаючи на те, що двічі на тиждень ми бігаємо по 5 км в одних трусах. Це наша звичайна підготовка до осіннього кросу, який, як завжди, проходимо, коли випаде перший сніг. У боксі мене вже починають потроху бити, проте тримаюсь... Як справи у батька? На якому місці "його" район? Коли у нього буде відпустка? Він все ще вірить у прикмети і по кілька разів перевіряє чи добре замкнув сейф, коли йде додому? Золота осінь у Ленінграді - найкраща пора року. Як чудово зараз за містом! Шкода, що Ви не попередили мене про своє бажання подарувати мого "Комсомольця". Я не купував би збільшувача, який придатний для роботи тільки з "Комсомольцем".

10 жовтня 1955 р. Шкода, що свята минули так швидко. Як я Вам писав, святкував я в компанії Вавікіна, Діхтяренка, Сміщука (це товариш із Ужгорода, він заходив до мене, коли був у Львові) і ще одного хлопця. Звичайно, разом з дівчатами. Цілу ніч танцювали. Ще й наступного дня були разом... Завдання з радіоприймачів я виконав, але ще не захистив. А от курсовий проект ще й начорно не прорахував, а через два тижні його вже необхід-

но здати. З усіх предметів розпочались лабораторні роботи, а вони забирають багато часу. Частенько доводиться засиджуватись у лабораторії до 7, а то й до 9 вечора. Зашиваюсь так, що ледве не волаю: "Рятуйте!" Від дядька листа не отримував... В Ленінграді почало працювати Метро. Але зараз там дуже багато людей. Кажуть, що на зимові канікули відпускатимуть тільки з поважної причини. Треба щось вигадати... Микола Йосипович (це Аллин батько) іле Вам привіт і запитує маму, чи допомогла їй Мацеста. А по телебаченню сьогодні показували дорогу на Ріцу. Присмно було згадати. Стосовно квартири вирішив нічого Вам не радити, щоб не бути потім винним. Це занадто складне питання. Ось тільки парків шкода...

17 жовтня 1955 р. Вітаю папу з днем народження. Великих успіхів у праці і доброго відпочинку! Вчора у Ленінграді була страшенна повінь. По всьому місту плавали на човнах і плотах, а подекуди і на катерах. Вода піднялась на 2 м 86 см вище за ординар (тобто, звичайного рівня) і не досягла лише 1 метра до найвищого за всю історію рівня 1824 року. Тогорічну повінь не можна й порівнювати. Зупинили трамвайний і тролейбусний рух. Пошкоджена телефонна й електрична мережі. Особливо великі пошкодження у парках. Багато дерев вирвано з коренем. Дивно, але цього разу нас не послали на допомогу... А сьогодні у нас був крос на 5000 м на Кіровських островах. Йшов дощ... Всього 7 градусів тепла. Моє досягнення - 20 хвилин 28 сек. Всього 10% вклались у цю норму. Зараз тренуюсь у стрільбі: увійшов у збірну команду факультету. У боксі вже й сам починаю декого бити...

У місті гостюють англійські моряки. Навколо них завжди збирається багато народу, особливо дівчат. Вперше побачив авіаносця. Він такий великий, що не зміг пройти під мостом, щоб увійти в Неву. У вересні заходив до Марусенків, але вони десь виїжджали. Лихоманку лікуйте марганцем: пройде за два дні.

24 жовтня 1955 р. Хотів порадувати Вас присвоєнням мені офіцерського звання, а виявляється, що Ви вже все знаєте. Шкода, що офіцерські гроші ми отримаємо тільки в листопаді. А тут ще свята!

Знайшов собі нову квартиру. Можливо, оселимось разом з Діхтяренком. У нас холодно, а у Вас 17 тепла: це ж ще можна купатися! Останнім часом дивився в Музичній комедії "Золоту долину" Дунаєвського, а в драматичному - "Салемські чаклунки". В кіно - "Останню ніч" і "Жульсту". Як бачите, час марно не витрачаю...

Шкода за Володю Яценка. Йому важко зараз. Чим би йому допомогти? Незабаром надішлю фотокартку в офіцерській формі...

27 жовтня 1955 р. Дякую за поздоровлення, гроші і посилку. Шкода, що

вона прийшла трохи рано і до свят може нічого не залишитись. На свята організуємо вечірку, звичайно, разом з дівчатами... Будуть Вавілін, Діхтяренко й ін. Незважаючи на те, що в Жовтневому параді академія участі не бере, часу знову дуже мало. Спати доводиться 5-6 годин. Вже здав завдання з радіоприймачів. Один раз повертали... Закінчую обрахунки завдання з радіопередавачів. До другої години ночі закінчу. Завтра перепису начисто. До свят обов'язково треба здати. Після свят продовжу розрахунки курсового проекту з антен. А проте намагаюсь не протавити нову кінокартину, відвідати театр. 9 листопада у Маріїнці слухатиму "Євгенія Онсегіна" Маю деякі успіхи у боксі. Минулого разу заслужив похвалу від тренера, а він був противником чемпіона СРСР і брав участь у чемпіонаті світу. З 24 жовтня ми вже ходимо в офіцерській формі. Тепер я не курсант, а технік-лейтенант! Квартиру ще не поміняв. На те є свої причини... Велике спасибі бабусі за її кулінарію. Вона просто чудова! Вітаю Вас з наступаючими святами... Від дяді ніякого листа не отримував.

16 грудня 1955 р. Прийміть величезну подяку за поздоровлення і подарунки. Телеграму, два листи (одне від бабусі) і дві посилки отримав все разом ввечері 13 грудня. Особливо велике спасибі за портфель і носки. Зараз у Ленінграді буває до 30 градусів морозу. Старожили кажуть, що такі морози були тільки під час блокади. Ковдра теж гарна і тепла. Але ж у мене вже є одна ковдра! Мій день народження ми святкували у Алли. Було несподівано, проте весело. Алла подарувала мені гарну краватку і біленького оксамитового цуцика. Якщо його натиснути, то він скавчить. Яблука трохи померзли і хазяйка зробила з них повидло і спекла пиріг. Нещодавно ходив представлятись до Михайла Івановича. Здав залік з радіоприймачів. Вчора був перший офіційний бій на змаганнях з боксу. Я програв по очкам, хоча противник був значно краще за мене тренований. Коли суддя дізнався, що я займаюсь боксом лише два місяці, то він сказав, що до весни з мене вийде непоганий боксер. Можливо, що й так, але губи сьогодні ще опухли. Ніс показав себе з найкращого боку: він абсолютно не відчував ударів! З зарплати куплю собі ковзани і буду ходити з Аллою на ковзанку. Гадаю, що Ви не багато втратите, якщо до Вас кого-небудь вселять. Квартира у Вас чудова і велика. Кухні теж вистачить на дві сім'ї. Та й Вам буде веселіше з сусідами... Мені дуже подобається місце: парк поруч, повітря чисте, тихо. Після закінчення навчання я б хотів потрапити на службу до Львова. Та ще чекати майже два роки. Про весілля я вже думав. Жити у Аллиних батьків не збираюсь: з мене досить досвіду Аллиної старшої сестри. Гадаю, що до закінчення Аллиного навчання зможемо обійтись без дітей.. Закінчуємо ми навчання майже разом. Але якщо над цим роздумувати більше, то це вже й на кохання не буде подібне. Її

батьки про наше рішення знають...Але дозволу ми не потребуємо. А бабусин лист просто диво!

26 грудня 1955 р. Щиро поздоровляю з Новим Роком! Лише вчора закінчили бабусину кулінарію. Хазяйка все допитувалась про рецепти. Звичайно, повністю її задовольнити я не міг. Склав залік з радіопередавачів і авіаційної техніки. Сьогодні ще один залік - з імпульсної техніки, завтра - з атомної зброї, післязавтра - з політекономії... Перший екзамен складемо 8 січня - з радіоприймачів. Оцінка піде в диплом. Вавілкина я так і не поздоровив з днем народження. Останнім часом ми зустрічаємось не часто. Сьогодні у нас заняття з 9 ранку і аж до 10 вечора. Це ми відпрацьовуємо за 31 грудня, щоб раніше прийти додому перед Новим Роком. Майже щодня так. Закінчуються лабораторні роботи. Ніде не відстав. Вчора з Аллою відвідали Ленінградське метро. Досить гарно. Всього 8 станцій. Площа Повстання (здається, що такого довгого ескалатора у Москві немає), Володимирська, Пушкінська (вже ремонтується!), Балтійська, Нарвська, Кіровський завод, Технологічний інститут... Зараз споруджується друга черга метро. Автово виходитиме на поверхню. Від Алли подяка за привітання...

30 грудня 1955 р. Ще раз вітаю з Новим Роком! З 28 грудня живу на новій квартирі. Тепер у мене окрема кімната в 15 кв.м. Перший поверх. Вікно у двір, трохи тьмяно. Опалення - грубка. В кімнаті є ліжко, кушетка, шафа, тумбочка, три столи і п'ять стільців. Є де прийняти гостей. Нічого зайвого. Платити - триста карбованців на місяць. Моя адреса: Василівський Острів, Середній проспект, буд. 65, кв. 21. Вже й речі перевіз. Не гадав, що їх набереться так багато. До академії добиратись 12 хвилин. Сьогодні в числі перших склав залік з радіовимірювання. Завтра складемо останній залік з політекономії. Залікова сесія пройшла у мене дуже добре. До відпустки залишилось менше місяця. Новий рік зустрічатиму разом з Аллою у Вавілкина. Там буде і Діхтяренко і ще хлопці з дівчатами. Висилаю Вам чотири фотокартки.

Саме зараз і трапилася та сама доленосна подія: 9 січня я одружився з Аллою. Після Загсу гуляли по Невському, купили торта, зайшли подзвонити додому, щоб повідомити про наше одруження, цілувалися., за що мене і затримав патруль і виписав направлення у комендатуру. За таке порушення, за звичасм, від офіцера вимагалось займатися стрійовою підготовкою години дві-три на плацу комендатури, і повідомлялося в Академію. Комендант Ленінграда у той час був дуже жорстоким. (Здається, Челюскін за прізвисьцем). Мені, звичайно, «прочитали мораль». Після снігопаду плац був непри-

датний для занять. Тому у виписці в Академію вимагалось, щоб я прийшов на заняття іншим разом. Та як черговий побачив відмітку Загсу про одруження, зроблену цього ж дня, розсміявся, поздоровив мене і порвав записку... Так що світ не без добрих людей, навіть в армії...

21 лютого 1956 р. (Лист написаний Аллою).

Здрастуйте, папа, мама і бабуня! Вибачте, що довго не писали. Все якось ніколи. У Антоші почались лижі: то тренування, то кроси, додому приходять дуже втомлені і зразу лягає спати. А у мене теж розпочалися контрольні роботи. Погода у Ленінграді стоїть гарна. Вдень світить сонечко, і навіть здається, що вже весною пахне (звичайно, ще будуть міцні морози). У кімнаті тепер тепло. Другий день не топимо піч... А було, що кілька днів жили у моїх батьків через холоднечу. У моїх ми буваємо майже щодня, іноді залишаємось, щоб переглянути телепередачу. Папа і мама передають Вам привіт. В Ленінграді зараз йде багато нових кінокартин. Але нам треба працювати, а тому буваємо в кіно рідко. За два тижні всього два рази. Переглянули "Мати" і "Одного чудового дня". Картина нам сподобалась. Антон завжди захоплюється, коли в кіно згадують про... кукурудзу. Особливо йому сподобалось те місце, де показують корів і свиней, які їй апетитно уплітають. А я більше звертаю увагу на ліричні місця. Антон навіть мене вирішив перевиховати і не дозволяє читати книжки про шпигунів і т.п. 22 лютого підемо в театр. Буде великий святковий концерт, а потім танці... Вчора Антон замовив парадну форму, через те, що в цьому році він братиме участь у першотравневому параді. Щоправда, парадну шинель йому трохи зіпсували. Проявили плівки. Деякі кадри вийшли дуже вдалимими. У суботу займемось відбитками, а потім надішлемо Вам фотокартки. Завтра Антону не треба йти в Академію: день самостійних занять. Закручує будильника і радіє, що спатиме до дев'ятої... (В інші дні вставати доводиться о сьомій). Працюватиме з курсовим проектом, бо через тиждень необхідно скласти звіт за перші три етапи. Антон запитує, чи не дзвонив Юра. Антон йому теж обіцяв подзвонити, хоча свої обіцянки ще не виконав. Пишіть. До побачення. Цілуємо. Антон, Алла.

Подивилась на годинника - вже 21-е. Антоша міцно спить і, мабуть, бачить уві сні Львів, бо всю дорогу з кіно він мене знову переконував, що Україна - найкраще місце у світі, а Львів - так просто рай, про який можна розповідати хіба що в казках... (Переклад з російської - мій)

15 червня 1956 р. Ми складаємо іспити, а Ви своєю мовчанкою змушуєте нас хвилюватися. Пропоную повернутися до колишньої традиції: писати листи за календарним планом, а не у відповідь на отриманого... Алла склала

іспит з математичного аналізу на “добре”. Такі самі оцінки отримала з педагогіки і основ марксизму. Диференційну геометрію і англійську мову скласти не встигла, бо на той час сесія вже закінчилась. Ще навіть не знає, коли складатиме. Можливо, у вересні, а можливо - у серпні. Зараз у неї педагогічна практика у міських піонерських таборах. На Кіровських островах у міському парку культури та відпочинку. Це дуже гарне місце. Закінчується практика 25 червня. А потім їх обіцяли ще на два тижні відправити у село... Я сьогодні склав перший іспит, з радіонавігації. Хвалитись нема чим: отримав “задовільно”, хоча готувався досить серйозно. Вимоги дуже великі: на першу годину дня в групі вже було три двійки, дві четвірки і жодної п'ятірки. 20 червня складатиму політекономію. У цей же день Марія Костянтинівна з Мариною виїжджають до Новоросійська. Через це вони не змогли прийняти Ваше запрошення відвідати Львів, за яке вони складають Вам подяку. Батька умовити ще не вдалось, але він, відчувається, не проти. В мене практика з 6-го по 26-е липня в Ленінграді. До відпустки залишилось сорок три дні. Чи збирається приїхати до Вас дядя Альоша з родиною? Що Вам пишуть Микитенки? Пральну машину ще не придбав: вона рідко буває у магазинах...

17 липня 1956 р. Моя практика триває вже більше тижня. До заводу їхати трамваем майже цілу годину. Працювати починаємо о дев'ятій. Закінчуємо о четвертій. На закінчення ще має бути залік. Підприємство дуже старе, продукція теж застаріла, і хлопці незадоволені. Користі від такої практики матимемо обмаль. Сьогодні неділя. Я з Аллою їздив у Павловськ. Там ми побували вперше. Погода не сприяла відпочинку, але ми залишились вдоволені. Минулу неділю ми провели краще - у Петергофі. Алла вже й чемодани приготувала у дорогу, і цукру придбала. Але сьогодні щось відчуває себе не дуже добре і тому вже лягла спати. Вчора навіть їй приснився Львів. Все уявляє собі як їстиме яблука і помідори. Адже чекати залишилось всього два тижні. А я починаю жалкувати за Академією, адже залишилось всього півтора роки навчання. Як швидко минає час! Марусенки збираються відпочивати у Трускавці. До кінця серпня до Львова, можливо, завітає Аллин батько. А ми поповнюємо свої знання з художньої літератури. Алла захоплюється переважно пригодницькою літературою. Читає запоем... Мені, щоб прочитати таку саму книгу, потрібно в 4-5 разів більше часу. Нещодавно я прочитав “Арієля” Бєляєва, “Бумеранг не повертається” Михайлова, “Весна в горах” Овдієнка. До речі, остання розповідає про події, що відбувались біля Львова... Зараз, коли я пишу цього листа, йде дощ і світить сонце: типова ленінградська погода. Близько 18 градусів тепла. А взагалі-то холодно: у цьому році я купався всього два рази... Алла взагалі не купалась, бо для неї це холодно. На

цей лист вже можете не відповідати...

П'ятий курс

20 вересня 1956 р. Поздоровляємо тата з днем народження! Бабусин день народження ми відсвяткували тим, що живемо весело, дружно, мирно і навіть не сваримось. Навчання йдуть своєю чередою. Вже почав переписувати курсовий проект. Сподіваюсь, що наступного тижня розрахуюсь. Алла звітувалась за свої "тисячі" з англійського за минулий семестр і в середу складатиме іспит. Сьогодні вона пише контрольну з елементарної математики. А у мене з 13-ї по 18-у лабораторна з радіонавігації. От бачите, ми зовсім не відмовчуємось про свої успіхи і недоліки, на що Ви натякаєте у листах. "Подвигів" ми дійсно поки що не творимо. Якщо будуть, обов'язково напишемо. А от те, що Ви відповідаєте нам одним листом на два наших, то це дійсно правда... Ленінград з запізненням на чотири роки готується до свого 250-річного ювілею. Пригадаєте, Львів теж святкував своє 700-річчя з запізненням на два роки. Відчувається наближення зими. Якщо є така можливість, прохасмо передплатити журнал "Сім'я і школа". В Ленінграді це зробити досить важко...

15 жовтня 1956 р. Останній Ваш лист був дуже цікавим. Ми навіть обговорювали його на родинній нараді. Алла розрахувалась з англійською мовою за минулий семестр. А я щойно закінчив працювати над курсовим проектом... у другому варіанті. Це тому, що знайшов нове рішення однієї з проблем. Сьогодні віддам на перевірку. У Алли сьогодні дві контрольні роботи. Екзамен з математики складатиме після свят. Нещодавно слухав лекцію з міжнародного становища Г.Я. Свердлова. Але після того вже відбулись певні зміни. Я маю на увазі події у Польщі і Угорщині... Минулої суботи у нас був вечір в Академії. Мені не сподобалось, а Аллі сподобалось... А вчора були на вечорі у Алли в інституті. Так все навпаки. В суботу дивились "Оптимістичну трагедію" Всеволода Вишневського у театрі. Обом дуже сподобалась кінокартина "Різні долі". Через це переглянули її двічі. Електробриту для батька надішлю найближчим часом. Просимо також передплатити журнал "Юність". Це один з найкращих сучасних журналів для молоді...

17 листопада 1956 р. Вчора надіслали Вам пральну машинку. Вийшло так, що помилково Алла придбала машинку на 110 в. А тому довелось придбати ще й трансформатора. Як підключати, я намалював нижче. Ми її вдома випробували і наслідки не погані. Хіба що гуде. Алла готується до другого екзамену. Часто бувають контрольні роботи. Оцінки поки що не менше ніж

“добре”. Мене обрали членом бюро комсомольської організації курсу. Разом з Юрою Пучковим і Адольфом Сміщук. Ви обох знаєте. Крім того, мене обрали також делегатом на комсомольську конференцію Академії, яка відбудеться 12 грудня. Робота в науковому товаристві теж просувається успішно. Навчання - теж...

5 грудня 1956 р. Поздоровляємо з 20-ю річницею Радянської конституції ! Отримали Вашого листа і від серця посміялись над Вашими пригодами з приводу посилки. Як пройшло випробування машинки? Мого курсового проекту затверджено. Але це ще тільки половина проекту. Друга половина - робота в науковому товаристві. Оцінка буде виставлена загалом. Перший екзамен складаємо 6 січня, а останній - 24 січня. Алла теж складатиме чотири екзамени. Курсовий (за 5-й курс) і дипломний проект я писатиму з радіолокації... Тему для дипломного проекту я запропонував сам і командування затвердило. (“Радіолокаційна станція далекого виявлення з автоматичною передачею координат цілей на літак-перехоплювач”). Коли ж нарешті батько візьме відпустку за цей рік? Адже рік вже закінчується. Запрошуємо його в Ленінград подивитися як ми тут живемо... Можливо, що його тут чекатиме несподіванка... Яка? Спробуйте вгадати. До речі, “Юність” нам теж вдалось передплатити. Тепер ми можемо влаштовувати спільне обговорення. Зараз ми збираємось у кіно і по дорозі кинемо Вам листа...

19 грудня 1956 р. Дякуємо за поздоровлення і подарунки. В цьому році мій день народження був просто царський. Отримав стільки подарунків, що навіть перерахувати не зможу. І всі дуже практичні: рукавички, електробритва, одеколон, сорочка, носки і багато всяких пирогів, цукерок, яблук... Від останніх особлива радість для Алли. Вона теж давно мріяла про такі рукавички, які Ви їй подарували, бо в Ленінграді ми таких не бачили... Алла склала і другий екзамен за минулий семестр... Не так важливо як саме... Між іншим, вона у мене молодець. Вже зараз почала готуватись до екзамену з теорії чисел, який збирається скласти достроково 25 грудня. У мене тільки раз на тиждень не буває лабораторних робіт, зате у понеділок і четвер - аж по дві, кожна з яких продовжується по 4 години. Перший залік вже післязавтра, з теорії вірогідностей. Вважається одним з найскладніших, а прийматиме сам начальник факультету. В суботу складатимемо залік з політекономії, а у вівторок - з партійно-політичної роботи в армії. Цей семестр в основному практичного спрямування - по роботі з технікою... Погода цього року зовсім незвична. Вже 19 грудня, а снігу зовсім немає, хоч він вже кілька разів випадав... Якби не вітер, то погода дуже нагадує ту, що була у Львові зимою позаминулого року. На газонах зеленіє трава і здається що от-от зазеленіє й

листя на деревах. Майже щодня йде дощ. Навіть птахи й коти поводяться як весною. Цікаво, яким буде залишок зими. Так все ж таки: коли у батька буде відпустка за цей рік?

На цьому сліди моїх листів у батьковому архіві губляться. А ще залишалось вчитись у Ленінграді більше року. Щоправда, незабаром народилась Наталка, починалася робота над дипломним проектом. Нові сімейні турботи тощо...

Батьком я став 9 січня 1957 року. Рівно через рік після одруження. Ім'я для нашого первістка ми узгодили заздалегідь: хлопчик мав бути Тарасом, а дівчинка - Наталкою. Першою народилася Наталка.

З задоволенням прочитав власні листи, пригадавши подробиці тих обставин, що склалися навколо мене на час їх написання і викликали саме таке до них ставлення. Ще приємніше було відчутти, що за минулі роки я мало у чому перемінився і продовжую ставитися до подібних подій майже так само, хіба що глибше розуміючи їх сутність...

РОДИНА АЛЛИ

Нашадкам, звичайно, цікаво буде знати про своє коріння і по жіночій гілці. Настав час написати і таку сторінку. Взагалі кажучи, Алла не любила розповідати про своїх рідних. Мені розпитувати їх теж якось не доводилося... Вже після смерті Аллиного батька, переглядаючи документи, я натрапив на написану вже в літньому віці його автобіографію. Ось скупі рядки з неї.

Плехотін Микола Йосипович, росіянин, народився 19 травня 1905 року у Новоросійську в родині тесляра.

(У Виписці з метричної книги Миколаївського Собору м. Новоросійська Сухумської єпархії зазначено, що народився він 6 травня 1905 року. Його батьком був селянин Йосип Титович Плехотін, який походить з Орловської губернії Сговського повіту Лімішевської волості села Хлотівник, а матір'ю – Ірина Іоанівна, обоє – православні. Приймали породілля (“восприемники”): Орловської губернії Сговського повіту Лімішевської волості села Хватін краєамат мирський Спрасіков та Сімферонівська міщанка Марія Афанасівна Огрязки).

Мав двох старших братів, Єгора і Потапа і чотирьох сестер: старших Олександру і Катерину та на два роки молодших за себе близнюків Тамару і Вікторію. Єгор був моряком. Комуніст. Загинув у 1923 році під час заколоту на кораблі. Потап, як і батько, працював теслею. Під час Першої світової війни служив прапорщиком. У 1919 році був мобілізований у армію Денікіна.

У 1920 році перейшов до Червоної Армії і помер військовослужбовцем.

(Знаю, що у нього був син Анатолій, полковник, здається доктор технічних наук, який викладав в Академії, де довелося мені навчатися).

Сестри Катерина і Тамара - вчительки середньої школи. Все життя прожили у Новоросійську. (Саме у них відпочивала Алла у 1955 році. Я теж ночував у них). Вікторія - інженер-нафтовик, член КПРС, працювала у Грозному. Олександра з Новоросійська переїхала спочатку у Кенігсберг (Калінінград), а потім до дочки Зої у Дрогобич. Батько загинув у 1942 році під час переселення німцями жителів Новоросійська в Україну. Похований десь на Херсонщині. Мати - домогосподарка - вмерла ще до війни.

Дружина - Марія Костянтинівна (дівоче прізвище Абрагімович, Аллина мати), теж 1905 року народження, походила з родини польського шляхтича, касира, і його дружини татарського походження. Мала двох братів - Олександра і Віктора і молодшу за себе на два роки сестру Ліду. Олександр загинув наприкінці війни під час штурму Кенігсберга. Віктор працював бухгалтером на цементному заводі у Новоросійську, помер ще перед війною. Ліда померла в тридцяті роки від сухоти. Батько Марії Костянтинівни помер в 1919 році, від «розриву серця», а мати - у 1926 від голоду. Під час евакуації Марія Костянтинівна разом з дітьми перебувала у Ташкенті. Аллина мама померла у віці 63 років (13 листопада 1968 року) і похована у Ленінграді на кладовищі «Жертвам 9-го січня», дільниця 43, ряд 21, місце 4. Алла, я і Тарас приїздили на похорони Марії Костянтинівни.

Доля Миколи Йосиповича багато у чому подібна на долю мого батька. Нічого дивного - ті самі часи і умови...! У 1919 році в Новоросійську ще були білі... (Родина Плехотіних проживала по вулиці Кооперативній, в буд. 38). До 1920 року Микола вчився у Вищому-початковому училищі. З 1920 року почав працювати, спочатку учнем теслі, а потім - теслею. У цьому ж році вступив до комсомолу. Став секретарем комсомольського осередку «Станичка». Ще підлітком, у 1920-21 роках, був зарахований до складу Частин особливого призначення (ЧОН). З 1922 року - секретар міському комсомолу м. Новоросійськ. У 1924-25 роках - член окружного комсомолу Чорноморського округу і завідуючий політпросвітою окружному.

В партію був прийнятий з першим Ленінським призовом у 1924 році, в осередку «Будівельник» у Новоросійську. У 1925 році відряджається на навчання у Москву. Зміг поступити лише в Академію комуністичного виховання ім. Крупської, яку закінчив у 1929 році.

У 1926 році одружується з Марією Костянтинівною Абрагімович. Зберігся лист Миколи Йосиповича цього часу. Наведу його повністю, адже це вже історія.

“Москва, 19 сентября 1925 г.

Мариночка! Здравствуй!!!

Я не мог представить, что могу так по тебе скучать, несмотря на то, что был очень занят. Ты знаешь, что я учился в 1920 году. Но когда меня не приняли в Свердловию, то я решил всё же где-нибудь устроиться учиться. Начал бродить по ВУЗ-ам. Желание остаться было ужасно большое. Наверное, передалась мне твоя любовь к Москве. но только не потому, что здесь люди хорошие, так как я встретил и много плохих, но потому, что здесь легко учиться.

Наконец я выбрал Академию им. Крупской. Со стороны социальной, партстажа и общественной работы - я подходил. Нужно было иметь среднее образование. По обществоведению мне можно было не готовиться, но по математике, физике, геометрии пришлось тянуться – вечера и дни я сидел за книгами, которые достал у рабфаковцев. И сдал эти предметы не хуже, а даже лучше других. Вот почему мне было некогда. Твои поручения я ещё не выполнил. Но тебя очень часто вспоминаю. Иду по улице, попаду ли в кино, увижу пару и невольно возникает вопрос, почему я один в Москве, а тебя нет.

Живу в общежитии Академии. В комнате 15 человек. Ребята не плохие. Последние дни после зачетов – играем в шахматы.

Занятия начнутся 25 сентября. В Новороссийск не поеду, хотя ЧОН возражает против поступления в Академию. Написал первое письмо тебе в тот день, когда узнал, что не примут. Тогда в самом деле собирался домой. Рассуждение о движении вперёд мне было в то время необходимо, но оно всё-таки оказалось верно.

.....имею возможность ... оставаться, для того, чтобы с большей пользой использовать силы для общественного дела.

Жду ответа. Н. Плехотин.

Адрес: Малая Дмитровка, Успенский переулок, Общежитие Академии”.

(Крапки позначають місця у потертому від часу листі, які мені не вдалося прочитати).

У 1927 році в родині Плехотіних народжується первісток - Микола. У 1929 році народилися дві доньки-близнючки: Нета і Данета. На жаль, Нета незабаром померла, а Данета виросла і двома роками раніше Алли вийшла заміж за Юрія Федорова, який через три роки помер, залишивши Данету з сином Андрієм, 1955 року народження. У Андрія - двоє дітей: Єфим і Ксеня.

Данета померла від серцевого нападу 3 липня 1973 року. Похована на тому ж кладовищі, де і мати, дільниця 57, ряд 13, місце 11. Ми у цей час були ще у Китаї і на похорони приїхати не могли.

Після закінчення Академії Микола Йосипович за рішенням ЦК партії направляється в Радпартшколу II ступеня в м. Шахти Ростовської області, де працює викладачем економії. У 1930 році був переведений в Ростов в крайо-

вий Комвуз, де працював “доцентом” на кафедрі економії (є деякий сумнів з приводу можливості існування такої “буржуазної” посади чи наукового звання у ті часи та ще й у Комвузі!) і одночасно працює завідуючим заочним Комвузом. У зв’язку з реорганізацією комвузів у вищі сільгоспшколи, був призначений завідуючим учбовою частиною Інституту масового заочного навчання у м. Ростові. В 1933 році призначається завідуючим кадровим сектором Крайового відділу народної освіти. У 1934 році “по партійній мобілізації” працює заступником начальника політичного відділу зернорадгоспу “Незамаєвський” Північно-кавказького краю. У 1935 році був переведений в політсектор Краснодарського зернотресту у м. Краснодар.

(4 липня 1936 року на хуторі Струковка Донецької області народилася моя майбутня дружина Алла).

У зв’язку з ліквідацією треста, у 1937 році був призначений начальником політичного відділу зернорадгоспу ім. Ворошилова, що знаходився у Старобельському окрузі на Донеччині, де працював до 1938 року.

(Варто звернути увагу на те, що виробництво зерна у той час було організоване за воєнним принципом. Цікаво, було це причиною чи наслідком голодних років? З іншого боку, якою високою мала бути мобільність партійних кадрів! Теж варто знати: було це причиною кадрової кризи чи принципом партійного керівництва народним господарством?)

У 1938 році Миколу Йосиповича переводять викладачем основ марксизму на курси начальників політвідділів, які знаходилися у селі Дубровиці Московської області. Одночасно працює завідуючим кафедрою марксизму-ленінізму у школі директорів Народного комісаріату (“міністерства”) радгоспів СРСР. У 1939 році його направляють в аспірантуру Інституту філософії Академії Наук СРСР. Паралельно він читає курс основ марксизму у Московському зоотехнічному інституті, що знаходився у Балашихі. У зв’язку з загостренням міжнародної обстановки, знову-таки за партійною мобілізацією, потрапляє у Червону Армію. Два місяці навчається на Вищих військово-політичних курсах у селі Перхушково, недалеко від Москви, після яких призначається викладачем кафедри марксизму Військової академії механізації і моторизації Червоної Армії. (Тільки за 10 передвоєнних років – з 1930 по 1940 - змінити 10 місць роботи і 8 місць проживання з трьома малими дітьми - таке витримати під силу не кожному! Ідеологічні кадри радянської системи проходили жорстоке гартування чи, може, перевірку?).

Наприкінці війни у складі 5 Гвардійської танкової армії воював на території Польщі і Німеччини... Страшна трагедія батька, якому доводиться ховати свого сина... Молодший лейтенант Микола Плехотін загинув 30 квітня при штурмі Берліна...

У жовтні 1977 року в передмові до тритомника відомого російського поета

Михайла Луконіна (29.10.1918 - 4.08.1976) Павло Антокольський писав (переклад мій):

“...У червні 1975 року Луконін знаходився в Берліні. Ця життєва випадковість виявилася для нього плідною спогадами про молодого бійця Плехотіна, який загинув 1 травня 1945 року і похованого у берлінському парку Белью. На вірші про цю подію, які були надруковані у газеті “Известия”, відгукнувся батько полеглого смертю хоробрих юнака. Відповідь батька, гвардії майора Плехотіна, сьогодні полковника у відставці, а також вірші Луконіна були знову надруковані 29 червня 1975 року у газеті “Алтайская правда”, коли поет їздив у творче відрядження у Барнаул. Так склалися обставини двох життів радянських громадян, колишніх бійців, товаришів і друзів. У цьому випадку Луконін важливий і потрібний нам, його читачам, можливо більше ніж поет, як людина, громадянин, патріот, вірний дружбі, вірний своїй пам’яті”

Ось цей вірш.

Парк Белью.

Майор Плехотин,

вы помните старшего лейтенанта,
худого, как щепка?

В новом кителе,

сшил его перед Вислой
лучший варшавский портной.

Я был как новенький веник,
скрученный крепко...

- Где парк Белью?..

- Я не знаю..,

я тут впервые,
вместе с войной,

- Где парк Белью?.. Где?.. -

Кричали мы

в каменном хитросплетенье,
но улицы были перемолоты
и перемешаны
гневным огнём.

Встречные немцы

в развалины ускользали,
как тени.

Наши бойцы разводили руками:

- Белью?

Не слышали о нём...

«Зачем ему парк?» -

я подумал.
А голос -
 ваш голос ! -
 - Где парк Бельвю?.. -
Я за вами с трудом успевал.
 - Где парк Бельвю?.. -
Эхо вашего голоса
 в сердце моём раскололось
 силой нежданной
 и безответной любви.
Товарищ Плехотин,
 бежал я за вами, не зная...
Потом стоял у вашего локтя
 над холмиком свежим
 в сосновом бору
у фанерной звезды:
 «Красноармеец Плехотин.
 1925 - 1945. 1 мая».
Вместе с вами
 так и буду делить эту тяжесть,
 пока не умру.
И теперь, товарищ майор,
 у каждого обелиска
Вспоминаю тот день,
 черты ослезнённого болью лица.
Впервые увидел тогда я победу
 так близко -
 Бессмертие сына,
 Вечное горе отца.
 Двенадцать дорических тёмных колонн
 Бранденбургских ворот,
 Оббитых и почерневших.
Наш флаг над рейхстагом.
 Синяя майская синь над землёю,
 над флагом,
 и облака,
 через время бредущие вброд.

(“Известия” 19.5.1975. Текст за тритомником творів Луконіна дещо відрізняється від наведеного.)

Як будь-який художній твір, цей вірш Луконіна теж не оминув деяких розбіжностей з дійсністю. По-перше, Микола-молодший народився у 1927 році, тобто, йому ледве виповнилося 18 років... Командир танка, молодший лейтенант Плехотін, замість трирічного курсу Московського танкового училища, попав на фронт після тримісячної підготовки і вже більше року був у діючій армії.

Танки були дуже потрібні для штурму Берліна, а бойовий вік танкістів був чи не найкоротшим на війні...

Через місяць після загибелі сина, отримавши ще одну похоронку про свого брата Олександра, Марія Костянтинівна 1 червня народила свою останню дитину - дочку Марину...

Дивом збереглися два листи Миколи Йосиповича, які він написав з Німеччини додому. Одне з них - від 14 квітня 1945 року, за два тижні до загибелі сина, а друге – від 25 червня 1945 року, коли біль втрати ще не згасла. Наведу їх в оригіналі, без перекладу, щоб передати повноту почуттів.

“Здравствуй дорогая!

Написал Алке письмо и вложил марки, которые она просила. Не знаю как дойдут.

Франкфурт-на-Одере и есть город на реке Одере. Его союзники уже освободили, и Колька там не может быть, и ты его можешь не искать. От Кольки я жду письма. Послал ему уже второе письмо. С получением ответа пошлю вызов, а иначе может всё дело испортиться: вызов будет без толку висеть в воздухе, а второй вызов организовывать не так просто.

У нас всё по-старому. Погода здесь прохладная. Утром ходил в кителе, а вечером надел шинель – холодно.

Береги своё здоровье. Как ты сейчас работаешь? Не надрываешься ли ты? Я хочу, чтобы ты была здорова, понимаешь!

Война идёт к концу. Союзники уже от Берлина в 70 км. Всё идёт хорошо.

Здесь много немок. Ходят голодные и «смирные». Вылезли из подвалов и щелей. Противно на них смотреть. Сейчас 12 часов ночи. Сегодня ложусь спать рано. Заморился, что-то и заниматься нет сил.

Целую крепко. Поцелуй за меня Алку. Она стала писать длинные письма, но очень небрежно и много ошибок.

Твой Николай.

14.4.45 г.

Дорогая моя Муся!

Сегодня договорился и завтра чуть свет поеду в Берлин на могилку сына. беру с собой фотоаппарат и что сумею – сфотографирую. Я эти дни сам не

свой. Милая, как ты страдаешь. Но тебе Маринка ещё жизни даёт, а я один. Друзья, товарищи сочувствуют, но всё это не то. Я думаю, что скоро буду у тебя. Как приеду из Берлина, так резко поставлю этот вопрос.

Мужайся, дорогая. Будь здорова. Возьми себя в руки, милая, и не теряйся. Ты выдерживала и большие трудности. Помнишь, в Шахтах как ты победила смерть. Победили фашистов, победим и смерть. Тебе нужно жить. Набирай силы и не смотря ни на какие трудности – побеждай.

Целую нашего нового ангела – Маринку, и ты на неё не сердись. Не сердись и на меня. Там, где счастье, там и мученье. Такова жизнь.

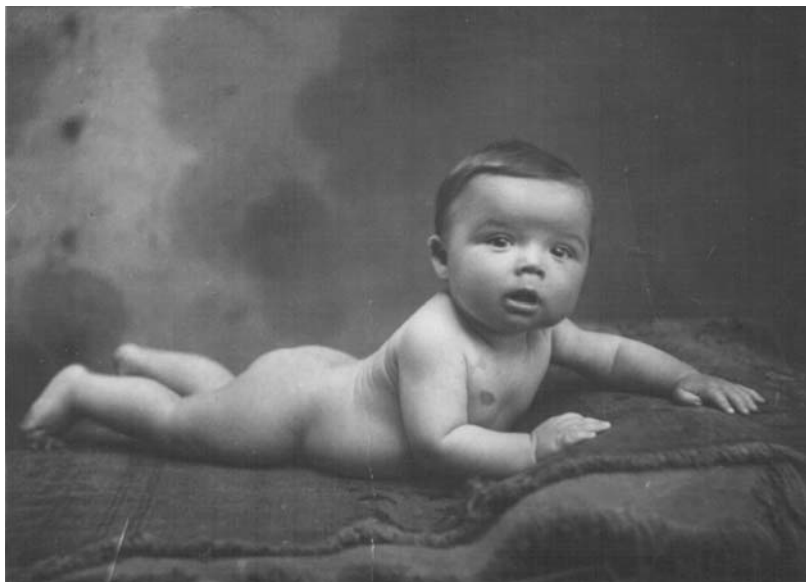
Милая, целую тебя крепко. До скорой встречи.

Твой Николай.

25.6.45 г."

У 1949 році Микола Йосипович захистив дисертацію по філософії і отримав вчене звання доцента. У зв'язку з цим в 1950 році його призначають начальником кафедри марксизму-ленінізму Ленінградської Червонопрапорної Військово-повітряної інженерної академії, де працював до виходу на пенсію у 1960 році. Полковник. Нагороджений трьома орденами Вітчизняної війни, медалями «За оборону Москви», «За взяття Кенігсберга», «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною» і багатьма іншими. Після звільнення з військової служби ще 17 років (з 1962 по 1979) працював викладачем і завідувачем кафедрою філософії у Ленінградському Електротехнічному інституті (ЛІЕТІ). Майже 60 років трудового стажу!

(Микола Йосипович пережив дружину більше ніж на двадцять три роки. Помер він в грудні 1991 року. Урна з його прахом похована у могилі дружини).

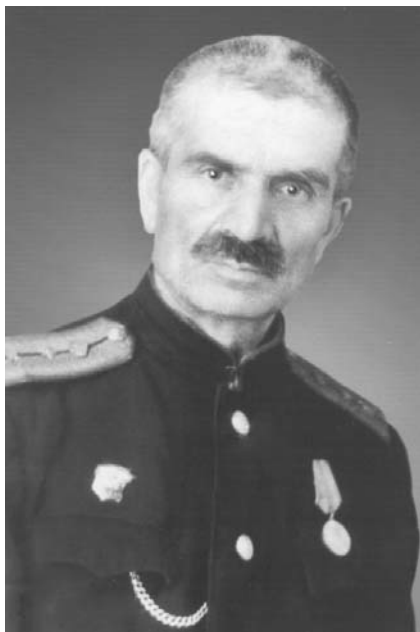

Що зі мною буде... (06.08.1935)

**Це ті, кому я зобов'язаний
своїм вихованням (батько,
мати і бабуся)**

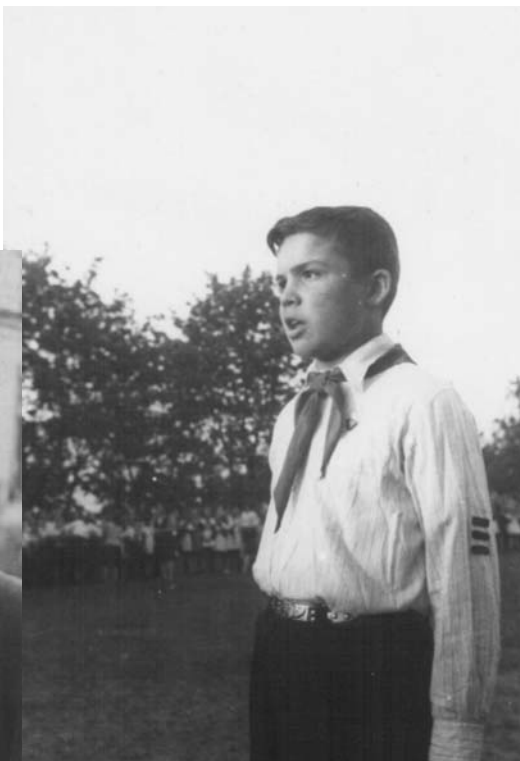
**Варварич Віра Архипівна (ур. Сапожнікова), моя бабуся по батьковій лінії (1945)
Варварич Павло Григорович, мій дід з боку батька (1949)**

Ми у Читі...

**Секретар
комсомольської
організації
школи**

Голова ради піонерської дружини

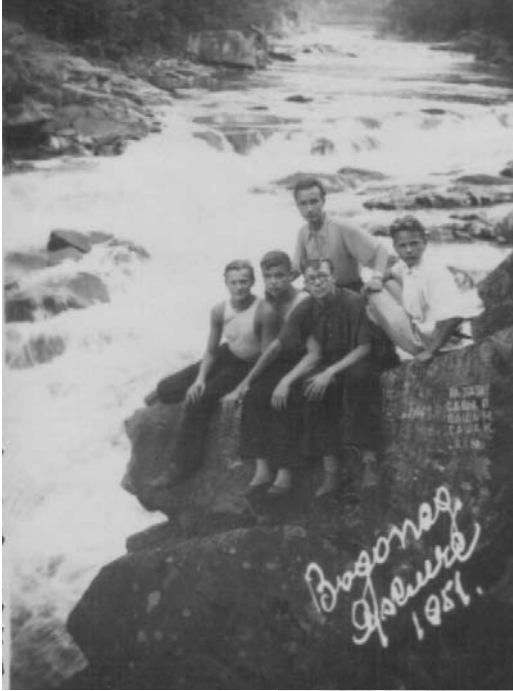
Екзамен з математики у 9 класі

**Піонерське вогнище
у Львові на честь
Дня перемоги за участю
генерал-лейтенанта
Рязанова;
рапорт віддає
Голова ради піонерської
дружини Антон Варварич**

Зустріч з Двічі Героєм Радянського Союзу генерал-лейтенантом Рязановим

На водоспаді в Яремчі (1951)

Курсант Варварич
у цивільному

Курсант Антон Варварич

**Вадим Дроздов та я
(18.10.1954)**

Члени, в день XXII годовщины Рабоче-Крестьянской Красной Армии и Военно-Морского Флота, молодые курсанты 2-го Ленинградского Краснознаменного артиллерийского училища принимают на верность присягу. На снимке (справа) присягу принимает курсант-отличник тов. А. П. Варварич. Слева направо: батальонный комиссар Д. Г. Гасин, капитан Н. М. Лейман и лейтенант Е. Лавренович

**В день XXII годовщины РККА и ВМФ присягу принимает курсант-отличник
2-го Ленинградского Краснознаменного артиллерийского училища А.П. Варварич**

Всеволод Діхтяренко і я

А вже і я команду

**Ми здобули перше місце в ленінградському окрузі по спорту
(осінній крос, 26.10.1953)**

Юра Пучков і я

Старший лейтенант у відпустці

**Плехотіна Марія Костянтинівна
(ур. Абрагімович) –
мати моєї майбутньої дружини Алли**

Алла ...

Алла ...

Алла ...

Алла ...

**Плехотін Микола Йосипович,
батько Алли (1941)**

**Варварич
Родіон Павлович,
молодший брат батька
(справа, 1939)**

Моя бабуся по материнській лінії,
Ткаченко (ур. Микитенко) Федора Олексіївна (стоїть, 1914 р.)

Мій дід з боку матері, Ткаченко Іван Романович (зліва, 1914 р.)

Після партконференції в Ново-Українці (батько стоїть)

Мої батьки, Микола Павлович і Галина Єфремівна
(ур. Ткаченко Анна Іванівна), 1934 р.

Мати (1956)

Я з дружиною під час навчання в Військово-Дипломатичній Академії

**Варварич Родіон Павлович,
молодший брат батька,
з дружиною**

Батько з колегами

Дочка Наталка на руках і діда і прадіда (1958)

Наталка з мамою та бабусяю. Ленінград, 1958 р.

ВІЙСЬКОВЕ ЖИТТЯ

Минуло вже більше п'ятидесяти років після захисту диплому, випускного вечора в будинку культури ім. Кірова на Василівському острові, отримання призначення до першого місця служби...

(Хочу зафіксувати, що Начальником Академії за весь час мого навчання був генерал-полковник ІТС Родімов, його заступниками - генерал-майор Котов, герой боїв в Іспанії, і генерал-майор Олександров, який одночасно був і начальником зведеного курсу... Пригадую, що коли я вже мав офіцерське звання і прогулювався ввечері з дружиною і донькою по набережній, а в руках мав авоську, Котов побачив мене через вікно свого кабінету. На другий день він викликав мене до себе і прочитав лекцію про етику поведінки офіцера. На його думку, офіцеру у формі тримати в руках авоську або будь-який інший пакунок – непристойно. Для цього слід скористатися таксі або найняти носія. У той час побачити офіцера з цигаркою в зубах у місті вважалося порушенням статуту й офіцерської гідності. Отакі тоді існували правила).

Треба відзначити, що мій дипломний проект привернув до себе неабияку увагу з боку екзаменаційної комісії. Скоріше за все, широтою охоплення теми: автоматизація наземного забезпечення бойових дій військ протиповітряної оборони, скрите зближення винищувача з літаком противника, наглядне відображення всієї повітряної обстановки навколо перехоплювача, що давало змогу пілоту оптимально будувати свій бойовий маневр, оригінальний канал передачі інформації на борт літака-винищувача, можливість поєднання запропонованої техніки з вже існуючими системами наведення, нові конструктивні апаратні рішення тощо. На захист проекту зібралося особливо багато людей, у тому числі і з військових округів. А скільки було запитань! “Зеленому” лейтенанту, який знав службу лише з підручників та коротких стажировок, важко

було доводити свою правоту. Звичайно, були і досить вірні зауваження. За захист я отримав «чотири». Але, як мені потім розповідали, хтось з поважних членів комісії висловився, що на моєму дипломному проекті буде захищена не одна кандидатська дисертація!

Мабуть, саме через це мені була запропонована досить висока для випускника мого рівня перша посада - начальника системи посадки у Закавказькому військовому окрузі, категорія підполковника.

- Я хотів би у Прикарпатський округ...

- Чому ?

- Бо призивався звідти, там мої батьки, а у мене мала донька...

- Так службу не починають... Тим більше, що у Прикарпатському окрузі немає потреби в інженерних посадах.

- Згоден на технічну, бо вважаю за необхідне краще освоїти техніку...

- Добре, розглянемо...

Так, у травні 1958 року, після проведеної у Львові відпустки по закінченні академії, я прибув у 845 авіаційний полк винишувачів, який на той час дислокувався в містечку Калинів, в 6 кілометрах на схід від Самбора і в 70 - на захід від Львова, на посаду начальника групи регламентних робіт з радіо- і радіолокаційної техніки.

Саме слово «Самбір» носило для мене якесь чарівне, романтичне забарвлення. За радянських часів, мабуть, не було школяра, який не пов'язував би назву цього міста з Мариною Мнішек, дочкою Самборського старости, і Лжедимитрієм, який в 1604 році рушив звідси походом на Москву. Десь на третьому курсі навчання в Академії, під керівництвом Владислава Стрельчика я грав роль Лжедимитрія за поемою Олександра Пушкіна «Борис Годунов». Тож, потрапивши у Самбір, я намагався відшукати фонтан, біля якого Григорій відкрився Марині. Отаке романтичне сподівання дещо розчарувало мене, коли я ближче познайомився із Старим і Новим Самбором. Зовсім невеличке містечко на березі Дністра, біля 10 тисяч мешканців. Про старовину нагадувала хіба що ратуша та кілька занедбаних на той час церков. Проте для молодих і ще не одружених офіцерів Самбор з його рестораном, танцювальним майданчиком і гарними дівчатами був справжньою Меккою. За нагодою, без проблем можна було переночувати в готелі... Заважав тільки штаб дивізії... Все це для мене набувало якогось нового значення, адже тепер я був командиром і мав підлеглих мені молодих офіцерів і солдат.

Полк працював хоч і на застарілих звукових літаках МіГ-17 різної модифікації, але завдяки радіотехнічному обладнанню міг виконувати бойові

завдання при будь-якій погоді. Літаки були оснащені радіолокаційними прицілами РП-1 і РП-5, тепловізорами “Яструб”, радіолокаційними далекомірами СРД-1 і СРД-3, стійкою до перешкод системою автоматичного наведення “Горизонт-1”, радіокомпасами АРК-5, висотомірами РВ-2, зв’язковими радіостанціями РСІУ-3М і РСІУ-4, станцією “захисту хвоста” “Сирена-2”, автоматичним відповідачем “свій-чужий” СРО-1 “Барій”, який саме у цей час замінювався на більш сучасний СРЗО-2 “Хром”, приймачем маркерних сигналів системи посадки МРП... Все це були дещо модернізовані зразки ленд-лізового обладнання або пізніших часів, закупленого, або придбаного за допомогою розвідки, на Заході. Крім “Горизонту-1”, який через свою велику вагу і ненадійність так і не був прийнятий на серійне озброєння.

Враховуючи часи “холодної війни”, літали багато і вдень і вночі. Велось постійне чергування. Щодоби літаки чергової ланки піднімали в повітря по кілька разів як для перевірки готовності так і для перехоплення реальної цілі, переважно агітаційних і розвідувальних повітряних куль. За підготовкою пілотів полк вважався одним з кращих у 131 авіаційній дивізії, штаб якої знаходився поруч - у Самборі, а тому контролерів вистачало. Працювали з металевої смуги, вкритої залізними гофрованими плитами часів II світової війни, яку доводилося ремонтувати майже після кожних польотів... Важко навіть уявити собі, що означала кожна посадка літака-винищувача на таку смугу для радіотехнічного обладнання, яке налічувало по кілька сотень радіоламп і реле! Але мої перші помічники - старші лейтенанти Краснов, Нікітін, Верясов, Ткаченко вже мали значний досвід експлуатації радіотехніки в таких умовах. Завдяки їхній безвідмовній не лімітованій часом праці, вдавалося підтримувати технічний стан обладнання на належному рівні. З офіцерів брали приклад і молодші спеціалісти: Лаврушко (з Донеччини), Андрійченко (з Білорусі), Бегян (з Вірменії) і інші. Я ніколи не забуду моїх однополчан і друзів. Всім їм була властива висока відповідальність, товариська допомога і самовідданість у праці. Ні про яку «дідівщину» у ті часи не було і згадки. Почалася вона з приходом до влади Брежнєва.

На винищувачі десятки антен: штирьових, щільових, рамкових, дзеркальних... Вони мають спеціальні обтікачі повітря, а тому майже непомітні для неспеціалістів. Іноді їх випадково ламали на землі... А куди тільки не запхнуті блоки радіотехнічного обладнання! Здається, для цього використані всі можливі конструктивні ніші: і поруч з гарматним лафетом, і в люках шасі... Блоки поєднувалися між собою за допомогою коаксіальних або багатопровідникових (до 30 жил) кабелів. До роз'ємів майже неможливо було підібратися рукою. В мороз або спеку працювати з металом без рукавички неможливо. А

в рукавичці - тим паче. До того ж, після приєднання кабелю його необхідно було «законтрити» контрвовочним дротом 0,8 мм, «аби в польоті не відкрутилася накидна гайка». Тому бійці часто вигадували різні інструменти і пристосування, які допомагали виконувати такі операції. Винахідництво заохочувалося грошима і відпустками. Накази командування рішуче вимагали налагодити ефективний аналіз відмов техніки у повітрі через її конструктивні або експлуатаційні недоліки і вжити рішучих заходів насамперед шляхом навчання льотного і технічного складу. Все це лягало і на мої плечі, хоча конкретної авіаційної техніки в академії ми не вивчали. Тому мені на початку служби в військах доводилося багато працювати.

Житловий фонд полку і обслуговуючих частин складали два триповерхових будинки, в яких жило командування і частина льотчиків, три десятки дерев'яних фінських хаток на зразок сучасних дачних будиночків, в яких жили переважно льотчики, і 2 двоповерхових ДОСи (дім для офіцерського складу), переважно для технічного персоналу. З житлом у збройних силах завжди було скрутно. На площу, яка звільнялася, завжди претендувало кілька сімей, житлові умови яких необхідно було покращати. На мене вільна квартира не очікувала. Все, що мені могли запропонувати - це було горіще в одному з фінських будиночків: одна кімната із скошеним дахом, метрів 12, і невеличке приміщення на майданчику біля сходинок, яке слугувало і кухнею і туалетом і роздягальною. Найбільшу проблему складали круті східці, якими важко було піднятися навіть одному, не те що з дитиною, а тим більше - з коліскою, яку з цієї причини доводилося залишати внизу...

Після запуску першого штучного супутника Землі - 4 жовтня 1957 року почався перегляд воєнної доктрини Радянського Союзу. Швидкими темпами розбудовувалися ракетні війська стратегічного призначення і ракетний підводний флот. Скорочувалися сухопутні війська і військово-повітряні сили, особливо бомбардувальна авіація оперативного-тактичного призначення. В буквальному розумінні цього слова - йшли «під ніж» щойно капітально відремонтовані Іл-28. Винищувальна авіація переходила на базовий метод обслуговування. Авіаційно-технічна база прив'язувалася до аеродрому базування і повинна була бути здатною обслуговувати будь-який тип літаків. Роздільний маневр базами і льотними полками повинен був значно підвищувати мобільність і оперативність ВПС. Через таку організацію в листопаді 1958 року пройшла і наша частина. До нашої 841 АТБ, ядром якої стала колишня інженерно-авіаційна служба 845 полку, приєднали окремий батальйон аеродромно-технічного обслуговування з його чисельною важкою автотракторною технікою для ремонту злітної смуги і десятками автозаправників з паливом для літаків і

автотранспорту. Через значну кількість особового складу збільшувався і командний склад. Оперативно базі підпорядковувалася система посадки, підрозділи охорони об'єктів, служби тилового забезпечення: склади, їдальні, клуби, житлове розміщення тощо. На цьому фоні губилося основне завдання бази - забезпечення готовності літаків до виконання бойової задачі. Структура виявилася занадто громіздкою і в авіації не прижилася. При формуванні громадських організацій нового складу бази мене було обрано секретарем комсомольського осередку інженерно-авіаційної служби. А це більше сотні солдат і офіцерів...

Командир бази - майор І.П. Півень - один з кращих офіцерів-організаторів, з якими мені довелося служити. (Багато років по тому я зустрівся з ним у Москві, коли він вже був генерал-лейтенантом, безумовно, цілком заслужено!). Перекоаний, що він був одним з перших командирів у Збройних Силах, які добросовісно виконали наказ Міністра оборони про обов'язковість вміння кожним офіцером водити автомашину. Отримана тоді навичка неодноразово ставала мені в пригоді. Хоча наступні накази, начебто переслідуючи зменшення аварійності військового автотранспорту, зводили нанівець досягнуте такою ціною підвищення боєздатності армії.

У зв'язку з переїздом до місця мого призначення, Алла перейшла на заочне відділення Ленінградського педагогічного інституту ім. А.І. Герцена. Двічі на рік їй необхідно було їздити в Ленінград і складати іспити.

31 травня 1959 року мене викликали у Самбір, де на партійній комісії дивізії розглядалося питання про прийняття мене до членів КПРС. (Кандидатом я став ще в Академії, але для отримання рекомендації в партію необхідно було, щоб рекомендує знав мене не менше року. Так само і для характеристики на присвоєння чергового звання). Після вручення партквитка було оголошено наказ про присвоєння мені звання старшого лейтенанта. Повертався у піднятому настрої. В гарнізоні мене зустрічали добрими посмішками, тиснули руку, поздоровляли. Невже прийом у партію і чергове звання - такі значні події? Аж ось мені вручають телеграму: «Поздоровляємо Тарасом!» (Звичайно, через святе для кожного українця ім'я нашого духовного батька Тараса Шевченка, через що воно стало національним. Це вже згодом я дізнався, що це ім'я походить від грецького «тарактіос» - «бунтівник, той, хто викликає збентеження». Чи то ім'я вплинуло на сина, чи то Бог передбачив все завчасно, але ім'я дійсно виявилось відповідним характеру сина. Та й для Шевченка воно теж було «на своєму місці»). Виявляється, що Алла, яка розраховувала скласти кілька заліків і екзаменів ще до пологів, на другий день

після прибуття в Ленінград народила мені сина. Такі новини в гарнізоні розповсюджуються дуже швидко. Так, 31 травня 1959 року стало днем потрійної радості у моєму житті.

Звичайно, з двома малими дітьми жити на горищі було неможливо, і незабаром ми отримали кімнату на другому поверсі одного з ДОСів... В 1959 році я вперше зіткнувся з китайськими військовослужбовцями. Хоча відносини з Китаєм після смерті Сталіна ставали все холоднішими, ми продовжували постачати йому зброю. Зокрема на продаж пропонувалася значна кількість літаків-винищувачів МіГ-17пф, які щойно пройшли капітальний ремонт на 117 авіаремонтному заводі у Львові. Літаки виглядали як нові. Апаратура працювала бездоганно. Але китайці, очевидно, отримали вказівку довести, що уряд СРСР порушує зобов'язання і постачає непридатну для використання зброю. Вони вишукували щонайменші дефекти, фіксували навіть подряпини на фарбованих частинах літаків. Справа доходила до абсурду: вони вимагали, щоб параметри навіть окремих регульованих вузлів у блоках радіотехнічного обладнання виставлялися точно посередині допусків, і щоб станція за таких умов працювала бездоганно. Виконати таку вимогу було практично неможливо: адже допуски для одних параметрів встановлювалися саме для того, щоб досягти відповідних значень параметрів вищого порядку.

«Оргі» продовжувалися. і весною 1960 року наш 845 полк було розформовано. Малопридатний аеродром, застаріла техніка, висока аварійність... В останній льотний день (вірніше, ніч) загинув під час посадки замполіт полку підполковник Олег Свешніков. Тих, хто вже відслужив встановлені строки, демобілізували. Серед них було багато тих, хто брав участь у війні. «Молодь» переводили у Чортків - райцентр Тернопільської області. У порівнянні з Самбором - це вже справжня «столиця», майже 30 тисяч жителів. Місто мальовниче розташовувалося на схилі досить крутої гори на березі річки Серет. Дві великі вулиці: одна вздовж схилу, а друга - вздовж берега. Історія залишила багато пам'яток. Тільки у XVII столітті місто неодноразово переходило з рук в руки: було і під владою Польщі, і Туреччини, і Австрії, потім знову Польщі... Руїни замку, монастир кармелітів, старовинний кам'яний костел і ще старіші за нього дві дерев'яні церкви, ратуша, музей - все це було атрибутикою великого міста.

(Місто засноване у 1522 році Юрієм Чортківським. Певний час Чортків був столицею Західно-Української Народної Республіки. Саме тут Українська Галицька Армія, яка в бойовому складі мала всього 19 тис. чоловік, мала суттєвий бойовий успіх у війні з Польщею. В червні 1919 року УГА,

розбила польську армію, сили якої були вдвічі більшими, захопила Чортків і змусила поляків відступити аж на 120 км до Перемишлян. Галицька армія під час українсько-польської війни 1918-19 провела ряд блискучих наступальних операцій і тільки втручання міжнародних чинників та брак матеріально-технічного забезпечення рятував противника від воєнної поразки. У лютому 1919 командування Галицької армії розробило і успішно розпочало першу наступальну операцію, внаслідок якої практично завершилося оточення Львова. Проте на вимогу країн Антанти просування частин УГА було зупинено. Цікавим є й такий історичний факт: за даними перепису 1931 року в Чорткові проживало 19 000 мешканців, у тому числі 22,8 % українців, 46,4 % поляків, 30,0 % євреїв. А за переписом 1959 року національний склад населення суттєво змінився: українців стало 60 %, з'явилося 25 % росіян, поляків зменшилось до 3 %, а євреїв - 2 %. Місцеве населення до військовослужбовців ставилось без особливої прихильності. Тут ще добре пам'ятали тисячі закатованих в 1941 році НКВД-істами місцевих жителів, забрати тіла яких заставили німці, а їхні родичі ще й досі проживали у Чорткові).

У Чорткові закінчувалося спорудження першокласного аеродрому з бетонною смугою. Техніка і особовий склад передавалися у 236 авіаційний полк винищувачів 17 винищувальної авіаційної дивізії (тієї самої, в якій я проходив переддипломну практику у Старокостянтинові, на Хмельниччині, на перших радянських надзвукових літаках МіГ-19). Одночасно мене підвищили в посаді. Я став інженером полку, що дозволяло розраховувати на більш-менш пристойне житло, адже тепер я належав до управління полку. Мій попередник - лейтенант Геннадій Вейкін - домігся перевodu інженером цеху у 117 авіаремонтний завод у Львові. Посада військового представника або ремонтника, що означало життя у великому місті, без переїздів, завжди була верхом бажань військовиків... Чортківський аеродром ще добудовувався, а тому полк на все літо перелетів у Броди, де на звичайнісінькому ґрунтовому аеродромі - на вапняному дні доісторичного озера - могла одночасно базуватися ціла дивізія. У суху тиху погоду після кожного злету літака над смугою зависала крейдова хмара, яка утруднювала злет наступного. Доводилося використовувати поливальні автомашини. Під кінець польотів всі ходили білі від крейдового пилу, як мельники у млині. Додому на вихідний день, а в ті часи він був тільки один, їздили по-черзі. Це майже 200 км на вантажівці. Пригадую: одного разу, коли я підходив до дому, мене побачила дочка, яка гралася з подругами біля хати, і побігла мені назустріч. Подруги її кличуть, а вона їм: «Хіба ви не бачите, що до мене дядя-папа приїхав?» У Чорткові, хоч і не без проблем, ми отримали нормальну двокімнатну квартиру на першому поверсі щойно збудованого двоповерхового котеджу. Будинок знаходився на самій вершині гори, на околиці

міста. Сина влаштували у дитячі ясла, недалеко від дому. А от дитячий садок для дочки знаходився внизу, біля річки, на відстані більше кілометра. Подвійна прогулянка щодня забирала немало часу. Щоб раз або два на рік з'їздити у Львів - не могло бути й мови: залізничне сполучення з пересадкою в Тернополі було дуже незручним, а кілька годин в автобусі з двома малими дітьми витримати було важко...

Посада інженера суттєво змінила характер мого життя. Винищувачі літають у будь-яку погоду і час доби. Тобто, розпорядок дня був несталим. “Сніданок” міг бути об одинадцятій вечора, а “обід” о шостій ранку. Доводилося працювати і у дві зміни: одна ескадрилья починає літати у сутінках, а друга – вночі. А у інженера полку заступника немає. Не завжди можна було залишити за себе начальника групи обслуговування відповідної ескадрильї. Зате, які неповторні фарби обрію на світанку і під час заходу сонця мені доводилося бачити!. Які філософські роздуми вони викликали! Спогади про такі години залишилися зі мною на все життя.

Через рік, весною 1961 року, наш полк переформовують у полк винищувачів-бомбардувальників і підпорядковують 289 окремій дивізії винищувачів-бомбардувальників, штаб якої розташовувався теж у Чорткові. Хоча фактично нічого не змінилося, але для інженера-«перехоплювача» перехід на звичайнісінькі прості МіГ-17 із значно простішим радіообладнанням означав певну декваліфікацію і задоволення викликати не міг. Командування запевняло, що це явище тимчасове. І справді, вже в серпні 1961 року мене призначають інженером 159 винищувального авіаційного полку “рідної” (Самборської) 131 винищувальної авіаційної дивізії. Полк дислокувався на чудовому аеродромі Черляни, у двох кілометрах від Городка і двадцяти семи від Львова і вважався “придворним” у Прикарпатському окрузі. А головне - на його озброєння надходили прямо з заводу найновітніші на той час перехоплювачі МіГ-21пф. Це був справжній подарунок долі.

(Городок - адміністративний центр Городоцького району Львівської області, розташований над річкою Верещицею, лівою притокою Дністра. Колись теперішній ручай був судноплавною рікою. Історія Городка сягає часів, коли ще і Львова не існувало. Це був значний торговельний центр Галицько-Волинського князівства. Основним товаром була сіль. У 1227 році тут з'єдналися війська новгородського князя Мстислава Удалого з військами князя Данила Галицького для захисту земель від польсько-угорської навали. В період з 1387 по 1434 рік великий князь литовський і король Польщі Владислав II Ягайло часто навідувався і довго жив в Городку. Тут він і помер у 1434 році.

За Ягайла Городок входить до складу Руського воєводства як окреме королівське місто. В 1389 році Городок отримав магдебурзьке право, тобто мав самоврядування. У цей час і виникли його передмістя – Львівське і Черлянське. На початку XVI століття місто було зруйноване татарами. Проте згодом знову відновилося).

МіГ-21 - був одним з перших літаків-винищувачів спеціально сконструйованих для розміщення на ньому сучасного радіоелектронного обладнання. Та й саме обладнання було вже зовсім іншим: радіоламп були майже повністю замінені напівпровідниками, основні блоки були герметичні і розташовувалися компактно в одному відсіку літака, що різко зменшувало кількість і вагу з'єднувальних кабелів, на які раніше припадало до 20% відмов у роботі. Хоча і збільшувалася кількість автоматичних вузлів дистанційного управління, проте працювали вони надійно і особливого клопоту не завдавали... Форми літака не могли не викликати захоплення, у кожного, хто його коли-небудь бачив: тонке трикутне крило, гострий ніс, жодного зайвого виступу на обшивці. Він і на землі був подібний на стрілу у польоті. Я на все життя залишився закоханим у досконалі форми цієї машини! Нічого подібного згодом мені більше не доводилося бачити ні у наших збройних силах, ні у наших противників. Техніка була новою для більшості льотного і технічного складу. Її належало освоїти в якомога короткі строки. В таких випадках у першу чергу перенавчають командний і інженерний склад, які вже потім передають отримані знання підлеглим. Я перенавчався у Ризі на базі Ризького авіаційного радіотехнічного училища: два відрядження протягом півроку на 3-4 тижні кожне. Першого разу вивчав радіолокаційну станцію ЦД-30, а другого - радіокомпас АРК-10 і надкороткохвильову зв'язкову радіостанцію Р-800.

У цьому чудовому місті, яке чимось нагадувало Львів, я був вперше. І, звичайно, був вражений рівнем культури і способом життя корінних мешканців. На чисто прибраних вулицях ніякої метушні і галасу. На зупинках транспорту ніхто не намагається відштовхнути іншого, щоб собі зайняти краще місце. В магазині, їдальні, перукарні - повна увага відвідувачу. У кожному кварталі спортивний майданчик, на якому залюбки грають у теніс, або займаються гімнастикою і діти, і дорослі, і сивоголові громадяни літнього віку. Майже у кожному будинку є приміщення для відпочинку, де разом із знайомим можна випити кави, переглянути газети або журнали, послухати музику і навіть потанцювати... Все це для мене було відкриттям. Щоправда, були і несподівані випадки... Училище знаходилося на околиці міста і до центра було далеко. Звертаюсь до молодої дівчини - кондуктора трамваю, як проїхати до музею, звичайно - російською. Наче й не чує. Ввічливо звертаюся вдруге. І

раптом: “Невже за стільки років перебування у Латвії ви так і не навчилися ставити подібні запитання латвійською”. Звідки їй було знати, що я у Ризі всього третій день. Звичайно, можна було як завгодно поставитися до її відповіді. Але на мене це справило враження, і щось ворухнулося в серці.

1961 рік - рік польоту Юрія Гагаріна і Германа Титова. Мої ровесники, майже однополчани - і в космосі! А чим я гірший? Уважно читаю про їх дані, спортивну підготовку. Перевіряю на собі. Майже все - доступне. А якщо потренуватися, то можна досягти і більшого. Пишу листа М.П. Каманіну (генерал-полковнику авіації, Герою Радянського Союзу №2 за челюскінську епопею, який, як нам було відомо, відповідав за відбір і підготовку космонавтів). На моє здивування - надходить відповідь: «Набір обмежений, вимоги до кандидатів дуже жорсткі, треба багато знати і вміти і мати надзвичайно міцне здоров'я...» Пишу ще одного листа: “Прекрасно все розумію, ставлю перед собою саме такі задачі і прошу лише одного: дати випробувати свої сили у рівному змаганні з іншими”. Трохи згодом знову приходить відповідь: “При наступному наборі вас викличуть по команді”. Це було занадто обнадійливо, і я починаю посилено тренуватися. Поїхав у Львівський аероклуб, в якому я займався ще коли ходив у школу. Аероклуб, як і раніше, знаходився на вулиці Коперніка. Там знайшли старі записи і видали посвідчення, що я пройшов теоретичну і практичну підготовку, склав заліки і мав стрибки з парашутом. Цього було досить, щоб отримати дозвіл на стрибки разом з льотним складом частини. (Як не дивно, а льотчики дуже не полюбляють вправи з парашутом!..) Мене навіть включили до складу спортивної команди частини для участі в дивізійних змаганнях. Рік-другий чекаю на виклик з Москви. Згодом дізнаюся, що такий виклик був, але замість мене їздив інженер армії - спритний молодик, звичайно - приклатнений. Він не пройшов, бо на якійсь високій частоті чув гірше, ніж інші. Починати все знову - не дозволяла совість. Так я й не став космонавтом...

(Про М.П. Каманіна, яким я захоплювався ще в дитинстві, через що і виплекав ідею стати льотчиком, трохи більше:

Народився він у 1909 році. Після закінчення середньої школи в 1927 році вступив у Червону Армію. У 1928 закінчив Ленінградську військово-теоретичну школу ВПС, а у 1929 – Борисоглібську військову авіаційну школу льотчиків. Служив у частинах ВПС.

У лютому 1934 р. старшого лейтенанта Каманіна призначають командиром змішаного загону літаків для врятування екіпажу і пасажирів пароплава “Челюскін”. У складних метеорологічних умовах Каманін на літаку Р-5 здійснив груповий переліт від Олюторки до Ванкарем протяжністю біля 2500 км

і за 9 вилетів на крижину вивіз з льодового табору 34 полярника. За мужність і героїзм, виявлені при врятуванні челюскінців, Миколі Петровичу Каманіну 20 квітня 1934 року присвоєне звання Героя Радянського Союзу № 2.

У 1938 році Каманін – командир авіабригади легких бомбардувальників Харківського авіагарнізону (102 літаки). Брав участь в радянсько-фінській війні 1939-1940 рр. Наприкінці 1940 року полковника Каманіна призначають заступником командуючого ВПС Середньоазіатського військового округу. Займався формуванням і підготовкою авіаційних з'єднань для фронту. Закінчив Військово-повітряну академію ім. М.Є. Жуковського.

На фронтах Великої Вітчизняної війни з липня 1942 року. Командував 292-ю штурмовою авіаційною дивізією на Калінінському фронті, а з лютого 1943 – командир 8-го змішаного і 5-го штурмового авіаційних корпусів (1-й і 2-й Українські фронти). Зробив вагомий внесок у вдосконалення тактики бойових дій штурмовиків Ил-2. З'єднання під його командуванням брали участь в Великолуцькій, Білгородсько-Харківській, Київській, Корсунь-Шевченківській, Львівсько-Сандомирській, Будапештській і Віденській операціях; звільняли від гітлерівських загарбників Україну, Польщу, Румунію, Угорщину і Чехословаччину.

Після війни спочатку продовжував командувати корпусом, а з 1947 року працював у Головному Управлінні ЦПФ (Цивільного Повітряного Флоту). У 1951–1955 роках – заступник голови ДТСААФ з авіації. У 1956 році закінчив Військову академію Генерального Штабу. У 1956-1958 рр. – командуючий повітряною армією, а з 1958 – заступник начальника Головного штабу ВПС з бойової підготовки.

З 1960 року Микола Петрович обіймав посаду помічника Головнокомандуючого ВПС по космосу, брав активну участь у відборі і підготовці перших радянських космонавтів. У 1966 – 1971 рр. безпосередньо керував їхньою підготовкою у ранзі начальника загону космонавтів. У 1967 році М.П. Каманіну присвоєне звання генерал-полковника авіації. У відставці з 1972 року. Нагороджений трьома орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Жовтневої Революції, орденом Суворова 2 ступеню, орденами Кутузова 2 ступеню, Червоної Зірки, медалями. Автор книг: “Перший громадянин Всесвіту” (М., 1962); “Льотчики і космонавти” (М., 1971); “Старти у небо” (М., 1976); “Створи себе” (М., 1982).

Авіація не була б авіацією, якби в ній не траплялися пригоди... Часом - навіть кумедні... Відомо, що самий складний елемент польоту - це приземлення: на мінімально допустимій швидкості, коли літак майже не реагує на управління, необхідно надзвичайно точно витримати напрямок польоту і траєкторію зниження. Магнітний курс Черлянського аеродрому лише на 2 граду-

си відрізнявся від Львівського. Довжина смуги у Львові була на 1000 м меншою. Підходи - складними. МіГ-17, які ремонтувалися на 117 АРЗ, ще могли здійснювати посадку у Львові, а МіГ-21, у яких швидкість приземлення значно більша, сідали в Черлянах, де їм відстикувували крила, а потім вночі, коли рух на шосе був меншим, з відповідною пересторогою, буксирували у Львів. Це була складна і дорога операція. Та що поробиш?

Льотчики ще освоювали МіГ-21 і робили перші самостійні посадки вночі... Заходить на посадку начальник парашутно-десантної служби полку ("нач. п.д.с.") капітан Лук'янов. Доповідає у відповідності з настановою: "Пройшов третій (розворот), дозвольте посадку". Польотами керував командир полку полковник Зінченко: "Посадку дозволяю". Зараз літак повинен з'явитися у створі смуги. Керівник польотів і штурман переводять погляд у той бік, щоб у разі необхідності внести корективи. Вогнів літака не видно. Нова доповідь: "Пройшов дальній (привід), шасі випустив, швидкість..., висота.."» Все в нормі, але де ж літак. Легке занепокоєння: можливо, відмовили бортові вогні, хоч рідко, але буває й таке... Тривожна тиша. Літак повинен був би вже приземлитися, а його немає. Командир знервовано: "48-й, ти де?". Спокійна відповідь: "Посадку виконав, смугу звільняю". Всі оторопіло дивляться один на одного... А все було дуже просто. Лук'янов перед вильотом не звернув увагу на те, що радіокомпас був налаштований на хвилю Львівського аеродрому, а магнітні курси смуг майже тотожні. Відстань в 20 км та ще й вночі, у першому польоті, коли вся увага зосереджена на приладах, а не на оглядинах навколишньої обстановки, видалась занадто малою. Польоти негайно припинили, за Лук'яновим виїхала автомашина командира. Ранком біля літака у Львові зібралось все командування дивізії і армії. Розібравшись, командувач армії оголосив Лук'янову догану і тут же при всіх розцілював його і поставив у приклад за відмінну техніку пілотування. Так була започаткована посадка літаків МіГ-21 безпосередньо у Львові

В 1962 році я вже був капітаном. Справи йшли добре. Цілком звик до не передбачуваного режиму: польоти кожного другого дня, то вдень, то вночі. Аналіз і профілактика виявлених дефектів, відмов у роботі. Регламентні роботи на техніці і дні навчання з льотним і технічним складом. Час від часу тактичні навчання з перельотом на інший аеродром. У таких випадках, за розписом, я очолював передову команду.

Іноді на нашому аеродромі приземлялись літаки країн Варшавського блоку. Часом на них траплялись відмови обладнання, відновлювати їх працездатність доводилось нам. Саме за такої нагоди мені довелося зустрітися і навіть

розмовляти з міністром оборони СРСР Р.Я. Маліновським. Те, що він Маршал Радянського Союзу, учасник двох світових воєн, Двічі Герой Радянського Союзу – я знав. А те, що це дійсно неординарна людина, я дізнався вже після зустрічі. А трапилось ось що.

У березні 1962 року у Львові відбувались штабні навчання країн – учасників Варшавського договору. Прибули міністри оборони країн співдружності. Був і наш міністр. На аеродромі розгорнули штабний намет командуючого навчанням. На наш полк винищувачів покладалось завдання прикриття ставки з повітря. Раптом мені доповідають, що на літаку Ил-14 міністра оборони Чехословаччини відмовила короткохвильова радіостанція, через яку підтримувався зв'язок з власним генштабом. Зрозуміло, що від нас чекають допомоги. На винищувачах таких станцій немає. Замінити її немає чим. На літаку не було ні схеми ні інструкції по експлуатації. Можна спробувати замінити радіолампи, оглянути візуально і продзвонити окремі вузли тестером. Але без схеми?... Несподіваним для нас було і те, що радіостанція була оригінального чеського виробництва. Про єдині стандарти для країн договору мова, мабуть, ще не йшла. Все це надто ускладнювало пошук. Відсутність стенда змушувала оглядати станцію на борту. Технік літака доповів, що перед вильотом станція працювала, а після посадки – ні. Таке буває.

- А що робили на літаку останнім часом?

- Перед вильотом поставили і завантажили новий холодильник.

Холодильник поруч. Якись кабелі, що приєднані до станції знаходяться за холодильником. Вивантаження холодильника вимагало часу: холодильник досить великий і важкий. Кріплення нестандартне. Витягли з ніші і все стало зрозумілим: кабель, яким до станції приєднувався пульт керування, що стояв біля місця другого пілота, перетертий. Очевидно, це сталося за рахунок вібрації під час польоту. Ремонт зайняв ще півгодини. Завдання встигли виконати до початку потрібної фази навчань. Міністр братньої країни не залишився в боргу. Інформація дійшла і до Маліновського. Він глянув у мій бік, бо я знаходився у зоні, куди сторонніх не допускали. І у цей час сильний порив вітру повалив намет і зірвав з голови міністра капелюха. Капелюха я піймав і подав міністру. Він подякував, потиснув мені руку, запитав, що сталося на чеському літаку. Але йому вже було не до мене, оскільки вітер поніс по полю папери і схеми, що були в наметі. Відповідальний за намет у ранзі генерала “заробив на горіхи”. Бути присутнім при цьому не випадало. Та й про мене начебто забули. Я дещо знав про Маршала. Але після цього зацікавився його біографією детальніше. Вона виявилася досить цікавою.

(Родіон Якович народився у 1898 році в Одесі. Був учасником ще Першої світової війни. Воював у складі російського експедиційного корпусу у Франції і

заслужив там Георгія. В Росію повернувся у 1919 році і вступив добровольцем в Червону Армію. Після закінчення Громадянської війни у 1920 році закінчив школу молодших командирів. У 1930 році став начальником штабу кавалерійського полку. Служив у штабах Північнокавказького і Білоруського військових округів. Був добровольцем в Громадянській війні в Іспанії 1937-1938 років. Після повернення з Іспанії викладав у Військовій академії ім. Фрунзе. В березні 1941 був призначений командиром 48-го стрілецького корпусу. З грудня 1941 до липня 1942 генерал Малиновський командував Південним фронтом, який намагався знищити вороже угруповання біля Славянська і Артемівська. Після розформування Південного фронту командував Донською оперативною групою військ, 66-ю армією північніше Сталінграда, був заступником командуючого Воронежським фронтом, командував 2-ю гвардійською армією. З лютого 1943 р. Малиновський командує Південним фронтом, пізніше – Південно-Західним фронтом. Його війська брали участь у звільненні Донбасу, Лівобережної і Правобережної України. Навесні 1944 р. – фронт Малиновського звільнив Північне Причорномор'я, успішно провів Березнеговато-Снігирівську і Одеську операції, форсував Південний Буг, звільнив міста Миколаїв і Одесу.

У травні 1944 року Малиновського призначають командуючим 2-м Українським фронтом. Разом з 3-м Українським фронтом він успішно провів Ясько-Кишинівську операцію, метою якої був розгром групи армій “Південна Україна”, звільнення Молдавії і виведення з війни Румунії. Ця операція визнана однією з найкращих в ході війни. За неї Малиновський отримав звання Маршала Радянського Союзу. Наприкінці 1944 – початку 1945 рр. обидва фронти провели ще одну блискучу операцію – Будапештську: за два дні – 17 і 18 січня – майже 100-тисячне угруповання противника припинило своє існування. Також надзвичайно успішною була Віденська операція, яка прискорила капітуляцію німецьких військ в Північній Італії. На цьому Друга світова війна для Малиновського не завершилась. Незабаром полководець опинився на Далекому Сході. Під його командуванням війська Забайкальського фронту завдали основного удару в Маньчжурській наступальній операції, яка завершилась повним розгромом і капітуляцією майже мільйонної японської Квантунської армії.

2 вересня на американському лінкорі “Міссурі” відбулась церемонія підписання акту про беззастережну капітуляцію Японії. За цю перемогу маршал Малиновський був удостоєний звання Героя Радянського Союзу і нагороджений вищим радянським військовим орденом „Перемога”. З 1956 року він був першим заступником міністра оборони СРСР і головнокомандуючим Сухопутними військами.

Останні десять років свого життя (1957-1967) Р.Я. Малиновський був міні-

стром оборони СРСР, замінивши на цій посаді маршала Г.К. Жукова. Не таке вже й довге, але яке насичене подіями життя: дві світові війни, війна в Іспанії, розгром Квантунської армії, Кубинська криза, перший штучний супутник Землі, полон Пауерса, перша людина у космосі... Справді, є про що згадати, до чого доклав свою руку Родіон Якович. Я не знаю іншого міністра оборони, про якого згадували б з такою повагою. Його ім'ям названа академія Бронетанкових військ. Він написав чудову книгу "Солдати Росії". Моя остання московська квартира теж знаходилась на вулиці Маршала Маліновського).

Йшли роки, і все частіше я замислювався над тим, а що ж буде зі мною далі? Інженер полку - категорія майорська, інженер дивізії - теж майор. І навіть інженер армії - майор. Виходило, що через чотири роки я досягну свого найвищого рангу і до кінця служби залишатимуся майором? Така перспектива не видавалася надто привабливою. Хотілося чогось більшого. Вирішив спробувати поступити в ад'юнктуру в академію, стати вченим, викладачем. Для цього треба було написати реферат, в якому засвідчити свою здатність до наукової роботи і підготуватися до вступних екзаменів. Засів за літературу і свої старі конспекти. Реферат на тему експлуатації авіаційного радіоелектронного обладнання, як мені здавалося, вийшов зовсім непоганим. Покладав на нього великі сподівання... Але моя Alma-mater - Академія ім. Можайського в Ленінграді на той час вже стала ракетною, і офіцерам з ВПС уваги приділяли менше, ніж ракетникам. Мого реферату навіть ніхто й не читав. Вакансія була всього одна, а конкурентом був викладач з Академії. Природно, що екзамен я не витримав і повернувся ні з чим у Черляни...

Тримаю в руках тоненький зошит з написом "Щоденник (липень - жовтень, 1963)". Це, мабуть, одна з перших моїх спроб ведення хронологічних записів життєвих вражень. Пізенько почав: майже у 29 років. Тим цікавіше, бо маємо справу з вже сформованим характером. Ось деякі записи з цього зошиту.

9 липня 1963 р. Впевнений, що нащадки заздритимуть нам, хто жив у цю героїчну епоху. Дуже важливо зберегти для них своє враження від тих чи інших фактів, щоб вони зрозуміли, якими ми були, як формувався наш характер... Закінчилася чергова відпустка. Прочитав книгу Галини Серебрякової "Викрадення вогню". Підручник життя. Зрозуміло, що писати таку книгу було непросто.

11 липня 1963 р. Місяць тому «Червона Зірка» надрукувала відповіді на анкету т. Є. Відверта буржуазна пропаганда. Є. бачить життя тільки через чорні окуляри. Навіть незначні перешкоди викликають у нього відразу.

Більш за все він не бажає діяти. Не розумію, чому так багато уваги приділяють цьому матеріалу.

Особисто мені хотілося б бути подібним до трьох старших товаришів, з якими я зустрівся в Армії. Майор Півень І.П., командир бази в Калинові - принциповий, дієвий, вимогливий, але співчутливий і справедливий. Відмінний організатор. Майор Петров - заступник командира полку з політичної частини у Чорткові. Льотчик. Людяний і доброзичливий. Завжди бере сторону ображеної людини і задля цього не боїться вступити в суперечку з вищим командуванням. (Рідкісний позитивний тип політпрацівника, з якими мені довелося працювати!). Генерал Дашенко - начальник розвідувального управління Групи радянських військ у Німеччині. Добре розуміється на людях. Більш за все цінує їх ставлення до праці. Справедливий і не полюбляє підлабузників. Поважає людську гідність. Цьому вчить і своїх підлеглих.

У вересні 1963 року Наталка, ще не маючи 7 років, пішла у перший клас початкової школи, яка знаходилася у військовому містечку. Щоправда, нам довелося приписати їй зайвий рік. Дівчина була розумною і високою, тому особливих проблем з цього приводу ми не мали. Алла теж працювала. Спочатку у вечірній школі в Черлянах, а з 1963 - у середній школі в Городку.

Через рік - в листопаді 1964 року мене включили на заміну в Німеччину. Це все-таки було щось нове, і на деякий час я з долею примирився.

У Франкфурті-на-Майні ("пересильний" пункт Групи Радянських Військ у Німеччині) я виїхав спочатку один, без сім'ї, наприкінці листопада. Німеччина зустріла похмуро, осіннім дощем. Непривітно. Без посвідчення у місто виходити не дозволялося. Формальності тяглися довго і нудно. Нарешті я дізнався, що місце мого призначення - Рибніц-Дамгартен, на крайній півночі НДР, де дислокувався 773 винищувальний авіаційний полк 16 гвардійської винищувальної авіаційної дивізії, 24 Повітряної Армії. Дивізія входила до складу авіаційного корпусу, яким командував Двічі Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант Скоморохов Микола Михайлович. Хто з льотчиків не чув про цього героя Великої Вітчизняної війни! Його прізвище завжди називалось в одному ряду з Покришкіним і Кожедубом. Ось основні віхи його біографії.

(Народився у травні 1920 року. З початком війни вступив у Батайську авіаційну школу пілотів, яку закінчив у 1942. Природжений ас-винищувач. Перший повітряний бій провів у листопаді 1942 року. Проїшов всі східці льотної кар'єри. 3 травня 1944 року і до кінця війни – командир ескадрильї. Воював на

Закавказькому, Північно-Кавказькому, Південно-Західному і 3-му Українському фронтах. Здійснив 605 бойових вилетів, провів 143 повітряних бої, збив особисто 46 і у групі – 8 літаків противника. У тому числі – два з “діамантової ескадри” гітлерівських люфтваффе. Неймовірно, але сам Скоморохов жодного разу не був поранений. Його літак не горів, не був збитим, за всю війну не отримав жодної пробоїни! У лютому і у серпні 1945 року Скоморохов двічі був нагороджений Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. Після війни – на командних посадах в Військово-повітряних силах. У 1949 році закінчив Військову академію ім. Фрунзе, а у 1958 – Військову академію Генерального штабу. Нагороджений орденом Леніна, п'ятьма орденами Червоного Прапора, орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, Олександра Невського, Червоної Зірки і багатьма медалями).

Потрапити під керівництво ушлявленого генерала вважалось великою почесною для будь-якого офіцера. Не дивно, що авіаційний корпус Скоморохова вважався одним з кращих з'єднань в ГРВН. Два-три рази довелось бачити Скоморохова зблизька. Невисокий, неодмінно доброзичливий. Здавалось, навіть з ледь помітною посмішкою на обличчі. Уважний погляд. Голос спокійний, тихий. Але завжди він був в оточенні більш високопоставлених шанувальників. Капітану протиснутись ближче годі було й мріяти. Жалкую, що моя служба під прапорами Скоморохова була нетривалою.

(Вже значно пізніше, у Києві я випадково зустрів близьких родичів Скоморохова (племінника з дружиною), від яких дізнався, що в останні роки свого життя генерал-полковник Микола Скоморохов був начальником Військово-повітряної академії ім. Ю.А. Гагаріна. У 1981 році йому присвоєно звання Маршала авіації..

Герой війни трагічно загинув в автомобільній катастрофі 14 жовтня 1994 року).

Мені було призначено замінити інженера полку майора Александрова. Вже пізніше я зрозумів, чому прибулих на заміну офіцерів так довго затримували у Франкфурті: у цей час визначалося, кому з від'їжджаючих “надати перевагу”, адже заміна для них могла прийти і з Півночі, і з Далекого Сходу, і з Середньої Азії... Україна була мрією всіх, хто закінчував службу у Збройних Силах, (Александров був одним з таких). На цьому робилися великі гроші тими, хто був причетний до розподілу заміни.

Вразила німецька вузькоколіяка, яка і вздовж і впоперек оперізувала всю країну: скрипучі вагони, кожне купе в яких мало власний вихід на перон, і

спільний туалет на два сусідніх. Ці вагони, здавалось, були побудовані ще у минулому столітті... Вони не розсипалися тільки тому, що поїзди рухалися поважно, якщо не сказати - повільно. Численні пересадки через кожні півтори - дві години руху. Звичайно: якщо ти хочеш дістатися місця свого призначення швидше. Надзвичайно темні станції з одним ліхтариком біля головного входу. Зате у будь-яку годину доби у станційному гаштеті можна отримати яєчно і чашку кави. У поїздах було більше радянських військовослужбовців, ніж німців. Ставлення німецького населення до росіян особливою любов'язністю не відзначалося. (Між собою німці називали нас «давай-давай», мабуть тому, що це слово було найбільш вживаним в лексиконі радянських військовослужбовців під час контактів з ними).

Аеродром у Дамгартені був побудований ще до війни за останніми на той час вимогами будівельної і військової науки: чотири ангари, у кожному з яких міг розміститися цілий полк сучасних літаків. Міцність ангарів, зроблених з попередньо напруженого залізобетону, була вражаючою: один з них намагалися підірвати півтонною бомбою (була така угода після завершення війни), але завдали лише незначних ушкоджень. Зараз в них розташовувалися технічні і аеродромні служби. Бетонна злітно-посадочна смуга колись підігрівалася знизу теплим повітрям, завдяки чому німецькі люфтвафе не мали ніякого клопоту із злетом і посадкою у будь-яку погоду і у будь-яку пору року. Дев'ятихвістий майданчик обладнаний електроприводом: натиском кнопки літак повертався на зазначену кількість градусів. Зараз, безумовно, електропривод не працював, і літаки за радянським методом обертала навколо вертикальної вісі група виділених бійців, ухопившись за крило літака, по команді техніка.

Ще одною новиною для мене було те, що полк мав у своєму складі не три, а чотири ескадрильї. Одна - на вже застарілих літаках МіГ-21 "простих" - тільки з радіодалекомірами, без радіолокаційної станції; друга - на МіГ-21 пф (таких самих, як у Черлянах); третя - на звукових всепогодніх перехоплювачах Як-25 (літак на велосипедному шасі, з радіолокаційним прицілом типу "Орел", з двома членами екіпажу; мала швидкість на посадці - близько 100 км на год. - гарантувала безпечну посадку у будь-яку погоду, завдяки чому всі льотчики мали категорію на ранг вищу, що їх цілком влаштовувало); четверта - на літаках Як-25 рв - висотний розвідник, аналог американського У-2. Від звичайного Як-25 цей літак відрізнявся тим, що мав здовжене крило і два висотні двигуни, один з яких на посадці іноді доводилося виключати, бо літак не міг приземлитися, якщо швидкість була хоч трохи вище норми: здовжене крило з великою підйомною силою проносило літак над посадочною смугою, не даючи змоги торкнутися її.

Різноманітність техніки завдавала інженеру додаткового клопоту. Літали

щодня. Чергуючу ланку піднімали в повітря по кілька разів на добу: нашу боєготовність перевіряла і натовська авіація...

Велика льотна напруга, некомплект молодших спеціалістів, невимогливість колишнього інженера - все це було причиною значної кількості відмов радіотехніки під час польотів. Серед льотчиків поширювалася думка, що радіотехніка й не може працювати надійно. Недовіра до техніки змушувала піднімати в повітря для виконання завдання не один, а два літаки. Незначні розміри території НДР і велика кількість авіації на її теренах створювали дуже напружену обстановку в повітрі, яка ще більше ускладнювалася за відмови радіокомпаса, апаратури ідентифікації "свій-чужий", а тим більше - з втраченою зв'язку з літаком... Командири ескадрильї ставилися до радистів як до людей, від яких мало що залежить, частіше за інших посилаючи в наряд або на інші роботи, яких завжди вистачало... Коло замикалося. Необхідно було міняти обстановку. Почав з особистого огляду і перевірки працездатності обладнання на літаках першої ескадрильї, одночасно показуючи механікам, що і як саме треба робити. Картина швидко вимальовувалася, і на парковий день був складений напружений план роботи, який можна було виконати лише за наявності всіх спеціалістів. Прийшла половина. Попередив інженера ескадрильї, що працювати доведеться довше. Порушення розпорядку не влаштовувало техніків літаків, але спостерігаючи як напружено працювали радіомеханіки, їм довелося змиритися.

Чи сталося то внаслідок нашої самовідданої праці, чи то було боже провидіння, чи просто один з випадків за теорією вірогідності - сказати важко, але наступні польоти пройшли без відмов радіотехніки в повітрі. Факт не залишився поза увагою командира, що було відмічено при підведенні підсумків польотів. Це був успіх, який добре спрацював на мій авторитет, як нового інженера полку. Наступним кроком необхідно було повернути радіомеханіків для роботи на техніці. Важче всього це було зробити в третій ескадрильї, якою командував майор Юхно. Це був справжній авторитарний командир, який всі питання вирішував самостійно, навіть не прислуховуючись до порад інженера ескадрильї. Там і за штатом людей було менше, і радіотехніка вважалася простішою (але водночас вона була і більш зношеною!), а тому радіомеханіки частіше за інших призначалися в наряд, виділялися на різні господарчі роботи тощо. До моїх роз'яснень і вимог Юхно не прислуховувався. Тут необхідним був інший підхід. В один з льотних днів я перевіряв підготовку техніки до польотів в третій ескадрильї. Своєчасно і повністю перевірити працездатність радіотехнічного обладнання можуть тільки чотири спеціалісти. Присутні лише двоє... Поспішають, роботу виконують аби як, не повністю, але намагаються розписатися у контрольному листі. Зупиняю і вимагаю вико-

нати все за регламентом. На це часу необхідно удвічі більше. Час відведений на передпольотну підготовку вже скінчився, а радіо - і радіотехнічне обладнання перевірене лише на половині літаків. Техніків літаків, роботи на яких виконані не у повному обсязі, попереджую, що літак може бути випущеним в повітря тільки з мого дозволу. Цього для них досить: ніхто не погодиться випустити літак в політ аж поки не буде прийняте рішення старшим інженером. Це означає порушення планової таблиці польотів, за що несе відповідальність командир ескадрильї. З'явився Юхно. Інженер ескадрильї доповів йому причину. Юхно перемінився в обличчі і голосно, щоб всі чули: "Женіть цього капітана звідси, тут я команду!" Це про мене. Не звертаючи уваги на його галас, спокійно продовжую перевіряти хід підготовки чергового літака. Біжить до мене, розмахуючи руками. Техніки з усмішками спостерігають за картиною: "Чия візьме?" Такого вони ще не бачили. Заревіли двигуни літаків, перевірка яких радіоспеціалістами щойно закінчилася. (Роботу двигуна і органів управління літака техніки перевіряють в останню чергу). Розмовляти важко. Пропоную Юхну відійти подалі від літаків, щоб порозумітися. Іде за мною, продовжуючи щось кричати. Коли ми відійшли на відстань, де нас ніхто не міг почути, я спокійно сказав йому: "А чи не пішов би ти на...!" Юхно оторопів. Це було настільки несподіваним, що у нього відвисла щелепа: "Що, що ти сказав... ?" Я ще раз повторив те саме і не оглядаючись знову пішов до літаків. Юхно якось обм'як і поволі поплентався на командний пункт: його вже кілька разів викликали по голосовому зв'язку.

На підведенні підсумків польотів нам обом довелося давати пояснення. Обом було винесено по догані за зрив польотів. Спочатку мені в присутності всього керівного складу полку, а потім і йому в присутності лише старших офіцерів. Але всім було зрозуміло, що мені догану було винесено лише формально. Після цього мій авторитет в полку помітно виріс.

...Чесно кажучи, це була не моя особиста витівка, а конфіденційна порада одного з більш досвідчених інженерів, який добре розумів мої проблеми і намагався допомогти колезі. Звичайно, я йому дуже вдячний за цю пораду, хоча довго не відважувався її випробувати, аж поки терпець не увірвався... Це справило позитивне враження і на Юхно, він став більш "демократичним". Через деякий час наші стосунки цілком налагодилися.

Були й "проколи", про які навіть сьогодні згадувати соромно... Одного разу боездатність дивізії перевіряла Москва. Тривога, виліт всьому полку з виконанням бойового завдання і наступною посадкою на незнайомому аеродромі. Я, за звичкою, очолюю передову команду. У даному випадку це означало забезпечити прийом літаків на новому аеродромі і їх підготовку до повторно-

го вильоту. Координати нового летовища будуть передані пілотам кодом безпосередньо в повітрі. Два транспортні АН-12 для перевезення передової команди щойно приземлилися. Люди з необхідним інвентарем чекають на мої розпорядження. Розмірковую: раз дали літаки, то нова точка посадки знаходиться далеко. Це може бути непідготовлений для обслуговування наших літаків аеродром, треба брати з собою АПА (агрегат живлення літаків електрострумом, змонтований на шасі автомобіля): без нього, в разі потреби, на літаку майже нічого зробити неможливо. Під рукою є тільки агрегат, змонтований на шасі вантажного автомобіля ЗІЛ-50. Літак взяти його на борт може, але задні колеса повинні бути не подвійними, а одинарними. Поки знімали зайві колеса, бойові літаки пішли в повітря, а ми повинні були б злетіти раніше за них. На шаленій швидкості до нас наближається штабна машина. Я ще ніколи не бачив начальника штабу майора Чорного в такому вигляді.

- Ти ще тут? Негайно злет!..., - і добряча приправа з перцем, чого я за ним ніколи раніше не спостерігав.

Приземлилися в Польщі, на аеродромі Свіноуйшче. Звичайно, було все необхідне і навіть щира братерська допомога. Наші літаки один за одним заходили на посадку, їх зустрічали і надавали допомогу пілотам техніки і механіки радянського полку, який базувався на цьому аеродромі. Моя перестраховка була явно недоречною: один-два літаки, якби на них щось і сталося, на боєздатність полку не впливали, і випустити їх в повітря без прискіпливої перевірки все рівно ніхто б не відважився, тим більше, що це були ж не бойові дії...

Новий 1965 рік мені довелося зустрічати самому: документи для родини ще не були готові. Вирішив зателефонувати у Львів, але гарнізонна лінія зв'язку не працювала. Пішов до німців у Дамгартен. Пізній зимовий вечір. Відстань понад два кілометри. Темно. Майже повне незнання німецької мови. І взагалі відсутність досвіду перебування за кордоном. Порушив всі настанови і норми, які регламентували життя радянських військовослужбовців в Німеччині. Але вже дуже кортіло подзвонити додому з-за кордону. У містечку на вулицях жодної людини. Де не де через закриті ставнями вікна чути співи. Але не зайдеш же. У кого дізнатися, де знаходиться пошта? І раптом бачу одного вже літнього німця. Похапцем наздоганяю його і, мобілізуючи все своє знання німецької, запитую: "Заген зі мір, бітте, вер іст дер пост?" Уважно дивиться на мене, але мовчить. Знову повторюю, щось додаю ще. Результат той самий. Очевидно, колишній вояка намагався збагнути: як цей неозброєний офіцер окупаційної армії відважився на те, щоб у такий час одному вештатися у незнайомому для нього місці... Починаю хвилюватися, показую руками: "Іх воль телефонір нах Москау". Через хвилину німець чистою російською мовою пояснює, що треба дійти до рогу вулиці, повернути ліворуч, третій

будинок за парканом, в глибині двору і є пошта. Телефоністки чергують на другому поверсі, можуть не почути, а тому стукати треба дужче. Зрадів, подякував, поцікавився, звідки він так добре знає російську мову. Це питання було явно зайвим: звичайно, вивчив її, перебуваючи у нашому полоні. Адже багатьох німців я бачив ще під час війни в Уфі. Стукаю у калитку. У дворі загарчав пес. На другому поверсі розчинилося вікно: “Вас волен зі?” Пояснюю як можу. Там зрозуміли, хто я такий, про щось поговорили між собою. Молода дівчина вийшла у двір, прив’язала пса і провела мене темними східцями на другий поверх. Чергових було дві жінки: старша і молодша, дуже подібна на старшу, мабуть мати і дочка. Розмовляти з ними було важче: бо вони знали російську так само, як я німецьку. Але порозумітися ми все-таки змогли. Телефонний вузол являв собою кімнату метрів двадцять-двадцять п’ять, всі стіни якої були зайняті комутаційними щитами з гніздами для штирів, які треба було встромлювати руками, перебігаючи від одного щита до іншого, де починала мерехтіти чергова лампочка. Таку станцію я бачив у кіно “Ленін у жовтні”. Посеред кімнати був накритий стіл на двох, з графіном якогось вина. Незабаром з’явився третій набір, ще одна миска салату і пляшка корну. Мені пояснили, що зв’язок з Москвою буде тільки через дві години, тобто вже після Нового року, який нам доведеться зустрічати разом, чому вони дуже раді, бо присутність незнайомого чоловіка у такий час є доброю ознакою на весь наступний рік. Щоправда, зустріти його доведеться трохи раніше, бо відразу після дванадцятої почнуться телефонні дзвінки з поздоровленнями, і у них буде багато роботи. Ми випили, закусили, трохи потанцювали під електропрогравач, а потім все сталося так, як вони передрікали. Москву і Львів дали тільки о третій ночі за місцевим часом. За п’ятихвилинну розмову довелося віддати майже всі гроші, які були у мене, на що я не розраховував. “Додому” повертався на світанню. З моря дув вологий холодний вітер. Згадка про кислі німецькі салати, “пісних” жінок і великі витрати не налаштувала на бадьорий лад. Прийшов у порожню кімнату і завалився спати... Так почався для мене 1965 рік.

Десь у травні мене викликали у штаб дивізії, який знаходився у Віттштоку. Там же був розташований і штаб корпусу. Зажевріло сподівання, що зможу побачити генерала Скоморохова зблизька. Не випало... Начальник відділу кадрів дивізії підполковник Дудко довго розпитував мене про моїх підлеглих, про стосунки з керівництвом полку, і раптом запитав, як би я поставився до пропозиції поїхати у наступному році на навчання у Військово-дипломатичну академію. Це було хоч і несподівано, але цікаво. Про існування такої академії я вже чув. За рік роботи в полку я ще встигну отримати своє останнє звання - інженер-майора... Дудко пояснив, що цей рік доведеться попрацювати в

управлінні розвідки штабу Групи Військ. Це мене не влаштовувало, бо отримати звання старшого офіцера за рік роботи у новому колективі і по спеціальності, про яку я не маю жодного уявлення, в армії практично неможливо. А потім ще три роки навчання, під час якого звання, за правилом, теж не присвоюють... І хоч Дудко запевняв, що все буде гаразд, довіри в мене не було, бо я вже мав певні уявлення про військову справедливість, коли “карають безвинних і нагороджують непричетних”. Домовилися, що я ще подумаю над пропозицією, перш ніж дати остаточну відповідь. У мене склалося враження, що Дудко був впевнений у тому, що за два-три тижні я дам позитивну відповідь...

Так воно зрештою і сталося. Аргументами на користь такого рішення були мій вік - 32 роки (на час вступу до академії), тобто остання можливість придбати нові знання і змінити професію; невизначеність місця подальшої служби після трьох років перебування за кордоном - скоріше за все це міг бути Далекий Схід або Середня Азія, де в основному дислокувалася винищувальна авіація; обмеженість подальшого росту у військовому званні - більшість моїх знайомих-інженерів виходили на пенсію саме у званні майора. Звичайно, приваблювала можливість пожити три роки у Москві, досконало вивчити якунебудь іноземну мову, попрацювати за кордоном... Та й романтика професії розвідника, яку можна було порівняти хіба що з професією космонавта, мала не останнє значення.

У вересні 1965 року, розпрощавшись з друзями по в/ч 59579, командиром якої на той час був підполковник Мойкін, я разом з родиною залишив П'ютніц і переїхав у В'юнсдорф, де знаходилися Головні штаби Групи Радянських Військ в Німеччині, і став офіцером Управління розвідки... Так почалася нова сторінка мого життєпису - штабна.

ОФІЦЕР РОЗВІДКИ

Треба сказати, що відносини між штабними офіцерами дуже мало схожі на відносини між офіцерами бойових частин. Це перше, що кинулося у вічі на новому місці. Якщо в бойових частинах життя офіцера чітко регламентоване, підпорядковане статуту, настановам і відносно мало залежить від командира, то у штабах “бал править” саме воля старшого за рангом, а вірніше - свавілля того, кому ти безпосередньо підпорядкований. В бойових частинах у тебе є не тільки обов'язки, але й права, які нічим не відрізняються від прав твоїх колег. Якщо ти несеш службу не гірше за інших, то й звання і медалі за вислугу отримуєш разом з усіма. У штабі ж всі твої права залежать від стосунків з начальником. У кого вони кращі, у того більше прав і менше обов'язків, той

має більше подяк і швидше просувається службовими сходами. У командира лінійної частини дуже обмежені можливості навіть для того, щоб покарати недбайливого офіцера, бо за всіма настановами його потрібно насамперед виховувати... А високе командування робить висновки про стан дисципліни в частині за кількістю оголошених доган. От і виходить, що командир порушника насамперед карає себе самого. Щоб позбутися безвідповідального офіцера, його значно легше було рекомендувати на вищу посаду... у другий полк, або на навчання в академію. У штабах це питання вирішувалося значно простіше. Порушника завжди можна було відправити “за заміною” на Далекий Схід або на Північ (“на Соловки” або туди, “де раки зимують”). Саме тому серед штабних поширювалося підлабузництво. Не важко здогадатися, які це мало наслідки для Збройних Сил в цілому.

Мене призначили старшим над чотирма, такими самими, як і я, капітанами, відібраними для навчання у військово-дипломатичній академії. Серед нас були танкіст, ракетник, інженер, зв’язківець і я авіатор. Всі - з вищою освітою. Підпорядкували нас начальнику оперативного відділу полковнику Серову і закріпили кожного за офіцером напрямку у званні підполковника. В мої обов’язки входило спостереження за дислокацією і бойовою підготовкою військово-повітряних сил країн НАТО, розташованих на Європейському театрі. Першочергова увага, звичайно, приділялася літакам-носіям ядерної зброї. Щодня ми готували матеріали для доповіді начальнику розвідки ГРВН про зміну обстановки на театрі, клеїли і розмальовували карти Європи, на яких віддзеркалювався хід більш-менш значних навчань НАТО або оперативна обстановка для навчання наших військ. По черзі відповідали за випуск щомісячного розвідувального зведення, яке за списком розсилалося у штаби видів збройних сил і військові округи. Залучалися до забезпечення роботи польових штабів командування Варшавського договору у ході великих спільних навчань. Спочатку все це видавалося цікавим, але дуже швидко одноманітність і не регламентованість роботи, а понад все примхи наших наставників, почали нас втомлювати і дратувати. Один з нас таки не витримав і їхати в академію відмовився.

На протязі всієї подальшої служби в розвідці моїм прямим і старшим начальником був легендарний «дядько Петро» - Петро Іванович Івашутін. Розвідки всього світу не знають керівника, який віддав би цій службі чверть століття! Хіба що Едгар Гувер. Так то ж ФБР, скоріше контррозвідка.

Начальником ГРУ генерал-лейтенант Івашутін став у 1963 році, коли через зраду полковника Пеньковського з цієї посади зняли його попередника гене-

рала армії Івана Олександровича Серова, який потурав Пеньковському. Його розжалували до генерал-майора і відправили завершувати службу на Далекий Схід. На той час Івашутіну було вже 54 роки і він обіймав посаду Першого заступника начальника КДБ. На посаду керівника ГРУ його рекомендував міністр оборони Родіон Маліновський, про якого я вже згадував, і який працював з Івашутіним у роки війни. Практика взаємної заміни керівників розвідки і контррозвідки була звичною за часів Радянського Союзу. (Та й сам Івашутін прийшов в КДБ з Міністерства оборони.). Чи робилось це з метою перевірки станів справ у спецслужбах, чи то заради обміну досвідом, а скоріше за все в інтересах контролю над силовими структурами держави. У військовій розвідці не дуже поважають тих, хто прийшов з КДБ. Причина цього криється не тільки в професійних ревнощах, а переважно в необхідності для ГРУ погоджувати кандидатури іноземців, обраних для подальшої розробки в якості агентів, з структурами КДБ. Як наслідок, найбільш перспективні потенційні агенти опинялись на керівництві у “сусідів”. На перших порах не уник цієї долі і Петро Іванович. Проте йшли роки, завершилось будівництво так званого “Акваріуму”, з’явився пам’ятник Зорге, нові сучасні корпуси на відомчому курорті Ешері, поблизу Сухумі. Це був один з кращих військових курортів в Радянському Союзі. Отримати сімейну путівку на відпочинок і лікування (разом з дружиною) стало значно простіше навіть для молодших офіцерів. Якимось мені випало відпочивати одночасно з Петром Івановичем. Для нього в центрі курорта неподалік від моря був збудований одноповерховий котедж у стилі бунгало. Прилегла до нього ділянка пляжу була відгородженою і запливати в “заборонену” зону під час перебування там “господаря” не рекомендувалось.

Івашутін виходив на зарядку, коли відпочиваючі ще спали. Обов’язкова тривала пробіжка перед сніданком. Виглядав він досить спортивно, хоча йому було вже за шістьдесят. Потім на терасі огляд преси і документів, які привозили йому з Центру. На вечірні концерти чи кіно в клуб він не приходив. Обмежувався телебаченням. Та й відпочивав він не більше тижня. У 1971 році Івашутіну присвоїли звання генерала армії. Пару разів бачив Івашутіна на прийомах в Будинку Радянської Армії під час своєї служби в УЗЗ МО. В центрі уваги присутніх він не перебував.

Одного разу поділився своїми спостереженнями з батьком. «А чи не той це Івашутін, який в 1952-1953 рр. був міністром державної безпеки України?» (У той час батько був завідувачим особливим сектором Львівського обкому партії, відповідав за підбір кадрів. Ще продовжувалась збройна боротьба з партизанами українських націоналістів. Пригадую, що в десятому класі, як секретар комсомольської організації однієї з Львівських середніх шкіл, отримав від райкому комсомолу вказівку уважно спостерігати за учнями, родичі яких були

пов'язані з бандерівцями. До них залічили і тих, хто весною 1950 року одяг на рукав чорну пов'язку “в пам'ять про недавно померлих родичів чи річницю з дня їх смерті, згідно традицій католицької церкви. Влада розцінила цю “акцію”, як жалобу за щойно загиблим під Львовом Тарасом Чупринкою (Романом Шухевичем). Відвідував їх квартири. Але звичайно нічого негативного я не бачив. Це були звичайні родини української інтелігенції, значно культурніші, ніж родини прибулих „східняків” чи військовослужбовців...

Батько підтвердив, що таке неофіційне розпорядження було. Проте думка батька про міністра була досить позитивною, бо реальну обстановку в області міністр знав добре.

(Вже значно пізніше я дізнався, що Петро Іванович народився у 1909 році у Брест-Литовську і за національністю – білорус, навіть справжнє прізвище у нього було “Івашутич”, та хтось перекрутив його і помилково записав “Івашутин”, так і залишилось. (До речі, і моє прізвище дуже часто перекручують таким самим чином, пишуть Варварин, а не Варварич!). У 1933 році він закінчив військову авіаційну школу льотчиків, був інструктором і навіть командиром важкого бомбардувальника ТБ-3. У 1937–1939 рр. навчався у Військово-повітряній академії ім. М.Є. Жуковського. У званні капітана брав участь в радянсько-фінській війні...

Під час війни 1941–1945 років Івашутин – в органах НКВС. Був начальником особливих відділів і управлінь контррозвідки СМЕРШ різних фронтів, а після 1945-го – Південної групи військ. В 1947–1949 рр. – начальник контррозвідки МДБ Ленінградського військового округу. Казали, що Хрущов опирався на Івашутіна під час арешту Берії. Завдяки цьому у 1954 році його призначають на посаду заступника голови КДБ при Раді міністрів СРСР. На цій посаді він протримався майже 10 років.

За час керівництва ГРУ Івашутіну вдалось радикально змінити структуру і характер діяльності військової розвідки. Суттєво змінились наземна, морська, повітряна, космічна і радіоелектронна розвідки. Американців дуже турбувало існування центру радіоперехоплення на Кубі, який обслуговувало понад 2000 спеціалістів, і який давав до 70% всієї розвідувальної інформації по США. За Івашутіна значно зросла кількість вербовок агентури в основних країнах НАТО... У 1985 році Івашутіну було присвоєне звання Героя Радянського Союзу “за мужність і відвагу, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни, і успішну діяльність у зміцненні Збройних Сил СРСР у післявоєнний час”. Всього ж Івашутіна нагороджено трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої революції, “За заслуги перед Батьківщиною” 3-го ступеню, п'ятьма орденами Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеню, двома

орденами Кутузова 2-го ступеню, двома орденами Вітчизняної війни 1-го ступеню, орденом Трудового Червоного Прапора, трьома орденами Червоної Зірки, медалями..

Звільнений з посади у 1987 році разом з Міністром оборони Соколовим після приземлення німецького льотчика-туриста Руста на Червоній площі у Москві. У відставку вийшов у віці 85 років – у 1992 році, після п'ятирічного перебування в Групі генеральних інспекторів Міністерства оборони.

Помер Петро Іванович 4 червня 2002 року).

Світлою особистістю, вплив якої на формування характеру починаючого офіцера розвідки не можна переоцінити, був начальник Управління розвідки ГРВН генерал-майор Дашенко. Завжди спокійний, врівноважений, вдумливий. Уважно вислуховував доповідача, миттєво реагуючи на найбільш істотні факти, віддаючи перевагу особистій точці зору офіцера. Таке ставлення привчало до відповідальності, виховувало вміння виділяти основне, цінувати час. Він не поділяв офіцерів на старших і молодших за званням, посадою чи досвідом, ставлячись до всіх однаково вимогливо. Це водночас дисциплінувало і створювало атмосферу доброзичливості, взаємодопомоги, демократичності. На одній з нарад я набрався сміливості і висловив точку зору, яка не співпадала з думкою начальника відділу. Дашенко уважно подивився на мене і при всіх спокійно зауважив: «Ну що ж, з цього офіцера може бути толк». Зрозуміло, що така оцінка була приємною.

Рік перебування у штабі Групи Військ виявився важливою школою набуття необхідного військового і життєвого досвіду. “Військовик” чи “штабіст” завжди залишаються “однобокими” офіцерами, якщо їм не випала нагода скористатися можливістю поєднання такого досвіду. Полк формує волю, витримку, відповідальність, гартує характер, виховує риси взаємодопомоги. Штаб розширює коло зору, привчає до виваженості висловлювань, до усвідомлення свого місця і можливостей. Лише у штабі ти починаєш розуміти, що від твого рішення залежить доля тих, хто буде його виконувати...

Саме в цей час сталася подія, яка поставила під сумнів мудрість і твердість вищого командування. 24 Повітряна Армія отримала новітні двомісні винищувачі-бомбардувальники Як-28, які нічим не поступалися американським «Фантомам». Перенавчання пілотів проходило безпосередньо на території НДР.

Взагалі кажучи, літати над колишньою Демократичною Німеччиною - справа не з легких. Понад двадцять полків радянських ВПС, авіація НДР, в центрі

- Західний Берлін з трьома повітряними коридорами... В ефірі на всіх каналах було чутно переважно лише попередження: “Ви наблизились до забороненої зони!”, “Ваша висота..., ешелон..., спостерігайте за приладами!”, “В зоні працюють, Вам ліворуч 30!”, “По курсу - кордон, 20, розворот!” і таке інше. Не дивно, що шкіряні комбінезони на льотчиках після польоту були мокрими від поту. Де вже тут до романтики!

Трапилося найгірше: на літаку, яким керував капітан Капустін, зупинився двигун. Попереду - Західний Берлін. Катапультуватися можна, але можливі жертви серед цивільного населення... Льотчики вирішили відвести літак від заселених кварталів і спрямували його на р. Шпрею. Я не пам'ятаю випадків, щоб аварійний двомісний літак покинув хоча б один із пілотів: як потім дивитися в очі колегам, якщо друг загине? Літак впав в річку в межах Західного Берліну, але поруч з кордоном... Командир одного з мотострілецьких батальйонів, не чекаючи команди зверху, на свою відповідальність перетнув кордон, оточив своїми бійцями місце падіння літака і вже віддав розпорядження щодо організації його підйому. Звичайно, через деякий час підійшли і американські підрозділи. Почався обмін нотами та дипломатичними листами. Член військової ради ГРВН генерал-полковник Івановський, який залишався на той час за командуючого, очевидно злякався дипломатичних ускладнень і наказав відвести підрозділи наших військ від місця падіння літака. Фактично це було визнання нашої слабкості і зрада пам'яті героїв, які ціною свого життя рятували німецьке населення. Вже не кажучи про те, що до рук НАТО потрапило найсучасніше обладнання... Щоправда, треба віддати належне противнику. Записані на плівку переговори льотчиків з землею були оприлюднені в пресі. Мужність і самопожертвування наших пілотів сколихнули Захід. Тіла загиблих з великими почестями були передані радянській стороні. Згодом про цю подію була складена пісня «Високе небо», яку чудово виконувала Едіта П'єха.

Двічі на рік радянська військова делегація відвідувала парк Тіргартен у Західному Берліні, де поховані бійці, що загинули під час штурму фашистської столиці. Я уважно оглядав могили, але Миколи Плехотіна не знайшов, хоча мене запевняли, що він похований саме там.

Після річного стажування у розвідувальному управлінні Групи Радянських Військ в Німеччині у травні 1966 року мене разом з чотирма такими ж відібраними для вступу в Військово-дипломатичну академію офіцерами направили в Москву для проходження медичної комісії і здачі вступних екзаменів. (Підполковник Дудко таки дотримав свого слова, і незадовго до того я став старшим офіцером. На цей час я вже відслужив у збройних силах майже

чотирнадцять років). В команді були танкіст, ракетник, офіцери військ зв'язку і інженерних військ і я – авіатор. Усі з вищою освітою. Викликали групами по 15–20 чоловік. У кожного було своє фіктивне прізвище. Збори відбувались на спортивній базі академії, яка знаходилась на Істринському водосховищі. Вже цей перший захід повинен був привчати нас до пильності і до збереження таємниці.

Ще б пак: всього три роки тому відбувся судовий процес у справі “агента американської і британської розвідок” офіцера ГРУ полковника Пеньковського.

На той час я вже знав, що в Академії Радянської Армії (офіційна назва Військово-дипломатичної академії) є три факультети: стратегічної розвідки, який готує “цивільних” спеціалістів для закордонних радянських представництв (посольства, торговельного представництва, “Аерофлоту”, “Морфлоту”, ТАРС, ДКНТ, “Експортфільму” і ін.); військово-дипломатичного факультету, який готує працівників апаратів військових аташе, які є майже у всіх країнах, де є радянські посольства, і факультету оперативної розвідки (підготовка кадрів для розвідувальних управлінь військових округів).

Найбільш престижним вважався факультет стратегічної розвідки, тому що він відкривав необмежені можливості для здійснення військової кар’єри, служби у центральному апараті Міністерства оборони, багаторазових відряджень за кордон і т.п. Прийнятих на цей факультет відразу переодягають у цивільний одяг. Навчання відбувається поза територією академії в приміщеннях, що знаходяться на територіях великих об’єктів, які охороняються, в різних районах Москви. Документи видаються на вигадане прізвище (найчастіше – це дівоче прізвище дружини офіцера). Викладачів і керівників потрібно було називати за ім’ям та по-батькові. І основне – вимагалось відкинути від військових звичок і набути суцього цивільного вигляду.

Два інших факультети навчалися в стінах академії, яка знаходилась на вулиці Народного Ополчення, напроти кінотеатру «Юність». Слухачі цих факультетів ходили у військовій формі. І прізвище їм змінювати було не потрібно.

Для всіх факультетів основним змістом навчання була агентурна розвідка. Хоч радіо - і фоторозвідка (супутникова, авіаційна) досягли вже значного розвитку і давали до 60-70% необхідної для армії інформації, проте документальні матеріали і упереджувану інформацію можна було отримати тільки за допомогою агентів.

Психологія людини (з урахуванням національних особливостей) і досконале володіння іноземною мовою вважались основними інструментами агентурного розвідника.

Особливих сумнівів щодо своїх здібностей у мене не було. І чесно кажучи, я вже бачив себе слухачем стратегічного факультету, а в майбутньому - кореспондентом ТАРС в одній з розвинутих країн капіталістичного світу.

Вступні екзамени відбувались у формі співбесід, на яких абітурієнту ставились переважно неочікувані запитання, дати відповідь на які було непросто. Це вже потім я зрозумів, що оцінювались не стільки знання з того чи іншого предмету, скільки реакція кандидата, вміння володіти собою, своєчасно знайти вихід із складної ситуації і загальна ерудиція. Особливе значення надавалось психологічним тестам, на підставі яких визначались інтелектуальні здібності (IQ) потенційного розвідника. Оцінки не оголошувались, але за виразом облич екзаменаторів у мене склалось враження, що все гаразд. Тим більше, що мій жарт на екзамені з англійської мови викликав загальне схвалення і доброзичливі посмішки. Медична комісія ставила за мету з'ясувати можливості використання абітурієнта у найбільш складних кліматичних умовах...

Виклик до попереднього місця служби не затримався. 20 серпня разом з родиною я вже був у Москві. Зупинились в готелі "Радянської Армії", що знаходиться на площі Суворова. Ще до початку занять, які як і скрізь починались 1 вересня, ми отримали у тимчасове користування окрему однокімнатну квартиру на вулиці Тухачевського, 54. З двома досить дорослими різностатевими дітьми - це було не так вже й багато, тим більше, що дехто з моїх нових "однокашників" отримав і двокімнатні квартири. Так доводилося засвоювати перші уроки нерівності. Але найбільшою несподіванкою стало оголошення, що мене зараховано в групу по вивченню китайської мови. Тільки тепер я зрозумів, що високий рівень інтелекту і мовних здібностей, продемонстрованих на вступних екзаменах, стали головною причиною того, що все моє подальше життя виявилось пов'язаним з Далеким Сходом...

Згодом мені стало відомо, що офіцери ГРУ були не дуже задоволені призначенням на викладацьку або адміністративну роботу в Академію, яку в розмовах між собою називали не інакше як "кладовищем слонів". Справа у тому, що на такі посади призначали досвідчених, але вже "невиїзних" з оперативних чи особистих причин офіцерів. Про одного з таких "слонів", з яким я познайомився під час навчання в академії, - начальника нашого першого факультету - Віталія Олександровича Нікольського хотів би розповісти детальніше.

Нікольському було 53 роки, коли йому доручили в 1963 році очолити факультет стратегічної розвідки. До того часу він вже 25 років працював у розвідці, куди його запросив ще комбриг Стигга після закінчення у 1937 році з відзнакою Військово-хімічної академії. Нікольський прийшов у розвідку, коли

її керівництво майже повністю було знищене, а агентурна мережа за кордоном ліквідована. Через нічим невинувдану позицію Сталіна, необґрунтовані підозри були висунуті проти відданих справі чудових розвідників Ріхарда Зорге, Льва Манєвича, Якова Черняка, Івана Вінарова, Олексія Коробіцина, які у той час працювали в Японії, Італії, Болгарії, Німеччині, Румунії і інших країнах. Справжні заслуги героїв стали відомі лише після їхньої смерті. За чотири довоєнні роки (1937-1941) змінилось дев'ять керівників розвідки. Більше того, начальники Розвідувального управління комкори Урицький, Берзін, Ніконов, Гендін, Орлов, а також Стигга і Туммельтау були розстріляні. Так культивувались безініціативність і перестраховка. Незабаром змінили і середню ланку керівництва, замінивши її випускниками академій, які не мали ніякого досвіду роботи у розвідці. Щоправда, Нікольського направили на спеціальні річні розвідувальні курси. Цікаво, що і в ті часи навчання проводилось за тією ж схемою, що і згадана вище. (За тридцять років мало що змінилось! Переконалий, що це не стільки консервативність, а скоріше випробувана часом методика, що гарантує безпеку). Іноземною мовою для вивчення Нікольському була визначена німецька. Але успіхи були невеликими, Що позначилось на його подальшому використанні в апараті управління і на офіційній службі за кордоном.

У 1939 році Нікольського призначають на посаду старшого помічника начальника відділення західного напрямку в центральному апараті. До 1940 року це відділення було частиною відділу військово-технічної розвідки. Коли відділ реорганізовували, Нікольського перевели у відділ прикордонної розвідки у відділення, що керувало роботою розвідувальних органів західних ("особливих") військових округів. Нікольському доводилося опікуватися самою різноманітною роботою. Про цей період своєї діяльності він згадував так: "...Практичної допомоги чекати не було від кого. Наші начальники самі були новачками у цій справі. На свої посади вони потрапили випадково і знались на розвідувальній справі не більше за підлеглих. Навіть незначні ускладнення заганяли нас у глухий кут". На цій посаді він і зустрів початок війни.

Під час війни більшість працівників Центру були відряджені до прифронтової смуги в допомогу розвідувальним відділам фронтів у формуванні розвідувальних груп, які залишались на територіях, що залишали наші війська. Нікольський працював на Західному і Сталінградському фронтах. Із згадок самого Нікольського:

"Кадри для створення розвідувальних груп підбирались з місцевих жителів, військовослужбовців, що виходили з оточення, бійців і командирів своїх військ, військовополонених і перебіжчиків противника. Після прискореної підготовки, яка іноді тривала всього декілька годин, за звичай, без достатньої перевірки, розвідники переправлялись за лінію фронту. З ними домовлялись

про місце і час зустрічі після повернення з завдання... Проте багато з них загинуло і під час збирання інформації у прифронтовій смузі, і особливо при перетині лінії фронту.”

За доставку розвідувального спорядження в Сталінград майор Нікольський був нагороджений орденом Червоної Зірки. (Всього Нікольський нагороджений трьома орденами Червоної Зірки, двома - Червоного Прапора і орденом “Вітчизняної війни” першого ступеня.

У Розвідувальному управлінні Генерального штабу Нікольський служив до кінця війни. З кінця 1947 до осені 1958 (понад 10 років!) Нікольський був спочатку заступником начальника розвідувального управління ЦГВ (Австрія), а потім – ГРВН (Німеччина). Після повернення в СРСР, Нікольського призначили на посаду начальника направління управління оперативної розвідки ГРУ ГШ ЗС СРСР. Проте вже через два роки йому запропонували посаду військового, військово-морського і військово-повітряного аташе при посольстві СРСР у Швеції. До цього часу Нікольський мав відношення тільки до військової розвідки. Та й про дипломатичну роботу Нікольський міг судити тільки з прослуханих свого часу лекцій генерал-лейтенанта Ігнат'єва, царського військового аташе у Парижі в 1914 -1918 роках, автора мемуарів “П'ятдесят років у строю”.

В листопаді 1960 року Нікольський отримав на керівництво цінного агента з п'ятнадцятирічним стажем полковника ВПС Стіга Веннерстрьома (“Вікінга”), начальника військово-повітряної секції Командної експедиції міністерства оборони Швеції. Веннерстрьом знаходився в далеких родинних стосунках з королем Густавом VI Адольфом. Коли він був ще майором, то був ад'ютантом короля. Володів фінською, німецькою і англійською мовами, а також досить пристойно французькою і російською, не враховуючи норвезької і датської. Мав широкі зв'язки у військових, дипломатичних і придворних колах і практично необмежений доступ до таємних документів. Цінне джерело інформації і не тільки по Швеції, а й по “стовпам НАТО” - США, Англії і Німеччині.

Зі слів самого Нікольського: “По своїм особистим даним і можливостям Веннерстрьом був самим цінним агентом, якого коли-небудь мала російська військова розвідка після полковника австро-угорського генштабу Альфреда Редля, який перед Першою світовою війною передав мобілізаційні плани Австро-Угорщини”.

Проте “лебедина пісня” Нікольського тривала недовго. Весною 1961 року “Вікінг” повідомив, що у жовтні 1961, коли йому виповниться 55 років, він повинен буде вийти на пенсію. Навесні 1962 року з “Вікінгом” мав зустріч у Хельсінкі один з заступників начальника ГРУ (очевидно, для з'ясування його агентурних можливостей після виходу на пенсію). Проведення цієї зустрічі

забезпечував працівник резидентури КДБ (?), який обіймав посаду, пов'язану з виконанням господарських обов'язків в посольстві. Пізніше він втік в Англію, але маючи такі наміри, він міг повідомити англійців про людину, яка приїжджала в Фінляндію з Стокгольма. Про наявність у Швеції інформованого джерела англо-американській розвідці міг сповістити і Пеньковський. Через рік Веннерстрьом був арештований. Був засуджений до пожиттєвого ув'язнення. А 22 липня 1963 року Нікольському було запропоновано у 24 години залишити Швецію... Так Нікольський опинився на посаді начальника факультету Військово-дипломатичної академії.

З огляду на глобальні військові інтереси Радянського Союзу, в академії вивчались майже всі відомі мови, у тому числі і екзотичні, хоча, звичайно, переважали мови країн НАТО. Коли виникала потреба у розміщенні військового розвідника у тому чи іншому регіоні світу, за узгодженням з ЦК КПРС, Міністерство закордонних справ проводило переговори про відкриття якогонебудь радянського представництва у цьому регіоні. Якщо у цій країні вже існувало наше Посольство, торгове представництво, кореспондентський пункт, агентство Аерофлоту або щось інше, то відповідним розпорядженням ЦК КПРС певні посади в таких представництвах передавалися Міністерству оборони або Комітету державної безпеки, у якого теж було управління зовнішньої розвідки. Офіцери-розвідники, які призначалися на такі посади, мали відповідну кваліфікацію, сумлінно виконували свої обов'язки, добре знали країну перебування, володіли мовою, позбавляли те чи інше відомство матеріальної і моральної відповідальності за своє утримання за кордоном, а тому завжди були бажаними співробітниками. Час перебування за кордоном обмежувався трьома-чотирма роками. За рознарядкою ГРУ академія повинна була своєчасно підготувати заміну.

Начальником академії на той час був адмірал Бекренєв Леонід Костянтинович. Моряк, що називається “з пелюшок”: на флоті з 17 років. Мабуть, романтик. З 1932 року причетний до роботи військової розвідки. У 1934 брав участь в експедиції з врятування челюскінців (разом з Каманіні?). У 1938 році – учасник громадянської війни в Іспанії. У 1939 році був командиром есмінець “Петровський”, “Железняков”, “Бойкий” на Чорноморському флоті. Під час війни 1941-1945 рр. проходив службу у розвідділах штабу Північного і Червонопрапорного Балтійського флотів. Після війни працював на керівних посадах у військовій розвідці Центрального апарату ВМФ СРСР. З 1953 року – начальник першого відділу Головного морського штабу, начальник Першого управління Головного розвідувального управління Генерального штабу Радянської Армії У 1962-1963 рр – військово-морський аташе при

Посольстві СРСР у Вашингтоні (США). З 1967 року – заступник начальника ГРУ Генерального штабу Збройних Сил СРСР. У 1967–1973 рр. – начальник Військово-дипломатичної академії Радянської Армії. Вийшов у відставку у віці 66 років. Нагороджений орденом Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни, двома орденами Червоної Зірки, орденом „Знак Пошани”, медалями.

Пам'ятаю, що під час навчання ім'я начальника академії вимовлялось з острахом. Між собою його називали “крутим” і “грізним”. За три роки навчання в академії я його бачив тільки випадково. Навіть на врученні дипломів і на випускному вечорі його не було.

Звичайно, я добре розумів стратегічне значення наших відносин з Китаєм, які на той час значно ускладнилися. Найбільша за населенням країна світу, кордон з якою простягся майже на 5 тисяч кілометрів, завжди завдавала клопоту Росії чи Радянському Союзу. Оптимізму надавало також і те, що більшість керівників радянських збройних сил свого часу так чи інакше були пов'язані з Китаєм.

На перший курс кожного з трьох факультетів приймалося 60-80 слухачів, які поділялися на 4-5 учбових груп за регіоном свого призначення. На нашому факультеті було чотири групи: європейська, далекосхідна, близькосхідна і американська. Кожною групою керував викладач або старший викладач з кафедри стратегічної розвідки, який бував у одній з країн регіону. За традицією, що склалася давно, його називали “батьком”. У нашій учбовій групі вивчалися китайська, японська, хінді та індонезійська мови.

Китайську мову викладав Михайло Георгійович Прядохін, цивільний викладач, який прийшов у академію з Інституту східних мов Московського університету. Надзвичайно культурна і доброзичлива людина. Тільки він міг за три роки закласти в нас повну університетську програму. (До речі, дружина його теж працювала викладачем китайської мови в Університеті). Розвідників-китаїстів на той час в академії не було, а тому всю інформацію про Китай ми отримували саме від Михайла Георгійовича. В китайській групі, крім мене, навчалося ще двоє офіцерів.

За часів “культурної революції” стосунки з Китаєм були скорочені до мінімуму, а тому і посад для розміщення розвідників було обмаль. Такий стан справ міг означати тільки одне: роботи буде багато. Після закінчення факультету стратегічної розвідки, я міг розраховувати на посаду кореспондента ТАРС, що, чесно кажучи, мене цілком влаштовувало. Другою мовою у мене була англійська, що теж відкривало певні перспективи.

Навчання в Академії проводилося інтенсивними методами. За три роки необхідно було досконало вивчити збройні сили зарубіжних країн, оперативну психологію (методику впливу на необхідних людей з метою їх залучення до співробітництва), методи протидії контррозвідці країни перебування, техніку, яка застосовується для отримання таємної інформації і її передачі до рук розвідника. Треба було добре знати історію, географію, економіку і політику країни свого призначення (курс “Країнознавства”), найновіші досягнення світової науки і техніки, навчитися швидко орієнтуватися у будь-якій незнайомій обстановці і приймати відповідні рішення, відмінно водити автомашину і багато іншого, без чого розвідник просто не може виконувати свої обов’язки.

Значну частину навчального часу займали практичні заняття в місті, де нам протистояли бойові підрозділи контррозвідки. Їхні звіти про нашу роботу були найкращим учбовим матеріалом: ми як у дзеркалі бачили всі свої недоліки і робили відповідні висновки, а викладачі оцінювали ступінь нашої готовності до практичної роботи за кордоном. Особливо цікавими і повчальними були вправи по заведенню корисного знайомства на “закритому” об’єкті з метою отримання конфіденційної інформації і встановлення місцезнаходження та характеру військових об’єктів під час “туристичної” поїздки по країні в автомашині або поїздом. Звичайно, такі вправи виконувалися в умовах Підмосков’я, яке, до речі, давало великі можливості для їх проведення. Переважна більшість практичних занять була присвячена підбору безпечних місць для проведення операцій по зв’язку з агентурою та організація таємного проведення таких операцій. Роль агентів виконували викладачі академії. Основний контингент викладачів - розвідники з великим досвідом роботи за кордоном, яких через викриття контррозвідкою агентурної мережі, з якою вони працювали, або через зрадників типу Пеньковського більше за кордон посилати було не можливо.

Останнім часом з’явилося багато публікацій про підготовку і роботу розвідників, тому розповідати про це детальніше немає ніякого сенсу. Бажаючим раджу прочитати книгу “Акваріум” Віктора Суворова (це псевдонім Володимира Резуна, талановитого, але все ж таки зрадника, до того ж майже мого “однокашника”). Незважаючи на перебільшення та авторські домисли, книга дає досить реальні уявлення про методику навчання в академії ГРУ. Скажу одне: навчання було незвичним, виснажливим, але надзвичайно цікавим. Втягнувшись у новий режим життя, ми встигали не тільки відвідувати московські музеї і театри, але й захоплювалися спортом. Настільний теніс - національна китайська гра. З задоволенням скажу, що мені вдалося досягти вагомих успіхів у цій справі. Навіть зараз, після сорокарічної перерви, я ще можу дати фору молодим гравцям.

Останніх півроку проминуло у вигляді підсумкового агентурного навчання. Учбова група перетворилася на резидентуру ГРУ, яка діяла на фоні однієї з столиць регіону призначення. Задум навчання готував “батько” за узгодженням з відповідним управлінням ГРУ. На цей час керівництву курсу вже були добре відомі здібності і нахили кожного з майбутніх випускників. Виконання розвідувальних, і у першу чергу - агентурно-вербувальних - завдань повинно було маскуватися діяльністю офіційного прикриття. Функції керівників резидентури виконували кращі за успішністю і організаційними здібностями слухачі. До “батька” у питаннях підсумкового навчання можна було звертатися лише як до консультанта. В ролях іноземців виступали офіцери ГРУ. Розмови з ними велися на основній іноземній мові. Таким чином, ГРУ могло оцінити і якість навчання в академії і ступінь нашої готовності до виконання бойових задач. В залежності від допущених слухачем помилок, задум основної агентурної лінії міг змінюватися і слухач-розвідник міг потрапити у несподівані для себе і учбової резидентури обставини, що вимагало термінових і неабияких додаткових зусиль всієї резидентури. Я діяв під прикриттям кореспондента ТАРС, так що сумнівів щодо свого призначення у мене не було. З цією метою я встиг завести корисні знайомства у багатьох підрозділах ТАРС, так що моя поява у Пекіні в ролі кореспондента і можливі зустрічі з представниками агентства особливих запитань не викликали б. (Саме у цей час я познайомився з працівником ТАРС Альбертом Папаяном. У нас склалися добрі стосунки ще у Москві, які потім продовжилися і у Пекіні, незважаючи на те, що я приїхав туди зовсім не кореспондентом... Та про це далі.). За навчання я отримав оцінку «відмінно», а це вже була неабияка рекомендація.

Перед самими іспитами була ще одна цікава, але вже кабінетна, вправа: за архівними матеріалами треба було проаналізувати і дати обґрунтовану відповідь на причини провалу однієї з бойових резидентур минулого. Робота багатьом з нас “відкрила очі” на часом прискіпливі вимоги і, як іноді видавалося, безпідставний контроль з боку керівництва.

Саме у цей час відбулася зустріч, яка залишила незабутній слід у моїй пам'яті. Я вже згадував, що у 1964 році служив у Німеччині, в ГРВН, інженером авіаційного полку з радіо- і радіотехнічного (імпульсного радіолокаційного) обладнання. Полк базувався на колишньому центральному аеродромі люфтваффе, розташованому біля містечка Пютніц на західному узбережжі Балтійського моря, точніше вузької протоки, яка відокремлює Данію від Німеччини. Саме тут командування запропонувало мені пов'язати свою подальшу долю з розвідкою. Два роки тому в Берліні відбувся обмін, полоненого у травні 1960 року американського пілота з літака-розвідника U-2 Гаррі

Френсіса Пауерса, збитого біля Свердловська, на радянського розвідника Рудольфа Івановича Абеля. Навколо цього процесу довгий час не замовкала радянська і західна преса. Незважаючи на те, що до нашого полку входила ланка висотних літаків-розвідників Як-25рв, забезпечувати працездатність спеціального (розвідувального) радіотехнічного обладнання яких входило в мої обов'язки, я не міг уявити, що незабаром зможу не тільки зустрітися, а й розмовляти з цією легендарною особистістю. Значно пізніше був знятий фільм, у якому роль Абеля зіграв відомий латиський актор Баніоніс.

Ким же насправді був Рудольф Абель, справжнє ім'я якого Вільям Генріхович Фішер, про що стало відомо вже після його смерті.

Віллі Фішер народився у 1903 році в Англії в родині російських політемігрантів. Батько – зросійщений німець, а мати – росіянка. У 1901 році за революційну діяльність їх виселили з Росії. У 1920 році вони повертаються у Москву і обирають російське громадянство. У 1924 році Віллі поступив в Інститут Сходознавства, але після першого року навчання його призивають у армію, де він отримує професію радиста. Після звільнення з армії працює в одному з військових науково-дослідних інститутів. У 1927 році за рекомендацією Московського комітету комсомолу його запрошують в органи державної безпеки. Після завершення підготовки Вільяма направляють в одну з європейських країн, де він виконує функції радиста нелегальної резидентури, яка обслуговувала інтереси розвідки одночасно в кількох країнах. Незважаючи на успішну роботу, наприкінці 1938 року, без пояснення причин, його звільняють з органів. На протязі довгого часу, вже маючи дружину і дочку, його ніде не приймають на роботу. Але з початком війни 1941-1945 рр. Його знову запрошують в НКВС, де доручають займатися підготовкою розвідувально-диверсійних груп і партизанських загонів у тилу ворога. Тут він познайомився і потоваришував з колегою Рудольфом Абелем, ім'я якого вже після свого арешту він використав для того, щоб повідомити Центр про провал. Так під цим іменем Віллі Фішер увійшов у історію розвідки. Але це трапилось у 1957 році. А до того його готують для активної роботи за кордоном. Враховуючи виключно високі здібності Фішера, працелюбство і знання п'яти іноземних мов, його у 1948 році під іменем Еміля Голдфуса, вільного художника, громадянина США направляють у Нью-Йорк. Оперативне псевдо Фішера – “Марк”. Після міцної легалізації, здобувши потрібні зв'язки і налагодивши зв'язок з Москвою, “Марк” вже у 1949 році передав виключно важливу інформацію про розробку американської атомної бомби. За цей успіх Фішера у тому ж році нагороджують орденом Червоного Прапора. У 1952 році на допомогу “Марку” Центр направляє радиста Хейханена (оперативне псевдо “Вік”). Проте ця допомога виявилась згубною для Фішера. Хейханен став зловжива-

ти алкоголем, привласнював оперативні гроші. “Марк” здійняв перед Центром питання про відкликання “Віка”. Представник Центру мав зустріч з “Віком” у Парижі наприкінці квітня 1957 року. Ця зустріч, безумовно, налякала Хейханена. І хоча йому вдалось запевнити контролера в безпеці продовження роботи, але у той же час він звернувся до посольства США у Франції з проханням надати йому політичний захист і запропонував допомогу у викритті радянського розвідника-нелегала. 21 червня 1957 року Еміль Голдфус (Фішер) був заарештований.

Вільям Фішер належить до числа небагатьох довгожителів серед розвідників-нелегалів. Дев’ять років (з 1948 до 1957 р.) успішної діяльності під боком у ФБР в часи “холодної війни” були наслідком виключно високої пильності, дисципліни і суворого дотримання вимог конспірації, що був змушений визнати навіть шеф ФБР Едвард Гувер. До провалу розвідника “доклав рук” і Центр, який підшукав ненадійного радиста і не зміг своєчасно розпізнати і нейтралізувати його, незважаючи на численні дані.

Високі моральні якості і гідність Фішер зумів зберегти навіть знаходячись у тюрмі. Щоб інформувати Центр про свій арешт, він назвався іменем свого померлого друга Рудольфа Абеля, який також служив в органах, і якому начебто пощастило під час війни у зруйнованому бліндажі знайти 50 тисяч доларів і втекти на Захід. Американський літописець розвідки І. Естен в одній із своїх праць так писав про справу Абеля:

“На протязі трьох тижнів Абеля намагались перевербувати, обіцяючи йому всі радощі життя. Коли це не спрацювало, його почали лякати електричним стільцем. Але й це не зробило росіянина більш піддатливим. На запитання судді, чи визнає Абель себе винним, він, не вагаючись, відповідав: “Ні”. Суд приговорив “Марка” до 30 років каторжної тюрми. Цікаво зазначити, що незважаючи на те, що американський психоз шпигунства на той час знаходився на межі істерії, суспільна думка тих, хто слідкував за поведінкою Абеля у суді, майже поголівною була на боці останнього.

Дж. Донован, призначений колегією адвокатів США для захисту Абеля, у своїй книзі “Незнайомці на мосту” писав: “Ми бачимо дуже сміливого патріота, який служив своїй країні, виконуючи надзвичайно ризиковані військові завдання. Полковник був на рідкість своєрідною особистістю. Коло його інтересів здавалось не має меж, так само, як і його знання... Абель — культурна людина, прекрасно підготований як для тієї роботи, якою він займався, так і для будь-якої іншої. Він вільно володів англійською, прекрасно орієнтувався в американських ідіоматичних висловлюваннях, знав ще п’ять мов, мав спеціальність інженера-електрика, був знайомий з хімією і ядерною фізикою, був музикантом і художником, математиком і шифрувальником. Як людину його просто не можна не полюбити”.

Обмін Абеля на Пауерса відбувся 10 лютого 1962 року на мосту Глінке, розташованому на кордоні між Західним Берліном і НДР. Після лікування і відпочинку Рудольф Абель (Вільям Фішер) повернувся до роботи в центральному апараті. Жива легенда радянської розвідки слугувала ідеальним прикладом для виховання нових кадрів спеціальної служби.

У березні 1969 року він зустрівся з слухачами Військово-дипломатичної академії. Перед нами сиділа літня людина з великою лисіючою головою, з розумними, але дещо втомленими очима. Чогось видатного у його зовнішньому вигляді помітити було важко. Малослівний, але дуже простий у спілкуванні. Ми якось не звикли до такої манери у розмові зі своїми наставниками. Помітно було, що йому було ніяково від надмірної уваги оточуючих. Він майже нічого не говорив про свою роботу в США. Запам'ятався його вислів: "Мені хотілось би почути від вас, що ви думаєте про свою майбутню професію. Якщо у когось з вас залишилися невирішені питання, задавайте. Спробую підказати де і як можна знайти відповідь. Але головне – вірте, що командування ніколи не залишить вас наодинці". В руках у мене випадково виявилась книга "Традиції і культура стародавнього Китаю". Попросив Абеля залишити свій автограф. Несподівано, він уважно почав переглядати її і сказав, що цей предмет його завжди цікавив, але на жаль вивчити його досконало він не встиг, про що щиро жалкує. Уважно подивився на мене, посміхнувся, тепло потиснув руку і побажав успіху в майбутньому відрядженні. У книзі залишився тільки підпис: „Р. Абель” і дата...

Вже значно пізніше я дізнався, що у 1924 році Фішер навчався на першому курсі Інституту Сходознавства, а справжній Абель у 1926 -1929 роках працював радистом в радянському посольстві у Пекіні. А вони ж товаришували... Видаючи себе за Абеля, Фішер, безумовно, про це знав. Чи не звідси інтерес Фішера до Китаю? Майор Рудольф Абель помер у 1955 році. Через два з половиною роки після цієї пам'ятної зустрічі (15 листопада 1971 р.) не стало і полковника Вільяма Фішера.

В академії були організовані заняття і для дружин офіцерів. (До речі, Алла у Москві влаштувалася працювати у бібліотеці ім. Леніна). Вони вивчали іноземну (переважно англійську) мову, з ними проводили заняття з дипломатичного етикету і давалися деякі відомості про роботу чоловіків за кордоном. Але насамперед досвідчені викладачі вивчали риси їхнього характеру, аби вони не стали на перешкоді закордонному відрядженню самого офіцера. Досліджувався також стан здоров'я дружин і дітей, принаймні з точки зору можливості їхнього виїзду в район з "важкими кліматичними умовами". Китай не вважався такою країною. Але нам від того не було легше. За часів "культурної революції" штат радянського посольства у Пекіні був скорочений

до мінімуму. Була ліквідована і середня школа, яка діяла при посольстві. Тому дітей-школярів необхідно було влаштовувати у Союзі.

На той час (1968 рік) мої батьки вийшли на пенсію і поміняли чудову квартиру на Жовтневій вулиці у Львові на відносно невелику в 5-поверховій “хрущовці” на Цитадельній вулиці у Києві. Десятирічного Тараса ми вирішили залишити у батьків, а більш дорослу і серйознішу Наталку влаштувати у школу-інтернат для дітей офіцерів ГРУ у Москві. Звичайно, це був ризик, який додавав нам чимало проблем.

У червні 1969 року, закінчивши з відзнакою Військово-дипломатичну академію Радянської Армії, я постав перед керівництвом ГРУ. І тут з’ясувалося, що у Пекіні конче потрібні співробітники військового апарату. Необхідно було замінити військового аташе Крилова, який почав пиячити, і помічника ВАТ Мірошніченка, який вже відбув свій строк відрядження. А вільної посади журналіста не було. Довелося швидко «перекваліфікуватися», терміново змінювати легенду вивчення китайської мови і шити військову форму, від носіння якої мене відчували три роки.

(Ще й зараз я не можу збагнути причину, чому помічник військового аташе мав утаємничувати своє навчання у Військово-дипломатичній академії, про існування якої знав увесь світ? Для кого ж вона тоді готувала кадри? Єдиним розумним поясненням цьому могло бути те, що на той час академія вже так “засвітилася” підготовкою розвідників, що сама згадка про навчання у ній давала підставу будь-якій країні, звичайно, крім соціалістичного табору, відмовити її випускнику в акредитації. Особисто пройшовши через прискіпливу медичну, психологічну і соціальну систему відбору кадрів для розвідки, я не міг зрозуміти також і те, яким чином потрапляють у цю систему кадри, яких доводиться лікувати від запою? Як потім з’ясувалося, це вже і не таке рідке явище. Чи то незвичні і часто несприятливі кліматичні умови, чи постійне нервово напруження, чи часті дипломатичні раути, чи сімейна невлаштованість через тривалі розлучення давалися взнаки. Але такі випадки були не поодинокими).

Ми отримали постійну московську прописку, в 10 хвилини ходу від станції метро Текстильщики, на Грайворонівській вулиці (дві кімнати по 10 і 14 кв. м. у трикімнатній квартирі) і почали готуватися до від’їзду в Китай...

ПЕКІН

Світ, хоч і поволі, але невинно сповзає в епоху глобалізації, коли майбутнє цивілізації визначається подіями, що відбуваються в п’яти-шести найвпливовіших країнах, від яких у тій, чи іншій мірі залежать всі інші. Початком цієї

епохи безумовно слід вважати ХХ століття. Перша і Друга світові війни, революційні події в Росії, вихід на світову арену Китаю і розпад однієї з найпотужніших країн світу СРСР – події, які вплинули на долю сотень мільйонів людей, і зрештою корінним чином змінили стан і вигляд сучасного світу. Китай, до якого ще зовсім недавно ставились як до другорозрядної країни, раптом змусив рахуватися з собою все світове суспільство. Зрозуміти і оцінити майбутнє держави, в якій проживає четверта частина населення Землі, а відповідно і її політику, неможливо без аналізу відносно недавнього минулого цієї країни. І хоча говорять, що “Схід – справа тонка...”, проте ключ до розуміння законів розвитку китайського суспільства схований вже й не так глибоко, якщо врахувати, що останні п’ятдесят років країна керувалась добре нам всім відомою комуністичною доктриною, яка визнає лише єдину спільну думку, жорстку дисципліну і безумовне підпорядкування верховному керівнику, який знаходиться біля керма державою пожиттєво, а його наступника визначають внаслідок домовленості або жорстоких інтриг між найодіознішими фігурами із найближчого оточення колишнього авторитарного лідера. Вся ця процедура часто нагадує палацевий заколот в монархічній державі. Навіть незначне відхилення від цієї системи або її найменша критика вела за собою жорстоке переслідування, включаючи й членів родин відступників. Повернення репресованих до нормального життя навіть через багато років практично виключалось.

Сказати, що Китай - екзотична країна, це ще не сказати нічого нового. А між тим, на кожному кроці тут стикаєшся з незвичними для тебе явищами, стосунками людей, природними умовами, які, безумовно, впливають на формування світогляду кожної людини з самого раннього віку, що лише з набуттям життєвого досвіду починаєш розуміти. В Китаї життєвий досвід кожної суспільної ланки і кожної людини побудований на відмінних від наших підвалинах. І хоча логіка мислення залишається загальнолюдською, кінцеві висновки нерідко мають протилежний характер. Звідси й твердження тих, хто знає Китай поверхнево, що китайці думають інакше і що довіряти їм не можна. Це зараз всі добре розуміються на східному календарі, а на той час для мене було дивно взнати, що народився я в рік синього пса і що мої відносини з іншими “тваринами” запрограмовані так само глибоко, як і стосунки між знаками зодіаку...

(За легендою, перед смертю Будда запросив до себе всіх тварин, але прийшли тільки дванадцятьоро: Пацюк, Бик, Тигр, Кіт, Дракон, Змія, Кінь, Коза, Мавпа, Півень, Собака і Свиня. На подяку, Будда назвав роки східного календаря їх іменами... П’ять стихій, з яких складається світобудова, за східною філософією, теж по черзі мають переважний вплив на те, що відбувається на

Землі: метал (роки, які закінчуються на 0 і 1 - білі), вода (2 і 3 - чорні), дерево (4 і 5 - сині), вогонь (6 і 7 - червоні) і земля (8 і 9 - жовті). Перший рік кожної стихії - чоловічий - «Янь», другий - жіночий - «Інь». На відміну від нас, китайці бачать дерево - синім, а море - зеленим).

Залишивши дітей, не з власного бажання, у Москві та Києві, ми прибули у Пекін відразу після Жовтневих свят 1969 року. Довга дорога з бідним краєвидом від летовища до вул. Радянського Посольства, яка зараз називалася Фаньсюлу (вул. Боротьби з ревізіоністами, саме так китайська пропаганда вже кілька років називала Радянський Союз) могла б засмутити будь-кого, хто вперше опинився у Китаї. Ні дерев, ні тварин, ні навіть трави не видно. І чоловіки і жінки одягнуті майже однаково: сині або чорні бавовняні штани і така сама куртка чи піджак. У військових, а їх досить багато, одяг подібний, тільки зелений. У цивільних взуття переважно з тканини, військові рядового складу - у кедах.

Жінки коротко острижені, простоволосі, чоловіки - у кепках, військові - у кашкетах. Будинки, паркани, тротуари, одяг і навіть обличчя людей начебто вкриті шаром пилу, за яким не можна розглядіти ні їхніх думок, ні емоцій. Містом їхати майже не довелося, бо Посольство СРСР знаходиться на самому північно-східному куті прямокутного Пекіна, якраз біля дороги, що веде в аеропорт. Всі вулиці міста прокладені з півночі на південь і з заходу на схід. Щоб потрапити з однієї точки міста в іншу, досить зробити лише один поворот на 90 градусів. Вечорами місто занурюється у темряву. Освітлена тільки центральна вулиця Тяньаньмінцзе ("Вулиця, яка веде до воріт Небесного спокою").

Територія посольства досить велика: близько двох кілометрів по периметру. Обнесена високим кам'яним парканом. Біля воріт чергує двоє військових, ще по одному, а то й по двоє - на кожному розі паркана. Вони слідкують за тим, щоб ніхто з місцевих жителів не мав недозволених контактів з ревізіоністами.

Посольство як зелена оаза у сірій пустелі: у центрі - великий тінистий парк над ставком, бруковані алеї з альтанками, зручними лавками у затишних куточках. Дивне поєднання китайської ландшафтної і російської паркової культури. По периметру розташовані п'ять триповерхових житлових будинки, клуб, школа, басейн. Прикрасою території були палац Посольства і окремих, відгороджених від інших споруд, будинок Торгпредства.

За часів дружніх відносин з Китаєм у радянському Посольстві і торговому представництві працювало до чотирьох сотень дипломатів і спеціалістів. На час нашого приїзду вся радянська колонія у Пекіні навряд чи налічувала двадцять п'ять осіб...

В Дипломатичній академії, дотримуючись марксистської філософії, ми добре засвоїли питання про роль особистості в історії окремої країни і вплив політичної влади на формування світоглядних позицій суспільства, що як відомо є основним чинником оперативної обстановки, від якої залежить успіх виконання розвідувальних задач. На той час Китай називали маоїстським, що вказувало на виняткову роль в цьому питанні керівника країни Мао Цзедун. Вважаю за доцільне коротко нагадати основні моменти сучасної історії Китаю, щоб ви могли уявити про особливості нашого життя і роботи в цій країні.

Мао – типовий комуністичний лідер двадцятого століття, який прийняв естафету від одного з найодіозніших тиранів минулого – Сталіна. Після смерті останнього він вважався одним із стовпів марксистської політичної думки. Мао захоплювався Сталіним і одночасно ненавидів його. Як і Сталіна, його відрізняли підступність, безпощадність і наполегливість в досягненні мети.

Мао народився в грудні 1893 року. Він походив з заможної селянської родини, отримав класичну китайську початкову освіту. Вчителі відзначали його здібності, знання китайської класичної літератури, канонічних конфуційських книг. Навчання було перерване антимонархічною революцією 1911 року, яка в Китаї сталася на шість років раніше, ніж у Росії. Війська під керівництвом Сунь Ясена скинули маньчжурську династію Цін. Півроку Мао прослужив в армії. Йому було двадцять чотири, коли революція відбулась і в Росії. З 1918 року Мао почав знайомитись з анархізмом. Він з захопленням читає праці П. Кропоткіна і інших анархо-соціалістів.

Вже до 1919 року Мао набув репутації впливового політичного діяча. У тому ж році він вперше познайомився з марксизмом і став палким прихильником цього вчення. У 1923 році Мао пристав до націоналістичної партії Гоміндан і навіть був обраний запасним членом її Виконавчого комітету. Десь з цього часу починається життя Мао, як політика, якщо мати на увазі формування його характеру, який безумовно був пов'язаний з його походженням і вихованням. Як будь-який політик, Мао не уник помилок, до того ж досить серйозних. У 1927 році, ігноруючи вказівки керівництва КПК, Мао організував і очолив збройне повстання проти Гоміндану, який швидко перероджувався у реакційний бік. Повстання було жорстоко придушене. За свавілля Мао вивели з керівництва КПК. Але Мао зробив власний висновок: треба вчасно критикувати інших і позбавлятися тих, хто критикує тебе.

У січні 1935 року, піддавши критиці голову Військової ради ЦК КПК і політичного комісара Чжоу Еньлая, Мао домогся власного обрання до секретаріату ЦК. У тому ж році він стає керівником КПК.

Після японського вторгнення в Китай у 1937 році Мао стрімко повернув вправо, помирився з Чан Кайші, заборонив пропаганду класової боротьби, демократії і інтернаціоналізму, почав чистку партії, що дозволило йому в квітні 1945 року стати постійним Головою ЦК КПК.

В жовтні 1949 року Мао і його прихильники проголосили на континенті Китайську Народну Республіку. Як тільки Мао став керівником держави, він підпорядкував собі всі засоби масової інформації, почав фальсифікувати історію КПК, видаючи себе за головну фігуру в її історії, домагаючись абсолютного авторитета в партії. Так почав формуватися культ особи. Без створення атмосфери загального страху, змусити вісімсот мільйонів підкорятися волі деспота – неможливо. Вже в 1951 році почалась нова хвиля репресій, підставою для якої стало “Положення про покарання за контрреволюційну діяльність”. За півроку було розглянуто 800 000 справ “контрреволюціонерів”, з яких 16,8% (за визнанням Чжоу Еньлая) було засуджено до страти. З цієї ж метою Мао створив собі міцну опору в органах безпеки. На чолі спецслужби він поставив свою довірену особу Кан Шена, людину з підозрілим минулим і амбіціями як у Берії. Далі почалась кампанія примусової колективізації села і участь країни в Корейській війні (1950-1953 рр.) – випробувані комуністичним світом засоби залякування і боротьби з вільнодумством. Зрозуміло, що все це відбувалося під гаслами боротьби за високі ідеали революції. Мао широко користувався традиційними засобами висування кадрів, коли спочатку кого-небудь карали, а потім несподівано підвищували на посаді. Так виховувалась особиста відданість вождю. Волонтаризм Мао досяг апогею в травні 1958 року, коли 2-а сесія VIII з’їзду КПК схвалила так званий курс “трьох червоних знамен” (“генеральна лінія”, “великий стрибок”, “народні комуни”).

Ігнорування об’єктивних законів розвитку економіки, які вилились у названі кампанії і проходили під гаслами: “три роки напруженої праці і десять тисяч років благоденства”, “за п’ятнадцять років догнати і перегнати Англію за випуском найважливіших видів продукції”, а також кампанії з виплавки чавуну у примітивних селянських доменних печах, повна зрівнялівка і безоплатна праця в сільських комунах, боротьба з горобцями і комахами в селі, які призвели до важких екологічних наслідків, і їм подібних поставили Китай перед голодом, різким падінням рівня життя, загостренням соціальних протиріч.

Вже в серпні 1959 року курс Мао був підданий різкій критиці на Пленумі ЦК КПК. Мао відкинув критику. Міністр оборони маршал Пен Дехуай – герой війни в Кореї, заступник Прем’єра Держради, який критикував Мао, та його

однодумці були репресовані. (Керівник силового відомства в тоталітарній державі не може мати відмінну від вождя власну точку зору!). Та все ж Мао змушений був віддати посаду Голови КНР (“президента країни”) Лю Шаоці. Він затаївся, але не скорився. До середини 1960-х років Мао перегрупував сили і почав ретельно сплановану атаку на Лю Шаоці. Підставою для боротьби стала запропонована Мао “велика пролетарська культурна революція”. За його пропозицією була створена “Група у справах культурної революції” (ГКР), яку очолив колишній секретар Мао – Чень Бода. До складу групи ввійшла четверта дружина Мао – Цзян Цін, секретар другого за своїм значенням в країні Шанхайського міськкому партії Чжан Чуньцяо і секретар ЦК КПК, який курує органи держбезпеки, вище згадуваний Кан Шен. Цією групою була піддана критиці і знято з своїх посад низка вищих керівників партії, уряду і армії. ГКР замінила собою Політбюро і Секретаріат КПК.

Арсенал засобів, які використовує вище керівництво тоталітарної держави для ліквідації своїх опонентів, досить широкий. Він залежить від загальної обстановки в країні, від того хто і з ким бореться, від кількості своїх прихильників і противників, від досвіду і моральних принципів ініціаторів усунення... Аналітики за звичай розглядають ситуацію, що склалась, під певним кутом зору, виходячи з поставленої мети і доступної для них інформації. У випадку з Китаєм головним аргументом виступає велика чисельність малоосвіченого і, в основному, погано забезпеченого населення, способи впливу на яке надто специфічні. Знаходячись у меншості, для Мао було важливим поставити під контроль адміністрацію великої країни, окремі регіони якої мають і різну історію, і навіть різну (хоч і китайську!) мову, і різні інтереси. Тому Мао вирішив опертись на політично незрілу молодь, з якої були сформовані штурмові загони хунвейбінів – “червоних охоронців”, і закликав їх оголосити безпощадну війну “старому світу”, тобто керівництву провінційних і центральних органів влади, які не присягнули на вірність Мао. За списками, що надавались службою безпеки, переслідувались не тільки партійні і адміністративні керівники, але і професура вищих навчальних закладів, вчителі шкіл, діячі науки і мистецтва, тобто всі, хто тверезо дивився на стан справ в країні. За далеко неповними даними, в серпні-вересні 1966 року хунвейбіни тільки у Пекіні вбили 1722 людини, конфіскували майно у 33 695 родин, провели обшуки в будинках понад 85 тисяч людей, вигнаних потім із столиці.

В грудні 1966 року поряд з загонами хунвейбінів з'явились загони цзаофанів (“бунтарів”), до яких залучались молоді, за звичаєм – некваліфіковані, робітники, службовці, учні. Вони повинні були перенести “культурну революцію” на підприємства, в установи, здолати опір робітників хунвейбінам. З

січня 1967 року замість розгромлених штабів почалось створення нових анти-конституційних органів місцевої влади – “ревкомів”, штати яких на перших порах комплектувались за рахунок хунвейбінів та цзаофанів, що викликало невдоволення трудових колективів. У центрі і на місцях загострилась політична боротьба.

Захопленню влади хунвейбінами сприяла армія, яка придушувала опір і здійснювала контроль над комунікаціями, в'язницями, складами, зберіганням і розсилкою таємних документів, банками, центральними архівами. Проте швидко здійснити “захоплення влади” не вдалося. Страйки робітників поширювались, скрізь відбувались кровопролитні сутички з цзаофанами, а також бійки між різними організаціями хунвейбінів і цзаофанів. Як пишуть китайські історики: “Китай перетворився в державу, в якій панував хаос і господарював терор”. Партійні і урядові органи всіх рівнів були паралізовані. Коли на початку 1967 року було офіційно оголошено про встановлення військового контролю над партійними і державними органами, ера хунвейбінів завершилась. Місія 25 мільйонів “охоронників” і “бунтарів” була виконаною, і з ними швидко і безжалісно розправились. Біля 7 мільйонів активістів були вислані на фізичну працю у віддалені провінції у відповідності з наказом Мао: “освічених молодих людей надзвичайно важливо направляти в село, щоб селяни-бідняки і нижчі середняки могли їх перевиховувати”.

В жовтні 1968 року Пленум ЦК КПК, на якому була присутня лише третина складу ЦК, через те що решта на той час була репресованою, санкціонував усі акції “культурної революції”, назавжди виключив з партії Лю Шаоці, зняв його з усіх посад. (Але ж Лю Шаоці був патріархом КПК, одним з тих, кого називали “батьком-засновником” Китайської Народної Республіки. Разом з Мао він вступив у партію у 1921 році, обіймав ряд важливих посад в КПК. Був заступником голови КПК і Головою КНР перед “культурною революцією”. Саме йому Китай завдячував відновленням зруйнованої “великим стрибком” економіки. Не витримавши знущань і принижень, він покінчив з собою у в'язниці в листопаді 1969 року). На цьому перший етап “культурної революції” завершився.

Хоча стосунки з Радянським Союзом почали псуватися практично відразу після смерті Сталіна, бо Мао почав претендувати на керівну роль у комуністичному світі, радянське керівництво дивилось крізь пальці на події, що відбувались у Китаї, очевидно вважаючи їх об'єктивним процесом консолідації політичних сил країни. Проте у самому Китаї лінія Мао все ще не знаходила загальної підтримки. Потрібно було задіяти нові засоби, якими стало нагнітання військової напруги у стосунках з Радянським Союзом.

Вже згадувалось про те, що березні 1969 року дійшло до збройних сутичок на радянсько-китайському кордоні, довжиною близько 4,5 тис. км, де на той

час було сконцентровано до мільйона солдат з кожного боку. Особливої жорстокості набрали бої в районі острова Даманський (Чженьбаодао), які забрали життя сотень солдат і офіцерів. Причина конфлікту – належність острова, розміром менше 1 кв. км на річці Уссурі, в 230 км на південь від Хабаровська, який під час повені зникає під водою. Острів знаходиться ближче до китайського берега, проте за Пекінським договором 1840 року належить Росії. Хоча під час обстрілу острова системою “Трад” і після атаки підрозділом спеціального призначення китайці зазнали суттєвих втрат, проте їм вдалося захопити радянський танк, який провалився під лід, і виставити його на загальний огляд в музеї збройних сил в Пекіні, як свідцтво сили китайської зброї. В Китаї на той час ще продовжувалась так звана “культурна революція”, що мала за мету консолідацію влади в руках одного з партійних угруповань. Природно, що оголошена маоїстами мета не була досягнута. Країна сповзала до безладу. Бої на кордоні повинні були переключити увагу населення країни з внутрішніх проблем на зовнішні. Кількість жертв для Китаю значення не мала: за час “революції” “хунвейбіни” знищили у сотні разів більше.

Обстановка в Китаї на цей час характеризувалася з одного боку розчаруванням, втомленістю і байдужістю основної маси населення, а з другого – страхом, зловливістю і нерозумінням того, що відбувалося. Не дивлячись на певне призупинення ексцесів першого етапу “культурної революції”, остракізм до представників СРСР зберігався на попередньому рівні. Продовжувались громадські суди над злочинцями, на які в примусовому порядку збиралось населення того чи іншого району. Найчастіше суд влаштовувався на місцевому стадіоні. Звинувачуваних із зв’язаними руками і причепленими до грудей ганебними табличками, на яких, крім всього іншого, зазначалось, що вони є також посібниками радянського ревізйонізму, привозили на суд на вантажній автомашині під охороною поліцейських. “Суд”, на якому виступали виключно громадські обвинувачі, тривав кілька годин. Вирок приймався шляхом колективного голосування всіх присутніх. У переважній більшості випадків винних засуджували до страти. Іноді вирок виконувався прямо на місці. До інших, засуджених до страти, виконання вироку відкладалось на рік. Така міра покарання загальноприйнята у китайських судах. У вузьких пекінських провулках періодично вивішувались списки розшукуваних, які мають бути притягнуті до суду. Спеціальними уповноваженими в цих списках робились відмітки, кого вже спіймано, кого засуджено, а кого вже й страчено...

Продовжували діяти і трудові табори для колишніх партійних і державних службовців, які за китайською термінологією називались “школами 7 травня”. Багато з них під час навчання в Радянському Союзі уклали шлюб з радянськи-

ми громадянками. Тепер цих жінок і дітей, як можливих радянських агентів, силою відправляли в Радянський Союз, руйнуючи родини. Чоловікам дозволялось попрощатись з ними вже на вокзалі. Спостереження цієї картини було не з легких.

Навколо радянського посольства було споруджено кілька “заводів хімічних (органічних!) добрив”. Такий “завод” являв собою квадратну яму розміром метрів 30 на 30, яку заповнюють кількома шарами фекалій, вивезених з міських сортирів впереміжку з шарами піску і вапна. Природне бродіння продовжується кілька тижнів. Можна уявити собі аромат, який панував над територією посольства.

В квітні 1969 року відбувся IX з’їзд КПК, через 13 років після попереднього VIII з’їзду. Делегати не обирались, а призначались. З’їзд схвалив усі акції, які проводились в Китаї у 1965-1969 роках. З основною доповіддю на з’їзді виступив міністр оборони КНР Лінь Бяо. В доповіді вся історія партії висвітлювалась як боротьба ліній Мао Цзедуна проти різноманітних відщепенців і зрадників. З’їзд також схвалив курс на продовження революції і підготовку до війни.

Щоб уникнути більш серйозного розвитку подій, 20 жовтня 1969 року Голова Ради Міністрів СРСР А.М. Косигін, повертаючись літаком з В’єтнаму, де він брав участь у похоронах Хо Ши Міна, здійснив посадку у Пекіні. Безпосередньо в аеропорту він зустрівся з Прем’єром Держради КНР Чжоу Еньлаєм. Досвідченим і авторитетним керівникам двох держав вдалось домовитись про початок переговорів з урегулювання пограничного конфлікту. Було домовлено про відновлення міждержавних стосунків на рівні надзвичайних і повноважних послів. Незабаром до Китаю прибула радянська урядова делегація.. Керівником радянської делегації був призначений поважний представник центрального апарату МЗС СРСР Іван Іванович Іллічов...

Ось у таких умовах довелось мені засвоювати ази дипломатичної роботи на посаді помічника військового, військово-морського і військово-повітряного аташе...

Серед кар’єрних дипломатів про Іллічова було відомо не дуже багато. В МЗС він з’явився вже після війни. У 1949-1953 він проходив службу в Німеччині, яка зазнала поразки. Спочатку був заступником політичного радника Радянської контрольної комісії, а наприкінці - очолював радянську дипломатичну місію в НДР. Потім був переведений до Австрії. Спочатку на поса-

ду верховного комісара, а пізніше – посла. Служба в Німеччині і Австрії дозволяла думати, що Іллічов близький до військового керівництва, або принаймні має для цього необхідні підстави. У Центральному апараті МЗС він був завідуючим відділом Скандинавських країн і одного з європейських відділів. У 1966 – 1968 роках був послом в Данії. Навіть ті, хто знав його дещо ближче, нічого конкретного сказати про Іллічова не могли: аж занадто скритий і мовчазний. Незабаром ми мали змогу переконатися у якостях цього дипломата...

Оцінка поточного міжнародного стану з позицій центрального апарату міністерства закордонних справ, а тим більше – ЦК КПРС була надзвичайно важливою для працівників закордонних представництв. Керівництво посольства неодноразово зверталось до Іллічова з проханням зустрітися з молодими дипломатами і розповісти їм про свій досвід роботи або провести політінформацію. Іллічов погодився зробити це тільки один раз. На зустріч він прийшов разом з дружиною і розповів про довоєнний період будівництва соціалізму в СРСР. Це був типовий урок з “Короткого курсу історії ВКП(б)”, щоправда, розказаний учасником реальних подій.

Вже значно пізніше, працюючи викладачем академії, в музеї історії розвідки я дізнався, що в минулому комсомольський вожак з російської глибинки Іван Іванович Іллічов після закінчення у 1938 році Військово-політичної академії був призначений начальником політвідділу Розвідувального управління РСЧА (Робітниче-Селянської Червоної Армії). Це були роки страхітливих сталінських репресій, під час яких були знищені кращі командні кадри Червоної Армії. Загинули у тому числі такі досвідчені керівники розвідки як комкори Урицький, Берзін, Ніконов, Гендін, Орлов, Стигга, Тумельтау і ін. З початком війни розпочалось поспішне відновлення і реорганізація органів розвідки. В таких умовах старший батальйонний комісар Іллічов в серпні 1942 року став начальником Головного розвідувального управління Наркомату оборони СРСР. На цій посаді він залишався до кінця війни. Не маючи щонайменшого практичного досвіду роботи в розвідці ні в середині країни, ні тим паче – за кордоном, говорити про високу якість керівництва організацією не доводиться. Відомі численні провали добре законспірованих ще у довоєнний період резидентур, у тому числі з вини центральних органів. Сподобався чимось генерал-лейтенант Іллічов Сталіну, до якого він мав безпосередній доступ. Очевидно, Іллічов належав до тієї нечисленної категорії відповідальних працівників, які служачи системі вірою і правдою, не намагались підкреслити своє лояльне ставлення шляхом доносів і приниженням перед сильними цього світу. Разом з тим, розуміючи, що влада може змінитися, такі люди надзвичайно обережні і не намагаються відстоювати свою точку зору або активно підтримувати чиюсь іншу. Такі кадри, за звичай, цінуються керівництвом і зали-

шаються на своїх посадах навіть при зміні Генерального секретаря партії. Вони досить скритні і не обговорюють службові проблеми в кулуарах. Про що вони думають чи як ставляться до тієї чи іншої проблеми, дізнатись важко. Можливо також, що з початком війни Сталін дещо змінив своє ставлення до розвідки, яка неодноразово попереджувала його про невідворотність нападу фашистської Німеччини і практично точно назвала дату цієї події. Найвідомішим з цього приводу є подвиг Ріхарда Зорге (“Рамзая”). Незважаючи на численні провали, агентурна розвідка у глибокому тилу противника продовжувала діяти. У 1942 році ГРУ отримала відомості, які дозволяли читати німецькі шифровані телеграми. У 1943 році Урсула Кучинська (“Соня”), яка працювала в Лондоні, передала в Центр матеріали від фізика Клауса Фукса про спільний проект США і Великобританії по створенню атомної бомби. З допомогою агентури ГРУ радянське керівництво мало повну інформацію про позиції союзників на зустрічах у Тегерані і Ялті...

У той же час Іллічову належить ідея проведення “реформи” розвідки в листопаді 1942 року, напередодні початку нашого загального наступу, що призвело до ліквідації фронтових агентурних структур. Домагаючись централізованого інформування вищого воєнного керівництва про обстановку на фронтах і у тилу противника, Іллічов тим самим намагався підвищити свою роль в очах Сталіна. (Ця хвороба і нині вражає пострадянську правлячу верхівку). Припинення надходження своєчасної інформації про обстановку у тилу противника безпосередньо у зоні відповідальності фронту призводило до невинуватено зайвих втрат військ. Незабаром цю “реформу” відмінили. Але за цю грубу помилку Іллічов не зазнав ніякого покарання.

Із розвідки Іллічова вивели у вересні 1945 року після зради шифрувальника апарату військового аташе у Канаді. На ті часи, йому вдалося уникнути суттєвого покарання – його перевели на роботу в МЗС, у центральному апараті якого він протримався чверть століття. Ще б пак: адже він був таким подібним до Громики і Брежнєва...

Не уявляю, як можна було б повернути стосунки між Китаєм і СРСР на краще, якби Надзвичайним і Повноважним Послом у Китаї не був призначений, потрапивши у немилість до Брежнєва, колишній перший секретар Ленінградського обкому КПРС Василь Сергійович Толстіков. Про цього видатного державного діяча, яких на жаль надзвичайно мало було в радянському політикумі, хочу розказати дещо детальніше.

Ровесник революції. Народився 24 жовтня (6 листопада) 1917 року в родині банківського службовця. За фахом – будівельник. У 1934 році закінчив Тульський будівельний технікум. Працював десятником, техніком, прорабом.

У 1940 році закінчив факультет інженерних споруд Ленінградського інституту інженерів залізничного транспорту. Після випуску працював головним інженером Військово-будівельної ділянки №6 на Карельському перешийку із спорудження об'єктів Погранвійськ НКВС СРСР. Війна для нього почалась 22 червня 1941 року: був обстріляний з фінського боку. У той же день був призваний на дійсну службу. Потрапив в окрему саперну роту (адже будівельник!) 27 бригади. Вже 1 липня застава була атакована. Гарнізон устояв і утримував заставу ще протягом місяця. У 1942 році був поранений. Після одужання його направили на 3-й Українській фронт. За форсування Дністра був нагороджений у 1943 році орденом Червоної Зірки. Перемогу зустрічав в Австрії у званні старшого лейтенанта на мосту через річку Мюрц разом з союзниками-американцями. Невдовзі був призначений начальником відділу перевезень групи окупаційних військ. Демонтує і відправляє в СРСР трофейне обладнання.

Демобілізований у 1946 році. З Німеччини привіз картину бельгійського художника XIX століття Рейтера “Прощання перед відплиттям”, яку згодом подарував Ермітажу. Після повернення в Ленінград відновлює ділянку Невського проспекту від Головного штабу до будинку № 20. У лютому 1948 року стає членом партії. З цього часу починається його просування і по партійній лінії. У 1952 році очолює відділ будівництва і будівельних матеріалів Ленінградського міськкому і обкому КПРС. (У цьому році я став слухачем Ленінградської Військово-повітряної інженерної академії. Наші шляхи могли б і перетнутися). У 1954 році Толстікова обирають першим секретарем Гатчинського міськкому партії. (А у цьому містечку знаходився наш академічний аеродром, де на літаках Ил-2, яких в роки війни називали “літаючими танками”, ми проходили технічну і льотну практику.).

У 1957 році Толстікова призначають першим заступником голови Ленінградського міськкому. Далі він переходить на чисто партійну (читай – державну) роботу: секретар, другий секретар Ленінградського міськкому і обкому партії, стає членом ЦК КПРС.

У 1962 році Толстікова обирають першим секретарем Ленінградського обкому КПРС (другого за значенням в СРСР). Представляти його на посаду приїхав сам Хрущов. У 1969 році (вже за Брежнєва) йому присвоюють звання Героя Соціалістичної праці, а вже 12 жовтня знімають з посади. Кажуть – за антисемітизм. Але також казали, що Брежнєв був надзвичайно невдоволений тим, що при виготовленні для нього на Кіровському заводі в Ленінграді представницької яхти, другу таку ж саму виготовили для ленінградського лідера. Між іншим, Ленінград завжди був для Москви чуттєвим “хворобливим місцем”, до пануючих там настроїв в радянській еліті ставились завжди досить ревниво. У 1970 році Толстікова призначають Надзвичайним і Повноважним Послом в Китай. Для цієї посади підібрати більш придатну кандидатуру було

неможливо.

Василь Толстіков – державний діяч з великої літери. Відновити зіпсовані далі нікуди відносини з Китаєм, особливо після подій на острові Даманський, доручити можна було лише йому. Розумний, принциповий, вимогливий, рішучий керівник! Несолодко довелось кар’єрним дипломатам, що звикли працювати лише за вказівкою Центра. Одного разу Прем’єр Держради КНР Чжоу Еньлай змушений був прийняти Толстікова, на вимогу останнього, після дванадцятої години ночі. Була відновлена “червона лінія зв’язку” між китайським і радянським урядом. Місцевій владі довелось ставитись до нелюбимих радянських дипломатів так само, як і до представників дружніх їм країн, як того вимагає дипломатичний протокол. Нам стали дозволяти подорожі по Китаю з метою ознайомлення. За відносно недовгий час мені поталанило побувати у більшості великих китайських міст: Шанхаї, Тяньцзіні, Нанкіні, Ухані, Гуанчжоу, Ханчжоу, Куньміні, Ціндао, Даляні (Дальньому). В деяких по кілька разів. Без цього навряд чи можна було б виконати величезний обсяг інформаційних задач, яких вимагала Москва, дати реальну оцінку обстановки в країні.

Пригадую, як на одній із службових нарад, які проводив Посол, я виказав відмінну від думки одного з радників точку зору, з якою Посол погодився. На наступних нарадах Посол неодноразово запитував: “А що з цього приводу думає Варварич?” Не приховую, що мені, як молодому дипломату, це було приємно. За Толстікова відновила роботу середня школа при посольстві, в якій навчались діти не тільки співпрацівників радянських представництв та посольств соціалістичних країн, але також і діти африканських, арабських країн і навіть діти емігрантів. Клуб і парк радянського посольства стали улюбленим місцем зустрічей дипломатів. На той час у Пекіні подібних місць практично ще не було. Це вже пізніше відкрились клуби у британському і у французькому посольствах, але порівнювати їх з радянським було важко. У 1971 році Толстікова нагороджують четвертим орденом Леніна.

У 1972 році відбулись історичні візити президента США у Москву і Пекін. У 1973 році був підписаний Договір про запобігання ядерної війни, покладений кінець війні у В’єтнамі. Це був дуже напружений період роботи радянського посольства у Пекіні. Роки праці під керівництвом Толстікова зберігатимуться у моїй пам’яті як надзвичайно плодотворний і корисний для мене особисто час. Впевнений, що якби хоч частина наших керівників була подібною до Толстікова, нам би вдалось уникнути багатьох проблем.

Вважаю за доцільне доповнити біографію Василя Сергійовича Толстікова тим, що сталось в його житті вже після Китаю.

У 1978 – 1982 рр. – Надзвичайний і Повноважний Посол в Нідерландах (Голландії). Перед поверненням на батьківщину королева Нідерландів Беатрикс нагородила його орденом. На той час Толстікову вже було 65 років. Він повертається в Ленінград і очолює Раду ветеранів і Комісію у зв'язках з іноземними державами.

У листопаді 1982 року помирає Брежнєв. 1 вересня 1983 року на Далекому Сході збивають південнокорейський пасажирський літак, у якому летів конгресмен США. Інцидент практично паралізував радянсько-американські стосунки. Толстікова повертають на державну службу. Його призначають Першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР – Міністром закордонних справ. Це стало вершиною його державної діяльності. На цій посаді він утримувався і за Андропова (помер у лютому 1984 р.) і за Черненка (помер в березні 1985 р.) і за Горбачова.

Після смерті у 1993 році його першої і єдиної дружини Олени Арсенівни Курочкіної, його однокурсниці по інституту, з якою він прожив разом 55 років, Толстіков поступово відходить від державних справ.

Помер Василь Сергійович 29 квітня 2003 року. Похований на Богославському цвинтарі у Санкт-Петербурзі. Такі люди назавжди залишаються у пам'яті тих, хто їх знав і з ними працював.

І все-таки починати роботу в Китаї мені довелося практично з нуля при повній відсутності місцевих джерел інформації, в умовах різкої ворожої пропаганди, коли переслідувалися будь-які контакти з радянськими людьми... Теорія стратегічної розвідки з позицій офіційних установ для тогочасного Китаю виявилася непридатною. Деякі питання можна було вирішувати за допомогою розвідників-нелегалів. Нелегалами у Китаї могли бути тільки китайці, які вже давно проживали в Радянському Союзі, або ті, що в пошуках кращої долі перейшли кордон недавно. Але повернутися у Китай, щоб осісти у потрібному регіоні і влаштуватися на роботу, ні у перших ні у других практично не було ніяких можливостей. Залишалися тільки короткочасні поїздки у той чи інший район з обов'язковим поверненням у Росію. Але це вже справи оперативної розвідки, яка діяла з прикордонних територій. Звичайно, ми надавали їй певну допомогу інформацією, екіпіруванням нелегалів одягом, взуттям і іншими речами китайського виробництва, передачею грошових сум і прийняттям інформації через таємні схованки, які нам самим доводилося і влаштовувати, але все це мало надто незначний вплив на розв'язання тих задач, що стояли перед нами. Якщо стратегічна розвідка має намір претендувати на ефективність, то вона повинна осісти в розвідувальній країні задовго до того, як в ній виникає нагальна потреба, тобто ще в ті часи, коли стосунки між державами ще не мають ворожого характеру.

Резидентура ГРУ у Пекіні незабаром вже налічувала до десяти розвідників. Її очолював генерал-майор Іванов Михайло Іванович, який офіційно займав посаду радника посольства. Після війни 1941-1945 років він деякий час працював у міжнародній організації в Японії, а тому вважався сходознавцем, хоча жодної східної мови не знав. Він належав до керівників кабінетного типу. Всіх своїх підлеглих вважав ледацюгами і боягузами. Основним засобом керівництва у нього було колективне розпушування чи розпідання, яке було чутне навіть поза межами посольства. Годі було й думати, щоб хтось з підлеглих за власним бажанням звернувся до нього за порадою. Він ніколи з першого разу не затверджував плану операції, вигадуючи безглузді, але можливі, з його погляду, перепони, для подолання яких необхідне було подальше доопрацювання плану... Іншою людиною був другий керівник резидентури - Військовий аташе полковник, теж Іванов, але - Василь Іванович. Порівняно добре володів англійською мовою. Намагався поєднувати вимоги Центра і китайські реалії. Багато працював сам, переважно “збираючи вершки” у дипкорпусі. Ризикувати не любив, а тому уникав давати поради, аби “у разі чогось” на нього не посилалися. Тримав певну відстань з підлеглими, але спільну мову з ним знайти було значно легше. Він нерідко відстоював точку зору оперативного працівника перед резидентом, що останній розглядав як “підрив свого авторитету”... Невдовзі мене було обрано парторгом резидентури, а тому розбіжності між двома керівниками для мене не були таємницею. Розуміючи це, у приватних розмовах кожний з Іванових намагався довести вірність своєї позиції, тобто я опинився “між молотом і наковаленью”. Переконавшись, що я не поділяю жодної точки зору, кожний з них радив не інформувати керівництво ГРУ про суперечки в резидентурі. (В ГРУ існував цілий регламент опитування офіцерів, які приїздили у Москву у відрядження чи у відпустку, про стан справ в резидентурах. Вважалося, що опитування дозволяє керівництву ГРУ більш ефективно керувати роботою закордонних підрозділів. Але насамперед така інформація використовувалася у кар’єрних інтересах верхніх прошарків керівництва і “кланової” боротьби між ними, коли окремі генерали вивчали, на кого можна покласти заради досягнення своїх особистих цілей). Звичайно, я цього не зробив би, навіть якби мене про це і просили.

Моїм основним завданням, як колишнього офіцера-авіатора, було освітлювати стан розвитку китайських військово-повітряних сил. Добре відомо, що китайська авіація створювалася за допомогою СРСР. Ми поставляли в Китай не тільки літаки, а й заводи і технологію по виготовленню МіГ-17, МіГ-19, МіГ-21, Іл-28, Ту-16... Китайська ядерна зброя теж була створена не без допомоги Радянського Союзу... І от тепер мені потрібно було з’ясувати чи є на озброєнні китайських ВПС ядерна зброя, для яких типів літаків вона при-

значена, яка кількість літаків-носіїв, де вони базуються, рівень підготовки китайських пілотів і багато іншого.

А що з цього питання відомо дипломатам інших країн? На той час в Пекіні були акредитовані військові апарати Болгарії, Чехословаччини, Польщі, НДР, Угорщини, Румунії, Албанії, Сирії, Пакистану (окремо: військовий, військово-повітряний і військово-морський аташати), Індії, Бірми, Непалу, Великобританії і Франції. За дипломатичним етикетом, запросити до себе або відвідати знайомого у його посольстві можна лише рівного собі за рангом (помічник ВАТ прирівнюється до 1 секретаря). Помічники військових аташе були лише у посольствах Польщі (Берент), Чехословаччини (Вечорек), НДР (Бернхардт) та Франції (Джон). Представники соціалістичних країн закінчили радянські військові академії, добре розмовляли російською, але знали про Китай ще менше за нас. І хоча серед країн Варшавського договору існувала угода про взаємодопомогу, суттєвої користі від контактів з ними не було... Більше того, одного разу я отримав навіть догану від нашого Посла Толстікова.

А трапилося ось що. Запросили ми до себе Бернхардта разом з дружиною. Погуляли у парку Посольства, подивилися кіно у нашому клубі. За обідом розмовляли про Німеччину - його батьківщину, у якій мені довелося служити. Розраховуючи на відвертість колеги, я мав необачність запитати Бернхардта: як він вважає, чи змогла б НДР встояти перед тиском Заходу, якщо звідти були б виведені радянські війська. Бернхардт раптом розгубився, від прямої відповіді ухилився і незабаром попрощався. На другий чи на третій день після цієї зустрічі мене викликав Посол і у присутності резидента запитав мене, чого це мені спало на думку ставити таке питання нашим друзям, начебто я сам не знаю відповіді на нього. Відповідь я, звичайно, знав, але мені не менш важливо було знати, що за людина мій співбесідник. Виходить, що він після повернення у посольство розповів про зміст нашої розмови своєму шефу, а той - послу НДР, для якого, очевидно, перевірка "чуток про можливість виведення радянських військ з Німеччини" була чи не найважливішим політичним завданням його уряду. От він і вирішив отримати таку інформацію, що називається "з перших рук"... Це був повчальний урок для мене про умови роботи в дипкорпусі.

Взагалі кажучи, мої взаємини з новим радянським Послом у Пекіні Василем Івановичем Толстіковим склалися непогано. За Толстікова активізувався переговорний процес з прикордонного питання. Після кількох офіційних зустрічей з китайським Прем'єром Чжоу Ень-лаєм змінилося на краще ставлення до радянських дипломатів з боку китайського МЗС і інших урядових організацій. Толстікова не можна було навіть порівнювати з його попередником - Тимчасовим повіреним у справах Єлізаветіним, кар'єрним дипломатом,

якого між собою у посольстві всі називали «Сле-заметен», хоч за манерою тримати себе і висловлювати погляди він намагався бути подібним до Громики, колишнього міністра закордонних справ СРСР.

Непогано складалися мої стосунки з помічником французького Військового аташе капітаном Мішелем Джоном. Він був десантником з міста Брест, що на узбережжі Атлантичного океану. Теж носив форму військово-повітряних сил, був майже мого віку, займався проблемою китайських ВПС і теж мав двох дітей: дочку Марію і сина Іва. Нам заважало лише те, що він не знав англійської, а я - французької мови. Зате обоє володіли китайською. На той час Франція займала досить самостійну лінію в НАТО і підтримувала дружні відносини з Москвою. Раз на місяць Джон їздив у Гонконг, виконуючи приватні доручення працівників посольства. В Гонконзі можна було придбати тайванську літературу стосовно збройних сил КНР. Зважаючи на прискіпливе спостереження Тайваня за розвитком ситуації у Китаї і зокрема за станом його збройних сил, порівнюючи тайванські висновки з власними спостереженнями, складалося певне враження щодо їх об'єктивності. Нерідко Джон виконував і мої прохання, супроводжуючи до того ж придбані матеріали власною оцінкою. Він давав мені користуватися міжнародними довідниками «Jean's aircraft» і «World's Airports», які були у нього... В посольстві ми мали змогу прослуховувати радіозв'язок по управлінню учбовими польотами на двох трьох військових аеродромах поблизу Пекіна. Знаючи технічний ресурс літаків, річний наліт на одного пілота, виробничі можливості поставлених Китаю авіазаводів, закупівлю техніки за кордоном для обладнання аеродромів і таке інше можна було робити певні висновки щодо рівня боєздатності китайської військової авіації. Все це дало мені змогу написати капітальну довідку про Військово-повітряні сили НВАК, яка отримала високу оцінку керівництва Інформації ГРУ. (Один з моїх "колег", який раніше за мене повернувся з відрадження і працював в Центрі на китайському напрямку, користуючись можливістю доступу до цих матеріалів, використав мої дослідження і розрахунки, майже без усякої зміни, для написання дисертації, у чому я мав змогу переконатися згодом особисто).

Корисними виявилися мої дружні стосунки з військово-повітряним аташе Пакистану Уллою Кханом. В Пакистані на ту пору йшла війна за самостійність східних провінцій (згодом - Республіка Бангладеш). Залишалися напруженими стосунки Пакистану з Індією (Лахор і Кашмірська проблема). Китай всіляко підтримував Пакистан, поставляючи зброю: танки, літаки, гармати. У Китаю були і свої неврегульовані проблеми з Індією (із-за Качського Рана). Таким чином, ситуація у трикутнику Індія - Пакистан - Китай відслідковува-

лась у дипкорпусі досить уважно. Наш військовий аташе підтримував “традиційно дружні” радянсько-індійські стосунки з військовим аташе Індії Гуптою і більш “прохолодно” ставився до пакистанців. Я ж навпаки - всіляко активізував “клуб авіаторів” і майже не зустрічався з індусами. Співставляючи отриману від наших знайомих інформацію можна було робити цікаві і потрібні для військового керівництва висновки. Моє короточасне відрядження у В’єтнам з метою перевірки цілісності поставок радянського озброєння через територію Китаю і вимушена посадка літака на військовому аеродромі НВАК, де базувалися нові літаки китайського виробництва, дозволила зробити висновок про відсутність можливості цих літаків нести ядерну зброю.

Але основні завдання розвідки, звичайно, стосувалися, ситуації всередині китайського керівництва і збройних сил.

Другою (після Мао) особою в китайському керівництві залишався міністр оборони Лінь Бяо, якого обрали наступником Мао ще у 1962 році, коли на одному з партійних активів він пояснював проблеми, які виникли в ході “великого стрибка”, тим, що “місцеві партійні працівники погано здійснювали накази вождя і не прислухались до його порад”.

Лінь Бяо (його справжнє ім’я Юй Жун) народився у 1907 році в родині збанкрутілого власника текстильної фабрики. В юні роки служив в армії гоміндану, де завдяки своїм військовим здібностям швидко просувався службовими східцями. У 1925 році вступив у комуністичну партію, а вже з 1928 року став одним з найближчих соратників Мао і Чжу Де. У 1930 році (у віці 23 років!) він вже командир 1-го корпусу НВАК (Народно-визвольної армії Китаю), а у 1932 – командуючий армійським угрупованням. У 1934 році – лідер “Великого походу” з атакованої гомінданівською армією радянської республіки в Цзінганшані в провінцію Шаньсі. Під час війни з Японією був тяжко поранений. З 1939 до 1942 року знаходився на лікуванні в СРСР.

(Під час перебування в СРСР безумовно опрацьовувався спецслужбами. Через цей етап пройшли всі керівники КНР!).

З 1945 року – член ЦК КПК. Відзначився у боях з гомінданівцями в Маньчжурії і взятті Пекіна. Відомо, що Лінь Бяо був проти участі КНР в Корейській війні. У 1954 році був призначений заступником прем’єра КНР. Після усунення у 1959 році за критику Мао маршала Пен Дехуая Лінь Бяо стає міністром оборони КНР.

Під час “культурної революції” тільки завдяки армії вдалося підтримувати відносний порядок в країні. Ось тоді загострились відносини між Лінь Бяо і групою у справах культурної революції (ГКР).

У 1970-1971 рр. сталися події, які свідчили про нову кризу всередині китайського керівництва. У березні 1970 року Мао прийняв рішення про перегляд Конституції КНР і висловив намір скоротити посаду Голови КНР (президента). Фактично пропонувалось встановити в країні одноосібну диктатуру. (На той час Мао вже мав 78 років!). Така пропозиція не влаштувала ні Лінь Бяо, якому було 63 роки, ні керівника ГКР Чень Бода.

Та Мао – неперевершений майстер політичних інтриг і усунення конкурентів. Численні злети і падіння привчили його до недовіри навіть у ставленні до своїх найближчих соратників. Усунути маловідомого і такого, що достатньо скомпрометував себе в країні Чень Бода не було надто важким завданням. Складніше було усунути власноруч призначеного наступника Лінь Бяо, під керівництвом якого знаходилась багатомільйонна НВАК. Найпридатнішим варіантом була б загибель внаслідок нещасного випадку. Та міністра ретельно охороняють, і здійснити такий задум важко.

Цілком природно, що Лінь Бяо здогадувався про хмари, які над ним густішали. А тому готувався до втечі. У нього було два варіанти: Гонконг або СРСР. Найкращий засіб – особистий літак “Трайдент”. Це добре розумів і Мао Цзедун. Втеча прекрасно інформованого колишнього соратника його не влаштувала. А от авіакатастрофа – цілком прийнятний засіб з арсеналу боротьби за владу. До того ж вона не вимагає багатьох виконавців, яких теж би довелося знищити, щоб “не виносити сміття з хати”. В гру включається сам Мао. Політ на південь під надійним приводом Лінь Бяо запланував заздалегідь. Не виключено, що за погодженням з Мао. Напередодні родинна вечеря у Мао на Нефритовій горі (офіційна резиденція керманіча; під цією назвою операція і ввійшла в історію спецслужб). Бажано було б, щоб в літаку опинилась вся родина Лінь Бяо.

Закласти в літак вибуховий пристрій з годинниковим механізмом, відлік якого починався б після злету, механіку, який обслуговує літак, або охоронцю літака – складнощів не завдасть. Операція вступила в дію після нічного дзвоника на квартиру Лінь Бяо з канцелярії Держради, який очевидно означав попередження про прийняття рішення щодо можливого арешту (чи відставки!). В ніч на 13 вересня 1971 року Лінь Бяо вилетів з Пекіна. В літаку був його син – генерал Військово-Повітряних Сил, який, в разі потреби, міг віддати необхідне розпорядження, і його дружина Є Цюнь, теж офіцер НВАК.

Спочатку полетіли на північ. Але на запит щодо перетину кордону Москва не відповіла. Небезпечно – можуть збити! (Хоча засобам ППО, що знаходились в Монголії, відкривати вогонь по літаку Москва заборонила!). Довелося повернути на південь. Але в Китаї вже оголошена тривога і всі найближчі

аеродроми закриті. І у цей час спрацював вибуховий пристрій, який відірвав у літака крило. Всі дев'ять людей, що знаходились в літаку, загинули миттєво. Деякі так і не прокинулись. Зброя на борту літака не застосовувалась. Літак до посадки не готувався. Все інше вже добре відомо. Тіла китайці не забрали, назвати прізвища загиблих відмовились, лише переконались, що живих серед них не залишилось. Мао ніякого інтересу до авіакатастрофи не виявив. Він тільки запитав: “А чому впав літак, палива не вистачило, чи пілот винен?” Очевидно, Мао було відомо, що літак заправлений не повністю. Для поповнення літака паливом вночі вимагалось би задіяти додаткових осіб і згаяти час, що Лінь Бяо не влаштувало.

Про авіакатастрофу в Монголії китайська влада повідомила лише через рік, вже після візиту в Китай в 1972 році американського президента Ніксона. Довгий час мовчали про це і в СРСР.

Тільки 20 серпня 1973 року ЦК КПК прийняв рішення про посмертне виключення Лінь Бяо з партії, як “буржуазного кар’єриста”, “інтригана”, “контрреволюційного дворушника”, і “національного зрадника”.

Мао Цзедун помер 9 вересня 1976 року. Траурна церемонія тривала дев'ять днів і завершилась 18 вересня на площі Тяньаньмень перед колишньою резиденцією китайських імператорів. Відразу після смерті Мао була заарештована його дружина Цзян Цін та її соратники. Вирок у справі “четвірки” (ГКР) був оголошений тільки у 1981 році. Через десять років Цзян Цін, якій було 77 років, покінчила самогубством, знаходячись під домашнім арештом. Її земляк Кан Шен (справжнє ім'я - Чан Цунке) уникнув цієї долі, оскільки помер в грудні 1975 року теж у віці 77 років.

Інформація потрібна об'єктивна, своєчасна, а ще краще - упереджувальна. Тільки за цим критерієм оцінюється робота розвідки. Дієва розвідка здатна компенсувати відставання у розвитку економіки і недостатню боєздатність збройних сил. Держави, які намагаються впливати на хід світового розвитку, не шкодують грошей на утримання розвідки на належному рівні. Нелегальні резидентури і резидентури під прикриттям офіційних закордонних представництв таких країн діють фактично в усіх куточках земної кулі.

Боротьба з ними малоефективна, бо замість ліквідованих організацій незабаром з'являються нові, краще законспіровані, виявити діяльність яких важче, ніж тримати під контролем вже відомі, через які можна впроваджувати оманливу інформацію, щоб змусити противника прийняти хибне рішення. До того ж противник завжди може у відповідь завдати шкоди нашим розвідувальним органам. І ще не відомо, хто від цього втратить більше...

За мовчазною згодою, держави терплять дію іноземних розвідок на своїх територіях, намагаючись тримати їх під контролем, і втручаються в їхню

роботу лише за певних політичних обставин.

Останнім часом все більшу частину необхідної для прийняття політичних рішень інформації провідні держави світу отримують за допомогою преси, супутників, радіо - і радіотехнічної розвідки, корабельної і авіаційної. Але агентурна розвідка все ще залишається майже єдиним засобом отримання документальної інформації (копій грифованих офіційних документів). Для перевірки і обробки розвідувальної інформації створені величезні аналітичні центри, обладнанні найсучаснішою електронною апаратурою і укомплектовані висококваліфікованими кадрами. Розроблені спеціальні програми співставлення окремих даних, які майже безпомилково визначають дійсність чи хибність інформації, що надійшла з різних джерел розвідки. Якщо чогось бракує, негайно ставиться завдання відповідним ланкам розвідки, виконання навіть частини якого знімає питання про достовірність.

Звичайно, що у Пекіні дипломатичні представництва будь-якої країни займалися розвідкою саме Китаю. Контакти дипломатів різних країн з метою перевірки чи уточнення тієї чи іншої інформації - звичайна повсякденна практика. Щоб з'ясувати яке-небудь питання, треба й самому бути готовим розповісти що-небудь, що може зацікавити співбесідника. Тому кожний дипломат зранку переглядав всю доступну місцеву і закордонну пресу, прослуховував закордонні радіопередачі про Китай, намагаючись видати почерпнуту таким чином інформацію за власне бачення розвитку подій. Для того, щоб усвідомити таку практику, багато часу не вимагалось. І вже незабаром я доповнював іноземного колегу іншими матеріалами з того самого джерела. Моя інформованість була поміченою у дипкорпусі, особливо серед військових, і мене частіше стали запрошувати на прийоми, обіди, зустрічі. Цьому сприяло також те, що іноді мені доводилося перекладати на англійську, китайську та російську мови. Все це давало мені додаткову інформацію.

Траплялися і курйозні випадки. На одній з нарад у посла я виклав власну точку зору на якусь важливу подію, яка майже дослівно співпадала з текстом таємної телеграми, яку резидент щойно відіслав у Москву. Після наради він викликав мене і шифрувальника до себе, щоб з'ясувати, яким чином ця телеграма потрапила до мене. Представити матеріали, на підставі яких я дійшов такого ж висновку, було не важко. А резидент виношував цю ідею кілька тижнів і вважав своє відкриття надзвичайно оригінальним. Після цього мені було "довірено" щоденно готувати оглядову телеграму (5-8 сторінок тексту) про розвиток військово-політичної ситуації в Китаї, що вимагало кілька годин напруженої роботи. (Щоправда, частину матеріалів для телеграми по своїм напрямкам представляли також інші розвідники). Телеграму, звичайно, підпи-

сував резидент, який не завжди погоджувався зі мною і змінював той чи інший абзац на свій лад. Якщо питання мало принциповий характер, то я, як і будь-який інший оперативник, мав право написати власну телеграму або доповнити спільну власною точкою зору. Іноді я користувався цим правом, що, звичайно, не могло подобатися резиденту. Зокрема, я категорично спростував переконання резидента, що американці (перед приїздом Ніксона у Китай, 1972 рік) начебто домовилися про передачу Китаю Тайваня. Я ж доводив, що принаймні у двадцятому столітті Тайвань китайським не стане.

Дипломатичні представники ворожої країни завжди знаходяться під особливо жорстким контролем місцевої контррозвідки. Якщо будь-якого дипломата контррозвідка розглядає як потенційного розвідника, то що тоді казати про помічника військового аташе? Нагляд за цією категорією особливо пильний. Я не пригадую випадку, щоб при виході за ворота посольства я не мав би за собою “хвоста”. Хіба що, коли я повідомляв по телефону про свій терміновий візит до якого-небудь іноземця. У ті роки легкових машин у Пекіні майже не було. А тому спостерігати роботу машини з бригадою контррозвідки, яка невідривно рухається за тобою на відстані 100-150 метрів, було навіть цікаво. Важче виявити піших контррозвідників серед моря китайців, для яких поява “довгоногого” (“да-біцза” - саме так вони називають будь-якого європейця) завжди виглядала як циркова вистава. Тому китайська контррозвідка робила все можливе, щоб утруднити користування підозрілих у “шпигунстві” дипломатів власною машиною. Довелося і мені пережити цю проблему. Незважаючи на те, що я мав міжнародні права водія, китайці ввели правило, що обміняти їх на китайські права можна лише після спеціального медичного огляду. І навіть, коли немає жодних обмежень, то за їхніми “правилами” до керма машини можна допускати лише тих, у кого тиск крові не перевищує 140 мм. І хоча у мене зроду не було більше 125 мм, китайські лікарі доводили, що у мене тиск 145 мм, виписували пігулки і пропонували прийти через місяць. Так повторювалося кілька разів. Доводилося користуватися водієм апарата (в апараті ВАР було два водія: Колосов і Гришаков), які відвозили мене на зустріч, а у посольство я повертався міським транспортом. Це завдавало зайвого клопоту і контррозвідці, бо за машиною теж треба пильнувати, і за мною однієї бригади не вистачало...

Китайську контррозвідку свого часу навчали в радянських спецшколах. Нічого особливо нового в її арсеналі не було. Хіба що більше стаціонарних постів у місті, які по телефону інформували про проїзд або знаходження поблизу “іноземного об’єкта”, та застосування велосипедів бригадами спостерігачів. Основне завдання контррозвідки - взяти під контроль місцевих громадян, які мали контакт з іноземцем. Як тільки контакт було зафіксовано, брига-

да переключалась на спостереження за місцевим жителем. Тому, щоб розсіяти бригаду, досить було 1-2 хвилини поговорити з “підходящим” для цього китайцем, а потім вже йти на виконання завдання.

Китайська контррозвідка, як і будь-яка інша, широко користувалася методом підстави. “Підстава” - це агент контррозвідки, який видає себе за доброзичливу до іноземної держави людину, що погоджується за матеріальну винагороду виконувати завдання її розвідки. Це робиться з метою викриття особового складу розвідувальної організації, методів її роботи і завдань, що стоять перед нею. Загалом, розвідка рідко користується послугами таких “доброзичливців” і тільки після їх ретельної перевірки (якщо для цього існують необхідні умови). Один з таких “доброзичливців” таємно переліз через паркан посольства і запропонував свої послуги. Резидент кілька днів вивчав його можливості і зрештою не тільки відмовився від послуг, але й запропонував залишити посольство у той самий спосіб, як і прийшов. (Китаєць, мабуть, розраховував, що його вивезуть у багажнику автомобіля).

Був такий “доброзичливець” і у мене. Якось в місті підійшов до мене молодик і попросив трохи грошей, “бо вже кілька днів не мав і крихти у роті”, обіцяючи повернути гроші за тиждень, коли приїде його друг, або “відробити” (?) їх. Я дав йому кілька юанів і побажав успіху, не сподіваючись на повторну зустріч. Через тиждень у вікно однієї з машин нашого посольства була вкинута коробка від сірників з тією самою сумою грошей, яку я дав незнайомцю, і запискою, в якій було прохання передати цей лист дипломату, що їздить на машині з номером... (називався номер “Волги”, якою переважно користувався я) і пропозицією ще раз зустрітися “у тому ж місці, у той же час і в такий самий день тижня”. Коробку помітили в машині лише через кілька днів після того. Лист, зрозуміло, потрапив до резидента, який викликав мене, розпитав про те, коли і за яких умов сталася зустріч, вилаяв за те, що я не доповів про цей випадок, і запропонував зустрітися з китайцем ще раз. Конспіративність призначення зустрічі і наполегливість “випадкового” знайомця свідчила за те, що скоріше за все ми маємо справу з контррозвідкою. Припинити наші стосунки ми завжди зможемо. Помічник військового аташе - майже офіційний розвідник, і з цього боку складу нашої організації ми не розкриваємо. До того ж, зможемо дещо з’ясувати про наміри і методи роботи китайських КРО (“контррозвідувальних органів”). Операція була підготована за всіма правилами, і я вийшов на зустріч. Китаєць, назовемо його “Сянь”, чекав на мене в обумовленому місці. Щоб виключити підслуховування і зйомку захованою камерою, я велів Сяню сісти в автобус, проїхати три зупинки і чекати в одному кварталі від зупинки у невеличкому сквері. Я вже був на місці, а Сяня все ще

не було. З'явився він тільки через півгодини, пославшись на перевірку відсутності “хвоста”. Це ще раз свідчило про вірність нашої підозри. Сянь подякував за допомогу, розповів про те, що у нього є надійні хлопці-студенти, як і він сам, які ставлять за мету повалення маоїстського режиму. Що він може організувати озброєну групу з людей, які симпатизують Радянському Союзу і готові виконувати диверсійні завдання, але для цього потрібні “великі гроші”. Це було несподівано, бо КРО, знаючи, що стратегічна розвідка подібною роботою не займається, такої дурниці пропонувати б не стала. Скидалося, що Сянь був звичайнісіньким шахраєм, який хоче заробити гроші на протистоянні двох великих держав. (Про існування в Китаї антимаоїстських угруповань у той час в газетах писалося багато). Послугами пройдисвітів і антидержавних залотників розвідка не користується. Розмову з ним можна було б закінчувати, але для певності висновків планом операції передбачалося поставити йому контрольне завдання: з'ясувати характер відомого нам військового об'єкта у передмісті Пекіна. Сянь раптом скис і сказав, що таке завдання виконати не зможе, а іншого в плані проведення зустрічі не було передбачено. На свій ризик, я запропонував інше: зробити карту підземних сховищ, які на той час влаштовувалися під вулицями Пекіна (Китай посилено готувався до “підземної війни з північним агресором”). Перевірити таку карту, хоча б в окремих деталях, було б не важко, але таке завдання не було затверджене планом. Сянь раптом погодився і навіть розповів, як він це робитиме. Домовилися, що готову схему він передасть через обумовлене сховище у місячний термін. На виконання роботи я передав йому двісті юанів. Звіт про цю і попередню зустрічі було відправлено у Центр з запитом дозволу на проведення операції по отриманню схеми. Строк збігав, а з Центра “ні слуху ні духу”. Напередодні операції надіслав ще одну телеграму. І знову мовчок. Такого у моїй практиці ще не було. Приймати матеріал без дозволу Центра заступник резидента заборонив (резидент в цей час був у відпустці), але було вирішено оглянути місце, не виходячи з автомашини. Сянь знаходився поблизу від місця, де мав бути матеріал. Помітивши мене в автомашині, кивнув головою у бік обумовленого місця... Більше зустрічі з ним не було. Потім я запитував у Центрі, чому не було дозволу на проведення операції? На мене подивилися з подивом і у свою чергу запитали, а чому я не провів операцію на власну відповідальність?

Добре відомо, що обстановка у столиці значно відрізняється від периферії. Щоб мати більш об'єктивну інформацію про стан справ у державі, необхідно хоч іноді відвідувати інші місця. Мені ще щастило: як помічник військового аташе, я двічі на рік (на День Збройних Сил і річницю Жовтня) їздив покладати квіти на могили наших бійців і добровольців, що загинули у Китаї. Такі могили були в Ухані, Гуанчжоу і Даляні (колишній Дальній). Крім того, мені

вдалося побувати у Наньцзіні, Ханьчжоу, Шанхаї (зупинявся у тому самому готелі «Хепін», де перед війною жив Зорге; цього прізвища китайці, звичайно, ніколи не чули). Кілька разів бував своєю автомашиною в Тяньцзіні... З кожної поїздки привозиш велику купу місцевої преси і вражень, обробки яких вистачає на написання однієї-двох інформаційних довідок. Ще й зараз тривожать серце і душу фотокартки і слайди, привезені з цих китайських “екскурсій”.

У 1970 році літав у Ханой. Начебто на святкування двадцятої річниці Варшавського договору. Наша військова допомога В’єтнаму, через блокаду американцями Тонкінської затоки, йшла через Китай. Але почавши зближення з США, Китай все більше обмежував наші поставки, посилаючись на перевантаження залізничної колії. Крім того, складалося враження, що частина нашої техніки потрапляє до китайців, хоча В’єтнам заперечував таку можливість, посилаючись на те, що вагони приходять опломбованими російськими пломбами. Треба було перевірити.

У Ханой я пред’явив документи начебто на щойно відправлений вантаж, попросивши дозволу бути присутнім при розвантаженні вагонів у Ханой. Спочатку в’єтнамці погодилися, але потім, пославшись на пошкодження моста через Чорну річку, виявилось, що зробити це неможливо, але мене запевнили, що “вантаж прийшов повністю і у відповідності з документами”. Насправді ж, цей вантаж ще навіть не перетнув російсько-китайського кордону...

Про В’єтнам теж можна було б розповідати довго... Коли температура піднімається вище +36 С, не хочеться дихати, бо наче парую опалюєш легені. Вікна у посольстві цілодобово закриті фіранками, а електричне освітлення ввімкнене. З кондиціонерів струмочком цвіркотить вода. Під дахом крутяться пропелери вентиляторів. У спальних кімнатах теж, хоча це майже не дає прохолоди. Від комах вночі доводиться захищатися пологом, але від нього дихати ще важче. У шафах постійно горить електрична лампочка, бо інакше одяг може запліснявіти. Усю ніч за вікном шерехтить падаючий пальмовий лист, який діти збирають ранком на паливо. В’єтнамські дівчата значно гарніші за китайок і чимось нагадують українок: повногруді, круглолиці, кароокі, з довгим хвилястим смуглявим волоссям до пояса. Звичайна сімейна картина: попереду на рамі чи на додатковому стільці велосипеда дитина, позаду на багажнику - худенький маленький чоловік, а педалі крутить струнка міцна жінка...

Відвідав машиною Хайфон. Дорогі вузьенькі, тільки де-не-де можна роз’їхатися стрічному транспорту. Обабіч - величезні кладовища понівечених вантажівок радянського, чеського, німецького, угорського виробництва, або

заводське устаткування у розбитих ящиках, яке ніколи не було і вже мабуть не буде змонтоване. Навіщо така допомога? У Ханю на своє величезне здивування зустрів Володимира Голофаста, зі Львова, з яким разом вчився ще у Ленінградській академії. Він теж помічник військового аташе. Виходить, що доля у нас склалася майже однаково...

Розвідник тільки тоді чогось вартий, коли у нього є надійні джерела інформації. Загалом, розвідку головного противника легше вести з території третьої країни, де протидія контррозвідки слабша - адже іноземна розвідка не загрожує національній безпеці такої країни. Але з кожної резидентури насамперед вимагають інформацію саме про країну перебування. У Китаї майже неможливо собі уявити місцевого агента, завербованого безпосередньо у цій країні. Завербувати іноземця - можливо. Мені вдалося залучити до співробітництва секретаря канцелярії військового аташе Бірми сержанта Джеса. Під час поїздки до однієї з військових частин НВАК, організованої управлінням зовнішніх зносин МО Китаю, я познайомився з ним. Кілька разів він приходив у наше посольство разом зі своїм військовим аташе. Поки військові аташе обмінювалися думками у кабінеті, я гуляв з ним у парку і міг досить відверто розмовляти. Зрештою, раз на місяць він за гроші став передавати мені зайву копію звітів військового аташе своєму керівництву про розвиток ситуації в Китаї і можливого впливу цих подій на китайсько-бірманські відносини. Зрозуміло, що документ друкувався бірманською мовою. Як виявилось згодом, в ГРУ не було перекладача з цієї екзотичної мови. Через два-три місяці з Москви попросили супроводжувати документи перекладом на англійську. Така вимога суттєво ускладнювала роботу. Справа у тому, що секретар міг залишати посольство, де він жив, тільки з дозволу посла або військового аташе. Тому мені доводилося приїздити до нього пізно увечері, коли у посольстві вже нікого не було. Він перекладав мені текст документа англійською, а я все записував. Потім дома перекладав з англійської на російську і докладав переклад до офіційного документа. Звичайно, основний зміст звітів зводився до переказу слухів, що циркулювали у дипломатичному корпусі, і інформації з офіційних китайських джерел. Для нас це не становило особливого інтересу, але було відомо, що після повернення у Рангун секретар займе досить солідну посаду у бірманському МО. На представлені мною документи щодо зарахування секретаря агентом ГРУ довго не було відповіді з Москви. Повернувшись після відпустки, резидент умовив мене не наполягати на вербуванні, посилаючись на те, що "агентів ГРУ в Рангуні досить" і що не варто марно витрачати гроші... Так, на догоду резиденту, я залишився без відповідної нагороди. Через рік після мого повернення з Китаю керівництво ГРУ попросило мене дати більш повні дані на Джеса і його фотографію. Звичайно,

я виконав прохання, хоча і розумів, що фактично це було “загрібання жару чужими руками”. Багато років по тому, після зради генерала Полякова, про що мова піде далі, мені стала зрозумілою політика керівництва ГРУ.

В ГРУ Бірма вважалась Клондайком Східної Азії. У відрядження до цієї країни посилали тільки особливо довірених керівництву осіб. У Рангуні на ту пору працював ставленик Полякова і генерал-лейтенанта Ізотова (Начальник управління кадрів ГРУ - Заступник начальника ГРУ, у минулому - відповідальний працівник ЦК КПРС) Едуард Хавінов, який постачав дешеве за міжнародними цінами бірманське золото і коштовні “сувеніри” керівництву ГРУ і ЦК. Йому не потрібні були нові агенти, які вимагали б зайвої витрати сил і часу і могли б давати протиречиву інформацію, яку доводилося б перевіряти, пояснювати... І тим більше не потрібні були нові офіцери ГРУ, які могли б звернути увагу на протиправну діяльність резидента... Як підбиралися кадри для виконання таких функцій, мені стало зрозумілим після того, як резидент доручив мені, як секретарю об'єднаної партійної організації резидентури, написати чернетку “політичного листа” на ім'я Ізотова, у якому необхідно було висвітлити ідейно-політичний стан організації і кожного комуніста зокрема по перебігу поточного кварталу. Я вперше чув про існування такого документа, а тому попросив дати мені проглянути попередній лист. Нічого більш ганебного у своєму житті мені читати не доводилося. З листа випливало, що незадовільний стан роботи в резидентурі обумовлений тим, що ніхто самовіддано працювати не хоче, що майже у кожній родині існують серйозні проблеми, які заважають роботі, що більшу частину свого часу офіцери витрачають на власні матеріальні інтереси, що їх звіти про роботу здебільшого - “липа”, що резиденту немає на кого спертися і т.п... Для підтвердження таких висновків приводилися факти і повідомлення “джерел” про кожного офіцера. Щось подібне, зовсім несправедливе, писалося і про мене. Стало зрозумілим, що значну частину “інформації” було отримано від резидентури КДБ (між собою ми називали їх “сусідами”) і від своїх офіцерів, які доносили резиденту про почуте... Якщо щось подібне пишеться у всіх резидентурах, то як взагалі може працювати розвідка? Але ж на такому фоні дуже просто зробити собі кар'єру! І це за умови, що нас вчили бути кришталевими принциповими! Як резидент додумався дати мені прочитати, а тим більше - написати, подібного листа? Чи це була перевірка на зговірливість? Якщо так, то я її не витримав. Я виклав лише позитивні факти, пославшись на те, що інше мені не відомо. Більше подібних доручень резидент мені не давав...

Виявився я причетним і до ускладнення «міжнародних відносин». Сталося це, коли мені довелося залишитися за військового аташе, який був у відпуст-

ці. Приїхав якось до мене з візитом сирійський військовий аташе, обмінялись думками, і раптом він почав швидко збиратися.

- Якісь проблеми?

- Та мені ще сьогодні треба, за дорученням дуайена (на той час ним був військовий аташе Болгарії), замовити ресторан для проводів албанського аташе, і розіслати всім запрошення. Добре, що хоч тебе це не торкається...

- А хто влаштовує прийом?

- Військова асоціація.

- А хіба радянський аташат не є членом асоціації?

- Так у вас же немає дипломатичних відносин з Албанією...

- Це так, але дуайен не може ігнорувати члена асоціації. Це вже моя справа: піти на прийом чи ні.

Розгублено дивиться на мене.

- Я повинен порадитись з дуайеном...

- Звичайно, але не забудь передати йому мою думку з цього приводу.

Через пару годин знову приїздить.

- Дуаєн вважає, що ти правий, але албанець каже, що не прийде на обід, якщо на ньому буде присутній радянський аташе. А вже запросили й представників міністерства оборони Китаю... Може ти все-таки не прийдеш?

- Тепер обов'язково прийду.

Прийом, на якому неодмінно були б недружні на адресу Радянського Союзу висловлювання, не відбувся. Китайці і албанці змушені були обмежитися лише двосторонніми заходами. Після цього випадку до мене у дипкорпусі стали ставитися цілком серйозно.

Не обійшлося без проблем в моїх стосунках і з китайською владою. Якось під час мого чергування, у Посольство на велосипеді зробив спробу проїхати китайський громадянин. Вартовий збив його з велосипеда, але він вже був на території посольства, кликав на допомогу і пручався з вартовими, які намагалися витягти його за ворота. Я поспішив йому на допомогу. Зав'язалась справжня сутичка. По сигналу вартових прибігла ціла команда і мене разом з невдахою-китайцем витягли за ворота. Китайця швидко скрутили, впхнули в автомашину і відвезли "у невідомому напрямку". Мене у посольство не впускали до появи представників МЗС. Поруч стояв якийсь військовий і розмазував по обличчю кров, яку начебто я пустив йому, вдаривши по носі. Його і мене фотографували "кореспонденти". З'ясувавши обставини випадку, мене відпустили, але попередили, що "пролиту китайську кров у Китаї не прийнято прощати". Завершилося все обміном нотами. Персоною "нон-грата" мене не оголошували.

Було й таке. Я і помічник військового аташе Чехословаччини Владислав Вечорек, разом з дружинами, вечеряли у ресторані. Додому поверталися у моїй машині. За звичкою, я вибрав ще не відому мені дорогу. Вона виявилася переритою, у зв'язку з будівництвом Пекінського метро, яке споруджувалося відкритим способом. Після дощу дорога була слизькою. Машина з'їхала вниз, а при підйомі - забуксувала. Вирішили повернутися заднім ходом. Але дорогу нам вже перекрили китайці, які звинуватили нас у тому, що ми проникли на "закритий об'єкт". Прошу дати мені змогу подзвонити у Посольство і повідомити про затримання. Не дозволяють і кажуть, що зараз відбудеться мітинг, на якому ми повинні вислухати все, що вони про нас думають. Натовп швидко збільшувався, чекаючи на команду. Кажу, що одна з жінок вагітна і це може їй зашкодити, прошу викликати поліцію або представника МЗС. Минула година. Вже зовсім смерклося. Нарешті з'явився поліцейський, який сказав, що я проїхав на знак забороненого проїзду. Прошу показати цей знак. І неозброєним оком видно, що знак щойно встановлено. Після дощу, а він - сухий. Як не соромно брехати. Тоді мені заявили, що був вартовий, який подавав знаки зупинитися. Я його не бачив (бо його й не було!), але що це за вартовий, який не може захистити "закритий об'єкт"? Знову вимагаю можливості повідомити посольство. Нарешті дозволили, а після дзвінка невдовзі і відпустили.

Щось подібне сталося, коли в колоні вантажівок я проїхав на територію будівництва нового приміщення міністерства оборони КНР. Кажуть: проїхав на заборонений знак. Але ж я їхав у колоні автомашин!

- Там був напис: "Іноземцям проїзд заборонений".
- "Китайською мовою? А якщо я її не знаю?"
- "Але ж ви її знаєте!"
- "Напис старий, забруднений, половини ієрогліфів не розібрати. До того ж, такого знаку немає навіть у ваших правилах дорожнього руху!"
- "Ви занадто зарозумілий і не шануєте наші порядки. Ми будемо вас виховувати!"

І так багато разів. Звичайно, якби я їхав на спеціальне завдання, то не робив би таких дурниць. Але чи може розвідник жити тільки по заздалегідь продуманому плану?

Довелося мені підтримувати зв'язок і з нелегалом. Це був молодий китаєць, який з багатьма тисячами інших, втікаючи від "культурної революції", таємно перейшов через кордон у Радянський Союз. Такі особи, щоб отримати "вид на проживання", майже завжди попадають у поле зору оперативної (прикордонної) розвідки. Після відповідної роботи, він дав згоду на кілька місяців повернутися у Китай і виконати завдання розвідки.

За суворими вимогами конспіративності, агент може бути на зв'язку тільки у одного розвідника - його керівника. У нашого резидента існувала своя, не передбачувана ніякими правилами, логіка. Чи то через недовіру до безпосереднього виконавця, чи то з метою побачити у роботі кожного з своїх підлеглих, він "пропустив" через цього агента майже всю резидентуру. Зрештою, хтось із розвідників, а може і сам нелегал, потрапили у поле зору китайських КРО. Через деякий час характер донесень агента суттєво змінився, що вказувало на його роботу під наглядом КРО. Перебуваючи у Москві, я доповідав Начальнику Далекосхідного управління ГРУ генерал-лейтенанту К.Є.Сеськіну, що справа йде до провалу, і що найближчим часом цілком ймовірно затримання агента і розвідника під час чергової зустрічі. Інформація, яку ми зараз отримуємо від агента, не має суттєвої вартості, його можливості обмежені, а тому за краще і для нас і для нього на зв'язок більше не виходити...

- А це вже не ваша справа. Ми зараз зацікавлені навіть у провалі. В ЦК КПРС вважають, що ГРУ марно витрачає гроші і в Китаї працювати боїться. То ж нехай бачать, що це не так!

Сказано досить таки відверто. Так мені відкрилася ще одна таємниця того, як "бережуть мундир" у верхніх ешелонах влади. Саме після цієї розмови мені було доручено передати агенту радіостанцію і велику суму грошей.

У темну літню ніч на кільцевій дорозі на північ від Пекіна мене, одягнутого як природного китайця, "викинули" з машини, у якій був відключений стоп-сигнал, щоб на відстані не можна було зафіксувати її зупинку. Призвичаївшись до темряви, відшукав місце, де треба було закопати передачу. Обстановка навколо була спокійною. Повернувся до дороги і став чекати іншу машину, на якій повинні були привезти помічника з пакунком. Ситуація повторилася. Переконавшись у повній відсутності людей, ми зняли ножами дернину і поклали її на простирadlo. Тими ж ножами швидко викопали необхідне заглиблення і засунули у нього передачу. І раптом на відстані 50 метрів зовсім з протилежного боку з'являється вантажівка, яка фарами світить прямо на нас. У темряві ночі нас видно як на екрані, щоправда - за ріденькими кущами. Але якщо хтось із прибулих відійде убік? Ми припали до землі, боячись ворухнутися, щоб нас не помітили. Розмовляють досить голосно. Щось завантажили у кузов і хвилин через 10 від'їхали. Знову довелося звикати до темряви. Потім засипали яму з пакунком землею, накрили дерниною, утрамбували. Зайву землю зібрали у простирadlo. Її виявилось багато: удвох ледве підняли. Пішли у бік кільцевої дороги. Землю потроху висипали у ручай. Машина, яка повинна була нас забрати додому, вже проїхала хвилин 15

тому. По запасному варіанту ми повинні були повертатися пішки, начебто “після нічної прогулянки у парку”.

Вартові китайці біля воріт посольства здивовано подивилися у наш бік. Доповіли резиденту про виконання операції, написали звіт і лише після цього пішли спати. Вже починало розвиднюватися...

За три місяці після цього, під час зустрічі з Лі Хунси (таким було справжнє ім'я агента) були затримані і оголошені “персонами нон-грата” Семенов, Марченко (справжнє прізвище Шарітун) разом з дружинами і Колосов (саме він допомагав мені заковувати радіостанцію). Їх протримали в поліції понад добу. (Власне кажучи, на зустріч виходив лише Семенов, а решта - прикривали операцію поїзdkою у ресторан). Так ми переконали ЦК КПРС у тому, що не боїмося працювати у Китаї.

У 1970 році на літні канікули до нас приїхала Наталка. У 1971 році, завдяки наполегливості Толстікова, у посольстві було відкрито середню школу, і ми знову зібралися сім'єю. У 1972 році на узбережжі Жовтого моря у містечку Бейдайхе для дітей посольства було організовано табір відпочинку. Алла працювала у ньому вихователем. Так що діти були під наглядом.

У 1973 році Наталка закінчила середню школу, і треба було думати про інститут. Я вже був у відрядженні четвертий рік і міг розраховувати на повернення в Москву. Але резидент сказав, що доведеться ще почекати.

- Тоді прошу дозволу відправити дружину з дочкою.

- У нас це не прийнято. Дружина повинна нести тягар військової служби разом з офіцером...

Я не став сперечатися, а просто взяв квитки і відправив Аллу і Наталку у Київ. Здається, я вперше відкрито ігнорував наказ командира. Але йшлося тільки про долю моєї родини, відповідальність за яку з мене ніхто не міг зняти. Та й дурість резидента була надто очевидною.

Наталка успішно склала вступні іспити на факультет кібернетики в Київський Державний університет ім. Шевченка і залишилася у моїх батьків.

Дружина у вересні 1973 року повернулася в Пекін, де я залишався з Тарасом.

У лютому 1974 приїхала моя заміна - капітан третього рангу Касаткін. Цей свіженький випускник Академії відверто вихвалявся, що він прийшов у розвідку заради того, щоб стати адміралом.

(І таки став згодом, завдяки одруженню на дочці генерала. Як у тому анекдоті: “Діду, а я теж зможу стати маршалом? Ні, мій дорогий. У маршала є свій онук!”).

31 серпня 1973 року, (випадково збережений лист з Пекіна). “Перш за все вітаю Матріарха нашої родини з славетним ювілеєм, що наближається. Бажаю міцного здоров’я і ще стільки ж років життя! Якось Алла мені писала, що не дивлячись на свій вік, бабуся залишається найбільш сучасною людиною у нашій родині, як за способом мислення, так і за характером і вчинками. Вважав би себе щасливим, якби ці якості передалися і мені у спадщину. Алла також писала, що бабуся мріє побачити і Наталку і Тараса студентами. У тому, що Наталка стала студенткою, я вбачаю перш за все бабусину заслугу і щиро їй вдячний за це. Сподіваюся, що вона побачить їх обох з дипломами про закінчення вузів і з власними дітьми. Гадаю, що наша зустріч відбудеться незабаром, принаймні на початку наступного року. Звичайно, після пережитих хвилювань тато і мама заслуговують на добрий відпочинок. Враховуючи, що Наталка залишається у Києві з бабусею, Ви цілком спокійно могли б скористатися такою нагодою і поїхати разом у Карпати або на південь. Можна було б відвідати Львів, де Ви прожили стільки років, зустрітися з давніми друзями, родичами. Наталка і бабуся завжди знайдуть спільну мову. А батьку після операції обов’язково необхідно підлікуватися. Те, що він зараз не працює, навіть на краще. Якщо для цього потрібна фінансова допомога, напишіть, проблеми не буде. Мені дуже кортить дізнатися про всі подобиці вступної епопеї. За цей час і у мене додалося сивини. І не дивно: останній екзамен відбувся 16 серпня, а результат став відомим лише 28-го. А тут ще всі щодня запитують. Якщо Наталці вдалося поступити на той факультет, на який хотіла, то я їй навіть заздрю, адже це перспективна справа, а головне - відповідає її характеру. Хотілося б більше знати про університет, про факультет, про умови і термін навчання. Гроші на утримання Наталки надсилатиму регулярно. Сподіваюся, що Алла незабаром повернеться у Пекін, адже віза у неї до 19 вересня. Я просто щасливий, що все так добре влаштувалося. У нас з Тарасом теж все нормально. Завтра йому вже до школи йти. За цей рік він значно перемінився і змужнів. Ще раз велика подяка за Наталку!”

Останнім часом з’явилося багато спогадів колишніх розвідників і контррозвідників. Нічого дивного: професія хоч і важка, але романтична. Не кожний здатний її витримати. Багато моїх товаришів спилися, потрапили у психіатричні лікарні або взагалі передчасно пішли з життя. Хотів би зауважити тільки одне. Автори, переважно керівники служби, намагаються переконати читача у тому, що висот свого положення вони досягли абсолютно чесно і виключно завдяки своїм здібностям. Звичайно, без здібностей у розвідці немає що робити. Але крім здібностей необхідно мати ще родинні чи кланові зв’язки, або поступатися суттєвими моральними принципами. Це - моє тверде переконання.

9 листопада 1973 року. Дорогі батьки, здрастуйте! От і проминули жовтневі свята. За п'ять днів виповнюється четверта річниця нашого перебування у Китаї. За останніми повідомленнями, заміну собі я очікую у січні. Так що і п'ятий новий рік зустрічатимемо у Пекіні. Хочу ще раз торкнутися питання, яке Ви порушите у своєму останньому листі. Про це я багато роздумував перед тим як відправити Наталку у Київ... Щоб там не було, але головне питання розв'язане – Наталка стала студенткою. На мій погляд, намагатися розташувати її надто близько до себе – марна справа. У неї ще надто малий життєвий досвід. Гадаю, що Вам буде важко знайти з нею спільну мову і взаєморозуміння: надто різна система виховання. Ваші добрі наміри можуть привести до зворотних наслідків. А далі - дорікання з Вашого боку ("за що така невдячність?") і підкреслена демонстрація незалежності з її боку. На мій погляд, було б найкраще, якби Ви ставилися до неї як до доброї знайомої і не більше того, тобто як до сторонньої людини, яка змушена тимчасово жити у Вас, принаймні до нашого повернення... На власному досвіді я мав змогу переконатися, що між старшим і молодшим поколіннями лежить громіздка перепона – вантаж життєвого досвіду. І здолати його можна лише набувши цього самого життєвого досвіду. Але ж досвід молодшого покоління буде суттєво різнитися з нашим. Молоде покоління має повне право жити за своїми принципами. Інакше був би неможливим сучасний прогрес. Змінюються і моральні норми, хоча зберігається і їхня спадковість: риси прекрасного за часів Пушкіна так само вартісні і для нас сьогоденних. Стосовно менш значущих рис поведінки, а саме повсякденних відносин, які набуваються з роками – це повага до людини будь-якого віку, повага до її, відмінної від нашої думки, терпимість до певних людських недоліків... На жаль, юність часто буває жорсткішою, ніж того хотілося б. Але ж старість мудріша. І зараз я апелюю до Вашої мудрості. Адже ми вже знайшли сенс буття, а молоде покоління ще тільки його шукає, хоча ми й намагалися втлумачити його нашим дітям ще з пелюшок. Я готовий тисячу разів просити у Вас прощення за минулі неприємності, бо багато що зрозумів і сам.

Тарас закінчив першу чверть з двома четвірками: з російської і креслення - цілком об'єктивно. Все страждає з приводу того, що не має що робити. Теж мені – проблема. Він вже став вищим за мене і значно змінився на краще. Але багато проблем ще залишається..."

Своїх "знайомих" я "передав" іншому новому помічнику - капітану Захарову. І у березні 1974 року, разом з родиною, виїхав поїздом через Маньчжурію у Москву. Моє понад чотирирічне перебування у Китаї на цьому завершилося. Яке основне враження, що стало надбанням за роки праці у Китаї? Коли я ще вчився в академії, старші товариші казали, що ця країна

винятково складна для нашої роботи, що китайці мислять зовсім інакше, ніж ми - європейці, що їм не можна довіряти і таке інше... Я полюбив цю країну за надзвичайну працьовитість і талановитість населення, за їх шану до власної історичної спадщини і культури... Дивувало тільки одне: як китайським лідерам вдається керувати країною з понад мільярдним населенням? На моє запитання: “яким чином за порівняно короткий строк вдалося повернути весь народ від палкої дружби з Москвою і відкритої ворожнечі до США на абсолютно протилежний курс?”, один знайомий китаєць відповів мені так: «За тисячі років досить важкого існування ми переконалися у тому, що вижити можна тільки ідучи разом. Не варто замислюватись над тим, у якому напрямку нас ведуть. Головне - не відхилятися від основної течії”.

МОСКВА

Після повернення у Москву, на час пошуків місця роботи, мене відправили у відпустку. Алла була заклопотана дітьми, а тому відпочивати разом зі мною не могла. Щоб бути недалеко від дому, я взяв путівку у військовий санаторій в Звенигороді, під Москвою. Та й після Китаю було що поправити у своєму здоров’ї...

На цей раз Москва вже не була для нас тимчасовим місцем проживання. Влаштуватися потрібно було постійно і надовго. За плечима вже понад двадцять років служби у збройних силах. Звання підполковника я отримав ще три роки тому - через рік після прибуття у Китай. Тепер бажаною була б полковнича посада. За рік до закінчення відрядження, враховуючи свій вік, право посади помічника військового аташе і в цілому позитивні наслідки роботи у Китаї, я написав рапорт на навчання у Академії Генерального штабу. Наскільки мені було відомо, резолюція керівництва була позитивною. Але виклику у 1973 році не надійшло. Можливо, буде у 1974 році... Тому я не надавав принципового значення призначенню на посаду офіцера відділу в Управління зовнішніх зносин Міністерства оборони (посада підполковника). Для офіцерів військових аташатів таке призначення - явище цілком нормальне.

Управління зовнішніх зносин Міністерства оборони тоді знаходилося на вулиці Гоголя поруч зі станцією метро Кропоткінська в будинку коханки Рябушинського. В 1975 році на зароблені під час відрядження до Китаю “сині сертифікати” ми придбали автомашину “Жигулі” першої моделі і почали систематично вивчати околиці Москви. Побували в Окулово, де Пушкін зустрічався з Жуковським, в Захарьєво, де пройшли дитячі роки Пушкіна, в

Мелехово, де жив і працював Чехов, в Клину у Чайковського, у Тютчева в Шахматово, у Васнецова в Полєново, проїхали майже все Золоте кільце Росії (Суздаль, Ростов Великий, Звенигород, Архангельське...) В Дуніно зустрічалися з дружиною Пришвіна... Любили ми відпочивати і на академічній спортивній базі на Істринському водосховищі. Якось я там навіть полював взимку вночі на лисиць. На загдку залишилися тільки плями крові на снігу і докори старого есера про мою незграбність.

Начальником Управління був генерал Сидоров (незабаром - генерал-ад'ютант Міністра Гречка). Я вже був знайомий з ним: ще перед від'їздом в Китай і під час приїздів у відпустку, я відвідував УЗЗ і розповідав про умови праці в Пекіні: це входило в обов'язки офіцерів аташату. В УЗЗ було два відділи: 1-й - країн Європи і Америки і 2-й - країн Азії і Африки. Зрозуміло, що я потрапив у другий відділ. Робота полягала у плануванні, розробці і узгодженні програм візитів наших військових делегацій за кордон, прийомі, розміщенні і забезпеченні виконання програм візитів високих іноземних делегацій в Радянський Союз. Кожний візит супроводжувався двома прийомами-обідами (по одному з кожної сторони). На УЗЗ покладалось завдання забезпечення протоколу на таких прийомах. Враховуючи амбіціозність нашого генералітету - завдання не з простих.

Робота в Управлінні Зовнішніх Зносин почалась з сумної події: 18 червня 1974 року помер экс-міністр оборони Георгій Костянтинівич Жуков.

Після війни 1941-1945 років про Жукова говорили з захопленням, порівнюючи його з Суворовим. Самоука з калужької селянської родини. В армії з 1915 року. Драгунський унтер-офіцер, 2 Георгіївських хрести, зароблені на Південно-Західному фронті. Контузія, часткова втрата слуху. В Червоній Армії з 1918 року. Учасник Громадянської війни на різних напрямках бойових дій. У 1922 році нагороджений орденом Червоного Прапора. Служив командиром кавалерійського полку і бригади в Самарській кавалерійській дивізії, якою командував Рокосовський... І хоч він вже понад двадцять років перебував поза владними структурами, легенди про нього ще не вщухли. Мені разом з іншими офіцерами управління було доручено забезпечити цей захід, враховуючи, що на похорони прибуло багато іноземних гостей, тих хто воював або служив під його командуванням. Представникам радянського Уряду і військового командування відвідувати цей захід не рекомендувалось.

У чому ж полягала вина цієї людини? Час змінює ставлення і до подій і до людей. Зараз Жукову пригадують і придушення селянського повстання на Тамбовщині. І те, що в період репресій 1937-1938 рр. відбулось зібрання партійної організації 6-го кавалерійського корпусу, на якому розглядалась заява

деяких політпрацівників і командирів “про ворожі методи комкора Жукова у вихованні кадрів”. Проте партактив тоді прийняв рішення: “Обмежитись обговоренням питання і взяти до уваги пояснення товариша Жукова Г.К.”

У серпні 1939 року за розгром японських військ на річці Халхін-Гол (втративши 23 тисячі своїх бійців!) командуючий 1-ю армійською групою радянських військ в Монголії Г.К. Жуков вперше отримав звання Героя Радянського Союзу. 3 червня 1940 року, командуючий військами Київського Особливого військового округу, генерал армії Жуков в ранзі командуючого фронтом провів операцію по зайняттю Бессарабії. Начальник Генерального штабу і заступник наркома оборони СРСР Жуков відіграв ключову роль у розробці плану випереджувального удару по Німеччині: “Міркування до плану стратегічного розгортання сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками”. План датований не пізніше 15 травня 1941 року. В період 1930-1940-х рр. найголовніші затверджені документи державного рівня в СРСР не підписувались, а тому цілком можливо, що план все-таки був прийнятий. Ніяких інших радянських планів ведення війни з Німеччиною за підписом Сталіна не оприлюднювалось. Після несподіваного нападу Німеччини, знаючи реальний стан військ Жуков радив Сталіну відвести війська з району Києва за Дніпро з метою скорочення лінії фронту і вивільнення значних сил в оперативні резерви. Сталін без розуміння поставився до цієї ідеї. Жуков був позбавлений посади начальника Генерального штабу. А “Київський котел” (оточення радянських військ під Києвом) у вересні 1941 року став найбільшим оточенням у світовій історії війн.

Після зняття з посади Жукова направили командувати Резервним фронтом, де він спочатку продовжив початі ще в липні 1941 р. (у рамках битви під Смоленськом) радянськими військами малоуспішні контрудари, а потім провів силами 24-ї армії Єльнїнську наступальну операцію. Ця операція була першою в ході війни, в якій радянський наступ не завершився поразкою, і в якій противник був відкинутий на значну відстань. Проте втрати радянських військ склали 31%.

З виникненням загрози захоплення німцями Ленінграда, Жукова призначають командуючим Ленінградським фронтом. Наступ німецької групи армій “Північ” на Ленінград провалився, і 21 вересня Гітлер видав наказ про початок облоги міста.

Потім Жукова відкликали на центральний напрямок фронту, де радянські війська під командуванням Конєва опинились у важкому стані. Тут Жуков знову очолив Резервний фронт, а з 10 жовтня і Західний фронт. Проте основне угруповання радянських військ, незважаючи на чисельну перевагу над ворогом, наприкінці вересня – першій половині жовтня було оточене і знищене німецькими військами.

Розгром радянськими військами німецького наступу групи армій “Центр” під Москвою (5 грудня 1941 – 7 січня 1942) під керівництвом Жукова був найбільш успішною радянською контрнаступальною операцією 1941 року. У 1942 році Жуков провів дві малоуспішні наступальні операції під Москвою: Ржевсько-Вяземську (08.01.-20.04), під час якої втрати радянських військ становили 73,3% та Ржевсько-Сичевську (30.07-23.08), з втратами 56,1%. Крім того, Жуков, як представник Ставки ВГК координував удари армій Сталінградського фронту в межіріччі Дону і Волги у першій половині вересня 1942 року, які теж не досягли своєї мети. Жуков вірно передбачив дії німецьких військ під Сталінградом. І хоча його план не був прийнятий, проте його рекомендації допомогли відвернути вихід німецьких військ з оточення. Жукову першому під час війни було присвоєне звання Маршала Радянського Союзу (18 січня 1943 року).

З ім'ям Жукова пов'язують успіх операції з прориву блокади Ленінграда на початку 1943 року, а також ідея виснаження сил противника в ході оборонного початку битви на Курській дузі влітку 1943 року з наступним переходом у наступ, в ході якого були розбиті війська фельдмаршалів Клюге і Манштейна.

(Характери Жукова і Сталіна у безжалісному ставленні до залежних від них людей дуже подібні. Обоє вирішували свої завдання переважно кількістю задіяних сил, що начебто свідчило про складність виконуваної задачі. Якщо багато виконавців гинуло, то це не турбувало керівників. Свідки реальних подій були непотрібні! Жуков зазнавав поразок не менше ніж перемог. І поразки здебільшого не мали об'єктивної причини. А перемоги здобувались величезними втратами людського складу).

В серпні 1943 Жукова відкликають до Москви для участі в розробці наступальних операцій радянських військ на заключному етапі війни. Він координував дії Воронежського і Степового фронтів при форсуванні Дніпра, що створило необхідні умови для проведення Київської операції. Проте створення Букринського плацдарму виявилось помилковим і призвело до великих втрат. Основний удар пізніше проводився з Лютезького плацдарму. Як і планувалось, Київ був звільнений 6 листопада.

В ході невдалого проведення у січні-лютому 1944 року Корсунь-Шевченківської операції стосунки між Жуковим і Конєвим знову загострились. Сталін призначає Жукова командуючим 1-м Українським фронтом, війська якого провели в квітні місяці успішну Проскурово-Ченівецьку наступальну операцію і вийшли до Карпат. За цю операцію Жуков був удостоєний вищої військової нагороди – ордена “Перемоги” за № 1.

Влітку 1944 року Жуков координував дії 1-го і 2-го Білоруських фронтів, які провели успішну операцію “Багратіон”. В липні 1944-го Г.К. Жуков також координував дії 1-го Українського фронту, який вів бойові дії на Львівському, Рава-Руському і частиною сил на Станіславському напрямках. На початку 1945 року 1-й Білоруський фронт під керівництвом Жукова і 1-й Український фронт під керівництвом Конєва провели Висло-Одеську операцію, в ході якої була звільнена Варшава (17 січня). Представники Армії Польської, які були присутні на поминках Жукова, пригадували, як стоячи під стінами Варшави, зі слізьми на очах і кусаючи губи вони бачили руйнацію міста німцями і рвалися у бій, але Жуков не дозволив їм це зробити через політичні розбіжності з керівництвом польського повстання і армією Андерсена. Говорили також, що їм чудом вдавалось уникати розстрілу, до якого їх приговорював Жуков.

1-й Білоруський фронт закінчив війну участю в Берлінській операції.

8 травня 1945 р. у Карлсхорсті (Берлін) Жуков прийняв від гітлерівського фельдмаршала Вільгельма фон Кейтеля беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини, а 24 червня 1945 року маршал Жуков за дорученням Сталіна прийняв тріумфальний Парад Перемоги у Москві.

Після закінчення війни Жуков був призначений на посаду Головнокомандуючого Групою військ в Німеччині і знаходився у Берліні до березня 1946 року, а потім призначений Головнокомандуючим сухопутними військами. Майже відразу після цього призначення Жуков потрапив у немилість до Сталіна, був звинувачений у незаконному привласненні трофеїв і роздмухуванні власних заслуг у справі розгрому Гітлера. Сталін прийняв рішення змістити Жукова з посади Головнокомандуючого сухопутними військами і призначив його командуючим військами Одеського (1946-1948 рр.), а пізніше – Уральського (1948 – 1953 рр.) військових округів.

Після смерті Сталіна Жуков був призначений першим заступником міністра оборони СРСР. Під керівництвом Микити Хрущова Жуков брав участь в арешті Лаврентія Берії (26 червня 1953 р.). Через два роки Жуков керував каральною операцією по збройному придушенню антикомуністичного повстання угорського народу. За цей “незрівняний подвиг”, а також у зв’язку з 60-ми роковинами від дня народження 1 грудня 1956 року Жуков вчетверте був нагороджений медаллю “Золота Зірка”. З 1955 по 1957 рік Жуков був міністром оборони СРСР.

29 жовтня 1957 року Пленум ЦК КПРС, присвячений покращанню партійно-політичної роботи в РА і ВМФ постановив, що Жуков “порушував ленінські, партійні принципи керівництва Збройними Силами, проводив лінію на згортання роботи партійних організацій, політорганів і Військових рад, на ліквідацію керівництва і контролю над армією і Військово-морським Флотом з

боку партії, її ЦК і уряду...” Цією ж постановою Жуков був виведений із складу Президії ЦК і ЦК КПРС і звільнений з посади міністра оборони. В березні 1958 року Жуков був відправлений у відставку через розбіжності у поглядах з Першим секретарем ЦК КПРС Хрущовим. Після тривалої ізоляції з приходом до влади Л.І. Брежньєва у 1964 році владна немилість з Жукова була частково знята.

Безумовно, Жуков був видатним стратегом і полководцем радянської епохи. Проте говорити про його близькість з військовослужбовцями язик не повертається. Ті, хто воював, знає: якщо на тій чи іншій ділянці фронту з'являвся Жуков – чекай наступу і невиправданих жертв.

Одним з основних методів дисциплінарного впливу на бійців за Жукова був розстріл. За роки війни червоні командири розстріляли понад 300 тисяч бійців. Уже в мирний час, міністр оборони Жуков послав на вірну смерть понад сорокатисячне військо.

14 вересня 1954 року на Тоцькому полігоні під Оренбургом “видатний воєначальник” наказав випробувати дію атомної бомби на живих солдатах. Історик Ігор Буніч так описує цей страшний злочин: “З 40 тисяч військовослужбовців, кинутих на полігон, 30 тисяч швидко померли від опіків і радіації, 10 тисяч стали інвалідами...”. Додайте до цього пропозицію Жукова про виселення всіх українців, що перебували під окупацією, у східні райони Росії...

Порівняно недовга служба в Управлінні зовнішніх зносин Міністерства оборони відкривала широкі можливості для зустрічей і службових контактів з високопоставленими військовими і державними діячами, відомими вченими, письменниками, артистами театру і кіно, особливо з тими, хто виконував ролі військових. Радянський генералітет розглядав будь-якого офіцера у кращому випадку як свого ад'ютанта, немов призначеного для демонстрації своєї влади і значущості в суспільстві. Знайти правильну лінію поведінки у спілкуванні з ними далеко не просто... Нижче я зупинюсь лише на деяких особистостях, які залишили в моїй пам'яті певний відбиток.

Особливого клопоту завдавала група генерал-інспекторів, яку очолював маршал Москаленко. До цієї ж групи входив і маршал В.І.Чуйков (1900-1982, герой Сталінградської битви, двічі Герой Радянського Союзу). У своїх мемуарах В.І. Чуйков наголошує на необхідності дотримуватись поваги до підлеглих. Проте його ставлення до нижчих за рангом, свідком чого мені довелося бути, змушує поставити під сумнів щирість його слів. Чи то вже давався взнаки 76-річний вік, чи то нестриманий характер разом з зірковою хворобою, яка як епідемія вражає майже все військове керівництво. Особливо образливо

було те, що я шанував Василя Івановича як людину, що знала китайську дійсність.

Військову службу Чуйков почав в 17 років і відразу відзначився при придушенні заколоту лівих есерів. В 19-річному віці він командує ротою московських курсантів, які брали участь у боях з козаками генерала Краснова на Південному фронті. В 20 років В.І. Чуйков вже командує полком у складі армії Тухачевського, яка вела бойові дії проти колчаківців. У 1925 році, після закінчення командного факультету Військової академії імені М.В. Фрунзе, він поступає на китайське відділення Східного факультету цієї ж академії. Після випуску 2 роки працює в Китаї військовим радником. Після повернення з Китаю, отримав призначення на посаду начальника відділу штабу Особливої Далекосхідної армії, якою командував В.К. Блюхер. (Цікаво, що і Тухачевський і Блюхер які згодом були розстріляні як “вороги народу”, давали гарні характеристики Чуйкову. Проте на долі останнього це не позначилось). Як командуючий армією, Чуйков брав участь у радянсько-фінській війні 1939-1940 років. Напередодні початку війни з Німеччиною Чуйков знову опиняється у Китаї в якості військового аташе і головного військового радника при головнокомандуючому китайською армією Чан Кайши. У цей час йому доводилось погоджувати дії китайських комуністів і гомінданівців, намагаючись відвернути міжусобну війну між ними. Після нападу Японії на Перл-Харбор, США стали підтримувати Чан Кайши, і радянському військовому раднику знаходитись у Китаї вже не було сенсу. У лютому 1942 року Чуйков повернувся в СРСР і вже з липня брав участь у Сталінградській битві. Двічі Герой Радянського Союзу В.І. Чуйков після завершення війни був також головнокомандуючим ГРВН.

Невдовзі після мого приходу в УЗЗ, прийшло повідомлення, що в Китаї помер маршал Не Жун-жень, який у роки визвольної війни тісно співпрацював з Радянським Союзом. Враховуючи, з одного боку, напружені стосунки з КНР, а з іншого - прагнення до їх пом'якшення, Верховною Радою прийняте рішення, що очолювати урядову групу з висловлення співчуття китайському народу у посольстві Китаю повинен генерал Чуйков, який був знайомий з Не Жун-женем ще з років китайської революції.

Зрозуміло, що група скомплектована з досить високих осіб, для яких час має велике значення, і яких треба попередити про виїзд заздалегідь. У Міністерстві Чуйкова немає, вдома - теж. Дзвоню на дачу. Служниця відповідає, що Василь Іванович гуляє десь у лісі. Прошу передати маршалу рішення Верховної Ради і сповістити по телефону про час, на який можна зібрати групу. У яких словах моє прохання дійшло до Чуйкова - не знаю. Але через

кілька годин він подзвонив начальнику Управління:

- Коли твої дурні зрозуміють, що Чуйкову не може наказувати ніхто, навіть Верховна Рада? Мене можна тільки просити! Якщо не зробиш висновків, то я вживу власних заходів!..

Хто служив в армії розуміє, що виправдовуватися у таких випадках - зайве! Обійшлося без "висновків": керівництво УЗЗ знало про примхи Чуйкова, але чому про це не попередили мене заздалегідь?

(На той час начальником УЗЗ вже був генерал-майор Соколов, а його заступником - генерал Хоменко. В ГРУ Соколов був підлеглим у Хоменка. В армії такі випадки трапляються досить часто. І здібності персоналій до цього не мають ніякого відношення. Але можете уявити собі обстановку і стосунки в Управлінні у той час!).

Або ось інший приклад. Міністерство оборони має кілька приміщень для прийому іноземних делегацій, адреси яких добре відомі іноземним послам. Трапилося, що одночасно в Москві перебувало дві військові делегації, з якими працювали різні посадові особи. Я забезпечував прийом заступником Міністра оборони генералом армії Соколовим С.Л. південно-єменської делегації на вулиці Воровського. У цей же час Начальник Генерального штабу Маршал Куликов В.Г. приймав делегацію КНДР на площі Суворова. І от Посол Кореї переплутав місце прийому, приїхав на вул. Воровського і відразу відпустив машину з дружиною, скоріше за все - в магазин. Я, як того вимагають правила, знаходився біля Соколова і не міг завадити послу ввійти в кімнату, де йшла розмова з делегацією. Зрозумівши, що помилився, посол вибачився і попросив дозволу подзвонити у посольство, щоб викликати іншу машину. Телефон знаходиться в кімнаті для переговорів. Час минає, а викликати машину посол не може. Він теж запізнюється на прийом. Його присутність заважає переговорам. Соколов нервує. Що робити? Вибігаю на вулицю. Біля під'їзду тільки машина Командуючого ВПС маршала Кутахова. Прошу водія відвезти посла на площу Суворова. Без дозволу Кутахова водій їхати не може. Брешу, що Кутахов дав дозвіл. Впихую посла в машину і повертаюсь до Соколова. Перед Кутаховим вибачусь потім. Розумію, що за таке самоуправство мені можуть не вибачити. Але ж іншого виходу у мене не було...

Щедрим джерелом закритої інформації для розвідок країн НАТО були прийоми, які вони влаштовували з приводу національних свят або днів збройних сил, на які запрошувалися високопоставлені діячі уряду і Радянської Армії. Складалось враження, що перед черговим прийомом їхні представники отримували добре сплановані різні питання, які повинні були задати тому чи іншо-

му радянському генералу. На перший погляд, ці питання були зовсім невинними і здебільшого вимагали відповіді “так” чи “ні”. Але, якщо їх зібрати докупи, то можна було зробити непогану інформаційну довідку. Тим більше, що наші генерали “із шкіри вилазили”, аби отримати запрошення на такі прийоми. Для них це був привід показати себе значущою особою у збройних силах, зустрітись з ще більш високими посадовцями, домовитись з ними про вирішення якихось особистих питань, наприклад влаштування на роботу або в інститут своїх нащадків тощо. Запрошення на прийом розсилались через УЗЗ. Тому перед кожним прийомом ми доповідали Начальнику Генштабу список осіб, яким можна було б відвідати такий прийом, викреслюючи з нього занадто “балакучих” осіб, яких це здебільшого дратувало...

З генералом армії С.Л. Соколовим у мене було кілька зустрічей. Навесні 1975 року я забезпечував протокольний захід, на якому замість міністра оборони А.А.Гречки був присутній його перший заступник генерал армії С.Л. Соколов разом з дружиною. Скориставшись нагодою і тим, що вже два-три рази я зустрічався з ним, спробував передати йому і дружині привіт від давно з ними знайомого – мого тестя Миколи Йосиповича Плехотіна. Сподівався, що колишній танкіст Соколов пам'ятає свого викладача по бронетанковій академії, бойового танкіста 5-ї танкової армії, сусіда по квартирі у академічному гуртожитку, і знає, що його єдиний син офіцер-танкіст Микола Миколайович Плехотін загинув в останні дні війни у Берліні.

Реакція обох Соколових була досить прохолодною. Навіть на повідомлення про смерть Марії Костянтинівни принаймні формального співчуття не було. Враження про Соколова склалось у мене не на його користь. Холодна, різка, неприємна людина невисокого зросту. Говорить мало і досить грубо. Погляд пронизливий, колючий, недовірливий.

Ось кілька епізодів з його біографії. Народився у 1911 році в місті Євпаторія Кримської області. В 1927 році закінчив 9 класів. У 1930-1932 рр. – секретар комсомольської організації промкомбінату, член бюро райкому комсомолу. В армії з 1932 року. У 1934 закінчив Горьківське бронетанкове училище. Служив у танкових військах на Далекому Сході, командував взводом, ротою і окремих батальйоном. Учасник боїв в районі озера Хасан у 1938 році. З травня і по листопад 1941 року – начальник штабу танкового полку. В характеристиці, написаній у вересні 1941р., зазначено: “тов. Соколов – молодий, зростаючий командир..., старанний і ініціативний... Безпосередньої участі в боях не брав, але під час бойової діяльності полку неодноразово перебував під бомбардуванням і обстрілом... В бойових умовах виявляє стійкість, витримку і розпорядливість”. З жовтня 1941 до вересня 1944 року С.Л. Соколов – на

Карельському фронті. Служить на посадах старшого помічника начальника відділу (до квітня 1942) і начальника відділу Автобронетанкового управління (до червня 1942). Пізніше – начальник штабу цього управління, а з січня 1943 до березня 1944 – начальник штабу Управління командуючого бронетанковими і механізованими військами Карельського фронту. У березні – вересні 1944 – командуючий бронетанковими і механізованими військами 32 армії того ж фронту. Брав участь в обороні і звільненні радянського Заполяр'я.

У 1947 році С.Л. Соколов закінчив Військову академію бронетанкових і механізованих військ. (Під час навчання в академії квартири слухача Соколова і викладача Плехотіна - батька моєї дружини - знаходились навпроти на тому самому поверсі в академічному гуртожитку в Німецькій слобідці в Москві. Алла згадувала, що їй доводилося давати ляпасів і стусанів двом синам Соколова, коли вони занадто бешкетували. А дружини були між собою в гарних стосунках). Після закінчення академії Соколова призначають командиром танкового полку (до травня 1948 року), потім – начальником штабу танкової дивізії (до грудня 1949 року). У 1951 році Соколов закінчує Військову академію Генерального штабу і отримує призначення на посаду командира танкової дивізії (до грудня 1954 року). У 1953 році отримує звання генерал-майора танкових військ. Згодом стає начальником штабу армії (до березня 1958 року) і командуючим армією (до січня 1960 року). Отримує звання генерал-лейтенанта... Тривала служба у Московському військовому окрузі очевидно давала змогу Соколову підтримувати дружні зв'язки з вищими військовими чинами, що забезпечувало йому порівняно швидке просування службовими східцями. У 1960 році його призначають на посаду начальника штабу Московського військового округу, яким на той час командував Маршал Радянського Союзу М.І. Крилов. Саме він в 1964 році рекомендував щойно підвищеного у званні до генерал-полковника Соколова на посаду командуючого військовим округом. З липня 1964 року Соколов – перший заступник, а з жовтня 1965 – командуючий військами Ленінградського військового округу. В березні 1967 року помирає міністр оборони Маршал Радянського Союзу Р.Я. Маліновський. Міністром стає А.А. Гречко. За згоди останнього у квітні 1967 року першим заступником міністра оборони стає С.Л. Соколов з присвоєнням йому звання генерала армії. На цій посаді він залишається аж до смерті наступника Гречки - Д.Ф. Устинова в грудні 1984 року. Це були роки правління генсека Л.І. Брежнєва з усіма наслідками, що випливають з цього. У лютому 1978 року Соколов стає Маршалом Радянського Союзу, а у квітні 1980 року йому присвоюють звання Героя Радянського Союзу...

С.Л. Соколов був міністром оборони, який не залишив по собі скільки-небудь помітної пам'яті. На цій посаді він пробув лише два з половиною роки – з грудня 1984 до травня 1987 року. Звільнений з посади у зв'язку з призем-

ленням на Червоній площі в Москві німецького легкого літака “Дексна”, пілотованого Рустом. Але зробити своїх двох синів генералами він встиг. Кінець служби Соколов провів у групі генеральних інспекторів (“райській групі”, як її називали військовослужбовці). Нагороджений 35 орденами і медалями іноземних держав).

Соколов був останнім діючим Міністром оборони за роки мого перебування у Збройних Силах. Після нього залишався тільки Язов і розвал СРСР.

Звичайно, були й приємні моменти: супроводження акредитованих у Москві іноземних військових аташе у Ленінград, Фрунзе (Бішкек), курсів “Постріл” під Москвою і на інші військові об’єкти сприяло формуванню професійного світогляду і давало змогу вивчати методи роботи американської і інших країн НАТО розвідок з позицій військового аташату в СРСР...

Ось одна із приємних зустрічей, якій я завдячую своїм перебуванням в УЗЗ Міністерства оборони.

Про Двічі Героя Радянського Союзу, єврея за національністю, гвардії полковника Драгунського Давида Абрамовича, командира гвардійської Васильківської танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту мені доводилось чути ще у школі, адже його танкова бригада брала участь у визволенні Львова. А зустрітися з ним особисто мені довелося навесні 1975 року на Вищих офіцерських курсах “Постріл” у підмосковному Солнечногорську, де він був начальником. Я супроводжував військову делегацію однієї з арабських країн, у програму перебування якої в Радянському Союзі входило знайомство з цим військовим навчальним закладом. Враження від зустрічі з цією легендарною людиною перевершило всі мої сподівання. Надзвичайно доброзичлива, уважна до співбесідника людина, для якої не існувало різниці в соціальному стані чи службовому положенні того, з ким йому доводилось розмовляти. Здається, що це навіть дратувало деяких високопоставлених осіб. Помітним було також його батьківське ставлення до рядового і сержантського складу. Видно було, що він користувався величезним авторитетом у підлеглих. Жива приємна мова, добре знання обстановки в країні співбесідника. Я мав особисто розмову з ним про танкові бої під Берліном, в яких йому доводилось брати участь, сподіваючись дізнатися більше про обставини загибелі Миколи Плехотіна, рідного брата моєї дружини Алли. На завершення бесіди генерал-полковник подарував мені щойно видану книгу його спогадів “Роки у броні” (“Годы в броне”).

Відомо, що під час бойових дій, незважаючи на броньовий захист, втрати особового складу серед танкістів були значно більшими порівняно з іншими

видами збройних сил. Мало кому з танкістів випадало залишатися в строю понад місяць. А тут особиста участь у всіх найважливіших танкових битвах Другої світової війни! Заслужити дві Золотих Зірки безпосередньо на полі бою, почати війну в її перший день в званні старшого лейтенанта і закінчити її в травні 1945 в званні гвардії полковника – таких було небагато. А ось ще деякі факти з його бойової біографії.

Народився у 1910 році в бідній єврейській родині. В Червоній Армії з 1933 року. У 1936 році з відзнакою закінчив Саратовську танкову школу і був направлений на Далекий Схід командиром танкового взводу. Люди мого віку добре пам'ятають один з кращих довоєнних фільмів “Танкісти” з Миколою Крючковим у головній ролі. Там були кадри подій в районі озера Хасан: стрибаючий на повній швидкості через зруйнований міст танк. Звичайно, це була комбінована зйомка. А Драгунський насправді у цей саме час провів свій непридатний для руху під водою Т-26 через бурхливу річку Сейфун, знаходячись 15 хвилин під водою! У 1938 році він брав участь у боях з японцями на озері Хасан, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора.

21 липня 1941 року командир танкового батальйону Драгунський вже на Західному фронті. Бере участь у Смоленській битві і в обороні Москви. В 1943 році його батальйон бере участь у Курській танковій битві, за виявлений героїзм під час якої у жовтні 1943 підполковника Драгунського призначають командиром 55 танкової бригади. Незабаром ця бригада відзначається при звільненні міста Васильків і столиці України - Києва. За ці бої бригада отримала почесне найменування “Васильківської”. У грудні 1943 року в бою за місто Малин Житомирської області (мою малу батьківщину!) Драгунський був тяжко поранений. У шпиталі він отримав звістку, що його батька, матір і двох сестер розстріляли німці, а у боях на фронті загинули два його брати. Після одужання повертається у рідну бригаду і 27 липня 1944 року бере участь у звільненні міст Городок і Львів. Під час Львівсько-Сандомирської операції військ 1-го Українського фронту 55 гвардійська танкова бригада вийшла на річку Висла. Понтонна техніка запізнювалась. Використовуючи допоміжні засоби, бригада власноруч змайструвала плоти, переправила танки на протилежний берег і захопила плацдарм, який утримувала довгий час у ході важких боїв. Сандомирський плацдарм, який славетною сторінкою увійшов в історію війни, у подальшому забезпечив успішне просування наших військ. За героїзм і військову майстерність Драгунському було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. В останні дні війни гвардійці-танкісти 55-ї бригади відзначились при форсуванні Тельтов-каналу, в боях за Берлін і брали участь у визволенні Праги. За вміле керівництво діями бригади під час штурму Берліна і виявлені при цьому особисту мужність і відвагу, а також за блискавичний

кидок бригади на Прагу, гвардії полковник Драгунський був удостоєний другої медалі “Золота Зірка”. Звання генерал-майора танкових військ Драгунський отримав тільки в 1949 році після закінчення Військової Академії Генерального штабу. А генерал-полковником він став лише у 1970.

Останні десять років свого життя Драгунський був Головою Антисіоністського комітету радянської громадськості. Він щиро вважав, що сіонізм є небезпечною людиноненависницькою ідеологією фашистського нахилу.

Вже наприкінці 90-х років, перебуваючи у Києві, я дізнався, що Д.А. Драгунський помер 12 жовтня 1992 року, не витримавши образи мера Москви Лужкова, який передав робочій кабінет уславленого танкіста одній із сіоністських організацій. Він пішов з життя спокійно і гідно, нескореним і переконаним у своїй правоті.

Ще однією надзвичайно приємною людиною, з якою мені випало зустрічатись під час перебування в УЗЗ МО, був Двічі Герой Радянського Союзу Маршал Радянського Союзу Іван Христофорович Баграмян. За своїм характером, звичками, розмовою з нижчими по положенню, манерою поведінки він суттєво відрізнявся від основної маси генералітету. Спокійний, стриманий, доброзичливий, з виразно сформованою культурою поведінки в суспільстві. Кидалось у вічі, що це були не демонстративні чи показні риси, а такі, що відповідали його внутрішній природі. Воєнними подвигами він міг завдячувати лише своєму інтелекту і природженій кмітливості, чи як-то часто кажуть – хитрощам. (З власного досвіду можу стверджувати, що такі риси притаманні більшості вірмен).

З 1968 року він вже перебував у Групі генеральних інспекторів, а тому я зустрічався з ним переважно на прийомах, куди його завжди запрошували іноземці з нагоди своїх військових свят. Незважаючи на вік, Баграмян завжди виглядав бадьорим, підтягнутим і в доброму настрої.

Народився у 1897 році. За гороскопом – стрілець. В армії з 1915 року. У 1917 – закінчив школу прапорщиків. У Червоній Армії з 1920 року. У 1923-1931 роках – командир кавалерійського полку Вірменської стрілецької дивізії. У 1934 році закінчив Військову академію ім. М.В.Фрунзе, а у 1938 – Військову академію Генерального штабу. З того ж року – старший викладач цієї ж академії. З 1940 року – начальник оперативного відділу штабу Київського Особливого військового округу. У 1941 – брав участь в організації оборони Києва і проведенні Київської оборонної операції. З липня 1942 – командуючий 16 армією Західного фронту, яка у квітні 1943 року за успішні бойові дії

реорганізована у 11-у гвардійську армію. 3 листопада 1943 року І.Х.Баграмян – командуючий військами 1-го Прибалтійського фронту. Здійснив успішну Вітебсько-Оршанську операцію 1944 року. За видатні результати, досягнуті військами фронту у Білоруській операції і виявлену особисту мужність Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 липня 1944 року генерал армії І.Х. Баграмян удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В жовтні 1944 року війська 1-го Прибалтійського фронту вийшли на узбережжя Балтійського моря і відрізали понад 30 німецько-фашистських дивізій групи армій «Північ» від Східної Пруссії. 3 квітня 1945 року І.Х. Баграмян командував військами 3-го Білоруського фронту.

Після війни обіймав різні посади: з 1945 до 1954 р. – командуючий військами Прибалтійського військового округу. У 1954 – 1955 рр. – головний інспектор міністерства оборони, заступник міністра оборони. У 1955 році йому присвоєне військове звання Маршал Радянського Союзу.

З 1956 до 1958 року І.Х. Баграмян – начальник Військової академії Генерального штабу. З 1958 до 1968 року – заступник міністра оборони – начальник Тилу Збройних Сил СРСР.

1 грудня 1977 року “за заслуги перед Збройними Силами СРСР і у зв’язку з 80 роковинами від дня народження Маршал Радянського Союзу Баграмян Іван Христофорович нагороджений другою медаллю “Золотая Зірка”.

Відпустку 1975 року ми вирішили провести всією родиною у мандрівці на теплоході по Дніпру. До того ж я вже давно мріяв показати дітям Україну, щоб вони її полюбили так само, як люблю її я.

28 червня ми окупували каюту на теплоході “Іван Котляревський”.

“Чуден Днепр при тихой погоде...” Що можна додати до цих слів Гоголя? Спочатку наш курс проліг у верхів'я Дніпра. В 100 км від Києва, там, де Прип'ять впадає в Дніпро, розкинулися заливні луки. Сонце, золотий пісок, де-не-де невеличкі гаї і поки бачить око - безмежна широчінь ріки. Дійсно: “Редкая птица долетит до его середины”. Дивись на всю цю невимовну красу і неодмінно починаєш “філософствувати”.

У перші роки свого життя людина ще не виокремлює себе з природи. Вона живе не замислюючись над тим, навіщо вона живе, що станеться завтра з нею, з оточуючими її істотами і предметами. Такі думки придуть до неї лише з накопиченням мінімального життєвого досвіду. Щоправда, до однієї - раніше, до іншої - пізніше, в залежності від умов життя. І перші “філософські” питання у різних дітей неоднакові. Так формуються уявлення про оточуючий їх світ. Безумовно, що спочатку людина виокремлює лише найбільш

суттєві, на її погляд, взаємовідносини між окремими явищами. Відповіді на перші філософські питання прості, логічні, переконливі. Тому спочатку й життя людині видається досить простим і зрозумілим. Звідси й прямотинність життєвих правил молододі людини. Кожне явище сприймається нею як, з одного боку, добре начало, а з іншого - погане. Якщо з поганим боротися всіма доступними засобами, то все буде добре. У подальшому ланцюжок взаємовідносин ускладнюється. Людина раптово помічає, що те, що для одних - добре, для інших може бути - погано... Необхідно мислити, шукати відповіді на все більш складні питання життя. Для мислячої, але ще недостатньо збагаченої життєвим досвідом людини, обов'язково настає момент, коли вкінці заплутавшись в життєвих проблемах і усвідомивши нескінченну складність життя, людина починає розуміти свою малозначимість у цьому світі, безпомічність розв'язати всі проблеми. Постає питання: якщо я нездатний покращити життя, то чи варто взагалі жити? Хто з молодих людей на певному етапі свого життя не задавав собі такого питання? Хіба що розумово надзвичайно обмежені... Безумовно, гострота цього питання у кожної людини різна. Це залежить від накопиченого на даний момент досвіду. І якщо перемагає здоровий глузд, то людина починає відчувати себе часткою колективу таких самих, як і вона, людей. Що не можна зробити одному, з тим можна впоратися разом. Інтелект людини набуває нового якісного стану. Починається новий етап послідовного переосмислення життя. Життєві проблеми набувають нового рейтингу. Вони поділяються на такі, що мають лише особисте значення, і на суспільні. Оформлюються відносини в колективі, у якому людина може відігравати вже і не другорядну роль... Формуються характер, воля. Життя набуває нового змісту, сенсу, вартості. Людина стає особистістю. (Тобто, стати особистістю можна лише в колективі). Коли такі переконання людини стають її життєвим правилом, життя знову набуває сенсу, стає цікавим. Усвідомлені за цим правилом вчинки людини поступово переходять у сферу підсвідомості. Питання про сенс життя виникає все рідше. Але якщо знайдена відповідь не відповідає рівню розвитку суспільства, то можливі зіткнення інтересів особистості і колективу. У цьому випадку свої життєві переконання доведеться коригувати у відповідності до своїх можливостей.

В міру накопичення життєвого досвіду людина все глибше усвідомлює свою єдність з природою. Вчинки літньої людини нагадують дитячі, хоча йдеться про якісно інший її стан. (Звичайно, до того часу, поки не починається старечий маразм, обумовлений загальним послабленням нервової системи і всього організму).

На фінальному етапі життя людина знову відчуває свою неспроможність впливати на перебіг подій через обмеженість фізичних і духовних сил. Життя

перестас сприйматися як таке, що має значну цінність, і в призначений час людина розлучається з ним без надмірних емоцій з почуттям чесно виконано-го обов'язку перед природою.. Такою є діалектика Життя.

29 червня. Як багато значать для формування людини подорожі... Перш за все, вони сприяють формуванню відчуття, яке я назвав би відчуттям співвідносності. Егоцентризм породжується тривалим проживанням в одному місці в постійних умовах. Розібравшись у взаємовідносинах явищ в обмеженому просторі, людина обов'язково спробує підпорядкувати їх своїй меті. І коли їй це вдається, вона починає відчувати себе господарем становища і гадає, що все інше повинне їй служити.

Під час мандрів людина потрапляє в нові умови, зустрічається з незнайомими людьми, явищами, серед яких вона сама опинилася випадково, і вплинути на які вона не має ні морального права, ні достатнього досвіду. Спроба розібратися в цих нових явищах шляхом порівняння їх з тим, що їй було відомо раніше, і сприяє формуванню відчуття співвідносності...

За життя мені багато разів доводилося бачити Дніпро. Але саме тепер я по-справжньому відчув його красу, велич і значення в історії нашої країни. Навіть найменше з Дніпровських водосховищ - Київське (довжина 120 км, ширина 8-13 км) вже захоплює уяву. А попереду багато ще грандіозних витворів людських рук. І зайвий раз переконуєшся у тому, що створити матеріально-технічну базу майбутнього суспільства простіше, ніж "перебудувати" саму людину... Немає ніякого сумніву у тому, що людина майбутнього суттєво відрізнятиметься від сучасної, для якої головним чинником є споживчий інтерес, що обумовлене порівняно низьким рівнем розвитку сфери матеріального виробництва. Але вже сьогодні повсякчас відчуваєш зростаючий потяг суспільства до духовних цінностей. Звичайно, нову людину треба виховати. Виховання дорослої людини передбачає застосування принципово інших методів, ніж виховання дитини. Хоча закони виховання, відкриті великими педагогами минулого, безумовно, залишаються дієвими. Наприклад, закон вирішального впливу колективу, сформульований Антоном Семеновичем Макаренком. Видається також, що у вихованні дорослої людини особливого значення набуває особистий авторитет вихователя. Принципово важливо, щоб на керівні посади призначалися особи, які користуються авторитетом в колективі і мають незаплямовану репутацію у минулому. За таких умов справа виховання нової людини займе значно менше часу. Протиріччя криється у тому, що інтереси державної влади вимагають призначення на керівні посади таких осіб, у самовідданій підтримці яких у влади немає ніяких сумнівів, чим і

пояснюються такі негативні явища, як кумівство, підлабузництво або культ особи, який привів до знищення найвідданіших своєму класу особистостей. При владі залишаються особи, які скомпрометували себе морально, але з політичної точки зору є опорою влади... Чим далі, політика все більше набуває рис аморальності і антинародності. Ініційовані знизу справи легко згасають, якщо вони зачіпають інтереси “стовпів”. Здавалося, що розширення демократичних начал могло б сприяти виключенню індивідуальних помилок керівництва. Але у Леніна сказано, що надмірна демократія може “заговорити” суть проблеми. Демагогічна особистість може схибити з дороги навіть великий колектив, а це вже помітна шкода. Рівень демократії у суспільстві повинен відповідати загальному рівню розвитку суспільства. Якщо демократія випереджає рівень розвитку суспільства, то це приводить до послаблення державотворчих процесів, до розколу у суспільстві. Якщо відстає, то знижується суспільна активність.. Демократія лише тоді має сенс, коли її дотримуються на всіх рівнях державної піраміди. Але ж на верхніх щаблях демократія може утвердитися лише після того, як вона реалізується в переважній більшості суспільства. Звідси надзвичайна помірність просування суспільства до демократії.

До таких висновків мене підвели публікації у пресі, у яких все частіше висвітлюється негативне ставлення до демократії осіб, що знаходяться при вершині державної піраміди, зокрема міністрів. От і сьогодні газета “Известия” (1.07.75) в замітці “Відписка з реверансом” оприлюднила один з таких фактів. Критика свідчить про те, що наше суспільство поступово рухається до демократії. Але так само часто пишуть і про переслідування осіб, які наважуються критикувати владу. Значить, критик повинен бути досить мужньою людиною і мати незаплямовану репутацію. У іншому випадку розправитися з такою людиною не становитиме проблеми, що у свою чергу продемонструє суспільству, що критикою займатися небезпечно. А відтак, годі розраховувати на “підтримку мас”. От у таких умовах і просуваються вгору Молчалині (О.С. Грибоєдов, “Горе від розуму”). Бути справжнім комуністом важко, бо не маєш права на помилку, від якої застрахований лише той, хто нічого не робить. Обачність, а не “гра на публіку”, не дріб'язковість, а виважені позиція з принципових питань, достатня досвідченість в галузі суспільних наук, авторитет в колективі - основні чинники, які забезпечують успіх громадського діяча. І головне - ані найменшого зловживання службовим становищем. Тільки у цьому випадку керівник має моральне право на виховання підлеглих. У будь-якому іншому випадку вони виховуються на його негативному прикладі. Даремно вважати, що керівник може робити все, що заманеться, якщо його не критикують. Його можуть і не критикувати, але висновки роблять всі, кому відомо про негативні вчинки керівника. При цьому підлеглий

розмірковує так: “Керівник не має права карати мене, бо сам діє ще гірше”. Дивлячись на керівника, незабаром весь підрозділ стане порушником і моралі, і дисципліни, і закону. Так починається розпад системи. Зрілість колективу визначається підтримкою того, хто мав мужність першим вказати керівнику на його недоліки. Переслідування за критику повинно каратися вдвічі серйозніше... Але це вже справа керівників вищого рангу.

(Зараз ці думки видаються дещо наївними. Але тридцять п'ять років тому вони були катехізисом і, здається, нормою моєї власної поведінки. Я завжди вважав, що ту саму думку, яка сьогодні тривожить мене, поділяють тисячі інших. І дуже важливо знайти однодумців для подолання існуючих проблем. А для того, хто читатиме ці рядки в інші часи, мабуть, зрозумілішим стане причина розпаду однієї з наймогутніших держав мого часу - СРСР).

2 липня. Вранці відвідали Чорнобиль, де будується одна з найпотужніших в Україні атомних електростанцій, і де, крім церкви XI століття, інших пам'яток немає...

(Хіба у той час ми могли знати про те страшне лихо, яке станеться на цій землі через десять років, напередодні Першотравневих свят? Про вибух четвертого блоку атомної електростанції заговорить увесь світ. Україну будуть ідентифікувати через Чорнобиль. Дізнавшись про трагедію, застрелиться розробник проекту академік Лігачов... Життя припиниться в окрузі 30 кілометрів. І це на найкращих в країні чорноземах! Тисячі людей віддадуть своє життя або стануть інвалідами. Десятки тисяч покинуть рідні місця і батьківські могили... Зміниться спосіб їхнього життя, звички і традиції. Хіба можна платити такою ціною за удаваний прогрес?

До цього часу не відкриті повністю архіви, які б могли пролити світло, на цю трагедію. У мене, як військового, виникла серйозна підозра на її причини... Це були роки “холодної війни”. Обороняючи свої кордони від можливого радянського нападу, країни НАТО розташували вздовж кордону з країнами Варшавського договору сотні ядерних фугасів, які повинні були припинити просування радянських військ вглиб Західної Європи. Відповісти такою ж акцією з нашого боку видавалось занадто дорогим задоволенням. От радянські керманічі і вирішили побудувати вздовж кордонів ряд потужних ядерних об'єктів, які у разі необхідності могли б створити таку саму “захисну смугу”. До них належали також Інгалінська і Козлодуйська атомні електростанції з реакторами такого ж типу, що й на Чорнобильській. Необхідно було лише опрацювати заходи по приведенню в дію “оборонної програми”. В

Чорнобилі відпрацьовувався один із елементів цієї програми, який сам собою не повинен був привести до таких наслідків. Але до штатної роботи цей експеримент теж не належав. От чому дослідники говорять про людський фактор, як про одну з можливих причин вибуху. Але це тільки моє припущення).

Згодом ми побували у Кременчуці, районному центрі Полтавської області. Велике місто - понад 220 тисяч жителів, КраЗ, музей Макаренка, палац культури архітектора Вишневського, пам'ятник на місці двох нацистських концтаборів... Побували також і у Дніпропетровську, де оглянули діораму “Битва за Дніпро” (відкрита місяць тому, до 30-річчя Перемоги), пам'ятник студентам, Успенський собор 1836 р. Місто нам дуже сподобалося. Чудові набережна і центральна вулиця ім. Карла Маркса. Сьогодні ми прибули у Запоріжжя. В 13.30 зробили перехід до Хортиці. Музей тут ще тільки проектується, а “зелена зупинка” - цілком пристойна...

Від людей старшого віку часто доводиться чути, що моральна деградація сучасної молоді пояснюється тим, що їй все дається надто легко, що її не привчають до праці... Попри певної справедливості такого твердження, не можна не бачити його обмеженості. Ще років тридцять тому праця у своїй основі була досить простою. Інтелігенція складала незначну частину суспільства, до того ж вона походила з трудящих. У наш час інтелектуальна праця досить поширена. Але така праця недоступна звичайному спостереженню з боку дитини, а тому в її голові формується уявлення про те, що батьки живуть безбідно, не докладаючи надмірних зусиль... Усякі повчання на тему, що “у ваші роки нам доводилося важко працювати, аби мати що їсти”, не мають належного виховного значення... Окрім того, у минулому інтелектуальна праця цінувалася високо. Люди такої праці були матеріально забезпеченими, до них ставилися з повагою. Сьогодні інтелектуальна праця стала масовим явищем, втратила свою винятковість. До того ж значно зросла сфера обслуговування, де праця хоч і не інтелектуальна, але ж і не фізична. Робітничий клас (з яким чомусь пов'язують переважно некваліфіковану працю) навпаки скоротився чисельно. Серед молоді популярною стала ідея, за якою робітником і стати неважко і зароблятимеш більше, ніж лікар чи вчитель. Інтелектуальна праця втратила свою привабливість. Саме у цьому і криється проблема сучасного суспільства: небажання вчитися не може не породжувати моральної деградації суспільства...

У суспільстві, побудованому на наукових засадах, обов'язково повинна існувати відповідність між внеском людини у суспільне багатство і оцінкою її праці. Справжнє багатство держави - це її національний інтелект, а не задіяні чи потенційні природні ресурси.

5 липня. Вчора відсвяткували Аллін день народження. Випили пляшку місцевого сухого вина. Вклали в неї записку з зазначенням дати події і номерів телефонів у Москві та Києві. Пляшку закоркували і кинули у Дніпро біля селища Гопри... Звичайно, наївно очікувати листа в майбутньому: адже і адреси і телефони у наш бурхливий подіями час ми ще поміняємо багато разів. А все-таки хочеться, щоб булося очікуване...

Херсон - обласний центр, 350 тисяч жителів, 2 суднобудівельні заводи, великий завод кукурудзозбиральних комбайнів. Місто засноване Потьомкіним за наказом Катерини II у 1778 році. Він і похований у цьому місті - в каплиці на території фортеці, якій так і не довелося продемонструвати свої оборонні можливості. Саме в Херсоні в 1883 році був побудований Ушаковим перший російський лінійний корабель з 66 гарматами.

Тарас купує літературу на педагогічну тематику. Що ж, у книгах логічніше і переконливіше викладена мета виховання. Здається, що проблема батьків і дітей значною мірою обумовлена невмілим педагогічним підходом до виховання своїх дітей з боку малодосвідчених батьків. Педагогічний процес - річ надто чутлива, позаяк матеріалом у ньому виступає хоч і маленька, та все ж таки людина. Дієвість педагогіки вимагає усвідомлення вимог, а відтак - часу. В сучасних умовах на кропіткий і тривалий педагогічний вплив просто немає часу. Намагання прискорити результативність виховання часто дає протилежний результат. Відстоювання свого "Я" представниками молодшого покоління і є однією з причин розбіжностей між генераціями. Цікаво, що те саме відбувається і у другому поколінні... Конфлікт між батьками і дітьми залишається, і на диво багато спільного виявляється між онуками і дідусями. Так проявляє себе у дії діалектичний закон заперечення заперечення. Філософська спіраль замикається на новому більш високому рівні.

6 липня, неділя. За планом, у нас сьогодні засмагання на острові Хортиця біля Запоріжжя...

Одних людей ми вважаємо реалістами, а інших - екстремістами. Реаліст намагається врахувати якомога більше чинників і тенденцій розвитку суспільства, аби у майбутньому його політика не зазнавала суттєвих змін. Екстреміст намагається досягти найбільшого результату вже сьогодні, так само діятиме він і завтра, не звертаючи уваги на зигзагі своєї політики. Кажуть, що екстремізм - характерна риса поведінки дрібного буржуа. Буржуазія має багато спільних рис, незалежно від того велика вона чи дрібна. (Китай досить легко знайшов спільні інтереси з США). Людина, поки вона молода і ще не має достатнього життєвого досвіду, переважно діє за екстремістськими канонами.

Результат - зіпсовані стосунки з більшістю людей, що її оточують, до того ж - з ближніми, бо зі сторонніми немає чого поділяти. Так що екстремізм має у своїй основі обмеженість. Але чи не є відсутність реалізму одним з проявів індивідуальності? Скоріше за все - так. Інакше усі індивідуальності були б дуже однаковими. З роками, набуваючи досвіду і майстерності, людина здебільшого втрачає свою індивідуальність і стає просто рядовим професіоналом з однаковим для всіх професіоналів "реалістичним" підходом до дійсності. Лише талановитим і працьовитим особистостям надовго вдається зберегти свою індивідуальність. Цікаво, що ряд відомих письменників з роками змінюють свої погляди. Іноді це навіть стає причиною життєвої трагедії колишньої яскравої індивідуальності. А от серед вчених, для яких головне значення мають не емоції, а логіка, такі випадки бувають значно рідше. Звичайно, для народження яскравої індивідуальності необхідні відповідні умови, зацікавленість у розв'язанні складної життєвої проблеми. І не в особистих чи родинних інтересах, а можливо ширшого загалу. Саме життя з його повсякчасно мінливими проблемами і породжує особистість.

7 липня. Сьогодні ми увесь день смажимося на сонці у Дубовому гаї. Цей острів знаходиться десь біля Дніпропетровська. Дуже гарне і зручне місце для відпочинку. Тарас потоваришував із старшим помічником капітана і разом з ним знайшов у кущах поранене пташеня чаплі... Учора ввечері незабутнє враження залишило проходження через шлюзи Дніпровської ГЕС. Три камери за півгодини підняли нас майже на 50 метрів. Подорож наближається до завершення. Залишилось відвідати Світловодськ, Черкаси і Канів.

Суспільство майбутнього має бути системою, здатною до самоорганізації у найвищій мірі, тобто високорухомою і гнучкою. За таких умов сфера діяльності законів, загальнодержавних настанов і інших документів, що регулюють життя суспільства, у їх сучасному вигляді, повинна поступово звукуватися. Вже зараз у засобах масової інформації все частіше ставиться питання про те, що прийняті у минулому положення, гальмують прогрес, завдають шкоди економіці. Проблема криється у бюрократичній системі перегляду таких документів. Господарча діяльність партії у першу чергу повинна бути спрямована на забезпечення гнучкості соціалістичних форм виробничих відносин, на їх постійне удосконалення у відповідності з розвитком продуктивних сил. До зовнішньої політики і обороноздатності країни, здається, особливих зауважень немає. Приписувати заслуги у цих галузях одній особі - ніщо інше, як анахронізм. Скоріше навпаки: у ще не вирішених питаннях - провина, переважно, однієї особи, про що переконливо свідчать зміни, які відбуваються після усунення від влади першої особи. Якби такі зміни мали місце частіше і

без хворобливого супроводження - користі було б значно більше. “Лебедина пісня” у політика не може бути занадто довгою, не довше виконання оголошених ним програмних засад (5-7 років!). Справжній марксист-діалектик не може цього не розуміти...

У кожної людини є свої сильні і слабкі сторони. Збоку вони видніші. Треба терпимо ставитися до недоліків інших, то й твої пробачатимуться. Лише не слід забувати про щире бажання допомогти людині. Звичайно, друг має право на більш сувору критику твоїх недоліків. Але спочатку треба завоювати право називатися другом. Не можна самому взяти на себе обов'язки чийогось друга. У дружбі повинно бути не менше двох діючих осіб. Права і обов'язки у друзів повинні бути однаковими. Дружба, де один має більше прав, не справжня, не безкорислива і не міцна. Щоправда, все це занадто банально.

8 липня. Світловодськ - чудове містечко. Спочатку тут жили будівельники Кременчуцької ГЕС. Тут, здається, втілені всі сучасні уявлення про міста майбутнього. 40-50 тисяч жителів. Прямокутна забудова вздовж Дніпра. Будинки у 4-6 поверхів. Вулиці потопають у зелені фруктових дерев. У місті працює загальнотехнічний факультет Харківського інституту радіоелектроніки... Надвечір прийдемо у Черкаси.

Цікавого відтінку набуває сучасна ідеологічна боротьба. 150 професорів і викладачів вищих учбових закладів землі Гессен (ФРН) виступили з вимогою припинити дію законів “про заборону на професію”, яка призводила до політичної дискримінації комуністів, соціал-демократів, активістів демократичних організацій. Чи не правда: у буржуазній демократії досить прогресивний вираз обличчя?

10 липня, четвер. Останній день нашої подорожі. Сьогодні ранком прийдемо у Канів. Я ще жодного разу не був на Тарасовій горі...

Вчорашній вечір провели у Черкасах. З берендейської мови “чер'аси” - військові люди, воїни. Сьогодні тут налічується 230 тисяч жителів. Обласним центром Черкаси стали 20 років тому. Під час війни місто було майже повністю зруйноване. Німецький гарнізон, який його утримував, налічував понад 11 тисяч штиків і творив шалений опір. Штурм тривав майже місяць. В боях загинуло понад 6 тисяч наших бійців. До 30 річниці Перемоги споруджено величний пам'ятник загиблим. Робота дещо загальмувалася через смерть головного автора проекту. Серед інших прикрас міста - сосновий парк на місці вирубаного німцями дубового гаю. Яр, який спускався до Дніпра посеред гаю, перетворено у мальовничу алею з каскадом запруд, обрамованих гранітними

валунами. Через два роки Черкаси святкуватимуть 700-річчя з дня заснування. Як висловились Алла, хоча місто має архаїчний вигляд, але дуже зелене і затишне. Зараз місто реконструюється за планом, складеним ще до революції одним петербурзьким автором.

Запорукою успіху для політичного діяча, як і для полководця, є вміння визначити вірне співвідношення між обставинами, які впливають на досягнення мети, і рішучістю дій. Щоб досягти перемоги ціною найменших втрат, необхідне чітке уявлення про всі обставини, які сприяють і заважають досягненню мети. Але щоб врахувати всі ці обставини, необхідні достатні сили і час, що в свою чергу є чинником, який негативно впливає на успіх справи. Рішучість дій певною мірою може компенсувати упущення в прийнятому рішенні. Але надмірна завзятість в досягненні мети, яка граничить з впертістю, може призвести і до поразки. Вміння визначити вірне співвідношення між наявною інформацією про обставини і рішучістю дій в досягненні мети і є показником талановитості командира. Складається враження, що більшість тих, хто любить критикувати керівництво, не мають достатньої інформації про обставини, а відтак мислять дилетантськи.

От і Канів. Назва походить від птаха канюка, який селився на Дніпровських кручах. У районному центрі Київської області (зараз Черкаської) налічується 23 тисячі жителів. Все, що варте огляду, зручно розташоване в центральній частині міста: побудований до 50-річчя радянської влади музей-бібліотека ім. Аркадія Гайдара, могила письменника на березі Дніпра, могила відомого російського актора О.П. Ленського (сина князя Гагаріна і італійської акторки, яка гастролювала в Росії), Успенський собор, збудований ще до заснування Москви і тричі зруйнований, чоловічий монастир - школа, в якій в 39-40 роках навчався Олег Кошовий, братня могила, де поховані герої Громадянської і Великої Вітчизняної війни, у тому числі і один з дев'яти полеглих у боях синів відомої "солдатської матері"...

Дещо поодаль знаходиться тільки Тарасова (Чернеча) гора та в 10 км - будинок відпочинку "Прохорівка", де досі ростуть дуб Шевченка і сосна Гоголя. Та ще з Каневом мене пов'язують згадки про евакуацію, зокрема переїзд через Дніпро по залізничному мосту, залишки якого ще й сьогодні стирчать з води.

Наступний абзац у щоденнику написаний українською мовою ще у 1975 році. Наведу його без змін, в оригінальному вигляді.

"Ці рядки не можу не написати рідною мовою, якою не мав змоги користуватися щонайменше понад двадцять років. Сьогодні ми всією родиною вша-

нували могилу великого Батька Тараса. Він загинув ще зовсім молодим, у віці 47 літ. Саме загинув, а не вмер, бо двадцять чотири роки кріпачтва і десять солдатчини, що була важчою за каторжне вислання, - це доля мужнього борця, воїна, метою якого були правда і воля. Читаючи твори Шевченка, слід завжди пам'ятати, що вони написані душею, сповненою почуття людської гідності і глибоко скривдженою у цьому святому почутті. Кожне його слово - протест проти кривди, захист знедолених, поклик бунтаря. Він добре пізнав життя, хоч і не все розумів в ньому”.

(У 1975 році мені виповнилося тільки 40, а радянській владі не було ще й 60. До початку перебудови залишалося ще 15 років. Але, здається, читач вже відчув тривожні симптоми наближення бурі... Економіка, політика, соціологія все глибше захоплювали мої думки. Не про все можна було писати відверто: такі нотатки у будь-який момент могли стати речовими доказами у справі, від якої у тому суспільстві ніхто не міг бути застрахованим. Тим більше людина, яка працювала і працює з іноземцями, переважна частина яких без сумніву - розвідники. Та ще й має доступ до таємних документів і буває в кабінетах військового і політичного керівництва... За такими людьми контроль був завжди посиленним).

Відпочинок на Дніпрі нам сподобався. Україна, велика кількість інформації, зустрічі, нові враження, сотні зроблених слайдів - все це надовго залишилось у пам'яті всієї родини і було темою для спогадів і планів на майбутнє...

13 липня, неділя. До від'їзду у Москву у нас ще залишився час. Сьогодні ми вирішили відвідати місто мого дитинства - Васильків, в 35 км на південний захід від Києва, у якому мої батьки жили і працювали з 1935 по 1940 рік. Минуло вже понад 35 років, але деякі картини тих днів ще й досі зберігаються у пам'яті. Відразу впізнав будинок, у якому жили в ті роки (вул. Леніна, 27). Дивно, що зберігся саме він, так як поруч, на площі, де колись був клуб, звелися 4-поверхові сучасні Будинок побуту і Універмаг. Цікаво, що зупинка автобусу, який курсує між залізничною станцією Васильків-I і власне містом Васильків-II, ще й досі називається “Клуб”, хоча його розібрали ще 5 років тому. Ручай, що тече через площу, одягли у бетон, хоча все одно він став ще бруднішим. Босоногі хлопчак, як і колись, ловлять у ньому рибу. Від “водокачки” збереглася тільки половина. Річка Стугна, яка в дитинстві мені здавалася дуже великою, зараз - вщент забруднений ручай. Щоправда, з'явилася гребля, яка утворила водосховище з пляжем, станцією для човнів і т. ін. Якось дивно переминівся масштаб: те, що у пам'яті збереглося великим (будинок, водокачка, річка, відстань до перехрестя з вулицею Декабристів, що веде на

Київ, насправді такі малі, що й впізнати важко. Тільки дерева зберегли свої розміри... Нічого дивного: за 35 років вони теж вирости. Мальовничий пейзаж відкривається з вікна автобусу, коли їдеш від станції. “Западинка” ще зберігає всю красу українських сіл, що потопають у садах, навколо яких колосяться на сонці золоті хліби. Хоча де-не-де вже підносяться 4-5-поверхові будівлі. На вулиці Декабристів, при виїзді з міста, як і раніше, розташована військова частина. Поруч, у садах, які теж добре запам'яталися, в цей день справляли весілля...

Друга половина 1975 року і початок 1976 мало у чому виділялись з щоденної рутинної роботи офіцера Управління зовнішніх зносин Міністерства оборони. Зустрічі з представниками апаратів військових аташе, узгодження і підготовка листів до Міністерства закордонних справ, до Міністерства Внутрішніх справ, Комітету державної безпеки, керівних органів Міністерства оборони, підготовка програм візитів іноземних військових делегацій в СРСР і наших високих посадовців за кордон, забезпечення прийомів і зустрічей керівників Міністерства оборони з главами військових делегацій, підготовка сувенірів, транспортних засобів для поїздок делегацій по Москві, її культурним і історичним околицям, і навіть в інші міста СРСР, зустрічі і проводи делегацій, контроль (у межах доступного) за роботою розвідувальних органів західних держав, доповідь отриманої від іноземців інформації в ГРУ і багато чого зовсім несподіваного. Чесно кажучи, робота, яка майже не приносила задоволення і аж ніяк не оцінювалась керівництвом. Проте за допущені помилки доводилось розраховуватись за високою шкалою...

Квітень 1976 року був затьмарений несподіваною смертю Міністра оборони, Маршала Радянського Союзу, Андрія Антоновича Гречко. Два місяці тому він влаштував прийом з нагоди річниці Радянської Армії. Пізніше прийняв кілька іноземних військових делегацій. І раптом, за офіційним повідомленням, – “несподівана зупинка серця”.

Щоправда “інформовані люди” з Генерального штабу пошепки стверджували, що Гречко був застрелений своїм заступником - начальником штабу Об'єднаних Збройних сил держав - учасників Варшавського договору генералом армії С.М. Штеменко, після чого той також застрелився. Що стало причиною цієї трагедії – невідомо. Серед військових Штеменко користувався більшою повагою ніж Гречко. Та й мені було відомо, що перед прийомом тієї чи іншої військової делегації Гречко вимагав, щоб йому доповідали про кількість і вартість привезених делегацією особисто для нього подарунків. Від цього багато у чому залежали результати візиту делегації і “щедрість” радянських поставок.

Певні висновки можна зробити з співставлення біографій цих військових діячів.

Андрій Гречко народився в жовтні 1903 року в Ростовській області. В Червоній Армії з 1919 року. Після закінчення у 1926 році кавалерійської школи командував взводом і ескадроном. У 1936 закінчив Військову академію імені Фрунзе. З жовтня 1938 – начальник штабу Особливої кавалерійської дивізії у Волзькому військовому окрузі. Брав участь у поході в Західну Білорусію у 1939 році. У 1941 закінчив Військову академію Генерального штабу і з початком війни працював у Генеральному штабі. З липня 1941 до січня 1942 командував кавалерійською дивізією, а потім – кавалерійським корпусом. У 1943 – командуючий армією на Південному фронті, а з жовтня 1943 – заступник командуючого військами Воронежського, а пізніше – 1-го Українського фронту. З грудня 1943 – командуючий 1-ю гвардійською армією, яка брала участь у Житомирсько-Бердичівській, Проскурово-Чернівецькій, Львівсько-Сандомирській, Західно-Карпатській, Моравсько-Остравській і Празькій операціях.

Після закінчення війни до 1953 року Гречко був командуючим військами Київського військового округу, а потім – головнокомандуючим Групою радянських військ в Німеччині. У цій якості організував придушення червневого народного повстання 1953 року. У 1955 йому присвоєне вище військове звання – Маршал Радянського Союзу. З листопада 1957 року, коли замість Жукова міністром оборони призначили Малиновського, Гречко став його першим заступником і головнокомандуючим Сухопутними військами. У лютому 1958 року “за мужність і героїзм, виявлені в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками” А.А. Гречку присвоєне звання Героя Радянського Союзу. З 1960 року Гречко головнокомандуючий Об’єднаними Збройними Силами держав – учасників Варшавського Договору.

У 1967 році (після смерті Малиновського) став міністром оборони СРСР. У жовтні 1973 року (з нагоди 70-літнього ювілею) “за заслуги перед Батьківщиною у розбудові і зміцненні Збройних Сил СРСР” (типова Брежнєвське формулювання) Гречко був нагороджений другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. Гречко був першим міністром оборони, включеним до складу Політбюро ЦК КПРС після 16-річної перерви з часу відставки Жукова.

Гадаю, що на біографії генерала армії Штеменка Сергія Матвійовича (1907-1976) варто зупинитися дещо детальніше, тим більше, що він двічі (у 1946-1948 та 1956-1957 роках) очолював Головне розвідувальне управління.

Походить з родини волзьких козаків. В Червоній Армії з 1926 року. У 1930 році закінчив Севастопольську школу зенітної артилерії, у 1937 – Військову

академію механізації і моторизації ім. Сталіна, а у 1940 – академію Генерального штабу. В роки війни – начальник кавказького напрямку, заступник начальника, а з 1946 року – начальник Оперативного управління Генерального штабу. Штеменко – один з основних розробників планів бойових дій Червоної Армії в ході війни 1941-1945 рр. Працював у щільному контакті з головнокомандуючим Сталіним.

Авіаконструктор Яковлев згадував: “Подібно до Антонова (Начальник Генерального штабу) працював і його заступник генерал Сергій Матвійович Штеменко – такий же скромний, культурний і освічений генштабіст. В роки війни його можна було зустріти у Сталіна пізнім вечором, удвох з Антоновим, а іноді і одного, з доповіддю про наслідки дня бойових дій на фронтах” (Яковлев А.С. “Цель жизни. Записки авиаконструктора”. М., 1974. с. 313., - переклад мій А.В.). Штеменко супроводжував Сталіна на Тегеранській конференції 1943 року. У 1948 році в званні генерала армії Штеменка призначили Начальником Генерального штабу. Після смерті Сталіна у червні 1953 року був знятий з посади, розжалуваний до генерал-лейтенанта і призначений на посаду командуючого Волзьким військовим округом. Згодом відправлений у відставку “як ініціатор плану організації втечі Л.П. Берія на Захід”.

У 1956 році Г.К. Жуков повернув Штеменка в Москву, відновив його у званні генерала армії і знову призначив його начальником ГРУ. Але після відставки Жукова в жовтні 1957 року “за дії, спрямовані на обмеження керівництва і контролю над армією і Військово-Морським Флотом з боку партії, її ЦК і уряду” Штеменка знову розжалували і зняли з посади. В червні 1962 року його призначили начальником Головного штабу Сухопутних військ. З 1968 року Штеменко – начальник штабу Об’єднаних Збройних Сил держав – учасників Варшавського Договору. Штеменку належить розробка плану вторгнення радянських військ у Чехословаччину (серпень 1968 р.). У тому ж році йому втретє присвоюють звання генерала армії.

Смерть Штеменка певний час замовчувалась. Та й офіційних повідомлень я щось не можу пригадати.

З мемуарів Штеменка можна зробити висновок, що він обожнював Сталіна і за духом був близький до Жукова. Гречко ж більше орієнтувався на таких як Брежнев, шанував подарунки від іноземців, за які розраховувався майном міністерства оборони. Особливих воєнних успіхів у Гречки не було. Штеменка ж разом із Сталіним звинувачують у недостатньо продуманому плануванні воєнних операцій, особливо на заключному етапі війни. Взаєморозуміння між Гречкою і Штеменко не було. Обоє були досить гарячі на руку. Чим конкретно був викликаний вчинок Штеменка сказати важко. Однак епоха Брежнева, яка сприяла розквіту казнокрадства, відрізняється численними вбивствами і самострілами.

Після несподіваної смерті А.А. Гречки міністром оборони призначили людину, яка ніколи не брала участі у війнах – Дмитра Федоровича Устинова. Для військових це було шоком. Проте сказати, що ця людина була їм зовсім невідомою, не відповідає дійсності.

У роки війни Д.Ф. Устинов – нарком, потім міністр озброєнь СРСР (до 1953 року). У 1942 році Устинов вперше стає Героєм Соціалістичної праці. У 1944 році йому присвоюють військове звання – генерал-лейтенант-інженер артилерійської служби, а у листопаді того ж року – генерал-полковник-інженер артилерійської служби. “...Майже півмільйона гармат, понад півтора мільйони кулеметів і більше ніж 12 мільйонів гвинтівок і карабінів, понад 6 мільйонів пістолетів-кулеметів. Стільки зброї перемоги виробили в роки Великої Вітчизняної війни радянські заводи. Це майже вдвічі більше, ніж випустили підприємства Німеччини, які спирались на індустріальну потугу майже всієї Європи. Наша зброя перевершувала німецьку і за якістю”.

В особистому житті – людина далеко не ординарна. Після закінчення професійної технічної школи, без допомоги інших, пройшов шлях від звичайного слюсаря до директора великого заводу. У 1930-1934 рр. – навчався в Ленінградському військово-механічному інституті. По завершенні навчання – інженер, начальник бюро з експлуатації і дослідних робіт в Артилерійському морському НДІ. З 1937 року – інженер-конструктор, заступник головного конструктора, директор ленінградського заводу “Більшовик”

У 1953-1957 рр. – міністр оборонної промисловості СРСР. У 1955 році наказом Голови Ради міністрів СРСР Устинова визнано таким, що знаходиться на військовій службі з часу присвоєння йому військового звання. З 1952 року Устинов – член ЦК КПРС.

У 1957-1963 рр. – заступник, а в 1963-1965 рр. – 1-й заступник голови Ради міністрів СРСР і голова Вищої ради народного господарства СРСР. У 1961 році (після польоту Гагаріна) нагороджений другою золотою медаллю “Серп і Молот” Героя Соціалістичної праці „за видатні заслуги у розвитку ракетної техніки і забезпечення успішного польоту радянської людини у космічний простір”.

У 1965-1976 роках – на партійній роботі на посаді секретаря ЦК КПРС.

Після призначення міністром оборони, йому присвоюють звання генерала армії, а у серпні того ж року - звання Маршала Радянського Союзу. Він стає членом Політбюро ЦК КПРС. У 1978 році Устинову присвоюють звання Героя Радянського Союзу “за великі заслуги у зміцненні оборони країни в роки Великої Вітчизняної війни та в повоєнний період і у зв’язку з 70-річчям від дня народження”. За міністра Устинова відбулося введення радянських військ в Афганістан.

За партійного, по суті, діяча Устинова питаннями реформування і бойової підготовки збройних сил переймався улюбленець військовослужбовців начальник Генерального штабу Микола Васильович Огарков. З власного досвіду знаю, що якщо питання вимагало позитивного вирішення, то документ неодмінно повинен був потрапити на підпис заступнику начальника Генерального штабу (на той час) Огаркову. Інші заступники начальника Генерального штабу вирішення питання, за звичаєм, відкладали на потім, вимагали додаткових узгоджень або рекомендували направити листа іншому адресату, боячись несхвального ставлення до їх рішення завжди чимось невдоволеного (“аби чогось не сталося”), невірніваженого НГШ В.Г. Куликова. “За заслуги у справі розробки нових видів озброєнь і способів їх бойового застосування М.В. Огаркову у 1981 році була присуджена Ленінська премія. Проте інтриги серед вищого військового і партійного керівництва і принципові розбіжності між Огарковим і Устиновим підштовхнули останнього до того, щоб піднести перед Політбюро питання про заміну начальника Генерального штабу, що безумовно завдало серйозної шкоди розвитку збройних сил СРСР. Устинов був Міністром оборони СРСР епохи Брежнєва і залишався таким до своєї смерті у грудні 1984 року.

Вважаю за необхідне додати кілька слів про визнаного у всьому світі автора науково-технічної революції у військовій справі Миколу Васильовича Огаркова. Народився 30 жовтня 1917 року. У 1937 – закінчив Енергетичний факультет робітничого факультету, а у 1941 – Військово-інженерну академію ім. Куйбишева. Від початку і до кінця війни – в діючій армії. Полковим інженером брав участь на Західному фронті у складі 17 стрілецької дивізії. З вересня 1941 до лютого 1942 року – старший інженер з фортифікації в інженерному управлінні Карельського фронту. Потім – полковий і бригадний інженер. З грудня 1942 року – помічник начальника штабу інженерних військ 32 армії, а з серпня 1943 – помічник начальника оперативного відділу штабу інженерних військ фронту. З травня 1944 року – дивізійний інженер 122 стрілецької дивізії на Карельському фронті, а з листопада 1944 року на 2-му, пізніше - 3-му Українському фронтах. Уміло організовував інженерне забезпечення Балатонської і Віденської операцій, виявляючи при цьому глибокі інженерні знання, особисту мужність і відвагу. У 1947 році закінчив оперативно-інженерний факультет Військової академії ім. Куйбишева, а в 1959 році Військову академію Генерального штабу. Після академії командував дивізією в ГРВН, був командуючим округом, заступником начальника Генерального штабу. З 1977 – начальник Генерального штабу. Був категорично проти вводу радянських військ в Афганістан. Користувався величезною повагою у військах і офіцерів органів управління Збройними Силами. “Маршал Огарков – людина

енергійна, цілеспрямована, надзвичайно широкої ерудиції” (генерал армії Варенніков) Через розбіжності у поглядах з міністром оборони Устиновим, у 1984 році був переведений на посаду Головнокомандуючого Західним напрямком, у складі якого зосереджувалось до 35-40% потенціалу Збройних Сил СРСР. Вийшов у відставку у 1988 році. Серце старого солдата зупинилось у 1994 році після розстрілу російського парламенту танками і перед безславним новорічним штурмом Грозного.

В міністерстві оборони була ще одна людина, доля якої тісно пов’язана з призначенням Устинова. Це Маршал Радянського Союзу Двічі Герой Радянського Союзу Якубовський Іван Гнатович, якого я теж добре знав.

Походить з білоруської селянської родини. В Радянській Армії з 1932 року. У 1934 закінчив Об’єднану Білоруську військову школу, а у 1935 – Ленінградські бронетанкові курси. Служив у танкових військах.

Брав участь в воєнних операціях у Західній Білорусії і у боях на Карельському перешийку під час радянсько-фінської війни 1939-1940 рр.

У роки Великої Вітчизняної війни І.Г. Якубовський продовжував службу у танкових військах, командував батальйоном, а з липня 1941 – полком. З січня 1942 – заступник, а з березня 1942 – командир 91-ї танкової бригади. Частини під його командуванням вели бої на Західному, Південному, Південно-Західному, Сталінградському, Донському, Брянському, Центральному і Воронежському фронтах, брав участь в боях за Мінськ, Могилів, в Московській, Сталінградській і Курській битвах, у звільненні України. У січні 1944 року “за вміле керівництво військовими з’єднаннями і виявлені при цьому особисту мужність і героїзм” І.Г. Якубовському присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

З червня 1944 року – заступник командира 6-го гвардійського танкового корпусу. Брав участь у боях за Перемишль. Успішно форсував річку Висла, чим сприяв захопленню Сандомирського плацдарму. У вересні 1944 року І.Г. Якубовський вдруге був удостоєний звання Героя Радянського Союзу з абсолютно тим же формулюванням: “за вміле керівництво військовими з’єднаннями і виявлені при цьому особисту мужність і героїзм”.

З квітня 1945 року Якубовський – заступник командира 7-го гвардійського танкового корпусу, брав участь у Берлінській і Празькій операціях.

Після війни І.Г. Якубовський закінчив академію Генерального штабу (1948), командував дивізією, армією, був заступником головнокомандуючого (1957-1960 і 1961-1962) і головнокомандуючим (1960-1961 і 1962-1965) Групи радянських військ в Німеччині.

З 1965 року Якубовський – командуючий військами Київського військового округу. В квітні 1967 року І.Г. Якубовському присвоєне звання Маршала

Радянського Союзу. З того ж року Якубовський – 1-й заступник міністра оборони СРСР і головнокомандуючий Об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору.

Помер 30 листопада 1976 року.

(Не буду стверджувати, що приведене нижче - правда. Але ось такі анекдоти розповідали мені про Якубовського.

1. Якось викликав Якубовський до себе в кабінет вченого з Інституту історії Збройних Сил:

- Розумієш, полковнику, всі генерали, які воювали, вже написали свої мемуари. Незручно мені якось відставати від них. Я воював, а писати щоденники не було часу. Чи не міг би ти допомогти мені? Мій бойовий шлях тобі добре відомий. А фактуру я тобі надам. Дзвони мені у будь-який час, а ще краще приходь, коли потрібно, і став свої запитання. У мене пам'ять добра. Гонорар за книгу – весь твій. Мені потрібно лише ім'я.

Історик поміркував-поміркував і погодився. А чому б і ні? Близькість з першим заступником міністра не завадить і навіть зможе допомогти вирішити певні службові і повсякденні проблеми.

Минув час. Бажано було б зустрітися. Дзвонить Якубовському:

- Іване Гнатовичу! Макет книги майже готовий... Хотів би зустрітися з Вами і обговорити деякі питання.

- Полковнику, не валяй дурня! Що тут обговорювати? Ти ж добре знаєш, що і як треба писати. Я тобі повністю довіряю. Пиши, як ти вважаєш за потрібне. Як-небудь згодом зустрінемося і поговоримо!

Книга готова. Необхідно отримати згоду на здачу книги в набір:

- Товаришу Маршал! Потрібна Ваша віза на замовлення.

- Кому там потрібна моя віза? Скажи мені його ім'я. Я зараз дам команду. Все зроблять і без візи...

Книга видана. Треба було б поговорити і про оплату роботи...

- Товаришу Перший заступник Міністра! Я б хотів отримати Ваш автограф на пам'ять про співпрацю...

- Не хвилюйся, полковнику! Автограф я тобі напишу... А от з грошима проблема: якщо я тобі їх віддам, то всі ж скажуть, що книгу писав не я. Ти вже вибачай, але хай все буде по закону...

Так на світ з'явилась книга "Земля в огні"...

2. Останніми роками І.Г. Якубовський послідовно обіймав посади, які до нього займав А.А.Гречко. Після смерті останнього він впевнено розраховував на посаду міністра оборони СРСР.

Проте доля виявилась невдячною: міністром був призначений Д.Ф. Устинов,

який вже мав 68 років і був вдівцем.

На одній з нарад Устинов розповів про свою звичку працювати вночі, коли ніхто йому не заважає і порадив підлеглим після завершення робочого дня йти додому, коли вони вважають за потрібне, не орієнтуючись на нього – міністра... (В міністерстві оборони, як і в ЦК КПРС, дотримувались принципу, що помічник може йти додому, лише тоді, коли піде начальник. Але одна справа – дозволить, а зовсім інша – скористатися дозволом і тим самим порушити традицію).

Минуло кілька місяців і одного разу вночі Якубовський вирішив подзвонити Устинову:

- Дмитре Федоровичу, чи я вам сьогодні часом не буду більше потрібним?

- Ви взагалі мені не потрібні, Іване Гнатовичу...

Що називається, удар виявився нижче пояса: 30 листопада І.Г. Якубовський помер від інфаркту...)

У серпні 1976 року Тарас складав вступні іспити у Московський інститут сталі і сплавів. Як і у випадку з Наталкою, знову весь тягар відповідальності Алла взяла на себе. Щоб не заважати і не втручатися у справи, ми з Наталкою пригадали минулорічну подорож по Дніпру і вирішили порівняти його з Волгою. Нижче наведені витяги з «судового журналу», який я вів під час цієї подорожі.

9 серпня, понеділок. День видався похмурим. Зранку йшов дощ. Близько 15 градусів тепла. О 14 годині від причалу Химкинського річкового порту одночасно з нашим “Багратіоном” відійшло ще кілька теплоходів. По каналу ім. Москви до Волги йдемо караваном. З обох бортів відкриваються мальовничі пейзажі. Рух по каналу - як на вулиці Горького. Влаштувалися у чотиримісних каютах на нижній палубі: дещо краще ніж під час минулорічної подорожі по Дніпру. Обідаємо о 15 годині. Вечеряємо - о 20-й. До вечора проминули три шлюзи. У кожную камеру кораблів наштовхують як оселедців у бочку. Відчувається, що відпочиваємо на військовій туристичній базі: гумор переважає солдатський. Ранком понад годину відстояли у черзі, реєструючи путівки. Виявилось, що то була черга для “люкс”. Путівки нашого класу реєструють без усякої черги, але ж ніде про це не сповіщалося. Посміялися над собою.

10 серпня, вівторок. Все ще досить прохолодно. За звичаєм, прокинувся о 6.30. Опанував техніку гоління на кораблі. Залишаємося в оточенні солдатських жартів. Ранком радист довго намагався “впіймати” Москву, щоб прослухати останні вісті. Мали змогу прослухати майже всі радіостанції світу, але Москву так і не почули. О 7.30 всім караваном зробили “зелену” зупинку у

Ново-Окатові. “Навітамінізувалися” дикою чорною смородиною і черничкою. Щоб дізнатися чи не забруднилися, дивилися один на одного, як у дзеркало. На сніданок знову були макарони. На завтра обіцяють “рибний день”. Зайняли чергу за квитками на Київ. О 9.30 взяли курс на Углич. На зеленій стоянці позасмагати не випало. Волга у верхів’ях значно вужча за Дніпро. Села по берегам досить бідні, навіть не віриться, що так може бути недалеко від Москви. Коли ж ми подолаємо цю бідність? Все це змушує замислюватися над власним світоглядом. Знову наочно виявляє свою дію “закон великих чисел”. А як же бути з Китаєм? Вчора до пізньої ночі намагався роз’яснити сусідам по каюті суть китайської проблеми і ще раз переконався у тому, що у нас погано розуміють причини, які визначають міжнародне становище, хоч аргументи висувають досить промовисті. Як нам зараз конче необхідний підручник популярної політекономії! Історичний матеріалізм є обов’язковим предметом в усіх вищих учбових закладах. Звідки ж тоді така безграмотність? Мабуть через те, що ці знання не використовуються на практиці. А шкода. Можливо, згодом спробую написати роботу по Китаю. Треба ще трохи попрацювати над цією проблемою. Записалися у бібліотеку. Наташа взяла книгу про Хогарта Михайла Германа (із серії “Життя видатних людей”). Я читаю “Тронку” Олеса Гончара.

У читальні, яка розташована у передній частині судна на середній палубі, як у циркорамі, пропливають береги Волги... Вчора ввечері дивилися фільм “Волга-Волга”. Пейзаж значно перемінився. Волга все більше захоплює уяву. Вона сприймається як людина, як цікавий і глибокий співрозмовник, який поділяє твої переконання і якого ти можеш слухати як завгодно довго. Тільки зрозумівши Волгу, можна вважати себе по-справжньому росіянином. Я бачив Сибір, тайгу, Далекий Схід... Все це теж Росія. Але все це сприймається інакше, поки не побачиш Волгу. Волга - це серце Росії. А росіянин сприймає життя більше серцем, ніж головою. І у цьому полягає його національна особливість...

Ширина і спокій Волги дивним чином впливають на психіку людини, приводячи у порядок думки, заспокоюючи нервову систему, налагоджуючи всіх на певний лад. Дивно бачити, як люди, які ще тільки учора піднялись на корабель такими різними, вже сьогодні дивляться один на одного зовсім інакше. І це зовсім не вплив подорожнього знайомства. Більше того, тут навіть ніхто й не намагається знайомитися... Просто в очах людей з’явилося щось нове, навіть не зовсім природне для тієї чи іншої людини. І це нове, спільне для всіх, і є Волга.

О 13 годині підійшли до Углича. На екранах циркоррами - злива. Під час швартовання злегка таранили “Валерія Чкалова” і наробили переляку на стоянці “ракет”. Все обійшлося одним видавленим ілюмінатором. Місцеве насе-

лення відразу атакувало буфети кораблів: купували все, що було, яйця - сотнями. І це у місті, яке славиться своїм углицьким сиром та костромським маслом...

Під дощем оглядали пам'ятки старовини, перебігаючи від однієї до другої. Пожалькував, що не взяв з собою військового плаща, як радила Алла, і кеди: вони б стали у пригоді в сиру погоду і на зелених стоянках.

11 серпня, середа. Ранком на катері, все ще у дощову погоду, ходили оглядати Іпатівський монастир у Костромі. Там же музей дерев'яної архітектури і краєзнавчий музей. О 13-ій взяли курс на Плес. За 2 години оглянули все місто з 4-х тисячним населенням, у якому всього 4 димарі і всі вони - бані. Дивно, що Плес кличуть містом. А ще його називають "російською Швейцарією".

Перед екскурсією гадав, що не вистачить плівки. А коли повернувся, виявилося, що майже нічого не сфотографував. Головним чином, через погоду. Прославив Плес художник І.М. Левітан, єврей за походженням. Щоб сказати щось своє, митцю необхідний час і нерозривний зв'язок з народом. Митець повинен творити від імені народу, з яким він живе, намагаючись зробити його життя кращим, відтворюючи його думки і сподівання. Лише у такому випадку він належатиме саме цьому народу. А походження і національність митця не мають принципового значення.

12 серпня, четвер. Четвертий день нашої подорожі. Сьогодні у нас лише одна зупинка - у Нижньому Новгороді. І тут оглядати місто довелося під дощем. Місто досить гарне і славетне своїм минулим. У Кремлі - могила "громадянина Мініна". (Дмитро Пожарський похований у Суздалі). Ще раз переконався у тому, що всі волзькі міста не просто пов'язані між собою транспортною артерією, а відігравали значну роль в історії Росії, у тому числі і під час польсько-литовської навали. Волга колись була також східним кордоном Росії. Тут народилися Петро Нестеров і Валерій Чкалов. Тут жили і працювали М. Добролюбов, Я. Свердлов, В. Фігнер, Павло Власов (прообраз П. Заломова з роману Горького "Мати")...

(PS. Як бачите, про Андрія Сахарова - тричі Героя соціалістичної праці, "батька" вітчизняної водневої бомби - я чомусь тоді не згадав, хоча мені, безумовно, було відомо, що саме у той час він знаходився у засланні у Нижньому Новгороді).

13 серпня, п'ятниця. Як і всі попередні, день почався дощем. На початку нашої подорожі капітан говорив, що тільки туман може затримати рух корабля. Тоді я навіть здивувався: невже таке можливе в середині серпня. Так ось

сьогодні видимість всього метрів 200. Береги ледь видно.

У першій зміні сніданок о 7.30. Через непогоду і низьку пропускну здатність санвузлів, можна вважати, що нам везе більше, ніж другій зміні. Сусіди по каюті часто снідають неголеними. А я встигаю навіть прийняти душ.

Після сніданку у музичному салоні виступали самодіяльні таланти. На роялі грали сивий дід, дівчина років 20 і дівча років 15. Сприйняття таких виступів має свої психологічні особливості: існує якийсь специфічний контакт з виконавцем, завдяки якому за допомогою мови мистецтва відбувається духовний обмін. Коли слухаєш музику у запису, навіть високоякісному, такого контакту не відчуваєш...

Сучасні збройні сили потужних держав існують переважно для того, щоб запобігти воєнним зіткненням. Ставити задачу на виграш - надто проблематично. Теорії війн з застосуванням ядерної зброї не мають достатнього обґрунтування. Проте підготовка до такої війни є суттєвим елементом боєздатності військ, що й становить важливу передумову запобігання зіткненню. Здається, що зараз в основу бойової підготовки військ повинні бути закладені принципи "імпульсного" характеру бойових дій, що, власне кажучи, є продовженням теорії про необхідність зосередження сил і засобів на напрямку головного удару, яка була вирішальною під час минулої війни. Зараз таке зосередження військ видається недоцільним, бо загрожує серйозними втратами, якщо противник за допомогою добре розвинених засобів розвідки зуміє визначити місце і час зосередження військ. Враховуючи високу маневреність сучасної армії, велику глибину дії засобів нападу, здається більш доцільним наносити перший удар безпосередньо з місць постійної дислокації у заздалегідь розробленому напрямку. Зосереджувати необхідно не засоби, а дії. І не стільки за місцем, скільки у часі. Звідси випливає зростаюча роль штабів в організації і підготовці таких ударів. Все інше: несподіваність, високий темп і маневреність залишаються, звичайно, в силі.

(Бач які думки не дають покою професіоналу навіть під час відпочинку! Цікаво, що ці думки майже повністю збігаються з теорією науково-технічної революції у збройних силах Миколи Васильовича Огаркова, про яку тоді я ще не знав!).

У першій половині дня понад 2 години простояли на зеленій стоянці у Морквашах. Масовики намагалися організувати культурний відпочинок. Нудота. Організований відпочинок забезпечує певний комфорт, вирішує проблему харчування, дає деяку інформацію... На жаль, він не пристосований до індивідуальних потреб. Мабуть через це, останнім часом все більше людей віддає перевагу так званому "дикому відпочинку". Проте, якщо говорити

серйозно, ні за рівнем свідомості, ні матеріально ми до такого відпочинку ще не доросли. “Дикуни” завдають стільки лиха навколишньому середовищу! Було б краще, якби на базах відпочинку у людей була б можливість гуртуватися невеликими групами за інтересами. Відпочинок на кораблі найкраще пристосований до такого варіанту... Проте все було б добре, якби не прихоплювало серце, не боліли б спина і коліна... Навіть харчування задовільне, хоча тут воно гірше, ніж на Дніпрі.

14 серпня, субота. Шостий день нашої мандрівки. Нарешті сонячно. Підходимо до Самари. Куйбишевське море створює дійсно дивовижне враження. Мабуть через те, що його береги оточені Жигулівськими горами, які можна бачити з обох боків на відстані понад кілометр. Ранком, коли сонце стояло ще низько, спостерігалось явище, якому найбільше відповідає назва “сонячний дощ”. Сонячна доріжка яскраво спалахувала бризками вогню, які нагадували феєрверк. Враження таке, що начебто у воду падають краплини дощу, які світяться зсередини, і кожна з яких народжує фонтанчик бризок, як під час дощу. Тиша і незвичне за останні дні тепло посилюють враження того, що цей сонячний дощ неодмінно повинен бути гарячим...

В Казані оглянули важкий і незграбний Кремль, побудований росіянами у 1552 році після взяття міста. Ніяких споруд, що передували б цьому періоду, у місті не залишилося через те, що більшість таких споруд мала культовий або релігійний характер, а як відомо, “релігія - опій для народу”. Через обмежену свідомість революційних мас, були знищені також численні пам’ятки стародавнього мистецтва. Але ж, крім всього іншого, релігія відіграла також значну роль у зміцненні держави, у відстоюванні її національної незалежності. Дійсні твори стародавнього мистецтва, окрім чисто релігійної форми, втілювали в собі і свободолобний дух російського народу, чим можна пишатися і у наші дні... Те, що соціалістична революція перемогла саме у релігійній патріархальній Росії, свідчить, між іншим, також на користь більшої прогресивності християнської (православної) релігії у порівнянні з релігіями інших народів. Треба завжди пам’ятати, що наше сьогодення було б неможливим без дня вчорашнього. Відмова від свого минулого збіднює людину. Навіть у тому, що вже віджило свій час, залишаються краплини, які неодмінно треба зберегти для майбутнього. Саме завдяки таким краплинам, минуле існувало аж до сьогодні. Те, що не містило таких краплин, вже давно зникло з обрію. Все з минулого, що живе і сьогодні, становить національну гордість. Саме таке розуміння своєї історії є суттєвим для зростання самосвідомості народу. Поширений останнім часом, часто ще неусвідомлений інтерес до свого минулого (безумовно, не без вивертів) - свідчення того, що нас чекають нові значні успіхи у нашому соціальному розвитку. (Та й чому, власне кажучи, ми

повинні більше уваги приділяти палацам вельмож і князів, ніж релігійному собору або церкві? Адже церква стоїть ближче до народу ніж палац князя! І справжньої, а не показної, духовності там значно більше).

В Казані ми також відвідали квартиру, у якій проживала родина Ульянових у 1888 році. Навіть після страти Олександра мати змогла забезпечити кожній дорослій дитині окрему кімнату. Це дуже важливо для виховання свідомих нащадків. Самостійність - одна з передумов формування особистості. Звичайно, необхідно також багато чого іншого, що позитивно впливає на дитину.

Побували ми також у Казанській картинній галереї, де поза татарським мистецтвом є також картини Айвазовського, Рєпіна, Саврасова і інших. До речі, назва Казань походить від назви племені казів, які тут проживали, а слово “ань” - ріка.

Біля Самари Волга робить велику петлю, у зв'язку з чим ми понад годину йшли на північ. Сфотографувати Жигулі з теплохода майже неможливо, бо вони весь час на півдні, з боку сонця. У районі Жигулів над нашим теплоходом довго кружляв яструб. На відміну від чайок, у нього темніший окрас і довший хвіст. Тут ми вперше зустріли справжню “ракету” з реактивними двигунами. Вражаюча швидкість, але чомусь багато диму.

Наше сільське господарство ще малорентабельне. Майбутнє - за великими господарствами промислового типу: зерновими, овочевими, тваринницькими тощо. Такі господарства повинні бути орієнтованими на забезпечення промислових центрів продуктами харчування. У віддалених районах - на сортове виробництво і племінне тваринництво. У південних районах більше уваги повинно приділятися удосконаленню виробничих відносин. Цей момент найбільш складний, бо завжди існуватиме місцева опозиція.

Необхідно прагнути, щоб кожний вкладений карбованець давав більший прибуток. Рентабельність і розмір виробництва тісно пов'язані з загальним станом економіки. А тому не завжди більше - краще. Зрозуміло, що не можливо заздалегідь передбачити законодавче забезпечення таких виробництв. А відтак, необхідна певна самостійність місцевих органів влади. Сильній державі нема чого боятися місцевого самовладдя. Навіть НЕП не становив великої загрози. Значно більшої шкоди завдає змушене знищення частини врожаю (овочі, фрукти тощо) колгоспами і приватними господарствами через неможливість їх здати державі: дешевше їх згноїти або згодувати тваринам, ніж вивезти на приймальні пункти.

Варто замислитись і над тим, чому зібрати врожай коштує дорожче, ніж зібраний продукт. Щоб назбирати з дерева цеберку вишень, слив чи абрико-

сів, за працю треба заплатити більше, ніж придбати цю саму кількість на базарі. (В урожайний рік цеберка (8-10 кг) таких фруктів на базарі коштує 50 коп.).

Ще інформація до роздумів. Зараз ми будуємо великий автомобільний завод - сучасне рентабельне виробництво: на кожний вкладений карбованець отримуємо 5 карбованців чистого прибутку. Вигідно! Поки вироблених машин мало, проблем з обслуговуванням і запасними частинами не виникає. Але незабаром дефіцитом починають торгувати пройдисвіти. Виникає складна соціальна проблема. Доводиться будувати значно менш рентабельні заводи запасних частин і станції обслуговування (на 1 карбованець всього 2 карбованці прибутку). Для держави було б доцільно підпорядкувати такі підприємства заводу-виробнику, але завод у цьому не зацікавлений, бо різко зростає собівартість машин. Так виникає протиріччя у системі суспільного виробництва: між загальнодержавними інтересами і інтересами невеликого місцевого виробничого колективу. Розв'язати проблему можна шляхом піднесення свідомості всіх працівників до загальнодержавного рівня. Саме тут і виникають соціальні протиріччя, подолати які надзвичайно важко, що несе в собі загрозу для стабільності держави. Суспільна свідомість формується разом з економікою на протязі кількох поколінь. Щоб укоренити її за більш короткий термін, необхідна неймовірно кропітка виховна робота і власний приклад керівників усіх рангів.

У Самарі ми нічого не дивилися: побігли на пошту дзвонити додому. Та й екскурсії були організовані тільки пішки. І це у місті, яке своїми трьома вулицями простяглося вздовж Волги на 48 кілометрів. У цьому місті 4 роки жив Ленін (з 1893) і Горький. У Самару одночасно прибули наш "Багратіон", а також "Бородіно" і "Михайло Кутузов". Цікаве співпадіння, чи не так? Поруч з річковим вокзалом чудовий пляж. Але купатися нам не вдалося, через те, що надвечір знову почало накрапувати. Проте сьогодні ми вперше загорали безпосередньо на верхній палубі. Наталка навіть викликала фурор своїм мінібікіні...

Цікаво також відзначити, що старовинні монастирі, які ми зараз відвідуємо, свого часу були не тільки осередками культури. Саме в них зародилися розвідка і контррозвідка. Там завжди діяли царські лазутчики, які збирали і пересилали відомості про можливі напади на Росію, які готувалися за кордоном. З іншого боку, настоятелі монастирів зобов'язані були доповідати у Москву про ситуацію як у самому монастирі так і навколо нього.

15 серпня, неділя. Далі Волга тече по Саратовській області. За бортом - справжнє море. Через віддаленість обрію, враження таке, що ми майже не рухаємося. По місцевому радіо нас поздоровили з Днем авіації і з запізнен-

ням на годину запросили на сніданок. На вечір готують якийсь “Вогник”. Через три години ми підійдемо до зеленої стоянки, де, здається, вперше можна буде викупатися. На лівому березі між містами Маркс і Енгельс простягнувся колишній національний район німців Поволжжя. Тепло. Зверху яскраво світить сонце. Над водою - імла.

На Заході нас звинувачують у диктатурі, видаючи її за порушення прав людини. Але ж і буржуазна демократія це перш за все засіб розпорошення опозиційних режиму сил. А політику все одно роблять кола, у чиїх руках знаходиться реальна влада. Буржуазна демократія не гребує надавати допомогу найбільш одіозним режимам і навіть профашистським партіям. Зрозумілим є також загравання американського уряду з Китаєм. Так, ми за диктатуру, яка об'єднує творчі сили народу на розв'язання найбільш трудомістких соціальних і економічних проблем, які в інший спосіб розв'язати просто неможливо.

(P.S. Чи не правда, досить оригінальне ставлення до диктатури. Але ж сьогодні, у скрутний для України час, багато хто схиляється до думки, що вивести з кризи нас зможе тільки власний Пінночет).

В 14.30 відійшли від острова Усовський, де вперше мали змогу покупатися у Волзі. Чудовий піщаний берег, але така величезна кількість мурашок різних видів, що навіть уявити собі важко: сховавшись у їх дощечки, доводилося змахувати з ший і рук. Годі й думати, щоб полежати на піску. І як вони так швидко досягають голови?.. Незабаром небо знову вкрили хмари. Засмагнути так і не випало.

На шляху до Саратова, саме тоді, коли я обдумував китайську проблему, нам зустрівся буксир з промовистою назвою: “Дальній” (Порт-Артур). Ой, вже ці співпадання!

Готуємо “День Нептуна”. Мене умовили на роль одного з маленьких лебедів. Наталка про це ще не знає...

Кожна людина тисячами ниток пов'язана з іншими. Кожному на долю випадає горе і радість. В залежності від темпераменту (а може, ще й інших факторів), один виявляє переважно світлі сторони відносин. Така людина видається життєрадісною. Інший навпаки, помічає переважно похмурі обставини, а тому тим, хто не знає причин, здається пригніченим, замкнутим, нелюдям. Знайти “золоту середину” вдається не кожному... Типова проблема батьків і дітей, крім всього іншого, обумовлена також станом відносин між батьками. Намагаючись реалізувати себе, дитина легко бере на озброєння аргументи кожного з батьків в їх суперечках між собою. Те, що батьки вибачають один одному через взаємну рівність, не може бути вибаченим дитині через її залежність від батьків становище. Навіть якщо ви усвідомлюєте власні недоліки, ви все одно не бажаєте, щоб ці недоліки відтворювалися у ваших дітях. Тобто,

дитина страждає через нас самих і через обмеженість власного досвіду не завжди може це усвідомити... Так виникає ще одна тріщина у стосунках між дітьми і батьками.

16 серпня, понеділок. У Волгограді пришвартувалися до теплохода “Олександр Пушкін”, який обслуговує іноземних туристів. Сервіс - на вищому рівні. Поки ми були на березі, теплоходи поміняли місцями, щоб ми не проходили через “Пушкіна”. Цікаво, як іноземці сприймають наш сервіс, коли проходять через наш теплохід? Наталка шуткує: “Зате побачимо іноземні моди!” Надвечір знову пішов дощ. Добре, що ми не поїхали разом з екскурсією оглядати найбільшу у світі гідроелектростанцію ім. XXII з’їзду КПРС, а після Мамасового кургану ходили дзвонити у Москву. Тарас сказав, що все в порядку. Як би хотілося вірити цьому. Завтра у нього останній екзамen.

17 серпня, вівторок. Дев’ятий день подорожі. Ранок не віщує нічого доброго. Небо вкрите хмарами. Дме поривчастий вітер. Якщо додати, що цілий день нас чекає зелена стоянка у Никольському, то можна собі уявити сум туристів. Проте, вже на дев’яту годину той самий поривчастий вітер розірвав хмари. Незабаром небо майже повністю стало чистим. Наталці стало відомо, що у Никольському, на іншому березі Волги, кавуни коштують всього 8 коп. за кг., а тому вона пішла шукати поромну переправу. Я ж скористався тим, що більшість пасажирів зійшло на берег, і вирішив цивілізовано засмагнути на шлюпковій палубі. Шлюпкова палуба розташована на кормі теплоходу і являє собою критий тентом літній кінотеатр. Для бажаючих засмагнути виділений зовсім невеликий клаптик палуби - і це на 438 пасажирів! Вдень тент можна було б зняти, але через щоденний дощ цього ще не зробили. Команда усміхається: незабаром всі почнуть шукати місце, де можна сховатися від сонця; південне сонце та ще й з вітерцем - надто небезпечне явище. На шлюпковій палубі, виявляється є навіть душ з теплою, нагрітою сонцем, водою... А у Волзі я вже купався. Загораю за наукою: на кожному боці по 15 хвилин. Заважає тільки дим від вогнища на березі, де наш корабельний ресторан смажить шашлики. Замість сухих вин, на кораблі тільки міцні напої, які особливим попитом користуються у місцевого населення. Ресторан на цьому заробляє гроші: бізнес є бізнес!

Команда теплоходу - з Горького. Так виразно окупають тільки у Нижньому, навіть можна позадрити. А от на сервісі розуміються мало.

Важливим елементом самоствердження молодшої людини є доказ її самостійності. Ось чому у відносинах з однолітками і навіть зі старшими, але чужими, молода людина відчуває себе більш-менш нормально. Зовсім інакше - у влас-

ній родині, з батьками. Реальна залежність кидає тінь на будь-яку тему розмови, часто звертаючи її у зовсім протилежний бік. Не дуже досвідчені у педагогіці батьки намагаються дати відчутти власним дітям їх залежність від себе, ставлячи їм у приклад чужих дітей. Натомість наші діти відповідають нам тим самим, доводячи, що чужі батьки до своїх дітей ставляться краще, ніж ми до них. Так виникає ще одна розбіжність, яка має відношення до старої, як світ, проблеми батьків і дітей. Досить пригадати “Міщан” Горького. Зростання матеріального добробуту родини затримує початок трудової активності молодшого покоління. А без зменшення матеріальної залежності від батьків ні про яке самоствердження не може бути й мови. Ось чому розсудливі діти намагаються якомога раніше позбутися батьківської опіки, навіть незважаючи на те, що прирікають себе на додаткові труднощі, від яких ми намагаємось їх уберегти, і що нам з нашої батьківської дзвіниці уявляється абсолютно безпідставним і недоречним. Звичайно, це лише перша фаза формування самосвідомості, реальна суть якої значно глибша, ніж просто самостійність. Особистість - це насамперед здатність бути корисним суспільству і бажання заслужити визнання суспільства за реалізацію цієї здатності. Самостійна людина обов'язково відчуває свою залежність від суспільства, у тому числі і від родини, як однієї з ланок суспільства. Здається, що ми зараз знаходимося на такому щаблі розвитку, коли утвердження власної самостійності, тобто вдоволеної незалежності від суспільства, виходить на перший план. І те, що це властиве насамперед молодшому поколінню, у якого ще недостатній життєвий досвід, цілком природно.

Здається, що більшість філософів повинна бути ідеалістами. Перш за все вони звертають увагу на недоліки суспільства, намагаються їх усвідомити і знайти шляхи подолання цих недоліків. А через те, що більшість недоліків тісно пов'язані між собою, то доводиться будувати цілісну суспільну систему, позбавлену будь-яких недоліків. А це вже ідеалізм “чистої води”. Недоліки виникають постійно в процесі розвитку суспільства, а інша їх частина усядикується від попередніх етапів розвитку. Усунення одних недоліків неодмінно викличе появу нових. І так, мабуть, буде завжди. Інша справа, що не всі недоліки однаково негативно впливають на суспільство. З іншого боку, те, що сьогодні видається недоречним жартом, можливо вже завтра переслідуватиметься у карному порядку. У такому розумінні не можна боротися з усіма недоліками одночасно. Користі від цього буде не більше, ніж відмова від боротьби з недоліками взагалі. Марксистська ідеологія вимагає об'єднання всіх сил для боротьби з головними суспільно небезпечними недоліками. Це - оптимальний шлях, як за часом так і за суспільним значенням. Боротьба з усіма недоліками одночасно розпорошить сили суспільства, позбавить багатьох союзників у боротьбі з найбільш небезпечними вадами суспільства. Не виключено, що в

таких умовах можна опинитися в одному таборі з особами, підтримки яких менше всього бажаєш. Саме цим можна певною мірою пояснити події періоду культу особи. Вміння правильно вибрати напрямок застосування головних зусиль, будувати свою суспільну практику є відмінною рисою реаліста. Найкращим показником реалістичності зусиль є та кількість прихильників, яку вдалося повести за собою. Саме цим показником і визначається особистість.

Мабуть, дивне враження на оточуючих справляє людина, яка серед багатьох відпочиваючих сидить з зошитом, у якому щось записує. Що поробиш, коли на теплоході зовсім немає місця, де можна було б усамітнитися. Так би хотілося мати ці кілька самотніх годин на добу!

18 серпня, середа. З п'ятої ранку до вісімнадцятої вечора простояли у Астрахані, після чого вирушили у зворотному напрямку, прихопивши з собою на дорогу кавунів, динь, винограду та інших фруктів... Астрахань насамперед вражає своєю багатомовністю: тут проживає понад 60 національностей! А ще тут чудовий кремль... Міста Чебоксари, Ульяновськ і Ярославль відвідаємо під час зворотного рейсу. В усіх інших волзьких містах ми вже побували. В цілому враження від подорожі вже склалося... Мій висновок: як ще багато у нас недоліків і як надто мало того, чим можна пишатися. Тому необхідно вміти цінувати те, що цього варте, і не надто вибагливо ставитися до недоліків. Так само треба ставитися і до людей. І все це теж впливає з "закону великих чисел"...

19 серпня, четвер. 11-й день подорожі. Знову зробили "зелену зупинку" у Нікольському. Саме тут святкували "День Нептуна". Якщо враховувати короткочасність підготовки і відсутність серед відпочиваючих справжніх артистів, то самодіяльний концерт вийшов зовсім непоганим. Для Наталки було повною несподіванкою, коли її батько виконав партію вмираючого лебедя. Публіка сприйняла мій виступ добре.

Разом зі мною у каюті розташувалися інженер із Севастополя - балакуча і весела людина, постійний тамада за столом, капітан команди КВК; студент із Києва і учень 10-го класу Борис (його батьки - у іншій каюті). За характером поведінки Борис дуже нагадує Тараса: завжди розкидані речі на ліжку (здається, і думки в голові - теж). Спробував поговорити з ним, щоб для себе з'ясувати його життєві переконання, зрозуміти причину такого ставлення до життя. Адже розмовляти зі сторонньою людиною завжди легше, ніж з власним сином. Борис вислухав мене з інтересом і навіть, як мені здалося, з розумінням. Але його відповідь була приголомшуючою:

- Не знаю !

Так само свого часу відповідав мені і Тарас... Є над чим замислитися...

Читаю книгу ленінградського професора Батеніна “Людина в її історії”. З’ясувалося, що людство в своїх уявленнях про сутність людського буття пройшло через наступні етапи:

1. “Людина - є істота розумна” (стародавні мислителі)...
2. Перша ступінь виявлення самосвідомості - відкриття волі, як головного чинника сутності людини (Декарт).
3. Друга ступінь: людина - продукт своєї епохи (принцип розумного егоїзму, французькі мислителі XVIII століття).
4. “Чини так, щоб максима твоєї поведінки могла стати основою законодавств” (Кант), тобто визнання пріоритету колективу над особистістю. Гегель вважав, що вищим критерієм сутності людини є рівень її самосвідомості: “Людина не може розумно діяти без принаймні мінімального знання самої себе”. Фейєрбах вважав універсальним проявом сутності людини її чуттєвість. Всі ці теорії, зрештою, зводяться до того, що людина - суспільний продукт.

5. Маркс вказував на взаємозалежність індивідуума і суспільства.

Цікаво зазначити, що так само, як людина ще в ембріональному стані проходить всі стадії розвитку живої природи (ускладнення організму відбувається на певних ступенях його розвитку, а не задається генами з самого початку, чим підкреслюється спадковість позитивних досягнень минулого), так і в розвитку свідомості кожної окремої людини спостерігається така сама “історична” послідовність, що, очевидно, визначається як її буттям, так і рівнем накопиченого знання (освітою). Природно, що на вищій стадії самосвідомості знаходиться тільки частина сучасного суспільства (принаймні, виходячи з віку і матеріального стану, тобто - суспільної нерівності. Для педагогіки врахування цього положення видається надто важливим і необхідним для підвищення ефективності майбутньої діяльності (будь-якої!!!) вихованців.

Багато разів ловив себе на думці про те, що проблеми, які хвилюють мене, вже давно на науковій основі розроблені іншими. І все ж таки я глибоко переконаний у тому, що ці питання мають значний інтерес також і для інших людей, що намагаються усвідомити сенс свого перебування на цій “стурбованій планеті”. Адже йдеться про комплексний підхід до розв’язання загальнолюдських життєвих проблем, які хвилюють всіх, незалежно від того, в якій галузі вони працюють, тобто про їх філософське осмислення. Справа не в ідеологічних концепціях, досить детально викладених у капітальних і популярних підручниках з теорії марксизму. У своїй життєвій практиці людина частіше за все натикається на проблеми, про які в підручниках пишеться мало, зокрема про те, чому теоретично розроблені проблеми не

втілюються у повсякденну практику, або розв'язуються у спосіб, який створює низку нових ще складніших проблем. Складається враження, що наука (або ще гірше - ідеологія!) - це одне, а життя - зовсім інше. І в голові молоді людини відбувається щось на зразок "роздвоєння особистості", формується недовіра до підручників, науки, ідеології. Чи не цим обумовлена поява анекдоту про різницю між діамантом і звичайним матом: якщо перший мало хто розуміє, але всі роблять вигляд, що розуміють, то другий - навпаки, всі розуміють, але роблять вигляд, що ні.

Серед великої кількості проблем, які чекають на своє розв'язання, безумовно є такі, усвідомлення і підхід до розгляду яких надзвичайно важливі для молоді людини в період становлення її світогляду і формування особистості. Заклики щодо слідування літературному ідеалу нерідко викликають зворотну реакцію... Уникнення від пояснень хвилюючих молоді проблем (переважно з політичних причин) також не досягає мети. Молодь не ошукаєш! Адже кожне нове покоління розумніше за попереднє і швидше докопасться до істини. Якщо в природу світотворення закладене прагнення до енергетичного заощадження з метою продовження часу його існування, то й людина повинна жити за цим законом. А цього можна досягти тільки розвиваючи свої розумові здібності. Не дивно, що у всі віки старшому поколінню завжди здавалося, що молодь зростає більш ледачою ніж були батьки. То ж чи варто дивуватися тому, що сучасна молода людина прагне мати високий заробіток за меншої витрати сил і часу? Скажете, що це не відповідає моральним засадам? Але ж молодь вчиться на прикладі взаємовідносин своїх батьків з їхніми батьками... Так що тут є частка вини і старшого покоління. До того ж життя переконливо вчить нас іншому на прикладі тих, хто так піклується про мораль і сам мав би слугувати за зразок. А тут вже необхідна зміна виробничих відносин, створення однакових умов для всіх, за яких прагнення до знань було б абсолютно необхідним. Варто було б більш детально попрацювати над темою "Проблеми моралі", як посібника для підростаючого покоління. У першій частині можна було б розглянути статеві взаємовідносини на першому етапі свідомого життя, чоловіка і жінки (дружини), батьків і дітей. У другій - проблеми вибору професії, вчитися чи працювати, виробничі відносини через призму поглядів молоді людини - робітника чи інженера, яка вперше потрапляє до виробничого колективу в якості його рівноправного члена, взаємовідносини колективу з адміністрацією. Третя - держава і влада, внутрішня і зовнішня політика, боротьба ідеологій. І все це - у ракурсі законів "великих чисел" і "енергетичних заощаджень"... (Великі числа - це усереднення окремих явищ).

20 серпня, п'ятниця. Сьогодні знову завітали у Волгоград... Разом з

Наталкою побігли на пошту дзвонити у Москву. Те, що ми взнали, невимовно піднесло наш настрій: у Тараса є прохідний бал! (Не відважуюсь сказати більше - такою неймовірною видається ця новина). З цієї нагоди придбали йому в подарунок японського радіоприймача. Чи то від хвилювання, чи то від спеки вперше за всю подорож серйозно притисло серце... Довелося лягти в постіль...

Дивне враження викликають пасажери з "люксу" на борту теплохода. За характером поведінки в них легко можна впізнати діючих чи колишніх генералів. Не хотілося б узагальнювати, але саме такі люди створюють негативне уявлення про наші збройні сили. Інші люди, хоч і знаходяться поруч, для них просто не існують... Є тільки "я" і моє "хочу". Хочу - увімкну телевизор, не питаючи дозволу у присутніх, навіть якщо вони у цей час слухають музику... Хочу - пройду без черги... Хочу відпочивати - то хай діти за перебіркою каюти не бігають... І все це з надмірним відчуттям власної значущості... З цього приводу пригадався анекдот: "Чому у нас так погано з м'ясом? - Так всі свині вийшли в люди, барани - отримали дипломи, а корови - повиходили заміж... за військових".

21 серпня, субота. 13-й день подорожі. З дев'ятої ранку до 13.30 були у Саратові. Місто з мільйонним населенням, одне з найгарніших на Волзі. Музей Радищева. Чудова картинна галерея, заснована онуком Радищева, художником Боголюбовим. Вже тільки те, що зібрання картин комплектувалося не меценатом, а художником-професіоналом, робить її єдиною у ряді подібних. Незабутні картини Тропініна, Рокотова, Кипренського, Рєпіна, Полєнова, Левітана і багатьох інших відомих майстрів минулого... Вражаюча колекція голландських майстрів XVII-XVIII століть... Великий ЦУМ, в якому ми з Наталкою згубили один одного... Оригінальний фонтан на центральній площі міста біля цирку. Наталка сказала, що закохалася у Саратов. Саме тут ми отримали таке очікуване і хвилююче повідомлення про те, що Тарас став студентом. На радощах він поїхав у Київ. Алла збирається на кілька днів поїхати у Ленінград відпочити. Сьогодні по голосу її навіть важко було впізнати через хвилювання, що випали на її долю... Виходить, що вся родина роз'їхалася...

Після обіду ввійшли у Куйбишевське море. Поблизу Саратова тисячі рибалок на човнах - адже сьогодні субота. Серед них можна бачити і браконьєрів, які розставляють нетрі... Через годину кинули якір на зеленій стоянці біля вже знайомого нам острова Усовського. Ловимо останні краплини літнього сонця. Відчувається, що йдемо на північ, стає все прохолодніше.

22 серпня, неділя. Вночі особливо яскраво світять зірки. Велика ведмедиця зовсім низько. Йдемо просто на Полярну зірку. Назустріч дме сильний північний вітер. Здається, що літо закінчилося. Вдень сонце лише іноді проглядає

крізь хмари...

Найбільш видатним експонатом нашої плавбази є старший методист-інструктор, яку з легкої руки мого однокаютника Едуарда охрестили Матильдою. До її виступів по бортовому радіо всі прислухаються з неприхованим інтересом: просто дивно, як їй вдається переплутати все на світі. Мабуть саме з неї ліпила роль диктора універмагу відома гумористка Миронова.

Дивні почуття захлинають мене, коли стою на носі теплохода. Попереду - ще не стурбована широчінь ріки, з боків поволі відступають назад далекі береги. Руху майже не відчуваєш. Спокій, але зовсім не такий, як у лісі. Саме цей повільний рух додає повнішої гармонії єднання душі і природи. Сонячна доріжка - це втаємничена мета, що завжди кличе вперед. Мільйони разів перплетені хвилі - як долі людей, де кожний намагається зберегти свою форму і напрямок руху. На їхньому тлі помітно вирізняються великі хвилі. І хвилююче незрозумілим видається слід від зниклого за обрієм корабля, що довго зберігається на воді... Береги, що поволі пропливають обабіч - як спогади про минулі дні, що самі собою виникають у пам'яті. Це - не мертвий покій, а незалежний від тебе рух, який постійно веде до обраного кінцевого причалу...Трішечки сумно від невпинного бігу часу...

Розглядаю малесеньку комашку, що сіла мені на долоню. Яка виняткова доцільність форм! Який досконалий комплекс фізіологічних процесів відтворення виду - сутності всього живого! Як прекрасно вона вписується у гігантську різноманітність природи, відіграючи відведену їй роль, не виключено, що дуже важливу... Так само гармонійно взаємопов'язаними повинні бути стосунки у людському суспільстві. Але це, мабуть, вже на вищому рівні розвитку самоусвідомлення людини. Очевидно, що простим удосконаленням окремих особистостей досягнути такого стану неможливо, або ж шлях до цієї мети буде надто довгим. Консолідований розум суспільства здатний скоротити цей процес... Щоправда, природа іноді відводить мільйони років на відмирання збанкрутілих видів. Можливо, що у цьому теж є певний сенс...

Об 11.40 підійшли до “зеленої стоянки” Виннівка. Зупинка триватиме до 15.30. Можна скупатися, але без сонця чомусь не хочеться.

Кілька рядків про реалії життя. Здається, що коли ми кожного року будуватимемо все більше сучасних підприємств з високим рівнем продуктивності праці, то тим самим досягатимемо постійного прогресу в матеріальному і духовному житті суспільства... Можливо, що й так, але все набагато складніше. Сьогодні ми маємо справу з десятками тисяч підприємств, багато з яких

працюють ще з минулого віку. З роками посилюється їх спеціалізація. Технологічно всі підприємства поєднуються у єдину систему економіки держави. Наукові досягнення вимагають швидкої перебудови загальної технології виробництва. Нові підприємства базуються на принципово новій технології. Частина старих спеціалізованих і навіть рентабельних підприємств, які складають основу сучасної інфраструктури, або виключаються із технологічного ланцюжка, або ж вимагають суттєвої перебудови. Але ж переважно саме вони визначають пересічний рівень розвитку економіки... З кожним роком протиріччя між старою в основному базою та інноваційними процесами посилюватимуться... В капіталістичних державах це веде до масових банкрутств, що має негативні соціальні наслідки, але вивільнює економіку від нераціональної витрати засобів. В країнах з плановою економікою негативні соціальні наслідки блокуються суттєвим зниженням темпів розвитку економіки... Подібні процеси, безумовно, повинні враховуватися у наших економічних планах, особливо - довгострокових. Інакше кажучи, кожна п'ятирічка - це не просто сходінка угору у порівнянні з попереднім базисом, а скоріше вимушена, але виправдана сходінка вниз з метою наступного стрибка вгору. Висота сходінок залежить від існуючого економічного базису. Не можна виключати також можливість тривалих спадів виробництва з метою підготовки наступного швидкого руху вперед. Оптимально - обов'язкове поєднання централізованого регулювання з місцевим саморегулюванням на основі останніх досягнень економічної науки. Здається, що наведені роздуми не мають нічого спільного з "теорією хвилеподібного розвитку економіки" Мао Цзе-дуна. Я маю на увазі підприємства, побудовані свого часу з урахуванням тогочасних наукових і технічних досягнень. Мао ж має на увазі стрибки на зразок побудови великої кількості нерентабельних примітивних доменних печей. Але це - знущання над людиною і її розумом.

Життя не існує без проблем і недоліків, інакше не було б і розвитку і самого життя. Це твердження однаково справедливе як для природи, так і для людського суспільства. Недоліки - це, власне кажучи, те, проти чого направлена практична діяльність людини. Причина їх криється не тільки в історичній спадковості, але також і в неоднакових темпах розвитку різних явищ суспільного життя.. Окремі проблеми, якщо своєчасно не звернути на них уваги, можуть надзвичайно ускладнитися і впливати на долю багатьох людей, а то і всього суспільства. У повсякденному житті суспільство отожденоється з його керівними ланками. Мабуть саме через це у будь-якій проблемі, що існує в суспільстві, ми схильні звинувачувати перш за все верховну владу. Такий підхід справедливий, але лише частково, оскільки для різних прошарків суспільства одна і та ж проблема має іноді абсолютно різне значення, а особи, від

яких залежить розв'язання проблеми, можуть навіть знаходитися на протилежних полюсах суспільних інтересів. Але ж державна влада повинна насамперед дбати про інтереси всього народу. Саме тому в основі будь-якої проблеми криється проблема самої влади... Звичайно, обиватель у проблемі бачить насамперед її форму, а не зміст. Йому здається, що причина криється у похилому віці більшості керівників держави. Але ж вік позначається на фізичних, а не на духовних здібностях людини. Похилий вік талановитих діячів мистецтва є переконливим доказом цього твердження. За своїм характером державна діяльність близька до мистецтва. Поза тим, свобода вибору у державного діяча надто обмежена численними умовами, причина яких криється у рівні економічного і соціального розвитку суспільства. Це мені нагадує "свободу" пілота, який, виконуючи складне завдання, не має майже ніякої можливості проявити власну ініціативу, бо вона обмежена умовами самого завдання. Тут скоріше впливає термін перебування при владі, який, на мій погляд, доцільно обмежити 5-6 роками. За більший час втрачається перспектива і трансформуються особисті інтереси від бажання досягти більшого до збереження досягнутих позицій. Звичайно, законом необхідно передбачити перебування на вищих державних посадах віком у 70 років і, відповідно, висувати на такі посади можна людей, не старших за 65 років.

З 15.30 до 18.30 - ще один перехід, який закінчився 1,5 - годинною зупинкою у Куйбишеві. Дзвонили у Ленінград і Київ. Після розмови з батьком завжди залишається враження начебто щось недоговорене. На цей раз він, здається, образився, що я не зможу приїхати наприкінці відпустки до Києва.

23 серпня, понеділок. П'ятнадцятий день подорожі. Ранком прийшли в Ульяновськ. За весь час подорожі ніколи ще не було такого похмурого, дощового ранку. Холодний осінній вітер жбурляє в обличчя пригоршнями воду... Місто чітко поділене на 4 райони: праворуч і ліворуч на пагорбах, як дзеркальні відбитки, центральна частина міста з морським портом і навпроти, за річкою, на лівому березі Волги. В місті проживає близько 500 тисяч жителів. Річний бюджет - 27 мільйонів карбованців, безумовно, недостатньо за тих вимог, які ставляться перед цим містом. У порту зустрілися з "Максимом Горьким" - ще одним теплоходом, який обслуговує іноземних туристів з усіх кінців землі. Відвідали будинок-музей Леніна, картинну галерею, меморіальний комплекс. Побачили дім-пам'ятник Олександрі Гончарові, пам'ятник Карамзіну. Взагалі кажучи, місто виглядає зовсім непогано, а постачається краще інших...

У другій половині дня була "зелена зупинка" на Старій Майні. На острові багато грибів, старий покинутий сад. На деревах повно дрібних яблук, які міс-

цеві аборигени продають довірливим туристам по 2 крб. за відро. Ми нарвали собі самі. Наталка каже, що осіння холоднеча змушує її “впасти у зимову сплячку”.. Увечері був “чай”- культурно-масовий захід з напоями і парою млинців.

Забув згадати про вчорашній КВК. Досить зрілий двогодинний захід. Характерно, що капітанами команд були ветерани цього руху, які навіть виступали по телебаченню.

Перед заходом сонця почався шторм. Довелося задріти ілюмінатори. Вкриваємося двома ковдрами, а на себе доводиться одягати весь гардероб.

24 серпня, вівторок. О 9-ій ранку під проливним дощем прийшли в Чебоксари. Як не намагалася наша Матильда, але, здається, їй так і не вдалося нікого умовити на пішохідну екскурсію в місто, яке відоме хіба що тим, що в його околицях народився Чапаєв... Весь корабель, за Наталчиним прикладом, “впав у зимову сплячку”... Наталка з подругою все ж відвідала картинну галерею, хоч і вимокла під дощем. Коли дощ закінчився, я теж побував у місті, яке цього року відмічає 425 роковини добровільного приєднання до Росії. Трапилося це під час походу Івана Грозного на Казань. Місто досить колоритне у національному відношенні.

Прочитав статтю академіка М. Дубиніна про виховання таланту. Відомий генетик стверджує, що людський мозок завантажений тільки на 10%. Це навіть у академіка. А що тоді казати про простого смертного? Враховуючи, що людина виникла у віддалену епоху, коли потік інформації був відносно невеликим, така надмірність може здатися невиправданою. Але геніальний інженер - Природа не могла допуститися помилки. В її діях прихована велика мудрість, яка нами ще до кінця не пізнана...

Здається, що основна причина негативної поведінки молоді криється в родинних стосунках. І аж ніяк не в поганому прикладі поведінки батьків. Досить часто доводиться бачити, що у цілком пристойній родині, у “хороших” батьків виростають “погані” діти. Як на мене, причина полягає у загальному педагогічному невігластві - прагненні досягти мети з найменшим зусиллям... Мати вперто тягне за руку 2-3 річну дитину, яка пручається, плаче... У матері немає іншого вибору: вона запізнюється на роботу. Але ж це елементарне насильство над маленькою людиною, яке згодом обернеться дефектом в її характері.. Адже зрештою у неї складеться враження, що бажаного результату можна досягти лише силою, насильством над людиною, яка опинилася на її шляху. Але й пояснити дитині, що пручання - зле, не так просто. Світ уявлень дитини принципово відмінний від нашого. Вона ще не може зрозуміти, що від запізнення на роботу у матері можуть бути неприємності. У дитини є свої права і вона вимагає уваги до себе. Ваша байдужість до її інтересів

в дитячій душі проросте черствістю, неувагою до інших, навіть близьких, людей і т.ін. Щоб цього не сталося, було б за краще утримувати дитину у цілодобових дитячих закладах з максимальною увагою до неї з боку батьків у вихідні дні. За таких умов вихователі-професіонали могли б досить рано виявити індивідуальні здібності дитини, особливості її характеру і сприяти подальшому розвитку її здібностей за допомогою спеціалізованого навчання. Чим раніше ми почнемо розв'язувати цю задачу, тим коротшим буде шлях до формування нової людини. Звичайно, для цього потрібні великі гроші, яких, на жаль, наша держава ще не має.

З 14.30 до 17.00 - ще одна "зелена зупинка" в Ільїнці. Купатися заборонено. Дощ. Теж багато яблук і грибів. Наталка купила солоних. Смачно! Чуваші демонструють свої вироби, вбрання, пісні.

О 19 годині - вимушена зупинка у Козьмодем'янську: на теплоході у когось стався приступ астми. Саме в цей час спостерігався чудовий захід сонця на Волзі. Зробив кілька фотознімків. Шкода: закінчилася плівка. А попереду ще Ярославль...

Сумнів щодо вірності прийнятого рішення - це, загалом, позитивна риса. А от намагатися залишитися нейтральною стороною у суперечці двох інших - це зовсім інша (і мало перспективна!) справа. До нерішучого активно апелюватимуть обидві сторони, жодна з яких зрештою йому не довірятиме. Удавана мудрість кінець-кінцем обернеться ізоляцією, без перспективи на активну роль у майбутньому. Відтак, нейтральність може бути виправданою лише задля тимчасових тактичних міркувань.

25 серпня, середа. О восьмій ранку, під проливним дощем, знову зайшли у Горький. Тут знову, як і раніше, наш теплохід переганяли від причалу до причалу. І це не дивлячись на те, що Горький - місто приписки нашого теплохода... Сонце вийшло з-за хмар тільки після відправлення у рейс о 13.30. Наталка ходила дзвонити у Ленінград і Київ. Розмовляла з Тарасом... Він виїздить у Москву 26 серпня... У Ленінград не додзвонилася: мабуть - на дачі... Мій сусід вчить мене теорії шахової гри. Він грає здорово, але участі у турнірі не бере. Дивно. Сьогодні зупинок більше не передбачається.

26 серпня, четвер. Чим ближче до кінця наближається наше турне, тим коротшими стають записи у щоденнику. І це зрозуміло: старі місця не викликають нових емоцій. А наше поверхнєве знайомство і короткі зупинки не достатні для більш глибоких вражень. І все ж таки сьогодні сталася подія, що виходить за межі звичайних: в 30 км на південь від Костроми о 6.39 ранку ми зробили 3-годинну зупинку в Лунєво. Причал на обривчастому правому березі Волги. Чудовий змішаний ліс. Чисте повітря і п'янки запахи осені, доповне-

ні прохолодною, але сонячною погодою зробили цю зупинку незабутньою подією нашої подорожі. За 30 хвилин прогулянки у лісі ми знайшли кілька добрячих грибів, які Наталка подарувала місцевим жителям, за що отримала побажання щасливого кохання... На самому березі ріки стояв облишений мешканцями будинок, який знову змусив мене замислитися над тим, щоб у старості оселитися в одному з подібних районів... Біля будинку, як хазяїн, гуляв красень півень. Шкода, що Наталка, через брак плівки, не дала мені його сфотографувати... Понад берегом бігав їжак... Ловити його ми не стали...

Через годину без зупинки проминули Кострому. На цей час погода знову погіршалась, і на палубу не можна було навіть “висунути носа”. О 15.30 - останнє велике місто нашої подорожі - Ярославль. Нещодавно ми познайомилися з ним в кінокартині “Чудовий хлопець” (“Мировой парень”).. Тепер нас чекає знайомство, так би мовити, - особисте...

Знайомство видалося досить цікавим. І те, що воно сталося наприкінці нашої подорожі - багатозначуще. Ярославль - одне з старовинних міст Росії. Йому вже понад 1000 років. Але найбільш стародавнє з того, що збереглося - середини XVII століття. Місто нараховує 580 тисяч жителів. Найбільші підприємства - шинний і дизельний заводи. Значну частину свого життя тут провів Некрасов. Його маєток Карабиха знаходиться десь поруч. Та головне те, що місто на диво гарне і чисте. Кажуть, що це тому, що “батьки міста” - місцеві жителі, а не заслані номенклатурні висуванці. Одним словом, місто нам дуже сподобалося. Цьому сприяло також те, що другу половину дня стояла гарна погода. Незабутня картина заходу сонця, яка гармонійно поєднувалася з індустріальним пейзажем міста. Шкода, що у мене зовсім закінчилась плівка.

О 19 годині відійшли від нового річкового порту, збудованого, до речі, за проектом ленінградського архітектора Уланова, брата відомої балерини Галини Уланової. Гарна і велична споруда.

Залишився останній день подорожі. Завтра нас очікують дві “зелені зупинки” і подвійна вечеря (за 28 серпня). Починаємо складати речі.

По обом берегам Волги нам все ще трапляються численні церкви, іноді досить гарні. Звичайно, слід розрізняти історичні періоди їх спорудження: коли вони були осередками національної культури і відігравали певну прогресивну роль і час, коли культура Росії вже вийшла за стіни храмів, а останні навпаки ставали засобом духовного гноблення народу. І чудові форми, хоч і свідчать про талант архітектора, не повинні сприяти ототожненню понять культура і релігія. Головним критерієм повинна бути історія.

27 серпня, п'ятниця. Сьогодні піднявся раніше звичайного. Вочевидь, дасться взнаки відчуття наближення робочого періоду. О 7-й ранку проминули Углицький шлюз. Сонце ще вкрите ранковою млою. 11 градусів тепла.

Спостерігав як чайки борються за здобич. Крики супроводжують боротьбу лише до того часу, поки залишається надія заволодіти шматком для себе. Відразу після цього починаються пошуки нової здобичі. О 10.30 підійшли до нашої першої з початку плавання зупинки в Ново-Окатово. Коли о 15-й знову вирушимо у дорогу, до повернення у Москву залишиться менше доби. Поруч з нами бік у бік стали відразу чотири теплоходи: “Іван Сусанін”, “Ф. Жоліо-Кюрі”, наш “Багратіон” і “Ол. Кисенєв”. На створеній ними крихітній ділянці відразу виникло цілком сучасне добре облаштоване містечко з населенням близько 2000 чоловік. Для забезпечення тривалої життєдіяльності такого міста досить було б подбати лише про робочі місця для жителів. Проте на пенсію трохи більшу від 100 крб. можна було б жити цілком пристойно.

Ще трохи філософії. Загальновідомо, що найбільш важко пізнати самого себе, тобто з'ясувати свої бажання аби підпорядкувати свою практичну діяльність певному сенсу. Багато хто намагається відшукати сенс буття протягом всього життя. І це цілком природно, оскільки інтереси людини, її бажання змінюються з віком, з рівнем освіти, зміною матеріального стану, а головне - залежать від рівня розвитку самого суспільства. Бажання материнського тепла, самостійності, творчості, кохання, реалізації своїх здібностей, матеріального достатку, душевного спокою і т.ін. багато у чому визначають зміст вчинків людини. Навіть бажання однієї людини нерідко вступають у конфлікт між собою. Що ж тоді казати про інтереси, бажання різних людей, життєві дороги яких перетинаються. Як досягти гармонійного єднання цих інтересів - над цією проблемою працюють кращі вчені всього людства. Зрозуміло, що будь-який підхід до цієї проблеми матиме суб'єктивний, а в певному розумінні - і класовий, характер. Розв'язати цю проблему можна лише колективно, визначивши загальні інтереси членів всього суспільства (харчі, одяг, житло?), підпорядковуючи інтереси меншості - більшості, і співвідносячи власні бажання з бажаннями інших членів колективу. Політики - це люди, які беруть на себе відповідальність роз'яснити суспільству цю, здавалося б - елементарну, істину, організують зусилля колективу на якнайшвидше розв'язання головних проблем, які хвилюють переважну більшість суспільства. Враховуючи, що основний зміст їхньої практичної діяльності підпорядковується саме цій ідеї, вони втрачають багато “загальнолюдських” якостей. Звідси і культ особистості - як бажання досягти суспільного визнання за свою майже каторжну працю. Уникнути взятій на себе відповідальності за долю країни - неможливо до самої смерті, що і змушує триматися за свою посаду до кінця життя. Оцінка політичної особистості полягає не в тому долею якої кількості людей вона розпоряджалась, а в тому - якими методами вона користувалася для того, щоб спрямувати діяльність

мас на досягнення гармонії суспільних інтересів, яку прийнято називати суспільним прогресом (безперечно, пов'язуючи ці методи з певними історичними умовами).

О 15.00 наш теплохід відійшов від причалу в Ново-Окатові і взяв курс на Москву...

І все ж таки доля подарувала нам ще одну зупинку. О 17-й годині з технічних обставин наш теплохід на півгодини пришвартувався у Кібрах. На берег нікого не випускали, але з верхньої палуби теплохода можна було добре розглянути все місто. Промисловий центр Калінінської області, який швидко розвивається. Про це свідчить цілком сучасний міст, який швидкими темпами споруджується через Волгу.

Ще через годину проминули хоч і нове, але гарне місто - Дубна, яке простяглося вздовж Волги на 5-7 км. Сьогодні тут нараховується до 100 тисяч жителів, але заради екологічної чистоти, міського транспорту немає. Проте власних автомашин і річкових катерів - безліч. Не дивлячись на високий рівень культури, саме тут нещодавно трапилася ЧП, яка набула широкого розголосу: дівчата-восьмикласниці жорстоко побили свою подругу... Ще один привід для роздумів на тему виховання молоді...

Вже каналом пройшли над річкою Сестра, яка впадає у Волгу нижче за течією. Не так часто доводиться спостерігати перетин річкових шляхів у двох рівнях. Канал вузький. Рухаємося повільно. На кормі - танці, та такі гомінкі, наче всі намагаються наприкінці надолужити те, що втратили за час відпустки...

28 серпня, субота. 20-й і останній день подорожі. Прокинулися, коли корабель стояв на останній "зеленій зупинці" у Хвойному Бору. Звичайно, тут є і берези. Але майже всім деревам за 100 років, що справляє особливо приємне враження. Пригадалося, як ми безуспішно намагалися виростити березу в Китаї... Багато малини. Мабуть, є і гриби. Та ліс ще не прочах після тривалого дощу, а тому заходити у хащі я не відважився. По радіо дощу сьогодні не обіцяли. Вдень має бути +22 С. Але на траві майже немає роси. Така прикмета - до дощу. Мені не повірили. Побачимо...

Знову рухаємося каналом. На Клязьминському водосховищі - вітрильна регата. Сонячно. Різнокольорові вітрила. Чудова картина. А у мене не залишилося жодного кадру. Обмінюємося адресами. Прощаємося, бажаємо успіху... Москва все ближче...

Додому дісталися о четвертій. Вікно в кімнаті зачинене. Виходить, що Алла ще не приїхала. Нас зустрів Тарас. Так і є: Алла приїздить в 20.30. Йду зустрічати... Надворі - дощ. Прикмета виправдалася! Додому на

Грайворонівську приїхали о десятій вечора: більше години чекали в черзі на таксі. Нарешті зібралася вся родина. Якщо додати, що сьогодні ми мали розмови з Ленінградом і Києвом, то цей день, безумовно, можна вважати особливим. Розповідаємо новини, ділимося враженнями. Відпустка скінчилася. Записи знову можна робити у звичайному щоденнику.

До побачення! До нових зустрічей і нових вражень.

(На першій сторінці “Судового журналу” зберігся запис: “Аллочці, за її самовіддану працю по вихованню дітей-студентів, присвячую”).)

І ЗНОВУ АКАДЕМІЯ

Невдовзі після виходу на службу мене викликали в ГРУ і запропонували посаду викладача в Академії. Зрозуміло, що потрібні були кадри з досвідом оперативної роботи в Китаї. Категорія полковника, а тому з мого боку вагань не було ніяких. Щоправда, я сподівався, що незабаром мене могло очікувати друге відрядження в одну з країн Південно-Східної Азії, до чого я, безумовно, готувався. Призначення в Академію означало, що найближчі три роки цього не станеться. Втрата невелика, тим більше, що за цей час я міг поновити свої знання і переосмислити набутий досвід. Зажеврїла надія поїхати керівником апарату разом зі своїми вихованцями і “втерти носа” вже замшлому генералітету ГРУ.

У 1975 році начальником Військово-дипломатичної академії було призначено генерал-полковника Павлова Анатолія Георгійовича. Вперше керівником цього навчального закладу став його колишній випускник і вчений, який добре розумів проблеми підготовки кадрів розвідки. Саме йому я зобов'язаний пропозицією продовжити службу в якості викладача. Академія збільшувала підготовку спеціалістів по Китаю, а викладачів, які б знали оперативну обстановку в цій країні, як і раніше, не було. Бесіда з Павловим залишила у мене цілком приємне враження. Я відчув, що він добре знає мою роботу в Пекіні і ставиться до мене з повагою. Мені була запропонована робота на основній - Першій кафедрі, тобто - кафедрі стратегічної розвідки. Про це можна було лише мріяти, бо на ній довіряли працювати тільки кращим офіцерам військової розвідки. Начальником кафедри був контр-адмірал Рожко Геннадій Олександрович. Ті, хто його знав, говорили про нього тільки добре. За довгі роки спільної праці я мав змогу у цьому переконатися особисто. Особливе значення мало те, що професія вчителя, вихователя мене чомусь приваблювала ще з дитинства. Я не вагаючись, дав згоду на переведення в академію. І от 1 вересня 1976 року мені, починаючому викладачеві, вручили

для підготовки групи слухачів, відібраних для роботи в країнах Південно-Східної Азії Звання полковника я отримав до свята Радянської Армії 23 лютого 1977 року, а тому вважав, що після проведення повного курсу навчання зможу розраховувати на посаду резидента у невеликій резидентурі або помічника резидента у великій. Особливо мені хотілось побачити своїх випускників у практичній роботі за кордоном...

Зустрічатись з Павловим доводилось і на засіданнях кафедри і на партійних активах чи конференціях. І завжди відчувався його непідробний інтерес до навчального процесу і потребам кафедри. Ось деякі віхи з його біографії.

Народився у 1920 році. В Червоній Армії з 1938 року. З відзнакою закінчив інженерно-танковий факультет Академії бронетанкових і механізованих військ ім. Сталіна. Учасник Великої Вітчизняної війни. У військовій розвідці з 1946 року. Закінчив спеціальний учбовий заклад розвідки. Знаходився на оперативній роботі за кордоном. У 1960-1963 роках - радник посольства СРСР в Англії. Після 1963 року очолював Науково-дослідний інститут і одне з управлінь ГРУ. Кандидат військових наук, професор. Не забував Павлов академію і коли став Першим заступником начальника ГРУ. У відставці з 1989 року. Голова ради ветеранів військової розвідки. З великою повагою про генерал-полковника Павлова говорили всі офіцери і генерали ГРУ, яким доводилося з ним працювати.

Кому знайома робота викладача, той добре знає, що на кожну годину лекції чи семінару за першого циклу необхідно дві години самостійної роботи: проробка рекомендованої літератури, написання конспекту... Якщо до цього додати, що сучасних матеріалів з питань оперативної роботи в Китаї фактично не було ніяких, та й порадитись не було з ким (серед викладачів я був першим китаїстом), то стане зрозумілим, що працювати мені довелося досить напружено. Але робота була цікавою. Та й ставлення слухачів до мене було напручуд ввічливе і уважне.

Незважаючи на скрутні житлові умови, московський період життя аж ніяк не назвеш хмурим. Взимку більше відвідували театри, а влітку любили поїздки по Підмосков'ю. Час летів так швидко, що й замислюватись над проблемами не було коли.

У 1978 році початок нового учбового року в Академії був затьмарений подією, яка багато в чому змусила мене переглянути свою роль в учбовому процесі... Випускник 1973 року, відмінник навчання Володимир Богданович Резун разом з родиною втік у Англію. Запроданство..., зрада!...- слова, які змушують здригнутись будь-кого, особливо коли йдеться про життя, особисту чи

суспільну безпеку, добробут родини, колективу чи навіть країни. Зрадництво в армії, а тим більше – у розвідці, розглядається як провина не тільки командира, але і колективу, у якому це сталося.

Володимир Резун народився у 1947 році в родині військовослужбовця, в армійському гарнізоні поблизу Владивостока. В 11 років був прийнятий у Калінінське суворовське училище, яке закінчив у 1965 році. У 1968 – закінчив Харківське вище гвардійське танкове училище і отримав призначення на посаду командира танкового взводу в одну з частин Прикарпатського військового округу і вже через місяць брав участь в окупації Чехословаччини. Після виводу військ із Чехословаччини старший лейтенант Резун вже став командиром танкової роти. У 1969 році пройшов курс підготовки спецназу як офіцер розвідувального управління штабу Приволзького військового округу, після чого він був відібраний кандидатом на вступ у Військово-дипломатичну академію. Літом 1970 року його направляють в Москву для проходження приймальної комісії.

Категорія командира роти припустима для вступу в академію. Але менше двох років служби в стройових частинах з переїздами і зміною службової категорії повинні були б насторожити комісію. Що міг знати про Резуна той, хто писав на нього характеристику? Яка думка про нього друзів офіцерів, підлеглих, керівників? Чи виправдана така поспішність? Чому не можна було почекати ще принаймні рік? Цей рік міг би багато чого перемінити в його житті. І з точки зору накопичення необхідного військового досвіду для роботи у розвідці, і з точки зору виховання характеру. Хто і чому прискорював цю подію? Саме тут треба шукати першопричину зради. До речі, на користь цієї думки свідчить і написана керівником учбової групи після першого року навчання характеристика на Резуна: “Недостатньо розвинуті волевільні якості, недостатній життєвий досвід і досвід роботи з людьми. Необхідно звернути увагу на тренування необхідних офіцеру розвідки якостей, у тому числі сили волі, настійливості, вмінню, в разі потреби, піти на розумний ризик”.

Після закінчення у 1973 році академії капітан Резун отримав призначення в інформаційне управління в центральному апараті ГРУ, а вже на початку 1974 року виїжджає у своє перше службове відрядження у Женеvu на посаду аташе представництва СРСР при ООН. І знову після першого року роботи за кордоном резидент дає йому дуже схожу на попередню характеристику: “Надто повільно оволодіває методами розвідувальної роботи. Працює розкидано і нецілеспрямовано. Життєвий досвід і кругозір малі. Вимагатиметься значний час для подолання цих недоліків”. (Враження таке, що обидві характеристики написані однією і тією ж особою чи через незначний відтинок часу. Але ж інтервал між цими характеристиками три роки! На це теж треба було б звернути більш прискіпливу увагу). І тим не менше, Резуна висувують на вищу

посаду з відповідним підвищенням окладу і, у порядку виключення, продовжують термін закордонного відрядження ще на один рік. Не думаю, що за цим криється тільки звичайна безвідповідальність. Скоріше за все, до цього доклав зусиль хтось із благодійників. Як наслідок, 10 червня 1978 року Резун разом з дружиною, дочкою (1972 р.н.) та сином (1976 р.н.) при нез'ясованих обставинах зникає з Женеві. Через 17 днів політичний департамент Швейцарії повідомив радянським представникам, що Резун разом з родиною знаходиться в Англії, де просив надати йому політичний притулок.

Мені не доводилось зустрічатися з Володимиром Резуном. Коли він поступав в академію, я вже був за кордоном. Коли я повернувся в Москву, Резун був у Женеві. Але під час його зникнення, я служив в академії і був свідком загального переляку і ажіотажу навколо цієї події. Піднімалися архіви, збирали всіх, хто зустрічався з Резуном, мав відношення до його навчання або писав звіти про виконані ним справи. Ще б пак, перше відрядження після випуску і така халепа! Всі намагались осмислити те, що сталося і висловити свої думки з цього приводу. В академії виявилось досить багато тих, хто його знав, і був в захопленні від його позитивних якостей: ерудиції, знань, пам'яті. Тим самим вони несвідомо „доклали зусиль” до його зради. Високі здібності особистості приносять користь тільки в поєднанні з позитивною мораллю. В іншому випадку від них буде більше шкоди. Доля Резуна – наочний тому приклад. У чому ж все-таки полягає причина ганебного вчинку в недавньому минулому успішного в навчанні слухача?

Через двадцять років після втечі сам Резун говорить про це так.

У Женеву прибув новий резидент – генерал-майор Александров Борис Михайлович – брат помічника генсека Брежнєва. Раніше за кордоном він ніколи не був і стосунків з агентурною роботою не мав. Відрядження і посада були йому необхідні лише для подальшого кар'єрного зростання. За три тижні в резидентурі стався провал, провину за який резидент хотів покласти на Резуна. Останнього очікувало відкликання з країни і фактично відсутність будь-яких перспектив в майбутньому. Начебто це й стало головною причиною, яка й змусила його прийняти таке рішення. І додає: “В Женеві У мене була можливість розглянути комуністичну систему та її лідерів з найменшої відстані. Цю систему я зненавидів швидко і глибоко. Але бажання втекти не було. В “Акваріумі” я так і пишу: наступили на хвіст, тому і вчинив так”. Враховуючи характер Резуна і швидке зростання кар'єри на самому початку військової служби, взяти таку версію до уваги цілком можливо. Розбещувальний вплив корупції на молоду особу, яка ще не відбулася, очевидний. Звичайно, вона впливала в першу чергу на морально нестійких, амбіцій-

них особистостей. Але ж сама корумпована система потребує саме таких особистостей, вона їх продукує. Звертає на себе увагу і той факт, що кадрами в ГРУ і у випадку з Поляковим (про нього мова піде згодом) і у випадку з Резуном займався той самий Ізотов, настійливості якого в корумпуванні ГРУ можна позаздрити. Саме йому (і таким як він) належить “заслуга” в розкладанні нашої, і тим самим у сприянні іноземним розвідкам. Куди, кого і для чого посилали – в ГРУ всім було добре відомо.

А ось версія заступника резидента ГРУ в Женеві капітана 1-го рангу В. Калініна.

“Як людина, якій добре відомі всі обставини так званої “справи Резуна” і якого я знав особисто, вважаю, що в його зникненні задіяні англійські спецслужби... На користь цього твердження свідчить один факт. Резун був знайомий з англійським журналістом, редактором військово-технічного журналу в Женеві. До цієї людини з нашого боку був виявлений оперативний інтерес. Гадаю, що зустрічну розробку проводили англійські спецслужби. Аналіз цих зустрічей незадовго до зникнення Резуна показав, що у цьому поєдинку сили були не рівними. Резун був слабкішим за всіма параметрами. Тому було прийняте рішення заборонити Резуну зустрічі з англійським журналістом. Події, що сталися, свідчать, що це рішення було прийняте занадто пізно, і подальший їх розвиток випав з-під нашого контролю”.

Можна погодитись з тим, що Резун був завербований англійцями. Вони виявились сильнішими за починаючого розвідника, який ще не відбув необхідної “обкатки”. До того ж англійській журналіст міг бути звичайною “підсадною качкою” (з мисливської термінології). Додайте до того рішення про заборону йому зустрічей з англійським журналістом, про що вже сказано вище, і це могло тільки підсилити сумніви Резуна про своє майбутнє і підштовхнути його до прийняття драматичного рішення.

У втечі Резуна є й провина академії. Особистість Резуна була, без сумніву, незвичною, такою що виходила за рамки пересічної людини. А це вимагало особливого підходу до вивчення і виховання слухача. Про що говорилось у випускній характеристиці? Як було рекомендовано використати його в майбутньому? З власного досвіду можу стверджувати, що в академії приділялась недостатня увага роботі (крім предметно-методичної) з керівниками учбових груп – основною ланкою, яка впливає на становлення особистості майбутнього розвідника. Зокрема, як працювати з матеріалами, отриманими внаслідок перевірки слухачів на поліграфі (т. зв. “детектор брехні”). Не було і критерію відбору на посаду керівника учбової групи досвідчених розвідників.

Зрада і “провал” в ГРУ призводить до відкликання з-за кордону ряду опера-

тивних працівників, консервації агентурних зв'язків, втрати агентів, імена яких стали відомими ворогу. Тому Військова колегія Верховного суду СРСР заочно приговорила Резуна “за зраду Батьківщині” до страти.

Опинившись в Англії, Резун зайнявся літературною діяльністю, виступаючи як письменник Віктор Суворов. Він виявився досить продуктивним автором. За короткий час ним написані більше десяти об'ємистих творів. Його книги видаються мільйонними тиражами. І не тільки за кордоном, але і на пострадянському просторі. Важко знайти іншого сучасного “російськомовного” письменника, який був би так само популярним, як Суворов. Незважаючи на певну частку домислу, його твори містять значний фактологічний матеріал. Основна тематика його творів – воєнна політика Радянського Союзу. Його особиста бібліотека військових книг у 1974 році нараховувала кілька тисяч екземплярів.

Своїм головним твором Резун вважає “Криголам”, який доводить, що другу світову війну (у 1939 році!) розпочав СРСР. Він також написав книги: “Визволителі. Моє життя в Радянській Армії” (1981), “В Радянській Армії” (1982), “У стінах радянської військової розвідки” (1984), “Акваріум” (1986), “СПЕЦНАЗ” (1987), “Криголам” (1992), “Вибір” (2003). А також відомі його книги: “Тінь перемоги”, “Забираю свої слова назад”, „Остання республіка”, “Самогубство”... Чи міг би Резун - розвідник, який не відбувся, розраховувати на реалізацію своєї особистості, як письменника, у Радянському Союзі, де висловити точку зору, яка відрізняється від офіційної, було рівнозначно самогубству?

У 1993 році в Лондоні відбулась зустріч Резуна з батьком. За словами останнього, його онуки – Наталка і Сашко – вже студенти, а сам Володимир, як завжди, працює 16-17 годин на добу. Йому допомагає дружина Таня, яка відає його картотекою і листуванням”.

Перші три роки моєї викладацької і виховної діяльності пролетіли як один день. Заміни мені не було, а спеціалістів по Китаю вимагалось все більше і більше. Тепер вже з боку Академії в ГРУ надійшло прохання залишити мене ще на один учбовий цикл (саме на керівника учбової групи покладалася вся відповідальність за якість підготовки кадрів для розвідки). Приємно, що тебе цінують, але це вже був тривожний симптом. Минуло вже 5 років після мого повернення з Китаю, і як кажуть у розвідці, я міг “втратити нюх”. Щоправда, від мене мало що залежало... Звичайно, мені кортіло поїхати у будь-яку країну разом з моїми випускниками і на практичній роботі довести свої здібності керівника, допомогти молодим спеціалістам закріпити отримані в Академії знання і уберегти їх від прикрих помилок, від яких навряд чи може бути

застрахованим починаючий розвідник...

У той час я ще не міг знати, що кілька поколінь військових розвідників вже були виключені з активної творчої роботи через зраду одного з керівників ГРУ – генерала Дмитра Полякова.

Про цього запроданця директор ЦРУ Джеймс Вуд у своїх мемуарах писав: “Серед усіх таємних агентів США, завербованих у роки “холодної війни”, генерал Поляков був дорогоцінним каменем у короні”. Спеціалісти стверджують, що навіть відомий зрадник Пеньковський у порівнянні з Поляковим – ніщо. Поляков працював на американську розвідку майже 25 років. За цей час він видав ЦРУ 19 радянських розвідників-нелегалів, понад 150 агентів – іноземних громадян, розкрив причетність до ГРУ і КДБ біля 1500 діючих офіцерів розвідки. Без сумніву, у цьому списку було і моє прізвище...

Народився Поляков у 1921 році в родині бухгалтера. Після закінчення середньої школи у 1939 році поступив у військово артилерійське училище. Війну почав командиром взводу. Був поранений під Єльнею. Нагороджений двома орденами і медалями. Після закінчення війни був направлений в Академію ім. М.В. Фрунзе. Закінчив розвідувальний факультет цієї академії і курси Генерального штабу. Так він опинився в ГРУ. На початку 1950-х років Полякова відряджають у Нью-Йорк на посаду працівника радянської місії в ООН, де він також займався забезпеченням розвідників-нелегалів. З роботою начебто справлявся, а тому наприкінці 60-х років його знову направляють у США уже в якості заступника резидента під прикриттям співпрацівника військово-штабного комітету ООН...

Робота за кордоном у ті роки здавалась будь-якій радянській людині нездійсненним щастям. “Трофейні” фільми, які демонструвались на екранах кінотеатрів, платівки з записами пісень Олександра Вертинського, Петра Лещенко і ін., що були у нелегальному продажу, побутові речі, які привозились з окупованих радянськими військами країн, породжували в головах людей, особливо молоді, масу запитань, на які переконливо відповісти офіційна пропаганда не могла. Безумовно, два закордонних відрядження в США, та ще й за відносно короткий проміжок часу, не могли не вплинути відповідним чином на психіку Полякова. Вочевидь, що на цей час він вже встиг познайомитись з зародками корупційної системи, яка почала формуватися в радянській партійній і військовій верхівці після війни як наслідок контрибуцій, які вивозилися з Європи. Контрастні умови життя за кордоном і в СРСР, отримана розвідувальна підготовка, знайомство з побутовими умовами і світоглядом радянської верхівки не могли не сприяти рішення Полякова про співпрацю з іноземною розвідкою. Про це свідчить і працівник ЦРУ Пол Діллон, який був оперативним керівником Полякова в Делі (Індія): “Гадаю, що мотивація його

(Полякова) вчинків сягає своїм корінням в часи Другої світової війни. Він співставляв страхіття, кровопролиття, справу, за яку воював, з подвійною мораллю, корупцією, які на його думку поширювались у Москві”. Не відкидають повністю цю версію і колишні співпрацівники Полякова, хоча наголошують, що його “ідейне і політичне переродження” відбувалось “на фоні хворобливого самолюбства і користоловства”.

У листопаді 1961 року Поляков з власної ініціативи вступив в контакт з агентами контррозвідки ФБР. Це були роки Хрущовського самодурства, Кубинської кризи, вбивства американського президента Кеннеді і т.п. Поки Поляков знаходився в США, ним керували офіцери ФБР, які дали йому псевдо “Топхет”. Коли влітку 1962 року Поляков повернувся в СРСР, ФБР передало його на зв’язок ЦРУ, тому що за американською конституцією ФБР не має права займатися розвідувальною діяльністю за межами США. В ЦРУ псевдо Полякова стало “Бурбон”. У 1966 році Полякова відрядили в Бірму начальником Центру радіо перехоплювання у Рангуні. Після повернення в СРСР його призначили начальником китайського відділу в оперативному управлінні ГРУ, яке займалось розвідкою в країнах Азії...

Звичайно, я добре знав Полякова і зустрічатися з ним мені довелося багато разів... У 1969 році, після завершення навчання в академії, перед відрядженням я був викликаний на співбесіду в ГРУ. Китайським відділом керував полковник Поляков. Я знав, що за результатами зустрічі буде прийняте остаточне рішення про моє прикриття і, відповідно уточнене завдання на роботу за кордоном. Ні в академії ні в Головному управлінні не було спеціалістів, які мали б досвід роботи у Китаї. Я належав до першої трійки випускників-китаїстів, підготовка яких була почата ще до подій на острові Даманський. Кажучи по правді, я бачив себе журналістом, представником ТАРС, посада якого давала хоч якісь можливості вирішувати інформаційні і оперативні завдання в маоїстському Китаї, який ще продовжував жити в епоху так званої “культурної революції”. Звичайно, я приготував масу вагомих аргументів, які доводили доцільність такого рішення і переконливість легендування свого знання китайської мови. На завершальному періоді навчання я використав мабуть усі можливості для знайомства із структурою, обов’язками і методами роботи представників цієї організації і навіть склав план роботи на початковий період свого відрядження в Китай... Мені видалось дивним, що за весь час свого перебування в кабінеті Поляков не вимовив ні слова. Він сидів за столом переглядаючи якісь документи, серед яких була, як мені здалося, і моя випускна характеристика, не надто уважно прислуховуючись до моєї бесіди з одним з його заступників, і лише зрідка кидаючи на мене погляд, який ні про що не свідчив. Мій піднесений на початку бесіди настрій поступово згасав.

Залишивши кабінет, я розцінив те, що трапилось, як буденну для ГРУ справу, де відрядження працівника за кордон – всього лише один із рядових пунктів порядку денного керівного підрозділу. Кореспондентом ТАРС їхати в Китай мені не випало – сказали що немає відповідної посади. Начебто вимагалось зміцнити апарат військового аташе, двох співробітників якого відкликали у Москву по моральним і сімейним обставинам. Мені терміново пошили форму, від користування якою мене відлучали три роки. Позналили мене і з завданням на період відрядження.

Серед інформаційних задач значилось з'ясувати кількість і типи переданих Китаю радянських літаків та їхню дислокацію по аеродромам. Більш безглузду задачу собі важко навіть уявити: виходить, що ми не рахували літаки, які продавали чи передавали китайцям, чи не збереглись договори з поставок військової техніки. Мережа аеродромів всього світу щорічно публікується в американському довіднику “Джеймс. ВПС”, з зазначенням координат, напрямку і довжини злітно-посадочної смуги, характеристики системи посадки і навіть з кроками навколишньої місцевості. Космічна фото- і радіорозвідка на той час вже була добре відпрацьованою. Проте сперечатись я не став. Робити новачку зауваження “китам” розвідки не годиться. Це могло викликати негативну з їхнього боку реакцію і чергові дорікання щодо підготовки випускників академії...

Зараз я розумію, що вже тоді Поляков діяв в інтересах обмеження розвідувальних можливостей молодого, можливо перспективного, офіцера ГРУ.

У 1970 році Полякова посилають у Індію військовим аташе і резидентом ГРУ. У цей час обсяг інформації, яку передавав Поляков у ЦРУ, значно зріс. Під час перебування в оперативному управлінні він запасся матеріалами, які цікавили ЦРУ. Він передав імена чотирьох завербованих ГРУ американських офіцерів, закриту інформацію, що свідчила про глибокі розбіжності в позиціях Китаю і СРСР. Ці матеріали допомогли США налагодити стосунки з Китаєм під час візиту американського президента Ніксона в Пекін у 1972 році, що було зафіксовано у “Шанхайському комюніке”. Можна стверджувати, що серед цих документів переважали надіслані пекінською резидентурою, тобто і мої теж.

У 1974 році Полякову присвоїли звання генерал-майора. Це звання забезпечувало йому доступ до матеріалів, що виходили за межі його прямих обов'язків. Наприклад, до переліку військових технологій, які купувались або добувались розвідувальним шляхом на Заході. За свідченнями помічника міні-

стра оборони США при президенті Рейгані Ричарда Перла, він “затамував подих, коли дізнався про існування 5000 радянських програм, які використовували західну технологію для нарощування військового потенціалу”. Цей, наданий Поляковим перелік, допоміг Перлу переконати президента Рейгана домагатись більш жорсткого контролю над продажем військових технологій... (І як після цього ставитись до отриманого мною завдання про кількість і типи проданих Китаю літаків? Невже, не бажаючи ризикувати, він вирішив отримати таку інформацію більш безпечним для нього шляхом, щоб передати її ЦРУ. А я ж старанно виконав це завдання!).

Приїжджаючи в Москву, я доповідав Полякову про стан справ в пекінській резидентурі. Розмовляючи, він ніколи не дивився у вічі співрозмовнику і ставився до інформації, яка для мене була чи не найбільш значущою у житті, як до чогось другорядного, такого, що не заслуговує на більшу увагу. Таке ставлення, природно, змушувало співбесідника сумніватись в доцільності і важливості зробленого, ледь не відчувати свою недолугість. Звичайно, це не тільки ображало, а й викликало роздратування. Але треба було себе стримувати.

Після повернення з відрядження, я знову зіткнувся в Головному Управлінні вже з генерал-майором Поляковим, заступником начальника Третього (Азійського) оперативного управління ГРУ. Цю посаду він обійняв після повернення з Індії. Моя, в основному позитивна, атестація за наслідками відрядження, і отриманий досвід роботи в Китаї дозволяли розраховувати на посаду офіцера відділу в одному з оперативних підрозділів ГРУ або викладача Академії. До того ж вже збігав термін перебування у званні підполковника. Проте і на цей раз доля склалась не так як хотілось. Мене призначили офіцером відділу управління зовнішніх зносин МО СРСР (Посада підполковника). Чи є у цьому вина Полякова чи ні – сказати не могу, але моє негативне ставлення до нього після цього тільки посилювалося.

Потім, коли я вже став працювати викладачем в Академії, мені доводилося відвідувати ГРУ з метою з'ясувати проблеми, з якими можуть зустрітись починаючи розвідники, щоб вберегти моїх підшефних від повторень помилок їхніх попередників. Знову зустрічався з Поляковим. Тепер він ставився до мене з більшою повагою, іноді навіть пробував жартувати, проте в серйозні розмови старався не вступати. (Мабуть, побоювався, бо саме відверта серйозна розмова дозволяє відчути справжню душу партнера!). Не виключаю також і те, що він знав про добре ставлення до мене Павлова, і не бажав, щоб негативна думка про нього стала відомою керівництву. Незабаром Поляков знову їде в Індію резидентом. Проте в середині 1980 року його відкликають за ста-

ном здоров'я. Полякову вже виповнилось 59 років. Проте, як генералу, йому дали можливість продовжити службу в якості начальника Третього (оперативної розвідки) факультету академії. Тепер мені доводилось зустрічатись з ним частіше. Наша кафедра і кабінет начальника факультету знаходились в одному корпусі. Зустрічатися з Поляковим доводилося і на нарадах і під час проведення агентурних навчань – заключний етап навчання в Академії На його факультеті я був консультантом з питань особливостей агентурної роботи в Китаї. Незважаючи на те, що в Академії слухачі вчать під вигаданими прізвищами, йому, як начальнику (а відтак і ЦРУ), були відомі реальні... Працювати за кордоном в країнах американського впливу випускникам Академії після цього було не можливо. Чи не з цієї причини в ці роки була така велика кількість провалів. (Не виключено, що й провал в Пекінській резидентурі 1974 року був саме через Полякова. Прагнучи налагодити стосунки з Китаєм, під час візиту Ніксона у Пекін ЦРУ могло передати китайським спецслужбам “об’єктивну інформацію”. Таке іноді практикується... Так що, можливо, і добре, що не випало мені ще раз поїхати за кордон, бо навряд чи вдалося б повернутися з позитивним результатом.

Начальником академії в цей час вже був генерал-полковник Мещеряков Валентин Іванович, бойовий заслужений генерал, з досвідом дипломатичної роботи, “демократ” по переконанням, проте прихильності до Полякова у нього не відчувалось. Не помітити цього було неможливо, а тому і ми ставились до Полякова стримано. Арешт у 1985 році Полякова був для всіх нас як “гірім серед ясного неба”. Надто обережним і пильним був Поляков, що і дозволило йому 24 роки залишатись нерозкритим агентом ЦРУ. Викрив Полякова кадровий розвідник ЦРУ Реймс Олдрич, який запропонував свої послуги одній з наших резидентур у Вашингтоні. На жаль, його робота на радянську розвідку тривала лише до 1994 року, коли він був викритий і арештований.

В ході слідства у справі Полякова стало відомо, що одним з його протеже був начальник відділу кадрів ГРУ генерал-лейтенант Сергій Іванович Ізотов, який до цього призначення 15 років працював в апараті ЦК КПРС. У справі фігурують дорогі подарунки, зроблені Поляковим Ізотову. Так, за генеральське звання він презентував Ізотову срібний сервіз, спеціально придбаний з цією метою ЦРУ. Щоб відсахнутися від звинувачень і відповідальності за сприяння Полякову, Ізотов намагався симулювати божевілля. І хоча це йому не вдалося, його все-таки виручили колишні колеги по ЦК КПРС. В колах ГРУ відомі численні випадки вручення дорогих подарунків і іншим керівникам, від яких залежало відрядження в сприятливу для збагачення країну. Корупція в СРСР набирала розмаху. Відомо, що розвідник повинен мати міцні нерви.

Навіть нескладне завдання вимагає значного напруження. При відборі кадрів у радянську розвідку на стан нервової системи зверталась особлива увага. Ще більше напруження відчуває агент. Не кожний з них витримує 5–6 років праці: спивається, попадає у поле зору контррозвідки, або закінчує життя самогубством. Які ж треба було мати нерви Полякову, щоб витримати таке навантаження протягом 25 років! Так довго він зміг протриматися завдяки таким особам, як начальник відділу кадрів ГРУ генерал-лейтенант С.І. Ізотов і начальник оперативного управління ГРУ К.Є. Сеськін, які не гребували хабарами і цінували лише тих, хто їх давав. Система вже досягла вершин свого розпаду і існувати їй залишалося лічені дні.

(Згадуваний вище начальник факультету стратегічної розвідки Нікольський прийшов в армію, коли вона нараховувала менше мільйона чоловік і фактично була політичним інститутом держави і закладом первинної освіти для більшості командних кадрів. У книзі “Акваріум-2” (Москва, “ГЕЯ ітерум”, 1999), явно виданої на замовлення, як відповідь Віктору Суворову на його книгу “Акваріум”, згадуючи негативні факти з життя і діяльності розвідки, Нікольський, на жаль, не підноситься до рівня їх філософського осмислення. Отримана загартованість і досвід “політичного пропагандиста” не дозволяють йому вийти за рамки апологетики радянської дійсності. А саме це стало основною причиною розпаду Радянського Союзу, провина за яку лежить у тому числі і на совісті керівників радянських спецслужб. Ще під час перебування в ГРУ я бачив, що офіцери Управління ставляться до Нікольського двоєчко: одні з щирою повагою, інші без особливої шани. Причиною цього, здається, була певна прямолінійність поглядів, безкомпромісність в судженнях самого Нікольського.

Недосконалість радянської військової розвідки призвела до втрат як від ворога, так і від власних “соратників” з НКВС, багатьох тисяч відданих і порядних людей, особливо розвідників. На жаль, докорів совісті і власної провини за це Нікольський не відчуває. Згадуючи, як замість заохочення за організацію розвідки у прифронтовій смузі Західного фронту, він сам ледве не був розстріляний “за забруднення” розвідувального відділу зрадниками батьківщини”, Нікольський не пробує розібратись в причинах таких масових безглузвих випадків. Отримавши наочний урок двоєдушності, кар’єризму, боягузтва в спецслужбах навіть під час війни, він продовжує вважати подібні факти, які і в наш час мають місце, “незначними на загальному фоні великої битви, що охопила весь світ”. Чи не занадто страхітливим здається подібний висновок? Справедливо говорячи про неможливість досягнення лояльних стосунків між німцями і росіянами, оскільки майже в кожній німецькій родині були ті, що загинули на Східному фронті, Нікольський називає українських націоналістів

“бандитами”, незважаючи на те, що це були переважно родичі і діти розстріляних у 1939 -1941 роках НКВД-істами представників української інтелігенції. У цьому сенсі капітан Віктор Суворов у своїх, певною мірою гротескних, художніх творах пішов значно далі генерал-майора у відставці Віталія Нікольського).

Десь у 1980 році ми отримали дачну ділянку за Орехово-Зуєвом і відтоді весь свій вільний час проводили там. Звичайно, 2,5 години зранку на машині в один бік і стільки ж в сутінках у зворотному напрямку, не говорячи вже про досить важку працю на ще необжитій ділянці – справа не з легких... Є що й пригадати з таких поїздок: і відпавше вночі на повній швидкості заднє колесо у надмірно завантаженої машини, і машина, яка без водія перетинає поживавлену трасу, скотившись з гори, і лосі, які виринали з темряви прямо перед нашим носом... І все ж таки треба віддати належне: місця під Москвою прибабливо чарівні. Якби вони ще не були б такими занедбаними.

Правду кажуть: малі діти – малі проблеми, а великі діти – великі проблеми... В 1979 році син облишив навчання в інституті і в неповних двадцять років одружився. А жили ми на той час в комунальній квартирі, отриманій мною після закінчення Академії: дві кімнати 13 і 14 кв. м. Більшу кімнату віддали сину, а самі з дочкою, яка на той час вже закінчила Київський університет, оселилися в меншій. За два дні до свого сорокап'ятиріччя я став дідом. На мої прохання поліпшити житлові умови командування не реагувало. (А просив я для себе і дружини окрему однокімнатну квартиру, щоб ці дві кімнати залишити за дочкою і сином. Комусь з них я планував придбати кооперативну квартиру, а інший би залишився на Грайворонівській. Мені відповідали, що Академія не має права видавати два ордери одному офіцеру. В квітні 1980 року полковнику на всю його родину нарешті видали окрему трикімнатну квартиру в академічному будинку на вулиці Народного Ополчення, 52, на першому (напівпідвальному) поверсі у п'ятиповерховій так званій “хрущовці” (одна з кімнат, до того ж більша, прохідна). Прожили ми в цій квартирі дев'ять років, аж до мого звільнення в запас. Щоправда, сину ми все-таки побудували окрему однокімнатну квартиру на півночі Москви на вулиці Лескова. Після розлучення (в травні 1984 року) і нового одруження сина онук Артем весь час жив і вчився у нас. Перше заміжжя у дочки теж було невдалим. Через три роки сім'я розпалася. Щоправда, дітей у неї від першого шлюбу не було.

13 грудня 1984 року мені виповнилося 50 років. Такі події у дружньому колективі завжди відзначаються досить урочисто. Звичайно, у поздоровленнях командування і товаришів є певна частка перебільшення заслуг іменинни-

ка. Але “відштовхуватися” доводиться від реальних подій, які однаково сприймаються більшістю колектива. Тому все-таки приємно було відчувати майже повну відсутність формалізму у словах тих, з ким пропрацював багато років.

Дорогой Антон Николаевич !

В день Вашего пятидесятилетия примите наши самые сердечные поздравления и наилучшие пожелания.

Более тридцати лет своей жизни Вы посвятили добросовестному служению нашей Родине в составе её Вооруженных Сил, пройдя путь от рядового до полковника.

Работая в нашем коллективе, Вы ярко проявили исключительную целеустремлённость, трудолюбие и работоспособность, творческий подход к делу, любовь к своей профессии и преданность специальной службе, организаторские способности и высокое педагогическое мастерство. По праву Ваше имя, как одного из лучших педагогов, внесено в историю академии.

Нам, Вашим сослуживцам, друзьям и товарищам всегда импонировали Ваши высокие партийные качества – партийная принципиальность, активная жизненная позиция, непримиримость к недостаткам, постоянная готовность к творчеству, хорошие качества наставника.

Эти качества позволили Вам воспитывать целый ряд хороших специалистов – офицеров нашей службы, достойно показавших себя на боевой работе.

В этот день мы – Ваши товарищи по службе, - желаем Вам крепкого здоровья, семейного благополучия, большого счастья и новых творческих успехов.

Коллектив кафедры.

(Сорок шесть подписей)

Наш Антон

**Пусть литавры радостно звенят,
Пусть радуется речей мажорный тон –
Сегодня славим возраст – пятьдесят! –
Примкнул к «пятидесятникам» Антон !**

**Напрасно убеждают наш народ:
«Тринадцать» - несчастливое число! –
Антону от рожденья с ним везло,**

А ныне ежемесячно везёт*!

Антон не супермен – стандартен рост,
Но лишь коснись его заветных струн,
И уяснишь, что он не так уж прост –
Под скромною личиною – трибун!

Там, где бессилён был бы Цицерон,
Где не понять – о чём и говорить?
Представьте лишь трибуну – наш Антон
Сумеет речью страсти накалить!

И кафедра рукоплесканьем рук
Отметить с нетерпением повод ждёт,
Когда Антон на поприще наук
Весь Спецсовет докладом потрясёт!

13.12.1984 года.

(* Тут йдеться про заробітню платню, яку я, як “фінансист” кафедри, видавав тринадцятого числа кожного місяця).

Наскільки мені відомо, вірша склав наш кафедральний поет Василь Ловчиков.

Командування нагородило мене іменним годинником «Командирський».

Вечором вдома я пригадав свій поетичний хист і теж написав вірша:

**Всього зазнаєш у житті:
Кохання, радість і печалі.
І корабель твій на путі
Не тільки друзі зустрічали...**

**Та вітер не порвав вітрил,
І рід продовжився у сині.
І збереглась любов до крил,
І планів повно ще у скрині!**

**А час невинно так біжить –
Уже і віку середина...
Тож усміхнися і скажи:**

- Минула ж менша половина!

Працюючи в Академії, була в мене спроба викласти свій, хоч і невеликий, досвід агентурної роботи в дисертації про використання соціально-політичних і психологічних мотивів залучення китайців до співробітництва з радянською розвідкою. Тим більше, що ніяких наукових матеріалів на цю тему в Академії на той час не існувало.

Щоправда, почав я працювати над нею трохи запізно. Кандидатські екзамени склав вчасно. Коли мене заслуховували на науковій раді, то начальник кафедри марксистсько-ленінської філософії звернув увагу на те, що деякі положення дисертації можуть бути використані іноземними розвідками і у відношенні до радянських громадян... Чесно кажучи, я не мав цього і в думці, бо більше орієнтувався на американську формулу: MICE (Money, Ideology, Compromise, Ego). Спростовувати було зайвим. Дивно, що саме на цю особливість звернув увагу політпрацівник. Мені порадили доопрацювати. Та, на жаль, досить-таки цікава дисертація так і залишилася недописаною.

Мене було увільнено у запас восени 1988 року.

Причина – внесена мною на партконференції Академії пропозиція з вимогою присвятити один з найближчих пленумів ЦК КПРС питанню кадрової політики в Збройних Силах.

Матеріали конференції надсилалися до XIX Всесоюзної партійної конференції. Мене кілька разів викликали в Політвідділ Академії і пропонували зняти пропозицію. Я відмовився, щиро вважаючи, що це дієвий і майже єдиний засіб вплинути на стан справ в армії.

У 1987-1988 роках я, як представник Генерального Штабу, брав участь у відборі офіцерів для навчання в Військово-Дипломатичній Академії (це – звичайна практика ГРУ). Майже пішки пройшов весь Білоруський військовий округ, а іншого разу побував у більшості гарнізонів Далекосхідного округу. Кадрова політика у Збройних Силах, на мою думку, вимагала негайного реформування, інакше боєздатність Радянської Армії була під загрозою...

Незадовго до звільнення в запас відвідав ГРУ. Зайшов до керівництва Далекосхідним відділом. Поцікавився тим, як працюють мої вихованці, бо зворотного зв'язку на рівні управління ГРУ – кафедра Академії практично не було ніякого. А за три повних і один скорочений цикл навчання я випустив близько півсотні спеціалістів...

- А хто ваші випускники ?

Називаю більше десяти прізвищ, звичайно – кращих, тих, у кому я був впевнений. З кожним новим прізвищем на мене дивляться все уважніше...

- Ви перелічили майже весь наш сучасний “золотий фонд”...

- Дякую за визнання. Про більшу нагороду я й не мріяв...

У ВІДСТАВЦІ

Після звільнення в запас я ще один рік працював в академії приватним викладачем. На таких посадах звільнених у запас офіцерів-розвідників використовують у ролі учбової агентури для перевірки знань слухачами іноземної мови і оперативної дійсності в країні можливого призначення. Така робота не вимагала великого навантаження. А сили і знання просили більш серйозної праці. Тому, за конкурсом, я влаштувався на посаду наукового співробітника сектору соціально-економічного аналізу розвитку вищої і середньої спеціальної школи відділу системних досліджень в Науково-дослідний інститут проблем вищої школи, де працювало декілька таких самих, як я, колишніх офіцерів ГРУ. (Ще раз мав змогу переконатися, що офіцерів ГРУ цінують на будь-якій цивільній посаді за їх знання і працездатність). За цей час у збірниках НДІ надрукував шість чи сім наукових праць про систему вищої та спеціальної середньої освіти в країнах Далекого Сходу (Китай, Тайвань, Південна Корея...)

Незабаром почалась так звана **Перебудова**. Інститут кілька разів реорганізовували. В червні 1991 року, теж за порадою колег, перейшов на посаду референта з міжнародних зв'язків у Всесоюзну асоціацію "Кадри", яка територіально розташовувалася в Московському Інституті Цивільної Авіації. Мав змогу побувати у відрядженнях до Петербурга і Києва, де зустрічався з ректорами провідних вищих учбових закладів. Ці зустрічі залишили у мене незабутнє враження: п'ять – десять хвилин бесіди і на багато днів ти у полоні викликаних такою бесідою думок і почуттів... Здається, я вперше усвідомив, що таке справжній інтелект.

А події в країні розгорталися з все зростаючою швидкістю. Після смерті восени 1982 року скомпрометуваного себе і партію Леоніда Ілліча Брежньєва один за одним пішли в небуття ще два перестаркуватих і безнадійно хворих генсеки – Юрій Андропов і Костянтин Черненко. З приходом до влади відносно молодого Михайла Горбачова почалася так звана "перебудова", невизначеність якої призвела до повної втрати державним апаратом контролю за станом справ на місцях, що не могло не викликати появи дезінтеграційних процесів, в тому числі і в середині комуністичної партії.

Найбільш значущою подією в житті Радянського Союзу в цей час став заколот ГКЧП, який призвів до розпаду СРСР. Заколот стався в ніч з 18 на 19 серпня 1991 року. (ГКЧП - «Государственный комитет по чрезвычайному положению», українською – «Державний комітет з надзвичайного стану» - ДКНС).

ДКНС – орган, створений рядом вищих державних осіб, який зробив невдалу спробу відвернути розпад СРСР шляхом зриву призначеного на 20 серпня 1991 року підпису «Договору про Союз суверенних держав», яким скасовувався «Договір про утворення Союзу РСР 1922 року». До складу цього органу входили:

- перший заступник голови Ради оборони СРСР, член ЦК КПРС Олег Бакланов;

- голова КДБ СРСР, член ЦК КПРС Володимир Крючков;
- прем'єр-міністр СРСР Валентин Павлов;
- міністр внутрішніх справ СРСР Борис Пуго;
- голова Селянського союзу СРСР, член ЦК КПРС Василь Стародубцев;
- президент Асоціації державних підприємств та об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР Олександр Тизяков;
- міністр оборони СРСР, член ЦК КПРС Дмитро Язов;
- віце-президент СРСР, голова ДКНС, член ЦК КПРС Геннадій Янаєв.

Учасники замаху на різних етапах його реалізації відводили КДБ СРСР вирішальну роль в

- усуненні від влади Президента СРСР шляхом його ізоляції;
- блокуванні можливих спроб Президента РРФСР протидіяти ДКНС;
- встановлення постійного контролю за місцем перебування органів влади РРФСР, Москви, відомих своїми демократичними поглядами народних депутатів СРСР, РРФСР, Московської ради, авторитетних громадських діячів з метою їх наступного затримання;
- здійснення разом з частинами Радянської Армії і підрозділами МВС штурму будинку Верховної Ради РРФСР з наступним інтернуванням захоплених у ньому осіб, включно з керівництвом Росії.

У першому зверненні до народу ДКНС розцінював загальний настрій в країні як дуже скептичний у ставленні до нового політичного курсу на демонтаж сильно централізованої федеративної структури управління країною, однопартійної політичної системи і державного регулювання економіки; засуджував негативні явища, які новий курс, на думку авторів звернення, викликав до життя, як то спекуляцію і тіньову економіку; проголошував, що розвиток країни не може будуватися на падінні життєвого рівня населення і обіцяв жорстке наведення порядку в країні і розв'язання основних економічних проблем...

Після провалу замаху, головна роль у чому належала керівництву РРФСР, всі члени ДКНС і особи, що їх підтримували, були притягнені до кримінальної відповідальності.

Міністр внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, Маршал Радянського Союзу С.

Ахромєєв, керуючий справами ЦК КПРС Н. Кручина, начальник академії ГРУ Л. Кузьмін (можливо, були і інші) покінчили з собою.

В 1994 році всі притягнені до відповідальності були амністовані.

24 серпня 1991 року Україна проголосила свою незалежність.

Радянський Союз розпався, Перший і останній Президент СРСР М. Горбачов подав у відставку.

Найбільш популярною людиною в російському політикумі у цей час був Олександр Володимирович Руцькой, бойовий льотчик, герой афганської війни. У 1990 році його обирають народним депутатом РРФСР. У тому ж році він стає членом ЦК КП РРФСР. На першому з'їзді народних депутатів РРФСР його обирають членом Верховної Ради і членом Президії Верховної Ради РРФСР.

У червні 1991 року його обирають віце-президентом РРФСР.

У серпні 1991 року, під час заколоту ГКЧПістів, він був організатором оборони Білого Дому, супроводжував Горбачова від місця його ув'язнення в Форосі (Крим) до Москви. Заколот ГКЧПістів передбачав усунення від влади першого і останнього Президента СРСР – Горбачова і знову зосередити владу в КПРС. Спроба виявилася настільки незграбною, що стала основною причиною розвалу СРСР.

Серед прихильників ГКЧПістів виявився і тогочасний начальник Військово-дипломатичної академії ГРУ віце-адмірал Леонід Кузьмін. Провал заколоту і арешт його учасників призвів до самогубства Кузьміна.

(Доречі, саме Кузьмін підписав наказ про моє звільнення із Збройних Сил. Він добре знав мої політичні уподобання, і як у мене склалося враження, не поділяв їх. Після Кузьміна начальником Академії був призначений мій добрий знайомий і приятель Іванов Валерій Олександрович, який очолював академію до виходу у відставку в 1999 році).

Після подавлення заколоту Руцькой організує Народну партію “Свободная Россия” (“Вільна Росія”). В цих заходах довелося приймати безпосередню участь і мені, як делегату установчого з'їзду від Північно-Західного району Москви. Як на мій погляд, одним із заслугуючих на увагу кроків молодішої партії була акція прилюдного вибачення делегатів з'їзду перед народом Радянського Союзу за численні страждання, завдані йому деспотичним правлінням комуністичної верхівки.

На Лубянській площі (колишня площа Дзержинського) перед Соловецьким каменем я стояв на колінах недалеко від Руцького... На з'їзді мені довелося мати серйозну суперечку з Зюгановим, який умовляв делегатів не виходити з

комуністичної партії. За кілька днів мене було обрано заступником керівника партійної організації Північно-Західного району Москви.

Безумовно, на той час Руцької був незаперечним авторитетом, і нова партія швидко набувала впливу. Але яка шалена боротьба розгорнулася серед щирих, тимчасових і удаваних його прихильників! Вони створили непрохідне кільце навколо лідера. Через кілька місяців вже годі було й думати не те, щоб зустрітися чи переговорити з ним, а навіть передати записку про стан справ в партійному осередку чи з пропозицією про необхідні негайні заходи. Руцького все частіше можна було бачити чи то напідпитку, чи то через застосування до нього психотропних засобів під виглядом лікування після поранення в Афганістані. Вочевидь: короля робить його оточення...

Ось ще деякі подробиці з біографії Руцького.

Народився 16 вересня 1947 року в м. Курську. Військовий льотчик 1 класу,

У 1971 році закінчив Барнаулське вище військово-авіаційне училище. Служив в частинах ВПС в м. Борисоглебську, пізніше – в Групі Радянських Військ в Німеччині.

В 1980 році закінчив Військово-повітряну академію ім. Ю. Гагаріна.

У 1985 р. направлений в Афганістан на посаду командира окремого авіаційного штурмового полку (літаки СУ-25). В квітні 1986 року був збитий під час штурму і висадки десанту на базу моджахедів, серйозно пошкодив хребет і був поранений в руку.

Після завершення лікування його відсторонили від польотів і призначили в м. Липецьк на посаду заступника начальника Центру бойової підготовки ВПС СРСР.

Після повернення в стрій, у 1988 році полковника Руцького знову направили в Афганістан заступником командуючого Військово-повітряними силами 40-ї армії. Здійснив 428 бойових вилетів.

В серпні 1988 року був вдруге збитий пакистанським винищувачем, легко поранений під час катапультивання і потрапив у полон до моджахедів. Літак при падінні майже не був пошкоджений. Про це негайно сповістили резидента ЦРУ в Пакистані Мілтена Бірдена, який зацікавився літаком і пілотом.

Душмани вміли торгувати зброєю і військовими таємницями. За літак вони запросили у американців 8 вантажівок “Тойот” і 8 ракетних установок ВМ-12. Бірден погодився, але зажадав, щоб пілоту не було завдано ніякої шкоди. “Тоді дайте за нього ще дві “Тойоти” і дві ракетних установки” - заявили душмани. ЦРУ погодилось і на це.

Американці запропонували Руцькому емігрувати на Захід, але отримавши негативну відповідь і дотримуючись джентльменської угоди з КДБ, вони розпорядились передати Руцького радянському посольству в Ісламабаді.

У 1988 році Руцькому було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

У 1990 році – закінчив Військову академію Генерального штабу СРСР.

У 1992 році Руцькой очолював міжвідомчу комісію Ради Безпеки РФ по боротьбі із злочинністю і корупцією. У квітні 1993 року виступив у Верховній Раді із звинуваченнями на адресу деяких членів Уряду і Адміністрації Президента Єльцина у корупції, фактично звинувативши Президента у покритті корупціонерів.

21 вересня 1993 року після указу Єльцина про розпуск З'їзду народних депутатів і Верховної Ради взяв на себе виконання обов'язків Президента РФ у відповідності із статтею Конституції РФ, яка передбачає негайне припинення повноважень Президента РФ у випадку, якщо він використовує їх для розпуску законно обраних органів влади. 3 жовтня після введення в Москві надзвичайного стану Указом Б. Єльцина був усунений з посади віце-президента РФ і звільнений із військової служби за дії, що «порочать честь військово-службовця і несумісні з обов'язками офіцера Збройних Сил РФ».

4 жовтня 1993 р. після штурму Будинку Рад Росії Руцького арештували і помістили у Лефортовську в'язницю по звинуваченню в організації масового безладдя, яке призвело до тяжких наслідків. Звільнений у лютому 1994 у зв'язку з прийнятою Державною Думою постановою про амністію. У 1994 році був одним з організаторів Калінінградського Конгресу патріотичних сил Росії “Російський рубіж від Калінінграда до Курил”.

У 1995 – 1997 рр. обирався головою Національної Ради соціал-патріотичного руху “Держава”. У жовтні 1996 р. був обраний губернатором Курської області. І обіймав цю посаду до жовтня 2000 р.

У 2000 р. О. Руцькой знову балотувався на чергових виборах губернатора Курської області. Проте, за 12 годин до початку виборів, призначених на 29 жовтня, рішенням Курського обласного суду його реєстрація в якості кандидата була відмінена, а прізвище Руцького було викреслене з виборчих бюлетенів. Руцькому ставилося за провину надання невірних відомостей про своє майно (про квартири і автомобілі) та зловживання службовим станом при організації агітації. Вибори 29 жовтня, що пройшли без участі О. Руцького, не принесли абсолютної перемоги жодному з інших кандидатів. Був призначений другим тур виборів. Внесений О. Руцьким до Верховного Суду РФ протест на рішення Курського обласного суду про зняття з реєстрації розглядався Цивільною колегією Верховного суду і був відхилений 2 листопада 2000 року.

Доктор економічних наук. Проректор Московського державного соціального університету з 2001 р. Автор книг: “Аграрна реформа в Росії”, “Ліберальні реформи – сильна влада”, “Лефортовські протоколи”.

Одружений, має трьох синів і дочку; займається живописом і скульптурою. (Цікавою, на мою думку, є ще одна деталь кривавих подій в Москві 4 жовт-

ня 1993 року. Коли танки, підпорядкованої КГБ частини, штурмували Будинок Рад, Головою Верховної Ради Росії, обраний з'їздом народних депутатів Росії в червні 1991 року (разом з Руцьким) був чеченець Руслан Хазбулатов. Надзвичайно розумна людина, вчений, колишній директор того самого НДІ “Проблем вищої освіти”, в якому довелося працювати і мені. Після розгрому демократії він поділив долю Руцького. Приведу ряд його думок з цього приводу.

“Як аналітик і вчений я міг передбачити можливі шляхи розвитку ситуації і навіть припускав можливість застосування сили, яке могло бути реалізоване в якихось крайніх формах. У той же час, природно, припускав і перемогу демократичних принципів, тому що Парламент є основою, головним структурно-творчим елементом демократії. ... Всі наші закони були перекручені або відмінені переможцями 93-го: пішла ваучеризація і приватизація за Чубайсом зовсім не у тому вигляді, у якому передбачав наш закон. Все позитивне, що могло бути у реформах, Єльцином і його командою після розстрілу Верховної Ради, було знищене під корінь.

Розстріл Будинку Рад безпосередньо пов'язаний з наступним погромом Грозного, коли весь Грозний нагадував палаючий Будинок Рад, а в Будинку Рад вже проглядали контури зруйнованого мегаполісу. Якби не розстріляли Верховну Раду Росії, ніхто б не дозволив Єльцину почати війну зі своїми співгромадянами, яка так трагічно продовжується і до сьогодні, Адже саме ця війна показала всьому світові слабкість теперішньої російської державності і її Збройних Сил....

І пожежа президентського палацу в Грозному, і пожежа Будинку Рад у Москві – вони настільки близько пов'язані між собою, що мені важко відмовитись від думки, що обидві ці заграви є знаменнями, які нагадують суспільству, що не можна мовчати, не можна дозволяти своїм керівникам здійснювати ось такі дії, які не прийнятні і людському, і Божому закону. Грозний, з моєї точки зору, був другим нагадуванням – і вдруге Росія промовчала.

Але, як відомо, Бог любить трійцю. І я з страхом і сподіванням, з любов'ю і вірою чекаю якоїсь третьої події, яке завершить блукання Росії шляхом брехні і зла, з трепетом душі розумію, що і на цей раз вогонь зачепить мене, і я вийду з нього перевтіленим разом з народами Росії, або - грішний – згорю у цьому вогні. І в очікуванні майбутнього випробування, готуючись до нього, хочу просити у загиблих, у їх родичів, у всього народу: “Вибачте за те, що не зміг уберегти вас від біди!”

Важко, мабуть, сказати краще.

Нелегко складалась і доля України, яка не могла не скористатися мабуть таки останнім в її історії шансом, щоб через 750 років після зруйнування ордами Батия у 1240 році Києва знову відродити на берегах Дніпра самостійну державу.

Прийнятий 24 серпня 1991 року Верховною Радою України Акт про державну незалежність був схвалений 1 грудня 1991 року на всенародному референдумі майже 90 відсотками голосів!

У той же день Президентом України на перших прямих виборах був обраний Леонід Макарович Кравчук. До цього він був Головою Верховної Ради УРСР і секретарем ЦК КПУ.

Зрозуміло, що після таких подій я не міг залишатися в Москві представником української національної меншини і виїхав у Київ.

(Пригадую, що багато знайомих українців під час “перестройки” з задоволенням слухали мою українську мову, якої я, на щастя, так і не забув майже за сорок років служби в Армії. І ці ж самі українці, які здебільшого займали високі посади у Москві, різко негативно сприйняли саме українську незалежність. Ще б пак: раніше вони в Україну приїздили як поважні представники Центру, а тепер стали для України іноземними громадянами...).

13 березня 1992 року, субота. Безрезультатно закінчився черговий (VIII) з’їзд депутатів Росії. Причина – тривалість боротьби за владу з президентом. Наслідок – відсутність будь-якого прогресу в проведенні реформ. Ситуація патова. Але, вочевидь, саме вона і влаштовує сьогоденних розпорядників нашими долями. Їхня мета – не допустити такого розвитку подій, за якого вони можуть втратити можливість впливати на його хід у власних інтересах.

На чієму боці я? Та ні на чієму!

Ні Президент, ні Верховна Рада, ні навіть З’їзд не мають жодних планів виведення Росії з кризи. Впевнений, що контроль за розвитком подій (значною мірою як наслідок їхніх бездарних рішень) буде втрачено. Тому причетність до владних структур – це насамперед можливість скористатися випадковими обставинами для особистого збагачення. Високі слова про захист інтересів народу – політичний фарс. Таке явище мені досить часто траплялося ще до перебудови. За все своє свідоме життя лише раз чи два доводилося зустрічатися з порядними особистостями у верхніх ешелонах влади. Очевидно, це обумовлене тим, що причетність до політичної верхівки у нашому, позбавленому правової основи суспільстві, реалізує в людині лише гірші риси характеру. Без цього утриматися в їхньому колі просто неможливо.

Через це у мене вже давно, десь на рівні підсвідомості, склалося негативне ставлення до носіїв будь-якої влади. Здається, таке моє ставлення до них від-

чують і ті, від кого в кінцевому рахунку залежить і моя власна доля.

Невже генерали ГРУ, які полюбляють зображати себе турботливими батьками радянської військової розвідки, не розуміють, що і на них лежить серйозна частка провини за розвал Союзу?

Скоріше за все – не розуміють і вважають, що у цьому винен хтось інший. Якщо сьогодні подібна до моєї думка переважає у суспільстві, то навряд чи варто очікувати на його швидке одужання. Справа, вочевидь, продовжуватиме погіршуватися ще довгий час. Але “суп, здається, починає закипати”. І незабаром на бурунах політичного життя повинні з’явитися нові особистості, які тверезо оцінюватимуть сучасні обставини...

Порт-Артур (Дальній). Квіти до пам'ятника радянським воїнам.

Пекін. Клуб військових дипломатів-льотчиків. 1972 р.

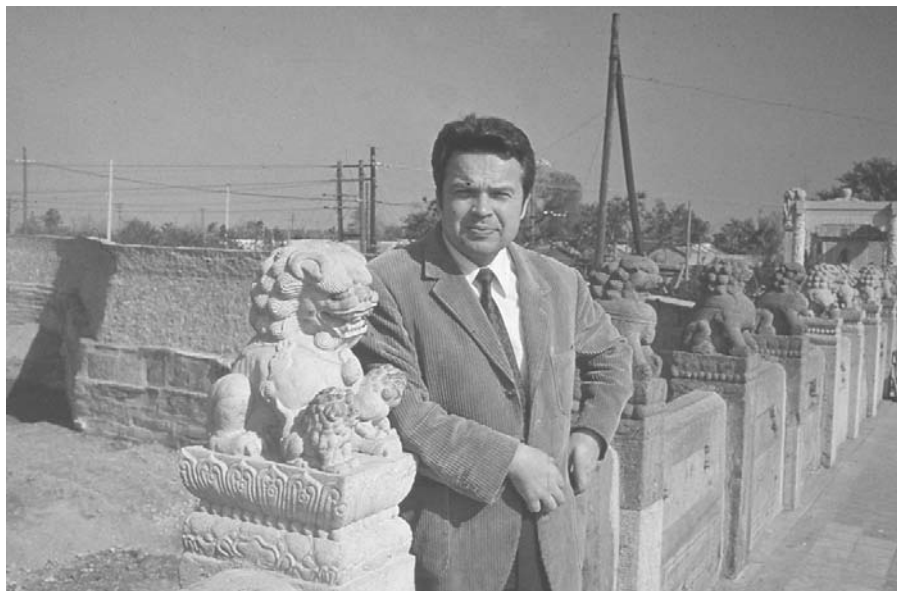
Пекін. Співробітники Військового апарату на екскурсії.

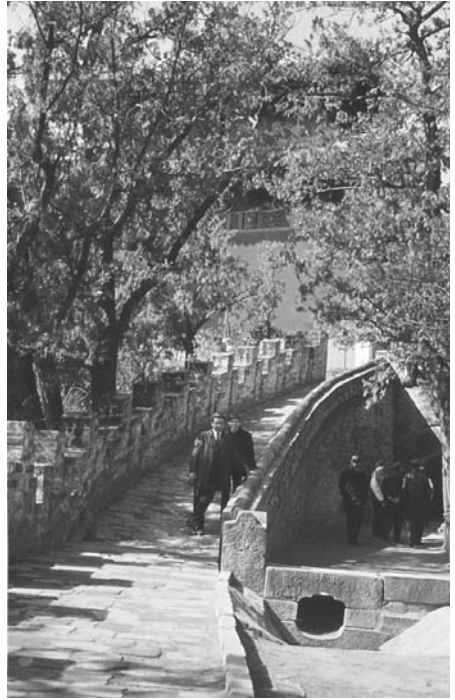
Пекін. Посол Толстіков і Іллічів з випускниками школи.

Пекін. Фото з шкільного випускного альбому Наталки.

ВІДВІДУВАННЯ ВИЗНАЧНИХ ПАМ'ЯТОК КИТАЮ

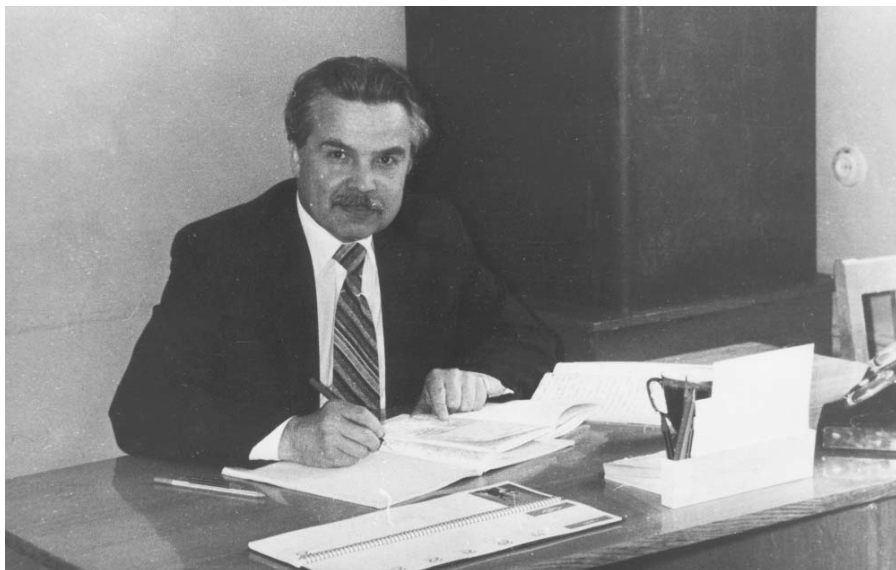

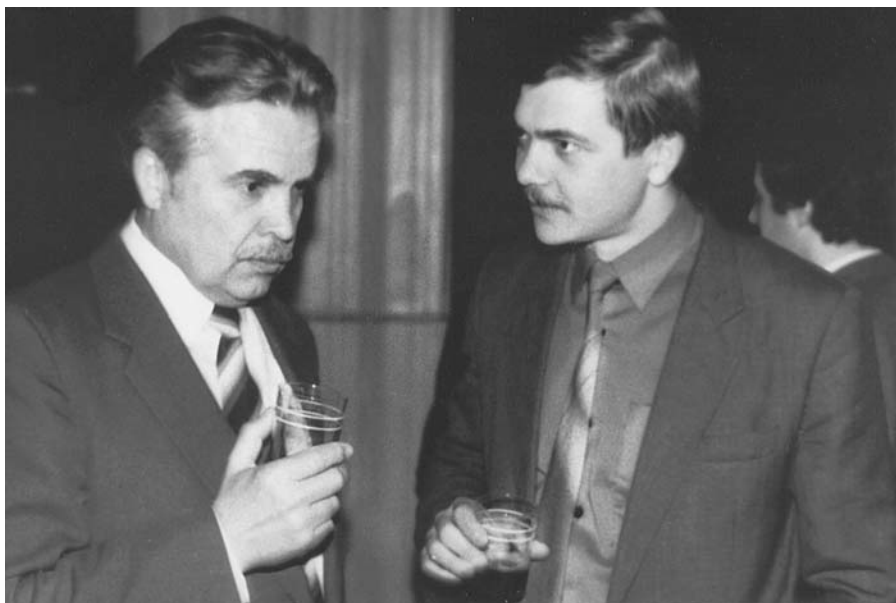

Старший викладач академії ГРУ. 1980 р.

Відповідь на складне запитання слухача академії ГРУ. 1979 р.

Старший викладач академії ГРУ. 1980 р.

ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ

Київський період мого життя пов'язаний з переїздом у це місто моїх батьків. Микола Павлович вийшов на пенсію 26 квітня 1968 року, тобто у неповних 64 роки. Оселилися батьки неподалік від Києво-Печерської лаври на вулиці Цитадельній у трикімнатній “хрущовці”. Вже 8 січня 1969 року батько влаштувався на роботу завідуючим екскурсійного бюро державного історичного культурного заповідника. Наскільки я це зараз розумію, навіть для молоді людини – робота не з легких, особливо враховуючи величезну кількість туристів, як організованих, так і за власною ініціативою. Та й за характером (спокійний, обмірковуючий кожне рішення) – робота не для нього. Вже через півроку він отримує досить престижну, але не менш кропітку роботу – директора готелю “Театральний”, де пропрацював повних чотири роки (до липня 1973 року). Цей готель мав два корпуси, кожному з яких понад 100 років. Ще 10-15 років тому вони вимагали капітального ремонту. Саме під час його директорства, без припинення роботи готелю, почалася заміна частини перекриттів третього поверху і у вестибюлі. Незважаючи на ці проблеми, готель утримував провідне місце серед подібних підприємств Києва. Вперше працівники готелю мали такого чуйного директора. Проте атмосфера серед комунальників і у ті часи мало чим відрізнялася від сучасної, коли за посаду директора готелю дають великі хабарі. З'ясувавши, що у батька немає великої підтримки у керівництва міста, розпочалися заходи по його усуненню від директорства. Приводом стала операція на нирках, яку йому зробили у березні 1973 року, і звільнили від посади “за станом здоров'я”. Розпочатий ще за тих часів капітальний ремонт готелю тривав ще й у грудні 2002 року, тобто майже тридцять років! Можна уявити, яке господарство довелося прийняти батьку у своє піклування! Після “директорства” батько чотири місяці працював заступником директора Києво-Печерського Державного історико-культурного заповід-

ника з господарських питань. Гадаю, що й ця посада була мало підходящою для нього: з моєї точки зору, батько не мав хисту до господарчих справ. З травня 1974 по серпень 1983 – старший консультант і старший інструктор з кадрових питань Республіканського правління товариства охорони пам'яток історії і культури. З січня 1985 по червень 1987 – сторож позавідомчої охорони відділу внутрішніх справ виконкому Ленінської райради депутатів трудящих міста Києва. Остання посада може декого здивувати: невже пенсіонеру Всесоюзного значення не вистачало грошей на двох членів сім'ї? Адже пенсія до розпаду Союзу була досить пристойною. Справа у тому, що мої батьки просто не вміли відпочивати. Сидіти вдома, без роботи (бо й домашніми справами вони не переймалися, маючи для цього Федору Олексіївну), без хобі, без звичного спілкування з людьми – більшого покарання для них важко собі навіть уявити! Такою була система, якій вони віддали все своє життя. Помер батько 6 грудня 1993 року.

На час переїзду у Київ Галина Єфремівна працювала у Львівській бібліотеці Академії Наук УРСР завідуючою відділом марксизму-ленізму. Було їй всього 53 роки, вік саме передпенсійний, коли дуже важливим було не мати перерви у трудовому стажі. Їй вдалося перевестися у Київську республіканську історичну бібліотеку Міністерства культури УРСР на посаду завідуючої відділом рідкісної книги, де вона безперервно пропрацювала ще 16 років до виходу на пенсію 1 липня 1983 року. (Бібліотека розташована в одному з дивовижних старовинних приміщень Києво-Печерської Лаври). У 1984 році два місяці працювала у тій же бібліотеці головним бібліотекарем за тимчасовою угодою. У 1985 – півроку старшим бібліотекарем відділу комплектування бібліотечних фондів на тих же засадах. З листопада 1985 по 21 квітня 1989 – бібліотекарем відділу читальних залів і старшим бібліотекарем відділу стародрукованих книг. Мала кілька десятків невеликих публікацій у історичних журналах і газетній періодиці про скарги історичної бібліотеки.

(Як бачите, мої батьки за освітою чи досвідом роботи були пов'язані з історією. Не виключено, що інтерес до історії у мого сина Тараса передався йому через спадковість...).

Так от, 22 березня 1992 року, в понеділок, “за власним бажанням” я звільнився з Всесоюзної Асоціації “Кадри” у Москві, а 24 березня вже був призначений на посаду радника відділу країн Азії і Тихоокеанського басейну управління двосторонніх відносин Міністерства закордонних справ України.

Праця в МЗС, хоч і не була тривалою, все-таки залишилася суттєвою віхою в моєму житті, особливо, якщо врахувати, що це був період становлення між-

народних відносин молодої незалежної держави. До зони моєї відповідальності відносилися такі країни як Китай, Японія, Індія, Пакистан, Індонезія, дві Кореї, В'єтнам, Монголія – країни, які не тільки відразу визнали незалежність України і побажали встановити з нею відносини на рівні посольств, але й надіслали в Україну своїх представників для підбору приміщень. (Нічого дивного: в цих країнах добре знали українських спеціалістів і техніку, яку отримували з України, а відтак і їхні студенти переважно навчалися в Україні). Лише Монголія мала консульство у Києві. Решта представників проживали у готелях, за які платили величезні гроші. (Щоправда, їхні країни повертали ці гроші, отримуючи їх з наших представників, які змушені були проживати у таких самих умовах). Міністерству домовитись з Київрадою про взаємне надання приміщень було просто неможливо, бо державна і міська власність в пострадянських умовах суттєво різнилися. А більше того, на цій проблемі певні державні особи заробляли неабиякі гроші. Приміщення колишніх радянських посольств за кордоном перебрала на себе Росія. А в Україні валюти на придбання власних приміщень взагалі не було. Та й саме Міністерство на той час знаходилося у мініатюрному двоповерховому особняку на розі вулиць Липської і Пилипа Орлика (колишні Карла Лібкнехта і Рози Люксембург). Це був дуже складний період визнання нової незалежної держави світовою громадськістю, реорганізації і комплектування Міністерства кадрами, яких Україна фактично не мала. Міністром у той час був Анатолій Максимович Зленко – типовий керівник радянської доби, людина без власних позицій, а тим більше - ідей щодо організації роботи в умовах розпаду тоталітарної системи.

Найбільш складною проблемою для спеціаліста на новій посаді є усвідомлення і засвоєння характеру відносин між посадовими особами нового кола спілкування і образу мислення свого керівництва. Навіть якщо ти маєш певний досвід роботи, то все одно на адаптацію до нових умов вимагатиметься час. Хоч і велика республіка Україна, але її зовнішня політика має мало спільного з політикою багатонаціональної колишньої імперії. Інтереси України суттєво відрізняються навіть від інтересів Росії. Та й суспільна свідомість принципово інша... Словом, важкими видалися для мене перші місяці роботи в МЗС.

Щоб зрозуміти особливості цього періоду хочу навести невеликий сюжет із сфери “великої” (національної) політики, співучасником якого я став вже через три тижні своєї роботи в Міністерстві. Пов’язаний він з так званим “тайванським питанням”, про яке я ще двадцять років тому, перебуваючи в Пекіні, доповідав власну думку керівництву ГРУ, бо вона не співпадала з висновками нашого резидента генерала Іванова Михайла Івановича, який під час

візиту Ніксона у Китай був впевнений, що зближення між Китаєм і США відбулося за рахунок “продажу” Тайваня. Я ж був переконаний, що в найближчі сто років США не поступляться своїм авіаносцем, якого не можна потопити.

... Та про все по-порядку.

Китай – одна з сучасних наддержав. Після розпаду СРСР – єдиний реальний ідеологічний противник Заходу. Важко налагоджувалися його співвідносини з Союзом. І коли, здається, рівновага була встановлена, шальки терезів стрімко похитнулися... Ще зовсім недавно дружня Америка знову почала перетворюватися на противника. Росія, яка начебто успадкувала далекосхідну політику СРСР, знову різко повернулася до Китаю спиною. Ще б пак: адже в Росії тепер демократія, а Китай – країна з тоталітарним комуністичним режимом. Якщо зовсім недавно США і Росія у відносинах з Китаєм знаходилися на протилежних шальках терезів, то тепер опинилися з одного боку. Як відновити таку необхідну для політики реформ у Китаї рівновагу? Щоправда, китайці – народ терплячий і мавпячої кмітливості їм не бракує. Противагою Росії стає Україна. А противагою для Сполучених Штатів – далекосхідний прокитайський надблок. Хоча рівновага ще й не встановлена, проте терези вже хитнулися в бажаному напрямку...

Здається, саме небо стало на бік України. Не скористатися моментом – значить програти мільйони. Але ж ніякого досвіду у великій політиці. Подібна ситуація склалася і в усіх інших республіках колишнього Союзу. Але ж тільки дурень не скористається недосвідченістю можливого партнера. Хоча Тайвань і “грає” на боці Сполучених Штатів, але чому не спробувати вийти майже з повної міжнародної ізоляції за рахунок нових незалежних держав і накопичених мільярдів доларів?

(Майже повністю позбавлений корисних копалин, острів входить до десятки найбільш промислово розвинених країн світу. На Тайвані налагоджене широке виробництво комплектуючих вузлів і деталей до комп'ютерної техніки, якими користується майже вся Європа і США).

Не маючи на Тайвань іншого впливу, Китай ставить за вимогу невизнання незалежності Тайбейської республіки, погрожуючи розривом дипломатичних відносин. Латвія вже мала змогу переконатися у рішучості Китаю. Для країн з розвинутою ринковою економікою така вимога життя не ускладнювала, бо будь-яка приватна фірма діяла незалежно від держави. Тому Китай і не заперечував проти підтримки з островом торговельних, культурних та інших зв'язків, але суднам, які заходили в порти Тайваню, не дозволялося відвідувати Китай. Тайванські вантажі транспортувалися приватним каботажним флотом до найближчих азійських портів, а потім перевантажувались на судна, що йшли у Європу чи Америку. У країн СНД таких можливостей майже не було. Необхідні були міждержавні угоди і взаємні торгові представництва, проти

чого категорично заперечував Китай. Тайвань же заради цього наполягав на встановленні будь-що принаймні консульських відносин.

Тайванський наступ на Україну був підготовлений з розмахом і за всіма правилами: 100 тон дефіцитних ліків і лінія з виготовлення антибіотиків вартістю в 3 млн. доларів – безкоштовна гуманітарна допомога. Делегацію очолив заступник міністра закордонних справ, син недавно померлого президента Китайської Республіки Цзян Цзін-го, онук генералісімуса Чан Кай-ши, напів-росіянин – Джон Чан. Людина розумна і наполеглива. До сприяння місії були залучені численні представники української діаспори, колишні дисиденти, а тепер політичні радники і бізнесмени з-за кордону, які добре знали порядки і людей в сучасній Україні. Особливою активністю серед них виділялися Марк Котляр (США) і Володимир Беланжер (Гонконг). Але їх головною ударною силою була наша рідна п'ята колона – уламки мафіозного дзеркала колишньої імперії, які глибоко проникли у тіло новонародженої незалежної дитини. Вже кілька днів її представники домовлялися про візити голови делегації, готували офіційну зустріч в аеропорту з висвітленням акції в засобах масової інформації, замовили і оплатили кращі номери в готелі “Інтернаціональний”, надіслали запрошення для високих посадових осіб на прийом на честь делегації і т. ін. Вже були вивірені розміри державних прапорів, і узгоджені тексти урочистих промов, зроблене офіційне запрошення міністру охорони здоров'я Ю.П. Спіженко відвідати Тайвань... І все це без будь-яких узгоджень з Міністерством закордонних справ.

Повідомляю керівництво про можливі негативні наслідки. Але ж у МЗС немає підстав для втручання у справи інших державних органів і немає на що реагувати: от якби було розпорядження згори, то ми б прореагували, а так хай вони самі і відповідають... На власний розсуд обдзвонюю зацікавлені організації, МОЗ, ЗМІ і роз'яснюю їхні права і відповідальність. Слухають не уважно, а то й роздратовано.

Тайванська делегація прибула у Бориспіль літаками з державною емблемою “Республіки Китай!” дощовим вечором 6 квітня 1992 року. Подію було показано по телебаченню. Вже ранком 7 квітня Тимчасовий повірений у справах КНР в Україні Юй Чженьці наносить візит Першому заступнику міністра закордонних справ М.П. Макаревичу і висловлює занепокоєння китайської сторони з приводу офіційного прийому тайванської делегації. На його думку, “справа набуває латвійського характеру”. Намагаємось заспокоїти Юй Чженьці, посилаючись на недосвідченність нашої адміністрації. Запевняємо його, що з нашого боку буде зроблене все можливе, аби не порушити умови угоди, підписаної при встановленні дипломатичних відносин між нашими країнами. Користуючись нагодою розмови про Тайвань, прошу Юй Чженьці сприяти розв'язанню питання про комерційні заходи наших суден у порти

Тайваню без заборони їм після цього відвідувати Китай. (Зверніть увагу: ми просимо КНР дозволити українським суднам заходити на Тайвань. Дипломатичний крок: ми виконуємо положення угоди і одночасно даємо зрозуміти, що обидві сторони повинні рухатися назустріч одна одній!). Проводжаючи Юй Чженьці, від себе додаю, що особисто буду контролювати візит тайванської делегації, і робитиму все можливе, аби візит не набував офіційного характеру. Мета – вплинути на характер його доповіді у Пекін про відвідини МЗС. Після закінчення бесіди пропоную заступнику міністра інформувати зацікавлені кола про попередження китайської сторони. Незабаром через Корнеєнка (начальник управління двосторонніх відносин) отримую згоду на такий крок. Відвідую прес-центр МЗС і домовляюсь з його начальником Чорним, що всі українські засоби масової інформації будуть попереджені про доцільний характер висвітлення події. Але, як з'ясувалося пізніше, мої зусилля виявилися марними: бюрократія залишилася бюрократією і за нової влади (скоріше за все, замовлення було добре оплачене).

7 квітня о 15.00 в аеропорту відбулась урочиста церемонія передачі вантажу, яка увечері була показана по телебаченню. О 19 годині міністр Спіженко (нещодавно – повітовий лікар, неповних сорока років) влаштував прийом на честь тайванської делегації.

За завданням керівництва відвідую прийом. Розмовляючи з тайванцями, намагаюся роз'яснити, що не в їх інтересах доводити справу до абсурду через те, що економічні взаємовідносини між Україною і Тайванем обіцяють набуття значного розвитку. Зі мною погоджуються, кивають головами, але дають зрозуміти, що розраховують на більше, зокрема – на взаємне відкриття консульств. Особливо невдоволені два співробітника тайванського МЗС. Вони стверджують, що без відкриття українського консульства в Тайбеї і тайванського у Києві розвиток економічних відносин неможливий.

Корнеєнко і його заступник Плюшко (останній вже готувався на посаду першого українського посла в Китайській Народній Республіці), не беручи до уваги розпорядження заступника міністра, під різними приводами ухилялися від присутності на прийомі, переклавши всю відповідальність за її наслідки на мене. Немає сумніву, що Джон Чан, через Котляра, з яким напередодні я мав зустріч, знав про те, що я радник МЗС. Підійшовши, він досить наполегливо запросив мене до себе в номер на відверту конфіденційну розмову. Якби така розмова відбулася, то про сам факт її проведення було б голосно повідомлено принаймні в тайванській пресі. Я подякував за запрошення, але твердо заявив, що без погодження з керівництвом на розмову піти не можу.

8 квітня “Вечірній Київ” на першій сторінці петитом сповістив про “прибуття в Київ офіційної делегації Республіки Китай на чолі з заступником міністра

закордонних справ цієї країни Джоном Чаном". У той самий спосіб надрукував замітку і парламентський офіціоз "Голос України". Тобто, все зроблене з точністю "до навпаки", якщо порівнювати з моєю домовленістю з Чорним і обіцянкою, яку я давав Юй Чженьці.

Як і слід було очікувати, 9 квітня Тимчасовий повірений у справах КНР знову відвідує МЗС з висловленням протесту. Макаревич доручає зустрітися з ним Корнєєнку. Добре розумію заступника міністра, але себе відчуваю опльованим. Після зустрічі намагаюсь вибачитися... Мене розуміють, але обов'язок – перш за все...

Від імені Міністра пишу листа Прем'єру Фокіну про необхідність погодження міжнародних справ урядовими органами з Міністерством закордонних справ. Готую відразу два варіанти: один більш жорсткий, інший – більш виважений, обґрунтований, з роз'ясненнями. Почалися нескінченні виправлення з боку Плюшка і Корнєєнка. Кожний мислить на своєму рівні, і звичайно, ніхто з них не хоче загострювати відносини з Кабміном. Корнєєнко нашвидку перед своїм від'їздом у Молдову намагається на словах передати настрій Міністра, поради якого проігнорував Спіженко. Аж на третій день восьмий варіант листа нарешті було відправлено адресату.

15 квітня Тимчасовий повірений у справах КНР знову просить прийняти його. Дещо несподівано Юй Чженьці говорить про те, що він отримав позитивну відповідь з Пекіна на наше питання про можливість заходу українських суден одним рейсом на Тайвань і в Китай. Тобто, Китай відмовився від колишньої практики заборони заходу суден в порти Китаю після відвідин Тайваню. Для України зроблено виняток! Намагаюсь з'ясувати: це вперше і тільки для України? Відповідь цілком дипломатична: "А вам не все одно?" Звичайно, все одно! Радію, як дитина. Забуті всі неприємності. Розумію, що головне у такому рішенні необхідно віднести на рахунок того, що ми визнали право КНР вершити долею Тайваню, якого він вважає своєю територією. Більше дивує китайська оперативність: минуло менше тижня! У нас на таку процедуру пішло б понад місяць, а то й два. Ще раз переконуюсь у тому, що китайська працьовитість і цілеспрямованість – основна причина стабільності режиму. Подумки бажаю їм успіху.

Дивує наша негнучкість. Навіть після багатьох років входження в ООН, ми так і не навчилися знаходити вихід з порівняно простих міжнародних ситуацій, відстоюючи національні інтереси. У випадку з Тайванем лише й потрібно, що знайти недержавну структуру і визначити прийнятні форми економічного співробітництва, які не викликали б заперечень з боку КНР. А скільки розмов з цього приводу! Виклав керівництву свої погляди на цю проблему і навіть запропонував шляхи її розв'язання. Вивчив російський, чехословаць-

кий і угорський варіанти. Проте вчасно зрозумів, що ніхто з МЗС виходити з такими пропозиціями на Кабмін не буде (“Навіщо брати відповідальність на свою голову?”). Вирішив спробувати сам. Керівництву дав зрозуміти, що у випадку небажаного розголосу мене можна звільнити як працівника, який припустився серйозної помилки у своїй професійній діяльності. Спочатку мій вибір впав на Торгово-промислову палату України. Встановив добрі стосунки з її президентом – Михайличенком і його заступниками – Скрипченком, Яновським і іншими керівниками... Але як виявилось, ТПП тільки на словах вважалася недержавною організацією, а фактично утримувалася за рахунок бюджету. Зрозуміло, що у державному бюджеті не могло бути статті про виділення коштів на фінансування представництва на Тайвані. Треба було шукати приватну структуру, досить багату і зацікавлену у співробітництві з островом і яка могла б взяти на себе представницькі функції за всю економіку України. Та й питання з візами можна було б уладнати без підписання консульської угоди: аби на печатці був напис українського посольства в одній із сусідніх країн. Зрозуміло, що на той час це ще було складною проблемою. До того ж, зовнішній “ворог” виявився не таким страшним, як свій – внутрішній...

Лише один тиждень роботи дипломата. У цей же час необхідно було документально довести доцільність направлення урядової делегації України до В’єтнаму (теж досить цікаве питання). Написана стаття-довідка про принципи української політики на Далекому Сході. А ще поздоровлення від імені Президента до 80-річчя Кім Ір Сена (а спробуйте написати гідне поздоровлення “величнішому з великих” так, щоб його можна було надрукувати в корейській і українській пресі і при цьому зберегти нашу принципову позицію про рівність!) І ціла низка дрібних буденних справ...

Дні минають так швидко, що не встигаю і озирнутися. Працюємо над концепцією української політики по окремих країнам і регіонам. Річ, звичайно, необхідна... Але який сенс має концепція, якою керується тільки МЗС? Решта керівників державного рівня роблять свою власну політику, метою якої є перш за все особисте збагачення... Не минуло ще й місяця, як тайванська проблема знову вийшла на перше місце. Міністр Спіженко і віце-спікер парламенту Гриньов (до речі, який сам про себе сказав, що у нього “політика з подвійним дном”) сплять і бачать себе на Тайвані. Начебто, без них нема кому укласти вигідну для України комерційну угоду з острівною країною...

14 травня перед обідом мене викликає Корнєєнко і повідомляє, що у консульське управління надійшов паспорт Спіженка з проханням видати візну візу для поїздки на Тайвань і одночасно дає мені завдання: в розмові з китай-

ськими дипломатами намагатися зняти негативні наслідки, які безумовно виникнуть, якщо вони дізнаються про вже запланований візит.

Дзвоню в міністерство Петченку (відділ міжнародних зв'язків) і запитую номер рейсу літака, яким вилітає делегація... Здивована відповідь: "А навіщо це вам?"

- Для інформації посольства КНР.

- Так ми ж летимо на Тайвань, а не в Китай !...

- Так, але за конвенцією, якої дотримується і Україна, Тайвань є провінцією Китаю.

- ... Поки що не знаю.

- Як тільки стане відомо, негайно подзвоніть мені.

На тому кінці проводу незручна пауза.

Дзвоню в китайське посольство і вибачаючись інформую, що на запрошення тайванського товариства "Червоного хреста" три особи від українського "Червоного хреста" вилітають з приватним візитом на Тайвань. У складі делегації – міністр охорони здоров'я ... як приватна особа...

Через 15 хвилин дзвінок з китайського посольства з проханням організувати зустріч Тимчасовому повіреному з начальником управління двосторонніх зв'язків. Вочевидь, готується чергове китайське попередження. Ще раз дзвоню в Міністерство охорони здоров'я.

- Що чути про відліт делегації?

- Візит відмінено. Спіженко на Тайвань не летить...

- Взагалі не летить, чи полетить пізніше, після прийняття закону про охорону здоров'я у Парламенті?

- Взагалі не полетить. Паспорт з консульського управління вже забрано...

З полегшенням зітхаю. Витримую паузу, аби не дати китайцям зрозуміти ситуацію таким чином, що відміна візиту пов'язана з їхнім демаршем, і ще раз дзвоню у посольство начебто для того, щоб передати "конфіденційну" новину: Надзвичайний і повноважний посол КНР Чжан Чжень стоїть першим у черзі серед інших послів, які теж очікують процедури вручення вірчих грамот Президенту Кравчуку... Відчуваю, як тепер розгублені китайці: демарш перед зустріччю Посла з Президентом їм ні до чого. Запитують, коли саме може відбутися церемонія. Їм, звичайно, відомо, що у Києві зараз знаходиться Президент Фінляндії Урхо Койвісто, і що Кравчук не полетить у Ташкент на зустріч голів держав СНД.

- На жаль, точну дату назвати не можу: на черзі три візити Президента – у Польщу, Угорщину і Німеччину. ...Можливо, вдасться знайти час між візитами... (Гадаю, що там розуміють, що це значною мірою залежить і від мене).

І начебто ненароком, продовжую:

- Ледве не забув: візит на Тайвань не відбудеться.

На тому кінці rado:

- Зовсім, чи тільки відкладено?

- Зовсім, зовсім...

Там теж зітхають полегшено. Добре розумію, що їм теж не хочеться ускладнювати відносини з Україною та ще й на самому початку їх встановлення. Для нас відносини з Китаєм ще більш необхідні в політичному плані. Як ядерна країна, Китай може виступити гарантом нашої безпеки після відмови України від ядерної зброї. Крім того, Китай єдина країна у Раді безпеки ООН, яка може проголосувати на нашу користь в разі загострення Кримського питання. Але що означає “кримське питання” для того ж Спіженка, поїздка якого (за державні кошти!) обіцяє подарунки відеоапаратури, телевізора, а то й машини – і знов-таки в рахунок “гуманітарної допомоги”!...

Увечері, знову приголомшлива новина: Спіженко таки поїде на Тайвань... Невже мені так і не вдасться перешкодити цій поїздки?

6 червня 1992 р. Вже другий тиждень у Києві знаходиться американський громадянин українського походження Володимир Беланжер. Київ він залишив у віці семи років. Зараз облаштувався у Канзасі. Має в Гонконзі посередницьку фірму, яка торгує з Тайванем. Відчувається неабиякий хист у комерційних справах. Він швидко домовився з “Укрімпексом” про організацію на Тайвані виставки українських сільськогосподарських товарів. Мав кілька зустрічей зі мною, намагаючись знайти оптимальне рішення питань, які поставлені перед ним на Тайвані. Нам вдалось знайти спільну мову. Беланжер швидко усвідомив суть проблеми і значно полегшив моє завдання, застосовуючи до пояснення не тільки політичні, а й економічні аргументи. Я допоміг йому отримати наочні матеріали для оформлення виставки, вивів на УНІТІ (Асоціацію співробітництва з країнами Далекого Сходу), українським товариством дружби. Йому вдалося домовитися в кількох міністерствах про зустрічі з тайванськими бізнесменами. Звичайно, я повинен був тримати ці контакти під контролем, щоб уникнути чергових протестів з боку китайського посольства. Переконав Беланжера, що є і більш інформовані і компетентні особи, ніж заступники міністрів. Проте були й міністри (наприклад, міністр промисловості Гладуш), які самі намагалися зустрітися з тайванцями, навіть коли останні такого бажання і не виказували. А в Міністерстві фінансів поцікавилися: на яких підставах я їх попереджую...

Зібрану інформацію доповідаю Плюшку (Корнеєнко у відпустці, готується на посаду посла у Греції). Плюшко, поглядаючи на стіл начальника управління, очевидно, вирішив вислужитися перед Макаревичем і передає почуте від мене у своїй інтерпретації. Що саме доповідав Плюшко - не знаю, але повною несподіванкою для мене став його нічний дзвоник з попередженням про забо-

рону мені зустрічатися з тайванцями. (Віддаючи належне здібностям Плюшка, не можу не сказати про те, що як людина, він мав надзвичайно неприємний характер, ставлячись до співбесідника з неприхованою зневагою. Недарма працівники управління за всякої нагоди уникали спілкування з ним. Можливо, саме через свій характер, після повернення з Китаю він був відправлений у відставку).

Ранком Макаревич зустрічався з китайським послом Чжан Чженем. Мова йшла про бажання китайської сторони укласти з Україною угоду про співробітництво в галузі культури, а також про непорозуміння, пов'язані з переходом українських громадян через китайський кордон. І (о Боже, ще один успіх!), про рішення китайського уряду не протестувати проти заходу тайванських суден в порти України на загальних підставах. Чжан Чженю вистачило тижня на розв'язання проблеми. І який результат!

Звичайно, я був присутній на розмові Першого заступника міністра з Послом КНР. У мене склалося враження, що Макаревич весь час чекав на протест з боку Посла (після вчорашньої доповіді Плюшка). Він навіть розмову почав з того, що поскаржився на наших нових бюрократів, які не прислуховуються до порад МЗС і тим самим завдають шкоди нашій вираженій політиці. Ми намагаємося їх виховувати і докладаємо всіх зусиль, щоб не ускладнювати відносини з Китаєм... А про випадок на китайському кордоні він навіть не знав. (Я краєм вуха чув це повідомлення по російському радіо, але не знаючи справи в деталях, не наважився інформувати Макаревича заздалегідь. На мій погляд, там винними були російські, а не китайські, прикордонники). Після розмови з Послом, Макаревич попросив мене разом з Плюшком зайти до нього. Відбулася детальна розмова про тайванські справи. Макаревич, звичайно, попередив мене про обережність, але попередження носило чисто формальний характер. Я вийшов, а Плюшко залишився. Гадаю, що йому довелося докласти чимало зусиль, щоб виправдатись і знову довести свою вчорашню правоту. Через півгодини він повернувся до кабінету весь скуйводжений і роздратований і наказав мені негайно обдзвонити всі міністерства з вимогою відмовитися від запланованих зустрічей з тайванцями. Я висловився у тому розумінні, що втручатися у справи інших міністерств не годиться, тим більше що ми вже зробили письмове роз'яснення. Він продовжував наполягати, посилаючись на те, що нібито я став організатором цих зустрічей...

Зрозуміло, що нікому дзвонити я не став, а через Недельчева (Укрімпекс) передав вибачення, що не зможу бути присутнім на організованому тайванцями ланчі. Через дзвінки Плюшка і Макаревича було зірвано і ряд інших зустрічей.

Наступного дня Беланжер, ледве не плачучи, подзвонив до мене і просив зустрітись з тайванцями хоч на кілька хвилин. Інакше він ризикує втратити в

очах тайванців (а це – впливові бізнесмени) свою репутацію, тим більше, що він все робив за моєю порадою і вже витратив у Києві понад 50 тис. ам. доларів власних грошей...

Зустріч відбулася увечері, в готелі «Інтурист», в фойє і продовжувалася понад годину. На мій погляд, вона була надзвичайно корисною і результативною. Ніяких поступок у нашій політиці є цілком зрозумілою для співбесідників. Навіть не очікував від себе таких здібностей. Якщо тільки про цю зустріч не повідомить СБУ... Та що можу втратити я? Але Україна, безумовно, виграє. Так я вперше порушив наказ своїх керівників...

8 липня 1992 р. За тих умов, що склалися в Україні, Тайванська епопея, безумовно, триватиме ще довгий час. Кількість причетних до неї осіб весь час зростатиме (з обох боків). Через це велика вірогідність і навмисних кроків і просто помилок, обумовлених некомпетентністю виконавців, обмеженістю інформації, занадто великою особистою зацікавленістю і т.ін.

Серед тайванців, з якими я мав зустрічі, були і співробітники тайванського МЗС, завдання яких полягало у тому, щоб не допустити дискредитації розрекламованого візиту заступника міністра. Їхні інтерв'ю і зустрічі повинні були підтвердити результативність цієї поїздки, а при можливості, сприяти здійсненню основного задуму. Тайванські газети в цей час були перевантажені ейфорією з приводу розвитку відносин з Україною. (Звичайна справа за тоталітарного режиму у будь-якій країні). Зрозуміло, що всі тайванські газети уважно вивчаються у Пекіні, звідки надходить інформація послам.

Розв'язати Тайванську проблему було б значно легше, якби про це менше писали. Навіть Беланжер сприйняв тайванські публікації як свідому протидію його зусиллям і довго не міг повірити, що таке можливе у “демократичному” світі. Він вважав, що це справа рук українських комуністів.

Тайванські гроші багатством в Україні не дають спати спокійно. Джон Чан під час лютневого візиту, намагаючись здійснити свою мету, наобіцяв “золоті гори” тим, від кого залежатиме втілення її в життя. У всякому випадку, Гриньов (віце-спікер Верховної Ради, заступник Плюща) з того самого часу наполегливо шукав шлях, щоб обійти перешкоди, які заважають йому здійснити поїздку на Тайвань. Тож, 10 липня в МЗС надходить лист від “міжнародного фонду “Ділова діаспора України”, з проханням дозволити поїздку членів правління Фонду на Тайвань. У складі делегації президент Фонду – Гриньов, голова однієї з постійних комісій Верховної Ради В.М. Пилипчук, С.І. Фрадіні, О.С. Бай та С.С. Сізенко. Довідавшись про це, пишу доповідну Макаревичу (звичайно, за підписом Корнєєнка), в якій зазначаю: “навіть в США і Японії особи такого рангу уникають відвідувати Тайвань аж поки не виходять у відставку; такою є вимога Шанхайського комюніке, визнаного сві-

товим суспільством. Тим більше, що ця поїздка виглядає зовсім недоречною напередодні візиту в Китай Президента Кравчука, яка готується зараз”.

Макаревич терміново вилітає в Італію. Рішення приймає Ліпатов (ще один заступник міністра): “З Вашою доповідною згоден, але ж статус делегації неофіційний (!). Давайте подивимось як реагуватимуть китайці”. Більше того, отримую наказ підготувати китайців до неминучості такого візиту і зробити все можливе, щоб послабити їх негативну реакцію на цей візит...

Не маю, що робити: викликаю Юй Чженьці і відверто розповідаю йому про тиск мафії. Говорю про своє ставлення до цієї поїздки. Пропоную один з двох можливих варіантів реакції китайського Посольства: 1) вважати, що нашої розмови з цього питання взагалі не було і діяти на власний розсуд; 2) спробувати зустрітися з Плющем і роз’яснити йому суть проблеми. Решта спроб вичерпана: Кравчук у відпустці (і в такий-то час!), а Зленко з поїздкою погодився... Юй виглядає розгубленим, дотримується офіційної позиції, але... “повинен порадитись з Міністерством у Пекіні”

Сьогодні Посол Чжан Чжень влаштовує у себе в резиденції дружню вечерю для керівництва управління МЗС. (Чжан Чжень у минулому – радник посольства Китаю у Москві. Його дружина добре володіє російською. Завдяки знання китайської – мої відносини з подружжям були досить відвертими і щирими. Як це важливо і для посла, і для працівника МЗС!). Тайванське питання обов’язково фігуруватиме в меню бесіди. Макаревич, очевидно, сподіваючись на гірше, поставив завдання за наслідками цієї бесіди підготувати листа на ім’я Фокіна (Прем’єра) за підписом Зленка – свого роду перестраховка. (Та що це дасть і навіщо церемонії: зараз Фокіна можна бити як завгодно, адже Верховна Рада вже проголосувала за його відставку!).

20 липня Чжан Чжень зустрівся з Плющем, а Юй Чженьці просить прийняти його в МЗС (очевидно, отримав відповідь з Пекіна).

Доповідаю Корнєєнко і раджу йому прийняти Юя. Та де там! Керівництво вважає, що йому варто брати участь тільки в приємних випадках... Приймати доручено мені.

Юй підтверджує офіційну позицію свого Уряду і просить зробити все можливе, щоб візит Гриньова не відбувся. Інформує про зустріч Посла з Плющем.

Пишу ще одну доповідну на ім’я Макаревича. Знаю, що розмова Плюща з Послом наробила багато галасу у Верховній Раді. До розв’язання проблеми змушена підключитися і СБУ. Макаревич вимагає терміново направити мою доповідну до Верховної Ради і Кабміну. Цього разу виконую доручення з великим задоволенням. Якщо МЗС зможе вплинути на “батьків влади”, то, можливо, нарешті з нами почнуть рахуватися як з організацією, що формує зовнішню політику.

...Гриньову все-таки вдалося умовити м'якотілого Зленка дати згоду на поїздку на проблемний острів. 25-29 серпня делегація "Ділової діаспори" побувала на Тайвані і мала там досить цікаві зустрічі, звіт про які вони представили в МЗС... У цей же час у Тайбеї відбувся міжнародний ярмарок, у якому (за моїм сприянням і за допомогою фірми Володимира Беланжера "Владо трейдінг корпорейшн") брав участь і "Укрімпекс". Разом з ними на Тайвані перебував самодіяльний український художній колектив. Через відсутність нашого торговельного представництва, "Укрімпексу" так і не вдалося укласти жодного суттєвого контракту. Після повернення вони знову почали вимагати від Уряду дозволу на заснування свого представництва на Тайвані. Сюй Гоцзі, президент тайванської ювелірної асоціації (який брав участь у моїй утаємниченій зустрічі в готелі "Інтурист") навіть запропонував приміщення і свої послуги для представництва...

У Києві відбулася перша українсько-тайванська конференція, на якій з промовою виступав і я, звернувшись до присутніх на китайській мові. Напередодні у "Фінансовому Києві" була надрукована моя замітка під назвою "Нехай тайванські долари працюють на незалежну Україну". Всюди проводилася чітка позиція щодо розвитку відносин України з островом. Щоправда, уникнути ще одного "китайського протесту" не вдалося: "як-то може радник Міністерства закордонних справ виступати за розвиток відносин з Тайванем?" Довелося писати пояснювальну записку на ім'я Макаревича, яку він визнав "незадовільною", проте "пса з ланцюга не спустив". В серпні у Тайбеї відкривається перша українська виставка сільськогосподарських товарів, серед експонатів якої лікарський препарат "апітон" на основі продукції бджільництва, який сприяє виведенню радіонуклідів з організму (директор "Агрофірми" – Алла Федорівна Мешкова, м. Кременне Луганської обл., до участі у виставці залучена особисто мною).

Щоб проблема не набувала зайвого розголосу, деякий час обмінювався листами з тайванським МЗС через Бориса Йосиповича Кириченка, начальника управління зовнішніх зв'язків Міністерства сільського господарства. У нього був свій інтерес до цієї справи, бо тайванці обіцяли, у випадку підписання угоди про економічне співробітництво, 200 млн. доларів кредиту на розвиток українського сільського господарства. Щоб знайти підтримку і порозуміння з Верховною Радою, пишу листа Дмитру Павличку. Він входить до складу комісії Верховної Ради з питань зовнішньої політики. З ним я вже мав розмову під час прийому монгольської делегації. Пропоную свої послуги у вирішенні тайванської проблеми у такий спосіб, "щоб і вовки були ситі і вівці цілі". Жодної відповіді. Мабуть ще не вшухли розмови, пов'язані з візитом Гриньова. Проте вже є розпорядження Президента і Прем'єр-міністра керів-

ництву Торговельно-промислової палати про проведення таких переговорів і підписання угоди. Є вже і тайванський проект такої Угоди і наші зауваження до нього. Очікуємо на приїзд ще одної тайванської делегації, з якою я маю провести додаткові переговори. Проблема, здається, вступає у вирішальну фазу...

Ловлю себе на думці, що відчуваю певне задоволення від того, що знаходжусь у центрі найцікавіших політичних подій. Тихоокеанський регіон все потужніше впливає на події у світі. Регіон особливо важливий для України у цей нелегкий перебудовний період. Іноді доводиться балансувати як на натягнутому дроті. Не через те, що роблю щось недозволене, а через те, що у керівництва немає чіткого уявлення про вирішення цієї проблеми, різні погляди на її розв'язання, немає бажання займатися складною справою тощо. Здається, я роблю все, що залежить від мене у цьому напрямку. І розумію, що ніхто, крім мене, не має такої зацікавленості в її розв'язанні і необхідного для цього досвіду. Чи не ця обставина утримує мене від пропозиції очолити відділ в Інституті стратегічних досліджень, куди мене запрошує член-кор АН України Сергій Іванович Пирожков. Хоч там платня і значно більша, ніж в МЗС.

Роблю все можливе, щоб Україна взяла участь у міжнародній виставці "Експо-93" в Течжоні (Південна Корея)...

Взагалі кажучи, корейська тема у практиці моєї роботи в МЗС не менш цікава, ніж тайванська. Судить самі.

Міністр закордонних справ Південної Кореї Лі Сан Ок збирається відвідати Москву, Київ і Алмаати. Для придання більшої ваги візиту, корейська сторона запропонувала підписати угоди "Про торгівлю", "Про заохочення і захист інвестицій" і "Про науково-технічне співробітництво". Остання угода зовсім недавно була підписана з колишнім Союзом під час візиту у Південну Корею Михайла Горбачова. Така пропозиція цілком виправдана, хоча, очевидно, виникнуть якісь нові моменти. І хоч до візиту ще більше місяця, з огляду на неоперативність роботи наших державних органів, крім офіційного пересилання проектів угод через Кабінет Міністрів, копії пересилаю у зацікавлені відомства (ДКНТ, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі і ін.). "Нормальний" працівник МЗС такого ніколи не зробив би. Підтримую постійний зв'язок з виконавцями. Із здивуванням і ледве не з обуренням констатую, що після тижня, двох і навіть трьох тижнів безпосередні виконавці ще не отримали розпорядження Кабінету Міністрів приступити до підготовки угод.... В МЗЕЗТ вважають, що для цього спершу необхідно направити групу наших експертів у Сеул... (Звичайно, аби не втратити свого шансу побувати за кордоном! І це задля рамочної угоди?!). В ДКНТ спеціалісти більш свідомі – працюють. Починається обмін листами з корейською стороною – узгодження

окремих положень. Корейське посольство – у Москві. Але у Києві вже є представництва “Самсунга” і “Голд Стар”. Залучаю їх до роботи. Листи з Москви надходять персонально на моє ім’я. Корейська сторона наполягає на своїх варіантах, переконливо доводячи їх переваги. Як і слід було очікувати, до візиту підготовлений тільки проект угоди про науково-технічне співробітництво. Але у Голови ДКНТ Рябченка немає повноважень від Кабміну на підписання Угоди. Дзвоню у Кабмін. Повноваження вдається отримати лише в останній день!

Представник “Самсунга” Хонг, працюючи з МЗС, влаштовує обід у валютному ресторані, на який запрошує мене, Ніконенка (з протокольного відділу) і двох співробітників з корейського посольства у Москві. Під час розмови висловлюю думку, що результати візиту можуть бути не такими успішними, як би нам того хотілося. Наступного дня переконую Ніконенка у тому, що було б цілком справедливо, якби Хонг отримав запрошення на офіційний обід на честь Міністра закордонних справ Кореї. Адже він доклав чимало зусиль у підготовку візиту. Отримавши згоду, сповіщаю про це Хонгу. “Самсунг” реагує по-своєму: “Лі Сан Ок дарує МЗС України 30 персональних комп’ютерів від “Самсунга” (!). Відчуваю свою особисту причетність до такого щедрого подарунку.

На початку вересня 1992 року прочитав у “Правді” замітку Ігоря Тарутіна у рубриці “Історія”: “25 фунтов за голову Черчилля”. Факт добре відомий з біографії англійського політичного діяча. Дешево іноді цінується голова людини, що згодом своїм інтелектом вражає світ! А ось про те, як Черчіллю вдалося врятуватись, біографи, м’яко кажучи, ідеалізуючи свого героя, намагаються видати бажане за дійсне... І зовсім мало хто знає, яку роль в урятуванні Черчілля відіграв український менталітет.

Написав у “Правду” про своє дослідження цього періоду біографії видатного англійця. Історія ж бо сама по собі цікава, та й уточнення було, як кажуть, “ложка до обіду”. Більше місяця чекав на відповідь. Немає. Поїхав у Москву, зайшов до редакції. Шукають листа і не можуть знайти. Надсилаю вдруге вже з повідомленням про вручення. Ще через місяць отримую відповідь: “Не можемо надрукувати, бо...”.

Гадаю, що подія варта того, щоб про неї знали якомога більше людей. Тим більше, що в Академії ГРУ нас вчили розпутувати подібні історії. Надто цікавим є також збіг деяких обставин, хоча б того, що У. Черчілль і Ю. Покос народилися в один і той самий день – 30 листопада, що в обох душа політика і журналіста, романтика, а де в чому – і авантюриста, і наче сама доля вела їх по світу, аж поки їхні стежки не перетнулися в далекій Південній Африці.

Але спочатку про Черчілля... 1899 рік. Південна Африка. В Трансваалі йде запекла Англо-бурська війна. 25-річний англійський офіцер потрапляє у полон, його засуджують до страти. Та йому вдається втекти. Саме тоді за голову Уїнстона Черчілля оголошено нагороду в 25 фунтів стерлінгів.

Його шукають, але знайти не можуть. Повернувшись до Англії, Черчілля стає національним героєм і швидко робить політичну кар'єру...

Першим точно встановленим предком майбутнього прем'єр-міністра Великої Британії вважається Джон Черчілля, який жив у XVII сторіччі і був юристом у графстві Дорсет. У 1620 році у нього народився син Уїнстон, який служив у війську і воював на боці короля Карла I. Його дружина Єлизавета Дрейк походила із сім'ї, що симпатизувала Кромвелю. Проте політичні розбіжності не завадили шлюбу. Така риса у роді Черчіллів повторюватиметься багато разів у житті наступних поколінь: Черчіллі ніколи не ставили вірність політичним принципам вище міркувань вигоди.

Їх син – Джон Черчілля дослужився до чину генерал-майора і мав титул барона. Королева Анна у 1702 році за особисті заслуги нагородила його титулом герцога Мальборо. В літературі Джона Черчілля зображають видатним полководцем, дипломатом і національним героєм. Проте можна зустріти і прямо протилежні оцінки.

Для нас особливо цікаве те, що у 1704 році за його перекладом на англійську мову була видана книга французького автора Гійома Левассера де Боплана “Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн”, за виданням 1661 року, яку звичайно не міг не знати майбутній видатний нащадок цього роду.

За англійськими законами титул і усі володіння успадковує лише старший син роду. У першого герцога Мальборо не було синів. І спеціальним рішенням англійського парламенту титул успадкувала його дочка Генрієта, а від неї – її племінник Чарльз Спенсер.

Рандольф Черчілля – батько нашого героя – не мав права на титул, бо у нього був старший брат – майбутній восьмий герцог Мальборо. Рандольф Черчілля закінчив університет і був обраний у парламент. Свій майновий стан він влаштував шляхом шлюбу з багатою американкою Дженні Джером, за якою отримав у придане 50 тисяч фунтів стерлінгів.

Черчілля Уїнстон Леонард Спенсер народився 30 листопада 1874 року у Бленімі, поблизу Вудстока, що в графстві Оксфордшир. У дитинстві захоплювався пригодницькою літературою і мріяв про те, щоб стати військовим.

У старшого брата Рандольфа був тільки один син. І якби з ним що-небудь трапилось, то титул герцога міг би перейти і до Уїнстона Черчілля. Така можливість зберігалась протягом 20 років і тільки у 1895 році з'явився на світ майбутній десятий герцог Мальборо. Уїнстону потрібно було шукати власний шлях реалізації своїх здібностей.

До престижної Сандхерської військової школи йому вдається вступити лише з “третього заходу”, у 18 літ. Закінчує її двадцятим за успішністю (серед 130 випускників) у чині лейтенанта кавалерії. За клопотанням матері отримує призначення у 4-й гусарський полк. Звичайне повільне просування службовими сходами не влаштовує не в міру честолюбного офіцера. Він шукає пригод і слави. Слави і пригод. У листопаді 1895 року йому вдається “понюхати пороху” на Кубі, де будучи прикомандированим до іспанських військ як військовий кореспондент газети “Дейлі графік”, бере участь у придушенні національно-визвольного руху. Заробивши свій перший бойовий орден і перший журналістський гонорар, Уїнстон восени 1896 року вже в Індії. Під час висадки військ у Бомбеї зазнав травми правої руки, яка відтоді вже не могла діяти в повному обсязі... (запам'ятаймо, оскільки цей факт матиме істотне значення в нашій історії).

В Індії Черчілль теж шукає пригод, беручи участь у придушенні повстання племені патанів біля Малакандського перевалу, на північному сході Індії. Співробітничав в газеті “Піонер”, що виходить в Аллахабаді. Замітки за підписом “Молодий офіцер” публікуються і в “Дейлі телеграф”. Черчілль дедалі більше захоплюється літературою, активно працює над “Повістю про малакандську польову армію, 1897 рік. Епізод прикордонної війни”. Книга має великий успіх, і в 1899 році виходить другим виданням. Проте через критичні зауваження на адресу свого начальства та військового командування Великобританії у Черчілля з'являються недруги. Успіх першої книжки окрилив молодого автора і лише за два місяці він пише ще одну – “Саврола”, де висловлює яскраво виражені антисоціалістичні погляди. І знову успіх.

Потрібні нові сюжети і в 1898 році Черчілль переводиться до Судану, де у вересні цього ж року бере участь у вирішальній битві. Публікує статті про суданську кампанію в газеті “Морнінг пост”, одержуючи по 15 фунтів за кожну колонку, що суттєво поповнює бюджет молодого офіцера. В Судані Уїнстон став свідком жажливої картини, коли після перемоги англійські солдати добивають уцілілих поранених воїнів противника. Твердість, рішучість – так, але жорстокість, певно не входить до арсеналу майбутнього видатного політичного діяча. Його дедалі більше захоплює журналістика, що дає слави більше, ніж військова служба.

Повернувшись до Англії, Черчілль поринув з головою у роботу над новою книжкою “Річкова війна”, два томи якої вийшли вже наступного року. (Чи не

правда – дивовижна працездатність людини, яка не дістала спеціальної журналістської підготовки!). Того ж року Черчілль робить першу спробу зайнятися політикою, виставивши свою кандидатуру від Консервативної партії на виборах до парламенту. Та – невдача.

У жовтні 1899 року, коли починається Англо-бурська війна, 25-річний Уїнстон вирушає в нову небезпечну мандрівку, що мало не коштувала йому життя. Більше за все боїться, що війна закінчиться раніше, ніж він потрапить до Південної Африки. При собі має посвідчення військового кореспондента “Морнінг пост”. Прибувши на фронт, відразу вирушає панцерником в рейд. Заглибившись на територію, зайняту бурами, панцерник потрапляє під обстріл і, зрештою, сходить з рейок. Англіїці відбиваються з усіх сил. Черчілль веде вогонь, допомагає пораненим, але бій закінчується перемогою бурів. Англіїці потрапляють у полон...

На якийсь час перенесемося в Україну кінця позаминулого сторіччя.

Тут, на Полтавщині, у 1878 році (за іншим джерелом у 1879 р.) у селянській родині народився Юрій Покос – майбутній український письменник і поет Юрій Будяк, на жаль, сьогодні майже зовсім забутий.. Його батько – Яків Покос – сільський тесля помер, коли хлопчикові було лише п’ять років. Виростав у родичів. Закінчив сільську школу й пішов у світ. Працював у Катеринославі, в Криму, на Кавказі. Був вантажником, чабаном, бляхарем, учнем аптекаря, матросом. Посилено займався самоосвітою, мріючи екстерном скласти екзамени за гімназію. Побував в Єгипті, Сингапурі. Намагається підробляти літературною працею. Перші його публікації належать до 1895 року. (Який збіг! Не інакше – рука долі).

Коли спалахнула Англо-бурська війна, зі всього світу потяглися добровольці на допомогу бурам. Чи то ненависть до колонізаторів, а можливо, жадоба пригод, привели в Трансвааль і Юрія Покоса. Спочатку рядовим. Потім, коли добре опанував африканерську, став командиром невеликого загону. Бури не могли протиставити англійцям сильну регулярну армію, а тому діяли партизанськими методами, нападаючи на невеликі підрозділи англійців, знищуючи їх по одному. Полонених, як правило, не брали.

Одним із загонів, які захопили панцерник, командував саме Юрій Покос. Кореспондентське посвідчення, звичайно, не могло врятувати журналіста, який брав участь у бою. Здавалося, рішення польового суду буде однозначним. (Біографи Черчілля відзначають, що один із командирів бурів сказав полоненому: “Ми не маємо наміру відпустити тебе, старина, хоч ти і військовий кореспондент. Ми не щодня беремо в полон синів лордів”).

Хто був цим командиром бурів і що він мав на увазі, кажучи це, з’ясувати тепер майже неможливо. Але сам факт проливає світло на хід подій. Тим біль-

ше, що порятунок Уїнстона Черчілля в описах його біографів видається щонайменше наївним.

Бури, нібито, не розстріляли нащадка знатного роду, “боячись визвати гнів і помсту з боку англійців” (?). Полонених цього разу доставили в Преторію, де й розмістили у школі. Черчілля разом з двома іншими полоненими офіцерами почав готуватись до втечі. Але втік, чомусь, сам. Скориставшись, нібито, тим, що охорона була не дуже пильною. Уїнстон переліз через високу огорожу (і це з пошкодженою правою рукою!).

Опинившись сам-один у незнайомому ворожому місті, вирішує скористатись залізницею і через усю територію, яку займають бури, дістатись до португальської колонії. Уночі, на ходу, він ускочив у товарний вагон і сховався за мішками з вугіллям. На світанку, боячись що під час розвантаження вагона його виявлять, він стрибає з потягу. А бури вже шукають втікача! Саме тоді й була призначена нагорода у 25 фунтів за його голову.. (Якби бури знали, кого прогавили, то, без сумніву, не пошкодували б грошей!).

Наступної ночі голодний Уїнстон вирішив зайти “на вогник” у будинок, де, на його щастя, жив єдиний на всю округу (!) англієць, залишений бурами наглядати за законсервованими шахтами. Провівши тут кілька днів, він таємно, знову ж таки потягом, дістався до Лоренцо-Маркеш. Сталося це 19 грудня 1899 року. А саме в цей час англійці зазнають серйозних втрат, терплять поразку за поразкою. Із Лоренцо-Маркеша Черчілля потрапляє у Дурбан, де його зустрічають як “національного героя”.

(Цікаво, що в своїй біографії, змальовуючи втечу, Черчілля, який дотримувався пунктуальності у всьому, не називає прізвища англійця, який його переховував, нібито “щоб не піддавати його небезпеці”. А може тому, що Черчілля був там не сам?).

Опинившись на волі, майбутній англійський прем’єр бере участь ще в кількох битвах, але влітку 1900 року повертається до Англії. Того ж року він виставляє свою кандидатуру на виборах у парламент. І цього разу “національному герою” сприяє удача. Так, після пригоди в Африці, яка мало не закінчилася трагічно, почався Черчілля – політичний діяч.

А тепер Будяк про Черчілля.

Ось що переповідає Василь Минко про причетність Юрія Будяка до долі Черчілля, з уст самого українського письменника.

Десь на початку 30-х років, у бесіді з другом, згадавши Оксфорд, Будяк розповів, що потрапив туди завдяки протекції батьків молодого Черчілля, якому він врятував життя, коли той потрапив у полон до бурів. Правда, в його розповіді все було не зовсім так, як у книжках англійських авторів про Черчілля.

Врятувавши від розстрілу англійського кореспондента, Покос-Будяк, нібито, незабаром сам опинився в подібній ситуації: загин бурів був оточений вели-

кими силами противника і Покос потрапляє в полон до англійців. Черчілль виявився справжнім джентльменом і, в подяку за свій порятунок, платить тим самим командирові бурів. Більше того, нащадок лордів відправляє свого рятівника в Англію, до своїх родичів, які й допомагають йому вступити до Оксфордського університету.

На війні, як на війні, все може бути, але деякі сумніви все-таки є.

По-перше, якби Черчілль був звільнений англійцями, то, звичайно, цей факт був би відзначений біографами англійського прем'єра. Те, про що пише Черчілль, видається як збіг малоімовірних випадковостей. Розповідь Покоса-Будяка викликає більшу довіру: саме він міг відвести полонених до Преторії, відволікти увагу охорони, допомогти офіцерові-втікачеві (та ще й до того ж рудому у чорній Африці!) сховатися у незнайомому місті, знати, де саме мешкає єдиний на всю округу англієць (якщо він справді був), пояснити де і як можна сісти на ходу в товарняк, що йде в потрібному напрямку, а може й допомогти у цьому.

То що ж врятувало Черчілля? Гуманізм командира бурів? Близькість літературних душ? Особиста симпатія? Можливо і те, й друге, і третє.

Можна зрозуміти молодого офіцера, який, певно, рвався на волю, за будь-яку ціну зберегти своє життя. Запропоноване ним могло влаштувати і його українського побратима – шукача пригод. Звичайно, викупити власне життя і кинути напризволяще товаришів – цей вчинок не прикрашає біографію майбутнього прем'єр-міністра і навряд чи вписується в норми аристократичної моралі. Його могли і розстріляти, оскільки бури в полон не брали. Саме тому, на нашу думку, ця подія і не знайшла висвітлення у біографів Черчілля.

А що ж Будяк?

За його словами, потрапивши до Англії, він певний час жив у батька Черчілля, який і допоміг йому вступити до Оксфордського університету. Тут теж не все сходиться. Рандольф Черчілль помер ще у 1895 році у віці 46 років. Сином-первістком опікувалася мати, чарівна й діяльна американка, до заміжжя – Дженні Джером, яка під час описуваних подій вдруге виходить заміж за ровесника власного сина. Швидше за все, лондонським благодійником українського письменника була мати Уїнстона Черчілля. Однак, у родині герцога Мальборо могли знайтися й інші покровителі, які й сплатили африканський борг військового кореспондента.

В Оксфорді Будяк довго не затримався: погано знав англійську, через що навчатися було важко, та й ностальгія за Україною була страшенна. Потягнуло додому – на тихі зорі, на ясні води. Але спершу попросився в мандрівку до Нової Англії. Додому вертав через Францію, Італію, Туреччину. Вдома учителював, брав участь у революційних акціях, за що сидів і у в'язниці...

Цікава особистість чи не так? Намагався розшукати нові відомості про Будяка у відкритих джерелах. Та де там! Чи могла залишитись хоч згадка про репресованого українського письменника в наших бібліотеках, фонди яких неодноразово ретельно переглядалися цензурою? Згодом з'явилась можливість добратись до архівних матеріалів КДБ.

Можна було очікувати, що в справі засудженого “за контрреволюційну діяльність” у 1935 році Юрія Покоса (Будяка) знайдуться нові факти стосовно викладеної вище історії, адже добре відомо, що в катівнях ВУЧК вміли вибивати будь-яку необхідну інформацію.

Тримаю в руках “типову”, як повідомили в архіві, справу № 5982ФП, що містить понад 150 аркушів, і жадібно перечитую сторінку за сторінкою. На жаль, нових фактів виявляється надзвичайно мало, але все-таки є над чим замислитись...

Із матеріалів допитів.

“ - У 1914 році ви були за кордоном. Де, з якою метою і як довго ви там перебували?

- Так. Перед самою війною я їздив з молодою дружиною у Париж. Після початку війни повертатись довелося через Англію (!) і Норвегію. (Підкреслення моє. – А.В.)

- На які гроші ви, у той час студент Київської політехніки, здійснили цю подорож?

- Незадовго до цього я отримав від видавництва Ситіна 6 тис. крб, за “Записки вчителя”.

(В іншому місці Будяк каже, що гроші від Ситіна він отримав у 1915 році, тобто після повернення з-за кордону. Чомусь ця розбіжність залишається поза увагою слідчого).

- Скільки грошей у вас було перед Лютневою революцією?

- Може, 15, може, 25 тисяч. Я не пам'ятаю про речі, що мали місце 20 років тому... Я накопичив їх роботою приватного викладача і літературною працею, а також були заощадження і в дружини”.

Великий сумнів викликає це твердження: накопичити таку суму працею приватного викладача та ще й без вищої освіти було просто неможливо. А його дружині на цей час ледве виповнилось 16 років! Але коли припустити, що ці гроші були отримані за врятування життя Уїнстону Черчиллю, то все стає зрозумілим, тим більше, що один із свідків на допиті засвідчив:

“Багатьом письменникам, у тому числі і мені, Будяк неодноразово жалівся: “Оця революція захарпала у мене 30 тис. крб., які знаходились у банку...”

Із допиту Паніва Андрія Степановича, що співчував лівим есерам (боротьбистам), розстріляного у 1937 році:

“Будяк брав участь у Бурській війні, був взятий англійцями у полон, пробув деякий час у Англії. Він завжди дуже високо відзивався про Англію і англійців, протиставляючи їх “культурність” нашої радянській “некультурності” (Підкреслення моє. - А.В.).

Теж аргумент на користь нашої версії про зв'язок Черчілля і Будяка.

Уже в 1957 році, коли розглядались справи, подані на реабілітацію, один з письменників, що був засуджений у 1935 році разом з Будяком - Б.Д. Антоненко-Давидович, свідчив:

“Про себе Будяк розповідав, що брав участь у англо-бурській війні волонтером бурської армії, був поранений, взятий англійцями у полон і лікувався у Лондоні, у шпиталі, а звідти повернувся до Росії...”

(Лікувати пораненого ворога та ще й найманця, у той час, коли війна ще не закінчилася... Пригадаймо, як англійці добивали поранених суданських солдатів у 1898 році!).

Отже, допомагали Черчілль і його родина!

Довідка 1 відділу КДБ при РМ УРСР:

“У матеріалах справи №7092... наведені висловлювання Соколенка (?), який повідомив, що йому вже давно (?) Юрій Будяк казав, що (будучи у Лондоні, він мав розмову з одним дипломатом, який говорив, що) Англія зацікавлена у тому, щоб Україна взагалі була самостійною, але під англійським протекторатом, тоді вона не була б яблуком розбрату для європейських держав...”.

Мало віри у те, щоб дипломат країни, яка виступала в союзі з Росією проти Німеччини, міг висловити у 1914-1915 роках незнайомому “росіянину”, що повертався додому, думку про незалежну Україну. А от що саме цю ідею плекав Уїнстон Черчілль, на той час морський міністр Великобританії, цілком ймовірно. Інтерес до України в роду Черчіллів має кількасотрічну історію. В 1919 році в листі до Денікіна Черчілль радить: «Йти, скільки можливо, назустріч українським сепаратистичним прагненням».

То, може, й справді відбулася ця зустріч у туманному Альбїоні через 14 років?

І ще довідка з того ж 1 відділу КДБ:

“У матеріалах архівної справи № 7248, том 1, стор. 393 міститься “Список членів Української Національної Ради, що існувала в Києві під час окупації його німецькими військами” (1918 рік). У цьому списку є й прізвище Будяка.

(Тут знову якась неточність: Українська Національна Рада була створена в грудні 1919 року в Кам'янці-Подільському. А до того ще були Директорія і Гетьманат, які, до речі, падали через намагання зблизитись з Росією.

Звичайно, зміна урядів призводила лише до заміни міністрів, залишаючи виконавчий апарат на місцях. Це, до певної міри, давало Будяку змогу проводити свою лінію: “Чигиринського комісара вже прогнав, посилаємо туди нового (цей був у Галичині комісаром), зробив йому деякі зазначення, і, між іншим, порадив йому звернутися до Ковалевських від мого імені...” (3 листа Будяка до рідних від 7.01.1918 р., прилученого до справи).

На зворотному боці зазначеного “Списку” зроблена помітка: “...Будяк Юрій, український націоналіст, у свій час (?) емігрував за кордон у Англію (літерна справа ОУН бандер, т. 1, стор. 311). Дані 1946 року”. (Підкреслення мос. — А.В.).

Та це ще не все... Під час подій 1905-1907 років яскравим полум'ям спалахнуло багаття національно-визвольної ідеї, яке жевріло в Україні одвічно. Маючи за плечима досвід національно-визвольної війни, Юрій відчайдушно поринув у вир цієї боротьби, аж поки не потрапив... у в'язницю.

Із матеріалів допиту вже згадуваного Андрія Паніва (січень 1936 р.):

“Будяк мені казав, що в 1905 році брав участь у якихось революційних повстаннях і був засуджений до страти, але якимось дивом уникнув смерті”.

Ні, це не було хизуванням.

В архівному фонді Полтавського розшукового пункту містяться такі відомості про Юрія Пукася (це вже пізніше Юрко змінив батьківське неблагозвучне прізвище Пукась на більш приємне – Покос):

“Під час обшуку фельдшера лазарету 9-ї артилерійської бригади, розташованої у м. Полтаві, Сукачова Павла Григоровича, 27 червня 1907 року, виявлені листи, в яких згадується Юрій Пукась - колишній земський вчитель у Миргородському повіті, а нині наглядач у реальній школі (приватній) Кукулевського у м. Києві... Про Юрія Пукася Сукачов писав Андрію Вороховичу, тільки за газетними чутками, що його, Юрія, повішено”.

Швидше за все це була спроба залучити військову частину до боротьби з царатом за незалежну Україну. За такий злочин під час війни неодмінно засуджували до страти. Яким чином Юрію вдалося врятуватися - нам не відомо. Але, гадаю, що справа була не простішою, ніж у Черчилля.

Зрозуміло також і те, чому вже у радянські часи Будяк не повернув на свою користь участь у революційному русі в 1905 р. Річ у тому, що за більшовицькими критеріями боротьба за національну ідею - це зовсім не те саме, що боротьба за диктатуру пролетаріату...

У 34 роки (1912), вже цілком зрілою людиною, змінивши прізвище Пукась на Покос, Юрій вступає до Київського політехнічного інституту. Можливо, відчув потребу в систематизованих знаннях. А може, ще важливішим для нього була необхідність у постійному спілкуванні з молоддю, інтелігенцією,

потреба бути у вирі подій, що визрівали, проводити свою лінію. Але розпочалася Світова війна, і нові події знову не дали змоги завершити освіту...

Що стосується особистого життя. У 36 років Покос одружується з 15-річною дівчинкою Раїсою Андріанівною Андрієвською і виїздить у весільну подорож до Парижа. Через неповноліття дружини такий шлюб, за законами того часу, не міг бути зареєстрованим. У 1917 році Раїса народила йому сина Ярослава. Юрій палко кохав таку молоду і ще не досвідчену дружину. А батьківське почуття здається заповонило всю його душу.

“Мої рідночки, мої коханчики.

Мав до вас приїхати на Водохреща, але... Одно, що багато роботи, а друге — як тепер поїдеш. Мушу лишатися у Києві, хоч так і рвуся до вас, мої любі, бо скучаю за вами дуже: як ви провели свята і який там уже Яроченько. Ах, так хочу бачити вас, рідні мої...”. (3 листа до дружини від 7.01.1918 р. Орфографію і стилістику збережено).

Після повернення з-за кордону влітку 1916 року (у віці 38 років!) Будяк вступає до Одеської школи прапорщиків. Скоріш за все, це знов-таки був вивірений крок. Адже армія була найбільш згуртованою і дисциплінованою силою в суспільстві. Через велику кількість в ній українців, вона могла привести до втілення в життя свободолобних замислів. Але вже восени 1916 року Покоса демобілізували, через хворобу (грижа, зароблена ще в юності, коли працював вантажником), але, може, це був тільки привід через політичні погляди Покоса?

До речі, на допиті у 1935 році Покос твердив, що до жовтня 1917 року він до жодної з політичних партій не належав, але зустрічався з бойовиками соціалістів-революціонерів, зокрема у Парижі (з Лазаркевичем...) У цей час Будяки оселилися у Білій Церкві. Юрій намагався повернутися до Політехнічного інституту та все марно.

А тут і нові події: революція, жовтневий переворот, громадянська війна, іноземна інтервенція, денікінщина, набіги озброєних банд... Серед усього цього історичного мотлоху були і сторінки, які втішали душу кожного свідомого українця, зокрема проголошення Української Народної Республіки на чолі з першим президентом України - Михайлом Грушевським. Чи міг Будяк лишитися осторонь? Уже з кінця 1917 року він у Києві і в міру своїх сил допомагає Центральній Раді в наведенні порядку. Потім займає впливову посаду в Міністерстві внутрішніх справ у уряді Петлюри.

З матеріалів допиту від 25.03.1935 р.

- Ви були знайомі з Грушевським М.С.?

- Так. Я друкувався в журналі “Науковий Вісник”, який редагував Грушевський. Потім я зустрічав Грушевського на засіданнях Центральної Ради у 1918 році.

Для слідчих таке визнання означало причетність до кола ворогів радянської влади. Для Покоса знайомство з Грушевським було великою честю і приховувати такий факт із своєї біографії він не мав ніякого наміру.

На жаль, цей щасливий час був надто коротким, і Юрій Якович повертається до Білої Церкви, Працює на різних посадах, зокрема заступником голови товариства “Просвіта”, до організації якого він доклав чимало зусиль. Активно сприяє утворенню української гімназії. Викладає українську мову і літературу на трирічних педагогічних курсах.

Майже вісім років (з 1916 по 1924) прожили Покоси у Білій Церкві на вулиці Гетьманській. Юрій Якович був помітною постаттю в місті, відзначаючись своєю освіченістю, ерудицією, любов'ю до всього українського. Йому заздрили, а значить, і писали наклепи, тим більше, що цьому сприяла атмосфера, створена новою владою. Тут його двічі (у 1922 і 1924 рр.) заарештовують органи ВЧК-ГПУ. У першому-випадку проти нього взагалі не було висунуто жодних звинувачень, а в другому - вину поставлена “прихильність до банд Зеленого і Гончара”. Суд Покоса виправдав, але пляма на прізвищі в архівах ВУЧК залишилася назавжди.

Як уже згадувалося, Будяк почав писати рано — в 17 літ. Для цього треба було мати не тільки талант, а й неабиякий життєвий досвід. Об'їздивши мало не всю земну кулю, він переконався, що краще своєї батьківщини місця на землі немає, і що праця заради неї - мета, варта всього життя. Він вважав, що передати молодим свій основний життєвий висновок найкраще можна за допомогою літератури і вчителювання.

Ось як характеризується Юрій Покос в білоцерківський період свого життя в матеріалах допитів свідків уже в 1935 році:

“Студенти тодішні розказували, що викладає він добре, уміючи дуже виразно, художньо і співчутливо висвітлювати діяльність дореволюційних українських письменників у боротьбі за національне визволення України (Грінченка, Нечуя-Левицького, Черкасенка, Олеса та інших)...

На тодішніх студентів Покос мав великий вплив, він їх організовував у шовіністичному дусі. Так оформлювалися вечори святкові, якими він керував: одяг пропонував “національний український”, пісні націоналістичні, вірші такі ж. На святах, присвячених Т.Г. Шевченку, він завжди виступав з яскравими промовами - їх концепція була така: спочатку Шевченко висвітлювався як виразний пролетарський революціонер, письменник українських злидарів, потім, у другій частині - Шевченко визначався як борець за національне визволення, за визволення українського народу від гнобителів”.

(В цілому це свідчення змальовувало Покоса як відвертого націоналіста, і Будяк, посилаючись на неприязнь до нього автора, назвав це свідчення фаль-

шивим. Але якщо так кажуть про людину його вороги!..).

У 1924 році Юрій Покос (Будяк) переїздить до Києва, вступає в організацію селянських письменників “Плуг” і повністю віддається літературній праці. У той час йому виповнилось вже 46 років, і ще лишалося 10 років вільного життя.

У Покоса чимало задумів. Є й напрацьовані твори. Багато часу займає листування з редакторами. Саме тут і зустрівся вперше Юрій Будяк з секретарем організації “Плуг” Василем Минком, чи не єдиним, кому він більш-менш відверто розповів про свою зустріч з Черчиллем у Південній Африці.

Через політику властей друкуватися стає дедалі важче. Національна ідея відходить на другий план. Сучасні автори все більше пишуть на замовлення. Для посилення контролю за національною літературою зменшується обсяг публікацій, що спричиняється до загострення відносин з діячами літератури. Копиленко незабаром пише Будяку-Покосу:

“А Ви “не скромничайте”, тов. Будяк. Зараз такий час, що треба брати життя за горлянку, а то воно Вас візьме. Це Ви теж пам'ятайте!.. Ви маєте більше право, щоб про Вас писали, аніж десятки самозахоплених поетиків, бо Ви ціле життя боролись за це і за ту ж революцію, а хтось вершки збирає, хтось протискується вперед через те, що має добру горлянку і величезне нахабство”.

Пристаюватися до нових умов Будяк не міг, хоч і намагався, про що свідчать такі його дитячі п'єси, як “Під променем Червоного Жовтня” і “Жовтнева казка”. Та чи може така людина, як Будяк, відмовитися від своїх ідеалів, поступитися принципами? І він поступово відходить від літературної праці.

У квітні 1932 року згідно з постановою ЦК ВКП(б) “Про перебудову літературно-художніх організацій” ліквідують Спілку селянських письменників України “Плуг”. Починається тоталітарний наступ на національне мистецтво.

На останні заощадження в 1933 році Будяк придбав собі халупу на Куренівці (вул. Захар'ївська, 7а) і зранку до вечора працював в городі, лише іноді з'являючись у Спілці письменників, де він займав посаду уповноваженого у розповсюдженні передплати.

Не склалося і особисте життя Юрія Покоса. Коли і з яких причин він розлучився з Раїсою Андріївською - ми не знаємо. Не всяка жінка здатна витримати таке неспокійне і малозабезпечене життя, як у Будяка-Покоса.

У 1929 році, коли йому вже йшов 51-й рік, Будяк одружується вдруге (хоч у свідоцтві зазначено, що це його перше одруження, оскільки шлюб з Андріївською так і не був зареєстрований) на Марії Іванівні Кондратенко. Але й друга дружина швидко зникає з обрію.

(Цікаво відзначити, що під час арешту і обшуку на квартирі Будяка в лютому 1935 року була присутня громадянка Андріївська Р., яка на той час проживала в центрі міста: вул. Енгельса, 28, кв. 16, і яку Будяк визнає за дружину!).

Останній трагічний і не менш героїчний період життя Покоса (Будяка) Ю.Я. пов'язаний із вбивством в Ленінграді 1 грудня 1934 року одного з лідерів більшовицької партії - С.М. Кірова, у якого на той час. склалися напружені відносини з генсеком Сталіним. Сьогодні ще не знайдено незаперечних підстав, щоб вважати це вбивство провокацією, після якої розгорнулася чергова кампанія по ліквідації ворогів радянської влади, хоча дуже схоже на те, що саме так воно й було.

Будяка заарештовано 1 лютого 1935 року.

У постанові зазначено:

“Належав до контрреволюційної української націоналістичної організації і знав про підготовку терористичних актів проти ряду керівників партії і Радвлади...”

Перебування на волі є соціально небезпечним”.

Від слідства вимагалось тільки довести вірність цієї постанови.

Техніка того, як це діялось, була простою: на адреси відділів НКВС розси-
лалися листи такого змісту:

“За перевіреними даними у Вас є на Покоса (саме під. цим прізвищем він був прописаний там або там) компрометуючі матеріали.

Просимо в терміновому порядку допитати декількох свідків у справі заарештованого Покоса Ю.Я., які могли б своїми свідченнями, по можливості, підтвердити наявні у Вас матеріали, а також дати нові докази щодо антирадянської діяльності і націоналістичних поглядів Покоса”.

Отримати такі “свідчення” великої проблеми не становило.

Не набагато важче було “вибити” необхідні докази від осіб, що заарештовані у тій самій справі, на себе або на своїх знайомих. Як правило, на це вистачало кількох допитів протягом відведених за нормою двох місяців.

Але щодо Будяка слідству довелося двічі порушувати питання про продовження затримання. Зрештою, заключний висновок було зроблено лише 11 червня 1935 року, але основного, що вимагалось - довести вину Будяка шляхом його зізнання, слідству так і не вдалося.

Ось характерні відповіді Будяка на допитах (а їх було понад двадцять!).

“- Хто вами керував, коли ви працювали заступником голови “Просвіти” у Білій Церкві?

- Ніхто.

- З ким особисто ви підтримували зв'язок із членів Центральної Ради?

- Особисто ні з ким не підтримував...

- З показаного вам листа... видно, що ви відігравали якусь роль в апараті Центральної Ради. Що ви можете посвідчити з цього питання?

- Свідчити у цьому питанні не буду”.

(З матеріалів допиту від 19 лютого 1935 р.).

“- Визнаєте ви себе винним у пред'явленому вам звинуваченні у тому, що ви належали до контрреволюційної української націоналістичної організації і знали про підготовку терористичних актів проти ряду керівників партії і Радянської влади?

- Винним себе у пред'явленому звинуваченні не визнаю”.

(З матеріалів допиту від 27 лютого 1935 р.)

Слідчі йшли на хитрощі - їм було б досить, щоб Будяк хоч ненароком згадав про близькі стосунки з репресованими раніше літераторами.

“- За чиєю ініціативою ви були введені у склад ЦК “Плуга”?

- Не пам'ятаю.

- Які з ваших творів були надруковані... за сприянням Пилипенка? (Репресований керівник літературної організації “Плуг”. - А.В.)

- Було надруковано кілька книжечок у ДВУ... У якій мірі Пилипенко сприяв просуванню моїх літературних праць не знаю”.

(З матеріалів допиту від 2 березня 1935 р.).

“- Кого ви знали з боротьбистів і укапистів?

(Якби Будяк назвав когось, то це б означало його близькі стосунки з названими членами засуджених владою організацій. - А.В.).

- Можливо, що хто-не-будь із моїх знайомих перебував у партіях боротьбистів і укапистів, але я про це не знав”.

(З матеріалів допиту від 5 березня 1935 р.)

І отак кожного разу! Можна собі уявити, чого коштували подібні відповіді Будяку... Часто підписи під листами допитів зроблені непевною рукою. Слідство у справі Покоса (Будяка) вели працівники НКВС Проскураков і Пустовойтов, яких “за фальсифікацію кримінальних справ і застосування до заарештованих незаконних засобів ведення дізнання” згодом було засуджено.

Серед багатьох тисяч тих, що пройшли через катівні НКВС, навряд чи знайдеться кілька десятків, які б трималися на допитах хоч приблизно так, як це робив Будяк! Жодна людина не потрапила до органів через його показання. Йому було в цей час 57 років.

Покоса (Будяка) засудили лише на 5 років ув'язнення в концентраційних таборах. Відбував покарання у Карлазі, Ухтаїземлазі і Воркута-Печорському виправно-трудовому таборі. Був звільнений 1 лютого 1940 року (точно через 5 років після арешту).

Помер Юрій Якович під час окупації німцями Києва у 1943 році. Було йому 65 років. Похований на Лук'янівському кладовищі. Щось не доводилось бачити квітів на його могилі...

Перегорнута остання сторінка Справи... Жажлива історія країни, в якій про долю кращих синів і дочок народу можна довідатися лише з архівів НКВС. То хіба ж дивно, що сьогодні у світі так мало знають про Україну.

І все-таки не облишає враження, що це далеко не весь матеріал стосовно зв'язків Покоса і Черчілля. Великобританію обминуло лихо, якого зазнала Україна. То, може, варто більш уважно пошукати їх там?

Пройде ще деякий час і про таких людей, як Будяк-Покос будуть написані романи, поставлені п'єси і зняті кінофільми. Хіба ж можна знайти кращий матеріал для виховання підростаючого покоління в патріотичному дусі.

Ні, не міг Покос (Будяк) за радянських часів стати лауреатом Нобелівської премії, як його англійський врятуванець. Та хіба ж знайомство з такою людиною, як Ю.Я. Покос, може кинути тінь на національного героя Англії? То, може, хоч тепер буде відновлена історична справедливість?

Що й чому протягом усього життя змушений був приховувати найвидатніший англієць XX століття, зрозуміти неважко. Але чому “темнив” Будяк? Цікаво, що в жодному із своїх творів він не згадує про свою участь в Англо-бурській війні, ні про те, що був знайомий з Черчіллем.

Що утримувало його від цього?

Слово, дане нащадкові лордів чи ще якісь моральні обереги?

Зрозуміло, за радянських часів він змушений був мовчати, адже “полювання на відьом” почалося чи не відразу після Жовтневої революції. Навряд чи Будякові зійшло б з рук близьке знайомство з запеклим ворогом радянської влади. Якби органи НКВС знали про зв'язок Будяка з Черчіллем, то навряд чи вдалося б йому уникнути смертного вироку!

Як по-різному описують люди одну й ту ж саму подію, виходячи з особистих інтересів! Мимоволі замислюєшся: чи завжди можна вірити деяким історичним фактам, викладеним у автобіографічних матеріалах. Людина – це цілий всесвіт зі своїми загадками. Особливо, якщо це особистість...

(Довідково: Покос Юрій Якович, “Будяк” - поет, прозаїк, народився 30 листопада 1879 р. в с. Красногірка Красноградського району на Полтавщині в селянській сім'ї. Працював вантажником, матросом, чабаном, вчився в політехнічному інституті. Був на педагогічній роботі. Належав до літературної організації “Плуг”.

Почав друкуватися у 1895 році. Писав російською і українською мовами. Автор збірок поезій “Невольниця” (1907), “На полях життя” (1909), “Буруни”, “Пан Базалей” (1911), “Записки вчителя” (1912), “Маленьким дітям”, “На вовка”, “Стрільці-ловці” (1927), “Гриць-бешкетник”, “Зозуля-

регендзуля”, “Лелека здалека”», “Мак та жито”, “Снігова баба”, “Товариство” (1928), “Червоний мак” (1930), “Хоробрі музики” (1932); п’єс “Під промінням Червоного Жовтня”, “Жовтнева казочка” (1924); оповідань “Заблуканий” (1928); повісті “До великої брами”.

Помер 23 вересня 1943 р. Прожив неповних 64 роки, у 2008 виповнюється 65 років з дня смерті.

Довідник Спілки письменників України, 2006, ст. 92).

Тих, хто захоче перевірити викладену версію, адресую до книг:

1. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография. – М.: Мысль. - 1977.
2. Минко В.П. Червоний Парнас. Спогади. – К.: Радянський письменник. – 1972.
3. З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій. – К.: Радянський письменник. – 1991.
4. Автобіографія Уїнстона Черчілля.
5. Луи Бусенар. “Капитан Сорвиголова”, “Війна молокососів”).

Далі знову записи із щоденника.

13 грудня 1992 року, неділя. Відзначив свої 58 роковини. За квітковим гороскопом період з 13 по 22 грудня має назву “лотоса” і характеризується так: “Символ чистоти. Ця квітка багато значить для народів Азії. У наших краях лотос – екзотика, не більше того. Завдяки екзотичності, неординарності мислення і поведінки людині-лотосу слід бути дипломатом”. Не знаючи цього раніше, я жив і діяв у відповідності з гороскопом. В моїй біографії вистачило місця і для Азії і для дипломатії...

1 січня 1993 року. Для реалізації тайванської програми необхідно отримати українське громадянство. Вже майже відчуваю себе підприємцем, організатором нової справи. (Хіба ж я не міг би очолити українське представництво на Тайвані? Перекоаний, що в такому представництві повинен бути спеціаліст з досвідом дипломатичної роботи і зі знанням китайської мови...). Це риси українського характеру: тут і походження і виховання... У той же час сумно розлучатися з Росією: за досвідом усього свого свідомого життя – я російський офіцер. І все ж таки, хто я більше: українець чи офіцер? Але ж і серед декабристів було багато українців!

24 лютого 1993 року, середа. Вчора у самотності відсвяткував день Збройних сил, яким віддав понад 36 років життя. (Майже, як у фільмі

“Сімнадцять миттєвостей весни”). Сьогодні минає 11 місяців роботи в МЗС... Працюємо у жакливих умовах: в кімнаті близько 30 квадратних метрів, розміщаються вісім працівників, включаючи одного заступника начальника управління і двох завідуючих відділами. Начальники управлінь і відділів терпляче чекають відряджень за кордон послами. Те ж саме стосується і “активістів” нижчого рангу. Решта чекає звільнення столу більш вдалого колеги, працюючи в бібліотеці, або за столом того, хто захворів чи знаходиться у відрядженні. В Уряді розглядається питання про надання МЗС приміщення колишнього обкому партії на Михайлівській площі або ж міськради на Хрещатику.

Щойно подзвонили з “Політики і часу”: беруть мою статтю до друку (про освіту у Південній Кореї). Просять дозволу на скорочення. Погодився.

28 лютого 1993 року, неділя. За останні дні випала вся річна норма снігу. Київ утопає в заметах, яких не прибирають, бо немає палива. А тут ще й страйк водіїв електротранспорту.

19 лютого “Незалежність” і “Київські відомості” надрукували замітку про зустріч Прем’єра Кучми з “особистим представником президента Тайваню”. Надзвичайна помилка для керівника такого рівня. І це майже після цілого року “ламання дров” навколо цієї проблеми... Невже хабарі знову вершать політичні справи краще ніж розум і обов’язок?..

Кучма запевнив тайванця про своє рішення заснувати тайбейське представництво у Києві і київське – у Тайбеї. Залишається тільки домовитися про пільги для співпрацівників цих представництв і підписати відповідну угоду. Таким чином, Тайванська проблема вступила у свою вирішальну фазу... Чжан Чжень негайно відвідав Макаревича. (Мене на цю зустріч не запросили).

Отримав запрошення на читання лекцій в Інституті міжнародних відносин (для майбутніх військових дипломатів). Корнєєнко ледве не вмер від злості. Тут вже не заборониш, як роботу на комп’ютері. За старої “комуністичної” звички він не може допустити, що хтось із підлеглих цілком не залежав від нього. У Макаревича вистачило розуму, щоб не піти на поводу у Корнєєнка.

Серед слухачів бачу знайоме обличчя, та й манера триматися і розмовляти нагадує щось добре відоме, але ніяк не можу пригадати де і коли ми зустрічалися. Майор Гвоздь, хоч і вивчає китайську мову, але наші шляхи ніколи не перетиналися... І раптом чую, що тридцять років тому, ще зовсім малим хлопцем він жив у Чорткові, де його батько був старшиною інженерно-авіаційної служби у авіаційному полку. У той час я був інженером цього полку. Така невірогідна схожість батька з сином! На жаль, два роки тому його батько залишив цей світ. Які іноді бувають цікаві і несподівані зустрічі!

Ще одна приємна подія за час роботи в МЗС – поїздка у складі урядової делегації на чолі з віце-прем'єр-міністром Василем Євтуховим у Монголію влітку 1993 року. Територія цієї країни понад 1,5 млн. кв. км – майже втричі більша за Україну (0,6 млн. кв. км.), а населення менше 2 млн. чол. Багатющі запаси корисних копалин. Незаймана природа! Ведмеді і лисиці майже вільно почувають себе на околицях Улан-Батора, навідуючись навіть у місто. Всі добре розуміють російську. Центральне телебачення цілодобово транслює дві московські програми. В Ерденеті працюють понад дві тисячі вихідців з України. Обладнання – Ново-Краматорського заводу важкого машинобудування. За нашою технологією у Монголії вирощують цукрові буряки. Більшість монгольських студентів навчається у Києві. Монголії потрібні переважно залізні лопати, бо там ніколи не обробляли землю, що навіть вважається гріхом. Монголія могла бути ринком для будь-якої української продукції, яку ми не могли б продати на Захід. У розробці корисних копалин в Монголії зацікавлені Китай, обидві Кореї, Японія. Таким чином, через Монголію Україна могла б закріпитися на Далекосхідному ринку, який обіцяє стати найпотужнішим у наступному столітті. Монголія зацікавлена у відкритті українського посольства в Улан-Баторі і підвищенні рангу монгольського консульства у Києві до посольства. Звичайно, все це я виклав у доповідній на ім'я міністра. Десь потайки вже приміряв до себе шати посла у Монголії... Та хіба доведеш нашим урядовцям, що економічно і політично вигідніше підтримувати стосунки з біднішими країнами, ніж з багатшими. Весь Парламент і Уряд бачили себе тільки у Європі, Америці і на Канарах...

28 липня 1993 року, середа. День вже скоротився на цілу годину, а проблеми дедалі зростають. Закомплексований радвладною менталітет не дає змоги збагнути механіку подій, що відбуваються в Україні. Чи, може, це закономірно, що падіння припиняється тільки на дні прірви?..

Надрукувався в “Політиці і часі” (№ 4, про освіту в Південній Кореї), в “Трибуні” (№ 6, інтерв'ю про відносини України з країнами АТР), в “Літературній Україні” (25 липня, про Черчілля)...

Працюємо, як і раніше, в пожежному режимі. На мене косяться, бо за віком я, мабуть, старший за всіх, а їм би хотілося, щоб і я бігав по поверхах як молодий. Тому і невдоволені... Колись, можливо, напишу спогади про роботу в МЗС України. А поки що в складі делегації віце-прем'єра Євтухова з'їздив у відрядження в Монголію. Зрозуміло, що ідея і організація поїздки, залежали переважно від мене.

5 вересня 1993 року. Відбулася міжнародна конференція “Україна – Китай: шляхи до співробітництва”. Виступив з промовою “До питання зв'язку між

політикою і економікою в українсько-китайських відносинах на сучасному етапі». Прийняли добре. За винятком П.І. Приходька, старечого професора архітектури, який носиться з ідеєю спорудження у Києві китайського ландшафтного парку. Йому чомусь здалося, що за проблемами економіки я не побачив можливості українсько-китайських культурних зв'язків і порівняв мою доповідь з тими, що робляться у Верховній Раді. Навіть зажадав, щоб я вибачився (???). Та що візьмеш з старечого?

Завтра, коли я прийду на службу, китайська делегація на чолі з Цянь Ціченем (МЗС) вже чотири години буде у повітрі на першому українському літаку, який започаткує пряме сполучення між Києвом і Пекіном. А 7 вересня відбудеться урочисте відкриття Посольства КНР в колишньому будинку “Дружби” на вул. Грушевського. В усіх цих подіях, зрозуміло, мені довелося відігравати не аби яку роль. Візит делегації, відкриття посольства чи авіалінії – лише миттєвий факт, квінтесенція події, на підготовку якої витрачено багато часу, паперу і... нервів.

4 листопада 1993 року. Нарешті отримав київську прописку, а відтак перестав бути бомжем (“без определённого места жительства»), бо з Москви я виписався ще 12 березня. Для прописки необхідним був оригінал свідоцтва про народження, яке згубилося ще при переоформленні атестату за середню школу (з Анатолія на Антона). Щоправда, у військкоматі збереглася нотаріально засвідчена копія Свідоцтва, яка супроводжувала мене всі роки служби в Збройних Силах. Мені вдалося її вилучити з архівної справи у Москві. Але для прописки цього видалося замало. На кілька запитів у Житомирський обласний архів (за місцем народження) відповідь була однаковою: “Архів втрачений під час війни”. Щоб прописати мене у себе, батькам довелося доводити через суд, що я їх син. Свідками були Микитенки. Через недостатню площу, прописати дозволили тільки мене одного, без дружини... І все це на підставі законів УРСР ще тридцятих років. Отак ставиться незалежна Україна до своїх синів, які повертаються додому, щоб зміцнювати її незалежність!

29 грудня 1993 р. Не дуже веселим видався “рік півня” для нашої родини.

6 грудня помер батько. Важкими були й для нього і для матері його останні дні. Він вже не міг ходити, втратив свідомість. Сидів, прив'язаний рушником до крісла, бо інакше падав з нього... Жив лише емоціями: часом сміявся, часом плакав. Намагався співати пісень.

Але дивовижна сила була в його руках, навіть важко собі уявити – звідки вона у нього. Широкі долоні, міцні грубі пальці: чи то як у селянина, чи то як у робітника важкої професії. Але ж скільки років минуло з того

часу, як він тримав у своїх руках такі знаряддя праці...

На жаль, я не дуже добре знав батька. Коли ще був дитиною, він цілими днями і вечорами пропадав на службі. Потім – війна. В 17 років я вже перейшов “на власний хліб”. Якщо правду кажуть, що в старості ми всі впадаємо у дитинство, то за останні два роки я мав змогу перекоонатися, що це була надзвичайно добра людина. Надто часто з його свідомості випливали імена людей, яким слід допомогти, проблеми, які слід обов’язково розглянути в інтересах тих чи інших колективів. Пригадую, що я не завжди звертав увагу на надзвичайно теплі спогади про батька від незнайомих мені людей. Та й мати згадує про батька перш за все як добру людину...

Поховали Миколу Павловича на Лісному кладовищі поруч з могилою Федори Олексіївни. Тепер назавжди поруч знаходяться найближчі для мене і моєї матері люди. І бабуся і батько мали найбільший вплив на формування моєї свідомості і особистості. Нехай земля завжди їм буде пухом!

Ще одна прикра подія сталася у грудні. Я змушений був написати заяву про звільнення з посади радника МЗС “за власним бажанням”... Ще вчора йшлося про призначення мене Тимчасовим повіреним у Монголію, у посольство, до заснування якого я доклав багато зусиль...

А сталося все дуже просто. Після від’їзду Корнеєнка послом у Грецію, а Плюшка у Китай, на посаду начальника Першого територіального управління було призначено колишнього комсомольського активіста, а згодом – завгоспа посольства СРСР в одній з африканських країн (здається – Тунісі) М.П. Дашкевича – типового совкового кар’єриста з волохатою рукою. Якось Зленко призначив нараду всього оперативного складу міністерства, на яку виносилося питання про усунення недоліків і покращання роботи. За дорученням Дашкевича я написав тези для його виступу на нараді. Його доповідь була однією з кращих, що відзначив сам Міністр. Проте під час наради у мене виник ряд нових пропозицій і зауважень до виступів колег. Звичайно, я не промовчав. Щоправда, я виступив вже після доповіді мого начальника, що за радянських часів вважалося порушенням субординації і бюрократичного етикету. Результат був неочікуваним: виступ викликав загальне схвалення, включаючи і міністра...

Після наради Дашкевич викликав мене до себе.

- Чому ви не включили свої пропозиції до тез моєї доповіді?
- Тому, що вони з’явилися у мене тільки під час наради.
- Ви могли передати їх мені після наради, адже від моєї розмови з міністром користі було б більше, ніж від вашого виступу. Виступаючи після мене ви думали не стільки про справу, скільки про особистий ефект.

- Я не думав про це. Якби Міністр не запитав чи є ще бажанчі сказати своє слово, я б не виступив...

- Гадаю, що нам буде важко працювати разом...

Спочатку я не звернув особливої уваги на останні слова Дашкевича. Але причіпки і обмеження моєї самостійності почалися відразу після цієї розмови. Незабаром мені стало відомо про розповсюдження наклепів на мене, які могли виходити тільки від начальника управління. А коли з МЗС Тайваню мені прислали офіційне співчуття у зв'язку із смертю батька (гадаю, що про це їх сповістив Беланжер), Дашкевич додумався до того, щоб інформувати представника СБУ в МЗС про те, що я підтримую несанкціоновані контакти з іноземцями. Цього з мене було досить. І хоч я завжди дотримувався тієї точки зору, що кожний думає про іншого у міру власної зіпсованості, мені стало ясно, що далі плідно працювати в МЗС я не зможу... І хоча Макаревич намагався пом'якшити ситуацію, добре розуміючи складність кадрової проблеми в міністерстві, та я не відступав. 3 січня 1994 року я “за власним бажанням” звільнився з посади радника відділу країн Азії і Тихоокеанського регіону Першого територіального управління МЗС.

(Для власного заспокоєння додаю, що на думку моїх знайомих, яким доводилося мати справу з Дашкевичем, більш негативну особу їм рідко коли доводилося зустрічати. Незабаром його призначили послом у Японію. Про недоліки в роботі посольства багато писала преса. Потім, здається, він поїхав послом у ту африканську країну, звідки почалася дипломатична кар'єра колишнього посольського завгоспа. Кадрова політика в МЗС майже не змінилася з радянських часів).

Так недоречно почався 1994 рік, рік Собаки за східним календарем. Незважаючи на те, що це мій рік, починати нову справу у шістдесят років – не просто.

Після звільнення з МЗС я деякий час був без офіційної посади. Але, звичайно, без роботи не сидів. Цілком очевидною була для мене необхідність удосконалення практичних навичок у галузі ринкової економіки. З одного боку відбувся занепад колишнього планового господарства, а з іншого – швидке особисте збагачення керівників цього самого господарства або причетних до управління економікою державних посадових осіб. Те, що мав місце злочинний продаж начебто непотрібного в нових умовах або застарілого обладнання – було очевидним. Але яким чином гроші, отримані за державне майно, без порушення діючих, хай і недосконалих законів, опинялися в кишенях непричетних до нього осіб, видавалося загадкою. З цієї метою вступив у асоціацію ASPA Center Ukraine (Асоціація сприяння економічному співробітництву

України з країнами Азії і Далекого Сходу, з якою я підтримував ділові контакти під час роботи в МЗС), головним чином через те, що одним з її керівників був професор економіки Київського державного університету Валентин Лиходій, а до ради входило кілька кандидатів наук...

Мені давно було ясно, що економіка соціалізму не мала цілісного характеру, через вилучення із системи основної ланки – інтересів безпосереднього виробника. А відтак і політика грішила невваженістю. І все-таки я сподівався, що у вузі ці питання розуміють глибше. Члени асоціації закуповували дешеві китайські та тайванські комплектуючі та напівфабрикати і реалізовували їх безпосереднім виробникам в Україні. Спочатку справи начебто йшли непогано: асоціація орендувала цілий поверх в одному з НДІ на вулиці Струтинського, закупила добрячі меблі для офісу, кілька комп'ютерів, орендувала раз на тиждень басейн і сауни на Ленінградській площі... Президент навіть придбав будинок начебто “для колективного відпочинку за містом”, який незабаром перейшов у його власне користування... Справи йшли все гірше і гірше. Меблі довелося продати, від басейну відмовилися, офіс влаштували в одній кімнаті. А після спроби відкрити власне представництво у Дюссельдорфі (Німеччина), головним чином задля перепродажу старих автомашин, асоціація збанкрутіла. Щоправда, це сталося вже після мого виходу з неї. Усвідомив я тільки те, що бізнес – це наука, а не тільки інтуїція, тим більше, якщо вона не базується на ґрунтовних знаннях, або на значному досвіді. Не можна хапатися відразу за кілька справ, хоч би вони видавалися і дуже вигідними. Всіх обставин ніколи знати не можна, особливо, коли ситуація змінюється мало не щодня, а іноді - дуже радикально.

Маючи більше вільного часу, занурився у вивчення історії України, походження Всесвіту, Людини... Цікаво, що ставлення до першоджерел у зрілому віці зовсім інше, ніж в юності, більш критичне... Впливає, мабуть, набутий досвід. Чесно кажучи, це був дуже продуктивний час: я мав змогу відвідувати підприємства, в яких працювали мої знайомі, і без всяких зобов'язань з свого боку, приймати участь у їх роботі, консультувати, писати листи, надавати допомогу і виконувати незначні інші доручення, проводити ринкові дослідження, знайомитися з конкурентами... І все це безоплатно. Тому до моєї допомоги ставилися досить прихильно. А я тим часом набував такий необхідний для себе досвід ринкової економіки...

Ще під час роботи в міністерстві я познайомився з професором Інституту економіки АН України Сергієм Івановичем Пирожковим, який саме працював над створенням Інституту російсько-українських відносин. Він мені навіть

презентував щойно написану книгу “Трудовий потенціал у демографічному вимірі” з автографом: “Дорогому Антону Миколайовичу з добрими побажаннями від автора. 22.12.92.” Мав з ним кілька цікавих розмов, тим більше, що питання впливу демографії на політику мене цікавили ще з часів Китаю. І хоч у поглядах на цю проблему у нас були деякі розбіжності, проте ми добре розуміли один одного. Він мене навіть запрошував на роботу у цей інститут. Але незабаром Пирожков чомусь попав в опалу, а на керівництво інститутом призначили Василя Кременя, згодом міністра освіти і науки. І хоч Кремень підтвердив пропозицію і навіть дав свій домашній номер телефону, але розмова з ним мені не сподобалася. Тому в Інститут я не пішов...

(У 2002 році Пирожков став заступником секретаря Ради національної оборони і безпеки України, яку очолював, зрадивший свого часу мої надії і сподівання колишній Голова СБУ Євген Марчук)

9 жовтня 1994 року, субота. Криниця (Польща). Нарешті випробував свій службовий закордонний паспорт, який щойно отримав у МЗС. На форум “Схід-Захід”, який щорічно влаштовує Польща, їхав автомашиною разом з колегами з Торгово-промислової палати України. Ночували у Львові.. Скористався можливістю для зустрічі з дядьком Олексієм, маминим братом, якого не бачив, мабуть, років сорок.

Львів боляче вразив своїм неохайним виглядом. За тридцять років відбулися великі зміни. Виріс новий Львів “соціалістичної” архітектури з усіма вадами, притаманними цій системі: незавершене будівництво, перериті дороги, а відтак і бруд. У той же час – широкі проспекти, високі будівлі, які не тільки не гармонують із старим містом, але й не враховують інтереси людей, які тут живуть. Старий і новий Львів, як дві абсолютно самостійні системи, що змушені співіснувати, не утворюючи єдності. Вони ніби відштовхуються один від одного, заперечуючи спільне існування. Так само і дві соціальні системи не можуть трансформуватися в одну нову. Вони існують поруч, але не разом.. Для цього потрібна неодноразова зміна поколінь. Нова система повинна народитися в нових умовах, щоб утворити цілісність. Кожне покоління формується під впливом всієї сукупності явищ, які його оточують. Кожне з них містить у собі значну частину людської праці, а відтак і інтелекту. Ця енергетика впливає на нашу свідомість, формує характер.. Якщо ця енергетика гармонійно поєднана з природою, тобто, містить у собі елемент творчості, естетики, молоде покоління зростатиме у сприятливих умовах, буде морально вихованим, внесе нові здобутки своєму народові. Якщо такої гармонії немає, то в її характері переважатимуть руйнівні риси, аби підготувати місце для перебудови.. Без такої перебудови воно просто не виживе. У цьому, здається, проявляється одвічна мудрість природи.

Готель “Дагнєзія”, де нас влаштували, розташований у міжгір’ї Карпат. Йому нещодавно виповнилося двісті років. Все зроблене з любов’ю і у гармонії з природою. Така краса не може не вплинути позитивно на здоров’я людей, які тут лікуються. Саме синергетика предметів людської праці поєднує нас з космосом, що і є основою надприродної сили, яка необмежено поширена у часі і просторі.

За сприяння Михайла Григоровича Юкало (перекладач з монгольської, співпрацівник СБУ і Національної Академії Наук, разом з ним я літав в Уланбаатар), ще у червні 1994 року мене познайомили з академіком Лисенком Володимиром Сергійовичем, який на цей час реалізовував проєкт по створенню Державного інноваційного фонду, основним покликанням якого мало стати підвищення конкурентноздатності української продукції на світових ринках за рахунок впровадження новітніх вітчизняних і закордонних наукових розробок, а відтак і підтримка наших вчених. Проєкт був детально обґрунтований і викликав загальне захоплення... Мені була запропонована посада керівника комерційного відділу інформаційно-обчислювального центру (дещо пізніше він отримав назву “Спринт-Інформ”), який, як планувалося, мав займатися трансфером (тобто, переважно продажем передових, як вважалося, українських) технологій. Знання іноземних мов, інженерна освіта, досвід дипломатичної роботи, очевидно, відповідали цій посаді. Таким чином, з 1 жовтня 1994 року я почав працювати у Держіннофонді.

Але, як виявилось, трансфером технологій займатися нам так і не довелося. Західні країни наша технологія не цікавила. Військові таємниці можна було придбати у наших, доведених до відчаю, інженерів і вчених фактично за безцінь. А у країн СНД, чи колишнього Варшавського договору, на нашу технологію, переважно – військову, не було ні грошей ні потреби. А Захід пропонував таку застарілу і недосконалу технологію, що купувати її не було ніякого сенсу.

І все ж таки Держіннофонд під керівництвом Лисенка робив велику справу. За офіційними даними, до яких я мав безпосередній доступ, за період 1993–1997 років було профінансовано 1629 інноваційних проєктів на загальну суму \$325,8 млн. За цими проєктами вироблялася нова для України продукція. Щорічно такої продукції випускалося на загальну суму понад 500 млн. гривень (в цінах 1997 року). Та й бюджет отримував додаткові надходження від її реалізації. У той час, коли вся економіка України продовжувала котитися вниз, нормально працювали тільки ці підприємства. Завдяки їм, було збережено або створено нових більш ніж 22 тисячі робочих місць... Але головне, на мій погляд, полягало у тому, що керівники цих підприємств набували досвіду роботи у ринкових взаємовідносинах.

Якщо на початку свого функціонування Держіннофонд замикався безпосередньо на Кабмін, то у 1997 році його підпорядкували Міністерству у справах науки і технології, міністром якого було призначено Володимира Семиноженка, колишнього директора одного з харківських НДІ (здається, монокристалів). Залишається загадкою, що змусило молодого академіка залишити царину науки і зайнятися політикою. Хоча зрозуміло, що в епоху перебудови політика дає значно більші можливості доступу до державних коштів. Безвідсоткове кредитування Держіннофонду приваблювало багатьох... І не в останню чергу – державну владу, якій завжди катастрофічно не вистачало грошей. Крім того, Держіннофонд, попри всі вимоги детального обґрунтування доцільності капіталовкладень у проект і можливості повернення запозичених коштів, залишався державною структурою радянського зразка, в якій телефонне право переважало норми закону. Чим далі, гроші все більше виділялися впливовим і потрібним людям. Результати були все менше вагомими, а гроші взагалі перестали повертатися. Не погоджуючись з політикою міністра, Лисенко подав у відставку. Керівником Держіннофонду став депутат Валентин Чеботарьов, взагалі далека від науки людина. Він навіть не мав жодного уявлення про комп'ютер, хоча вся технологія зв'язку між центральним і регіональними (обласними) відділеннями Держіннофонду підтримувалася за допомогою найсучаснішої системи комп'ютерних мереж. Саме через непрофесійність, його й було згодом звільнено з посади. На останньому етапі існування Держіннофонду ним керував Володимир Новицький. Це був досвідчений фахівець, але врятувати Держіннофонд він вже не міг: надто рішуче вимагав його ліквідації Міжнародний валютний фонд. А відтак і Сергій Тигіпко, комсомольський ватажок за часів Союзу, а згодом – керуючий “Приватбанком”, який працював з МВФ. Згодом він став віце-прем'єром, депутатом ВР...

Ще б пак. На початку 1996 року делегація МВФ знайомилася з роботою Держіннофонду. Вона попросила відібрати десять перспективних проектів, для фінансування яких у Держіннофонду просто не вистачало грошей. На ці проекти МВФ виділив 20 млн. доларів. Через півтора роки делегація приїхала знову і попросила показати, як проекти втілюються у життя. Виявилося, що жоден з проектів не отримав ні копійки, а гроші зникли... (Як з'ясувалося, були витрачені на вибори потрібних кандидатів до Верховної Ради). Переконавшись у тому, як використовуються державою гроші платників податків, МВФ поставив вимогу, що допомога Україні надаватиметься тільки за умови ліквідації Держіннофонду. Це сталося у серпні 2000 року. Таким чином, я пропрацював у цій державній організації майже шість років. Готував тематичні і регіональні виставки про роботу Держіннофонду для Кабінету міністрів, Верховної Ради, засідання директорів ЄБРР (Український Дім, 8-13

травня 1998), з'їзду Української спілки промисловців і підприємців (Палац “Україна”) тощо, писав статті для спеціалізованих журналів (більше десятка), займався презентацією комп'ютерних програм фінансово-економічного аналізу, - розробки московської фірми “ПРО-інвест-Консалтинг”, - співавтором і розповсюджувачем яких в Україні був “Спринт-Інформ”, організацією і ліцензуванням комп'ютерних курсів для працівників регіональних відділень Держіннофонду і для всіх бажаючих, брав участь у міжнародних конференціях (у тому числі в Алушті, де розглядалися проблеми розвитку Криму). Все це, безумовно, давало можливість підтримувати необхідну форму і важливі знайомства.

9 квітня 1995 року, неділя. Чого я хотів би саме зараз більш за все? Це – щоб мене почули. Десь там, в глибині нашої свідомості, Природою закладений дуже важливий пристрій, який поза нашим бажанням впливає на всі наші вчинки і надає певного окрасу нашій особистості. Це – лічильник часу. Лічильник саме того найдорожчого, що відпущено нам Природою, і того, що називається життям. Він, як і робота серця, майже не підпорядкований нам. Але він має тісний зв'язок із нашою інтегрованою особистістю, тобто з реалізацією наших здібностей. Якщо певний відрізок часу ми використовували умови життя у відповідності з нашими фізіологічними потребами і здібностями, тобто – реалізували себе як людина ефективно – ми відчуваємо моральне задоволення і зрештою поводимо себе в суспільстві адекватно з умовами. Якщо час витрачений марно, не у відповідності з нашими здібностями, ми не задоволені життям і шукаємо відповіді і на сакраментальне питання: що робити? Це як у спорті: чому я не досяг поставленої перед собою мети? Чи міг би я досягти більшого, якби тренувався більш наполегливо? На якомусь етапі починаю розуміти: у цьому виді спорту я досяг максимуму, це і є моїм місцем в суспільстві. Той, хто може, хай спробує зробити це краще за мене, щоб я переконався, що повинен ставитися до нього з повагою. Я ж пошукаю своєї реалізації у іншому напрямку. Звичайно, використовуючи досягнуті результати. І кожний новий крок в життя, в реалізацію своєї особистості, робитиму вже з досягнутої висоти.

17 квітня 1995 року, понеділок. Зустрічаю у місті, як мені здалося, добре знайому людину:

- Здоров був. Якою долею у Києві, як життя, справи?
- Вибачайте, я бачу вас вперше.
- Моє прізвище ... (називаю себе).
- Ваше прізвище мені ні про що не говорить...
- Дивно! А ваше прізвище хіба не таке... (називаю)?

- Таке... (з цікавістю дивиться на мене).
 - Так ми ж у 80-х роках разом працювали у Москві...
 - Якщо ви маєте на увазі Академію Радянської Армії, то це, можливо, був мій брат. Ми з ним близнюки. На жаль, три роки тому він помер...
- Буває і таке...

13 липня 1995 року. Нарешті отримав паспорт громадянина України, заплативши немалі гроші в російське посольство за відмову від російського громадянства. Щоправда, паспорт видали якийсь безнаціональний...

20 серпня 1995 року, неділя. Вчора було велике релігійне свято – Спаса, або другого Преображення. Через 1000 років після хрещення Київської Русі я разом з трьома тисячами “язичників” теж прийняв християнство. Хрестив нас у Дніпрі американський адвентист сьомого дня Джон Картер. Перед тим прослухав кілька його проповідей. Кажуть, що на свою місію в Україні він витратив понад 350 тисяч доларів. Мабуть, це було найкраще вкладення коштів. Бо навернення до християнства здичавілої атеїстичної України – чи не найголовніша соціальна задача сьогодення. На його проповіді у Палаці спорту двічі на день збиралося до 5–7 тисяч слухачів. Він досить гостро критикував сучасну американську культуру, особливо кіно, з його пропагандою насильства, сексу, паління та алкоголю. Благословляв мера Києва Косаківського, Президента Кучму і всю Україну за надану йому можливість спілкуватися з такою великою аудиторією. В проповідях були цікаві моменти, чудові слайди Всесвіту, отримані за допомогою космічного телескопа Хаббла, та археологічних знахідок (Картер називає себе “біблійним археологом”). Але здебільшого – це все ж таки релігійна догматика та ще й з спробою залучення нової пастви до секти адвентистів. А взагалі, ці проповіді-лекції допомогли мені глибше осягнути сутність розбіжностей між матеріалізмом та ідеалізмом.

6 листопада 1995 року, понеділок. Якось зовсім раптово почалася зима. Ще вчора було 7-9° тепла, а сьогодні... Ранком з дерев впало останнє листя. У цьому явищі є своєрідна краса. Раніше і дерева і тротуари були начебто одного кольору, а от тепер абсолютно голі і чорні стовбури дерев різко контрастують з жовтим килимом із найбільш тривкого і здорового, без жодних пошкоджень, листя, що вкрив тротуари. Щоправда, у дворі залишився абсолютно зелений тридцятирічний каштан. Чи це новий модифікований вид, чи під ним ґрунт тепліший? Треба буде звернути на нього більшу увагу навесні.

Вдень пішов пухкий лапатий сніг. Все стало таким прозорим і чистим. Природа натягла на себе білу ковдру. Ще не спить, а тільки готується до сну і, як мала дитина, хоче почути чергову вечірню казку, яку снитиме всю зиму.

Антону завтра виповнюється одинадцять років. Мати однесла дітям гроші і подарунки. Я щось занедужав...

Переконаний у тому, що більшість наших сьогоденних негараздів пов'язані з вихованням нового покоління. Ні, юнь не винна, вона не гірша від своїх попередників. Винні батьки у самому широкому розумінні цього слова. Втрачене, загублене з багатьох причин почуття відповідальності за продовження розвитку (= структурування) суспільства. Розірваний зв'язок з попередніми поколіннями, з усім їх духовним надбанням на довгому історичному шляху. Замість продовження того позитивного, що було знайдене і випробуване попередніми поколіннями, заперечення і відмова від усього, що було ними досягнуто. Втрачене навіть розуміння нашого походження від матері Природи, нерозривного зв'язку з нею. Натомість – знущання і наруга над Природою, її “приватизація” заради вузько кланового чи навіть особистого збагачення. Далі – безглузда “матеріалізація” всього процесу навчання, блюзнірство над духовністю, моральними принципами, виправдання будь-якого насильства навіть над людьми заради політичних чи партійних (читай – “кланових”) інтересів. Масове знищення людей у світових війнах замість використання їхнього досвіду, інтелекту, духовності на благо суспільства. І все це всупереч загальним законам розвитку матерії, продовження удосконалення структуризації суспільства. Наслідки цього не могли бути кращими за ті, що ми маємо сьогодні.

31 серпня 1996 року. Дача у Глевасі. Сутеніє... На чисто вимитому небі сяє повний місяць і голубіють зірки Чумацького шляху... З землі, як свічки, тягнуться до них пірамідальні тополі. У низинах стелиться вечірній туман... У повітрі густо пахне яблуками... То поруч, то поодаль гучно гепають об землю перестиглі груші: такого, як у цьому році, врожаю не було вже більше десяти років. Вздовж дороги, мов сторожа, стоять лапаті соняшники. В темряві, наче хутір на пагорбку, височіють скирти вже обмолоченої соломи і круглі копиці гарбузів. Цю красу не можна передати словами... Йдеться легко, дихається на повні груди, душа співає... Думається про щось високе, приємне... Вже заради тільки цих хвилин невимовної насолоди і спокою варто було народитися і пройти свій шлях. Як би хотілося всю цю красу заповісти нащадкам... Боже, бережи Україну!

22 жовтня 1996 року, вівторок. Ще один сенс життя відкрився переді мною: творіння добра. Для своїх рідних, близьких. Для людей, з якими ти живеш, працюєш... З ким дихаєш одним повітрям, живеш думками про продовження свого роду, про майбутнє свого народу. Заради цього варто було вчитись, коха-

ти, ростити дітей, будувати дім, саджати дерева... Одним словом, варто було прожити все життя.

Вартість людини полягає навіть не в тому, що вона встигла зробити за своє життя. Такий підхід стосується скоріше героїв, історичних особистостей, яких відносно небагато, та й не завжди їхні діяння мають однозначно позитивний характер. Як і звичайна людина, вони роблять помилки, та за помилками героїв стоять долі мільйонів людей. Ціна пересічної людини полягає у тому, заради чого вона жила, якими думками керувалася у своїх вчинках. Ще занадто багато питань доводиться розв'язувати колективно, а іноді і зі зброєю в руках... А у таких умовах людина не завжди вільна у своїх вчинках... То, може, вистачить ворухити минуле? Звичайно, людина не може відмовитися від прожитого нею життя. Але жити треба не минулим, а заради майбутнього. Для долі України такий підхід має особливо велике значення.

Зрештою, щоб зрозуміти кінцевий сенс життя, треба прожити його повністю!

3 січня 1997 року, п'ятниця. Новий рік почався незвичним для Європи похолоданням. У Польщі температура впала до -35°C . Наприкінці минулого року ми з Аллою їздили у Санкт-Петербург у справах продажу квартири. І хоча через обмеженість часу бачив небагато, проте місто мого студентського життя сподобалося більше, ніж Москва. Варто відмітити, що в Росії справа приватизації сягнула далі, ніж у корумпованій Україні. Державні підприємства тут також потерпають від нестачі грошей на заробітну плату, пенсії тощо, проте досить потужний приватний сектор працює активно, що створює приємне враження. В Петербурзі, наприклад, віддають перевагу вітчизняним виробникам харчових продуктів перед мало якісними, хоч у яскравих обгортках, іноземним. У чисельних приватних магазинах виробів більше і дешевших, ніж у державних. У харчувальних закладах кожному відвідувачеві дійсно раді і ставляться до нього уважно. Вже відпрацьована взаємодія адміністративних органів. Звичайно, бюрократія залишається бюрократією, але система діє досить ефективно. Відчувається рука авторитетного першого мера Анатолія Собчака.

У Київ повертався через Москву у день повернення з Петербурга - 29 грудня. Квиток на Житомирський поїзд, який відходив о 15.43, зумів випадково придбати на Київському вокзалі лише о 14-й, а ще треба було заїхати додому за речами... Алла з Мариною, у якої забрали паспорт на виписку у Петербурзі, змушені були залишитися у Москві...

14 березня 1998 року. Ще одна думка стосовно сенсу життя. Ставлення до статевих відносин між чоловіком і жінкою завжди займали провідне місце в

осмисленні цієї проблеми. Продовження роду – загальний закон живої природи. Через сформовані Природою фізіологічні особливості чоловіка і жінки функціональні обов'язки і відповідальність статевих партнерів у цьому відношенні теж неоднакові. Нове життя починається задовго до народження. Майбутня мати має право вибору статевого партнера, від якого хотіла б народити дитину. Більше того, вона зобов'язана дати нове життя від здорового у фізичному і психічному відношенні партнера. Життєздатною, у суспільному, а не медичному значенні цього слова, може бути тільки дитина, почата, виношена і зрощена у коханні. Партнери несуть відповідальність за підготовку своєї дитини до самостійного життя. Великою мірою це залежить від стосунків між батьками. Батько дитини має право на участь у формуванні її характеру. Відтак, статеві відношення з іншими партнерами у цей час негативно впливатимуть на майбутню Людину. Цей вплив передається ще не досить вивченими шляхами, якимось внутрішнім інтимним зв'язком між батьками і дитиною. Якщо від матері, головним чином, залежать перші роки життя дитини і засвоєння нею досвіду родинних стосунків, то батько відповідає за входження дитини у суспільство, а відтак і за придатний до життя стан самого суспільства. Все інше у взаємовідносинах статей – привнесене у сімейне життя соціально-економічними умовами існування суспільства, а відтак має другорядний, похідний, а не принциповий, характер для існування Людства. І якщо через 2000 років після народження Христа Людство за рівнем своєї свідомості фактично живе ще у “кам'яному” віці, то це свідчить лише про нашу розумову обмеженість, обумовлену цілим рядом природних і історичних факторів.

Поділивши живих істот на статі, Природа подбала про прогресивний напрямок відтворення Життя. Суспільство ж, через поступовий розподіл праці і обумовлену ним економічну нерівність окремих верств населення, зробило з жінки засіб збагачення окремих особистостей. Це сталося під час переходу суспільства від матріархату до патріархату. Жінка стала товаром і об'єктом принизливої експлуатації, яка продовжується і до сьогоднішнього дня. За службу князю найманим воїнам платили жінками завойованих народів. Гладіаторам і покірним рабам теж давали в нагороду полонянок. Захоплені міста на три дні віддавали на поталу переможцям, насамперед для задоволення статевих потреб. Жінок, як скотину, змушували відтворювати рабство, а згодом і кріпацтво. Феодали користувалися правом першої ночі і могли собі дозволити великі гареми. Ще огиднішою стала експлуатація жінки в наш час, коли заради збагачення негідників створена ціла «секс-індустрія». І все це видається за природні вади жінки. Чи могло в таких умовах нормальними темпами духовно збагачуватися Людство? То хіба ж дивно, що ми розгублено спостерігаємо за його деградацією?

Не варто забувати, що Мати дев'ять місяців формує майбутню Людину у

себе під серцем. Ці дев'ять місяців чи не найбільш важливий період в житті кожного з нас.. Саме він визначає нашу майбутню долю. Особливо первістка. І гени тут ні при чому. Порівняйте душевний стан Матері, яка берегла себе для першого справжнього кохання і зачала від коханого подружжя. І тієї, що не знає чию дитину виношує, або знає, та змушена брехати заради цієї ж дитини. Майже напевно можна стверджувати, що і дитина народиться брехливою. То звідки ж візьмуться майбутні лицарі, вірні чоловіки, чемні і здорові діти і таке замріяне кожною дівчиною кохання? Чи не занадто дорого платить людство за так звану "жіночу емансипацію"? А який чоловік не мріє про незрадливу вірну дружину, яка народить і виховає йому добрих нащадків? Чи може сподівається, що для нього ще незайманих вистачить? Невже замало тих, що торгують своїм тілом? Чи може бридко? А звідки тоді впевненість, що його це лихо в шлюбі омине? Не забуваймо, що Христос міг народитися тільки від святої.

Фізіологічні особливості жінки дещо обмежують її соціальну активність, а відтак і реалізацію нею своєї особистості, що повинно компенсуватися її соціальним статусом. Жінка, безумовно, повинна мати право на вибір ідеального, з її погляду, батька своєї майбутньої дитини. Це вже чоловіча проблема, як стати ідеальним партнером для жінки, яку він обрав для продовження свого роду. На жаль, суспільство ще не приділяє достатньої уваги своєму власному відтворенню на більш високому рівні, про що свідчить його байдуже ставлення до негативних факторів, які впливають на цей процес: порнографія і насильство в засобах масової інформації, незадовільні підготовка і утримання педагогічних кадрів, невимогливість до сучасної так званої "поп-культури" тощо...

Бог нагородив Людину не тільки розумом. Він подарував їй також могутній каталізатор всіх її здібностей - кохання. Навряд чи хто стане заперечувати, що кохання - це не просто поклик статевих гормонів, а насамперед прагнення до тривалого, спільного з одним партнером, життя. Відомо, що багатство країни визначається не кількістю добутої нафти чи вугілля, виплавленого металу чи вироблених автомашин, а насамперед її інтелектуальним потенціалом. Враховуючи, що кохання примножує інтелектуальні і фізичні здібності, країна закоханих людей, безумовно, повинна бути найбагатшою у світі. Виходить, що сприяння закоханості, а не потурання розбещеності, повинно бути однією з важливих внутрішніх політичних задач.

Взагалі кажучи, «кохання» - це продиктований Природою вибір з доступного для вибору середовища. Тобто, повинно бути "з чого вибирати". Якщо вибору немає, то кохання все одно буде, заради будь-якою ціною продовження роду. Критерії відбору шлюбного партнера для різних статей неоднакові. До того ж людський вибір - багатокритеріальний: фізична сила, врода, здо-

ров'я, здібності, смаки, матеріальний стан, духовні потреби і багато чого іншого. Індивідуальні особливості суб'єкта відбору розташують критерії за своїм рейтингом. Справжнє глибоке, тривке, незалежне від умов середовища кохання можливе лише при співпаданні основних критеріїв відбору у обох партнерів. Зрозуміло, що таких щасливих випадків незначна кількість із загального числа шлюбів. До того ж Людина - змінна система: з піднесенням рівня розвитку, досвіду тощо змінюється і рейтинг критеріїв, і не завжди у тому самому напрямку для обох партнерів. А якщо врахувати змінність зовнішніх умов, то стає цілком зрозумілим, чому кількість шлюбів, що розпадаються, весь час зростає. Не забуваймо тільки, що жертвою розпаду сім'ї здебільшого стають діти... Може, варто власні права на любов самостійно обмежувати правами своєї дитини? Власний приклад - найкращий спосіб виховання. Від цього залежатиме також здоров'я і добробут не тільки родини, роду, але й всієї нації. Ці моральні критерії обов'язково повинні бути закладені у систему виховання і освіти.

Я зовсім не є адептом пуританства, але легковажне ставлення до сексу – це дорога до загибелі Людства. Суворим попередженням про це є СНІД.

От і виходить, якщо кохання – це важлива складова мети життя, то робота над собою, щоб стати ідеальним партнером для коханої людини, набуває не тільки особистого, а й суспільного сенсу.

28 вересня 1998 року, вівторок. Ніч на 28 вересня була найтеплішою за останні 150 років: +18 С. У цьому році знову вродили яблука і груші. Гілки не витримують ваги плодів. Велика гілка обломилася у яблуні, що над дахом. А ранню грушу взагалі зламав вітер. Усе подвір'я вкрите грушево-яблучним килимом: не встигаємо переробляти на сік і смажити.

Вечері разом з Аллою поверталися додому пішки, оновленим Хрещатиком. У підземному переході на майдані Незалежності біля театральної каси познайомилися з цікавою людиною – Мостовим Захаром Артемовичем. Колишній театральний діяч, вчився разом з Ширвіндтом, Державіним, Бортніком у Любимова... Гостро критикував сучасний театр, зокрема Російський драматичний, дісталася і Богдану Ступці з театру ім. Івана Франка. Хвалив Глазового. Читав власні вірші, епіграми і навіть цілу сатиричну поему про Єльцина. До речі, за його словами, російські актори гумору про свого президента не сприймають, через те, що він сприяє їм у заробітку... Демонстрував своє вміння копіювати манеру поведінки і розмови представників різних національностей, регіонів і навіть окремих міст. Розказував як торопіли співрозмовники, коли він безпомилково називав їм місцевість, з якої вони походять, або де довго жили. Словом, ми наче побували у театрі одного актора з виставою в одну тригодинну дію. Біля Кабміну, не дивлячись на пізній час,

чатують працівники атомних електростанцій, вимагаючи заробітну платню за останні півроку...

13 листопада 1998 року, п'ятниця, та ще й 13! За один день випало стільки снігу, що вистачило б на всю зиму. І це у першу заметіль! Звичайно, дорожні служби (як і завжди!) виявилися не готовими до зими. Транспорт ледь рухається. А по Грушевського взагалі не ходить.

14 червня 1999 року. Життя - це відновлення собі подібного. Це закон не тільки Природи, а й всього Світотворення. Це божий промисел.

29 грудня 1999 року, середа. Лічені години залишилися до нового 2000 року, року білого дракона за китайським календарем! Лише за тисячу років у даті знову збіжаться три нулі. Хоч би у цьому нащадки заздритимуть нам.

Яким він буде цей "тризірковий" рік? Завтра ми святкуватимемо цю подію на роботі. Рік, що минає, залишив значний слід у житті моєї родини. Це був рік череди ювілеїв: виповнилося 40 років сину і його дружині Людмилі, 20 років - Артему, 15 - Антону і, нарешті, 65 років - мені і 85 - мамі. Хоч я і не вважаю дні народження за свято, особливо у старшому віці, проте це все-таки віхи у житті... За сьогоднішній день випала місячна норма снігу...

У листопаді вдруге обрали президентом Кучму... У грудні призначили прем'єром Віктора Ющенка... Ліквідовано Держіннофонд... Алла вже п'ятий місяць у Москві...

На думку чомусь приходять рядки із Тютчева:

О, вещая душа моя!

О, сердце, полное тревоги, -

О, как ты бьешься на пороге

Как бы двойного бытия!

21 січня 2000 року, п'ятниця. Сьогодні одружили Артема та Аню Максименко. О 13 годині шлюбна церемонія відбулася у міському Палаці шлюбних обрядів на проспекті Перемоги, а о 15 годині – у Микільській церкві на Подолі. Повезло з священиком: він намагався закласти у проповідь всю глибину змісту і духовності процедури вінчання. І треба віддати належне: це йому зробити вдалося. Два дні святкували вдома у Ані... Були переважно родичі: Талипови, Максименки, Варваричі...

Страшна річ - життєвий досвід. З одного боку він допомагає уникнути власних повторних помилок, а з іншого – змушує ставитися до людей і їх вчинків через призму власного (а не їхнього) досвіду, через що нерідко виникають

конфлікти. Помилки іноді бувають невиправними, і починаєш це розуміти тільки з роками. І це теж досвід, який, як невблаганний суддя, виносить свій вирок. А виправити помилку вже й не можна, через що вона іноді сприймається як трагедія цілого життя. Чому ж було своєчасно не прислухатися до порад інших людей, особливо старших, і тих, хто мав необачність припуститися такої ж помилки?

8 березня 2000 року. Сьогодні День жінок, а відтак і день кохання. Майже 10 останніх років ми з дружиною живемо порізно. Чи багато нам залишилось? Чи може наша наступна зустріч відбудеться вже під час поховання когось з нас? Вибач мене, Алло, за те, що я зіпсував тобі життя. І щиро дякую за те кохання, яке ти породила у моєму серці.

За наші зустрічі у зимовому Ленінграді. За прогулянки по Петергофу і Пушкіну. За дітей, яких ти мені народила і виростила. За короткі хвилини взаєморозуміння, що іноді траплялися у нашому житті. Ти була для мене єдиною людиною, заради якої я жив і долав труднощі, які випадали на нашу долю. Щоправда, я любив тебе такою, якою ти була в моїй уяві. І завжди чекав, що колись прийде той день, коли моя любов нарешті зігріє твоє серце, і ти підійдеш, прихилишся до мене і скажеш: “Вибач, милий, віднині я твоя навіки”. І той відтинок шляху, який нам ще відміряний долею, ми пройдемо разом, і разом будемо милуватися нашими дітьми і онуками, передаючи їм наш досвід, уберігаючи їх від помилок, яких нам не вдалося уникнути. Це та надія, яка й зараз тримає мене. Заради цього варто жити і терпіти. Звичайно, ці муки допомогли мені зрозуміти сенс буття, і самому стати краще. І за це я теж дякую тобі. Будь здоровою, розумною і щасливою! Прийми це моє заочне вітання з нагоди свята.

1 квітня 2000 року, субота. Перший по-справжньому весняний день: +15 С. Спокій, єдність з Всесвітом. У такі хвилини відчуваєш себе особливо щасливим.

Робота у Держіннофонді мені подобалася: найсучасніша інформаційна техніка, розумні молоді працівники, з якими приємно було спілкуватися на будь-яку тему, можливість друкуватися у науково-економічній періодиці, постійний комп’ютерний і телефонний зв’язок з усіма регіонами України, організація численних виставок у Верховній Раді, Кабінеті міністрів, палаці “Україна”, Народному українському домі з пропагандою успіхів Держіннофонду, а головне – причетність до впровадження новітніх технологій, до реальних справ, на яких повинна базуватися нормальна економіка, участь у зміні мислення на засадах ринкових відносин. Все це породжувало відчуття своєї

потрібності, давало можливість забути про роки і з головою зануритися у цікаву роботу. До речі, з моїми знаннями і попереднім досвідом необхідності у перенавчанні не було. А що ще потрібно людині в шістдесят років?

Основний недолік структури полягав у тому, що це була державна організація, до коштів якої все частіше зверталася влада, а також вимоги з її боку фінансування потрібних фірм, (себто – людей). Гроші у таких випадках, за звичаєм, не поверталися. Отримати кредити дедалі ставало все важче. А податок у Інноваційний фонд у розмірі 1% сплачували всі! Внутрішнє незадоволення зростало. Та й міжнародні фінансові організації все наполегливіше стали вимагати ліквідації Держіннофонду під тиском провідних західних фірм, зацікавлених у знищенні потенційних технологічних українських конкурентів. «Гробовщиками» Держіннофонду стали академік Семиноженко і банкір Тигіпко. 1 липня 2000 року “без особливого бажання”, але не чекаючи закриття Держіннофонду, у віці шістдесяти п’яти років я змушений був звільнитися з посади.

А вже 3 липня 2000 року мене запрошують на посаду директора по зв’язкам з громадськістю приватного українсько-іранського закритого акціонерного товариства “Будінвестсервіс”. Фірма була створена у березні 2000 року, не без моєї допомоги, після приїзду у Київ делегації Ісфганської Інвестиційно-будівельної компанії (ICIC). Компанія об’єднує основних виробників будівельних матеріалів Ірану. Якість іранської лицювальної плитки, сантехніки, обігрівальних приладів, радіаторів, змішувачів тощо досить висока, бо виготовляються вони за західними технологіями. Ба більше, виготовлені в Ірані, вони маркуються так, ніби вироблені у Франції, Іспанії, Італії... Щоправда, велика відстань транспортування значно впливає на вартість виробів і робить їх майже неконкурентоздатними в Україні. Проте, якщо закуповувати великими партіями з відстрочкою у платежах це могло б бути вигідним для обох сторін. Засновниками ЗАТ, крім ICIC, стали відкрите акціонерне товариство “БІП-консалт”, до якого входили фахівці Центрального проектного інституту Міністерства оборони України, і троє осіб: Дмитро Приймачук – син директора проектного інституту, Алі Нанкалі – іранський студент Київського медичного університету (довірена особа ICIC, а тому саме його призначили генеральним директором фірми) і Дмитро Білий – колишній випускник військового інституту іноземних мов, перекладач з перської, а зараз – дрібний підприємець. Статутний фонд фірми був визначений у 100 тисяч гривень (менше \$20 тис.). ICIC мала 51% акцій, “БІП-консалт” – 30%. Д. Приймачук – 10%. Нанкалі – 7,2%. Ми сподівалися, що українські партнери, завдяки своїм зв’язкам, вийдуть на солідні замовлення з будівництва житла для силових струк-

тур, спорудження станцій технічного обслуговування (СТО) для автомашин іноземних марок, кількість яких у Києві зростає нечуваними темпами, спорудження мансардових поверхів у центральних районах міста, квартири в яких коштують досить дорого... Та не все так сталося, як гадалося. Замовникам потрібні були лише “живі гроші”, які без зайвих проблем можна було покласти у власну кишеню. А ми пропонували матеріальні інвестиції... Крім того, для оформлення дозвільних документів потрібно було давати величезні хабари, витрати на які провести по документам без порушення законів було неможливо... Не отримавши жодного замовлення, через два роки, витративши весь свій статутний фонд, ми опинилися у борговій ямі, банківські рахунки було заблоковано, зарплату виплачувати не могли. І без того невеликий штат (8 чоловік) довелося звільнити.

І знову рядки із щоденника.

25 листопада 2000 року, субота. Сьогодні випав перший сніг останньої зими двадцятого століття. 5° нижче 0. На деревах висять вже замерзлі, як крижинки, яблука. На фоні чистого снігу яскраво пломеніють хризантеми і айстри. На душі спокійно, як після чесно виконаної роботи. Не все сталося, як хотілось, але на більше вже бракує сили.

10 грудня 2000 року, неділя. Цьогорічна зима, здається, побила всі рекорди щодо тепла. Проте в кінці листопада вона наробила лиха, залишивши без світла тисячі населених пунктів в Україні, обірвавши під вагою ожеледі проводи електропостачання і навіть поваливши залізобетонні опори. Сніг весь розтанув. Температура навіть у Києві іноді піднімається до +10° - +12° С. Газони зеленіють як влітку. На бузку от-от проклонуться квіти... 12 грудня Алла повертається з Москви.

22 грудня 2000 року, п'ятниця. У нашій родині подія: сьогодні о 2 годині пополудні у стрільця Артема і близнючки Ані народилася донька-козоріжка. Для мене з Алою це вже четверте покоління! Віднині ми вже прадід і прабаба. О-го-го! Кажуть, що той, хто дожив до правнуків, попадає просто до раю!

12 січня 2001 року, п'ятниця. Сьогодні на голу і ще теплу землю намагався лягти перший у цьому році сніг. Але на серці холодно, як ніколи. Переважно це пов'язано із так званою “справою зниклого журналіста Георгія Гонгадзе” і “касетних плівок майора Мельниченка”, колишнього охоронця Леоніда Кучми. Що ж це робиться в нашій країні? Знаючи Кучму особисто (я кілька разів водив до нього іноземні делегації, коли він ще був прем'єр-міністром, а

я працював у МЗС) у мене немає жодного сумніву щодо їх достовірності. Слухаю “Свободу” і у мене складається враження, що і там не розуміють, що у нас відбувається. Таких ситуацій в Європі просто не могло статися.

22 квітня 2001 року, неділя. Перший день поминального тижня. Їздив на кладовище. Впорядковував могилу батька і бабусі. Посадив маргаритки, які привіз учора з дачі. Не дивлячись на похмуру погоду, стільки людей на цвинтарі я ще не бачив ні разу. Склалося враження, що весь міський автотранспорт працював у цьому напрямку. Застілля, пісні і випивка – на кожній могилі. Вічність, або її очікування поєднує всіх. А біля стін Верховної Ради на захист уряду Ющенка збирається лише жалюгідна жменька. Хто вчиться або працює, бояться втратити таку можливість за виступ проти влади або за висловлювання власних думок, які не збігаються з поглядами роботодавця. Переважна більшість пенсіонерів заангажована колишньою партійною номенклатурою, яка зберегла організаційні структури. А решта – розтягнута сотнею з гаком політичних “диванних” партійок. Феномен компартії полягав у тому, що вона об’єднувала всю управлінську верхівку, тобто підпорядковувала собі важелі адміністративного (а значить, і фінансового), громадського і ідеологічного впливу. На партійних зборах демократією і не пахло, хоча камуфляж підтримувався. За суттю, компартія – це організація, призначена для збереження влади обмеженої партійної верхівки. Партія дискредитувала себе і втратила свої керівні можливості, як тільки верхівка почала швидко збільшуватися за рахунок родичів, підлабузників і кримінального елементу. Сучасне комунно-олігархічне поєднання у Верховній Раді обумовлене тим, що обоє прагнуть захопити політичну владу заради того, щоб мати змогу перекачувати бюджетні гроші на особисті рахунки. Їх влаштовує будь-яке лихо, на ліквідацію якого виділяються державні гроші або міжнародна допомога. Свої люди в апараті знайдуть можливості перевести їх на особисті рахунки або використати у власних інтересах..

26 квітня 2001 року, четвер. Сьогодні Верховна Рада висловила недовіру уряду Віктора Ющенка, незважаючи на десятки тисяч, що приїхали з усіх районів України, щоб висловити йому свою підтримку. По телефону розмовляв з Богданом Шурготом і Яремою Полотнюком зі Львова. Домовлялися про зустріч з нагоди 50 роковин закінчення середньої школи. Хлопці кажуть, що навряд чи нас залишилося живими хоч би десятеро. Обіцяли розшукати всіх, кого ще можна.

27 травня 2001 року, неділя. Кияни святкують День міста. Метро працює безкоштовно. У парках і на майданах виступають артисти. До приїзду Папи

Римського мер Омельченко (“з сином”) намагається надати Києву нового вигляду. На майдані Незалежності будують пам’ятник цій самій “незалежності”. А невеличку стелу загиблим за останні роки журналістам (тридцять дев’ять тих, хто намагався сказати правду про те, що діється в Україні !), яку три дні тому партія Мороза встановила біля будинку УНІАН, вночі викрали якісь “невідомі”, відвезли на Аскольдову могилу і там розбили... Словом, “свято під час Кучми”.

В електричці мав розмову з дідом 1926 року народження, який все життя прожив у Глевасі і пам’ятає голодомор 33-го, коли люди самі повзли на цвинтар, аби там померти, бо нікому було і поховати. Його батько, щоб прогудувати дітей, поїхав у Курськ і там щось виміняв на 8 кг картоплі і скоринку сала. До нього прийшла міліція і ледве не відправила у Соловки, проте обмежилась “підпискою про невиїзд”. Уповноважений так сказав йому: “Ти, мабуть, не все віддав державі, бо всі вже помирали, а ти ще живий і навіть можеш їздити!”...

Леніну належать слова: “При спільній дії робітників українських і російських вільна Україна можлива. Без такої дії про неї не може бути й мови”. Але ж за цими словами крився зовсім інший зміст: “Без України Росія існувати не може. Треба зробити все, щоб утримати Україну в Росії”. Саме цим пояснюється направлення в Україну військ Муравйова після проголошення нею незалежності у 1920 році. Але самого приєднання виявилось замало. Згодом у Росії (чи то пак “у Радянському Союзі”) зрозуміли, що немає іншого методу викорінення українського вільнодумства, як суттєве зменшення її чисельності, особливо – інтелігенції. Отож і була розпочата практика боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”. Навіть мені, секретарю комсомольської організації школи, було важко зрозуміти, яким чином любов до батьківщини і її народу може загрожувати побудові соціалізму. Адже йшлося про компанію виселення найбільш культурного і послідовно проукраїнського прошарку із усієї України і заселення її росіянами, яка дедалі набирала все більших обертів. Як стало відомо, після війни 1941-1945 років існувала програма поголовного виселення з України всіх тих, хто перебував тут під час німецької окупації. А що у такому випадку можна було казати про Західну Україну?.. А нас все ще переконують у тому, що Київська Русь – колыска трьох “братніх слов’янських народів”! Нічого собі брати! Щоправда, частіше користуються гаслом: “Киев – мать городов русских”! Звичайно, розуміючи при цьому саме російських, а не “руських”.

Вже пізніше, під час протистояння НАТО і Варшавського договору, коли я служив у Генеральному штабі, а тому можу стверджувати цілком відповідально, розглядалися різні варіанти розв’язання третьої світової війни з застосуванням ядерної зброї. В Європі створювалися пояси ядерних фугасів, зокрема

на території ФРН, підри्व яких по радіо повинен був стримати вихід радянських танкових армій на європейський простір. Не відставало і наше командування у проектуванні перепон для натовських армій. Звичайно, на своїй, а саме – українській, території. Безкорисне в господарських цілях Київське море у випадку підриву шлюзів, повинне було створити непрохідну водну перепону. Дарма, що буде знищена половина Києва і загинуть мільйони. Зате ворога можна буде затримати на кілька тижнів. Замість закладення ядерних фугасів, яких клопітно охороняти і підтримувати у боездатному стані, можна побудувати у прикордонній смузі кілька ядерних електростанцій, виведення з ладу яких створить таку саму ситуацію. Чорнобильська, що вище Київського моря, була однією з таких станцій.

А може підри्व четвертого блоку і був здійснений з метою проведення випробування або запланований як військове навчання? У ті часи політичне і військове керівництво, що західне, що радянське, не гребувало ядерними експериментами на людях. Щоправда, наше завжди намагалося випередити Захід. А щоб настирливі українці не протидіяли політиці утвердження комунізму у світових масштабах, їх можна примусово розігнати, трошки знищити, а решту – зрусифікувати... А Київ, якщо буде можливо, після вивчення результатів експерименту, взагалі ліквідувати як столицю України... Може конструктор станції, який після вибуху блоку покінчив самогубством, знав про такі плани? Адже до причин вибуху так і не вдалося докопатися.

Після розвалу СРСР Росія опинилася у ще більш скрутному стані, ніж раніше. Україна для неї стала альфою і омегою існування як супердержави. От і продовжується всебічний тиск на неї через свою досить сильну “п’яту колону”. Коли ж ми отямимося і усвідомимо своє місце в історії? Хіба ж можна бути проти дружніх стосунків з сусідньою сильною в економічному відношенні державою? Але пора ж зрозуміти, що ядерна і інші види зброї масового знищення людей вже не можуть бути засобом вирішення політичних питань, а відтак і проведення імперської політики. Всі імперії, крім хіба що США, вже давно припинили своє існування. Замість розробки нових видів зброї, які вже нічого не можуть вирішити навіть у Чечні, необхідно більше дбати про покращання матеріального і духовного стану співвітчизників, а не про власні прибутки можновладців. Хіба можна бути особисто щасливим, коли навколо тебе повно обездолених? А тим більше – тобою. Хіба незаконно (справа не в тих недолугих, написаних “під себе” законах, які дозволяли красти начебто законно) привласнені суспільні мільйони дають змогу відчувати себе безпечним? Скоріше – навпаки. А хіба совість, як вбивцю, вас не мучить? (Тут я маю на увазі і російських і наших олігархів і підпорядкованих їм політиків: адже всі вони виховані однією радянською системою, яка дбала тільки про тих, хто при владі). То ж чи не пора Росії отямитися і покаятися і в царських і радянських

гріхах? От тоді можна буде говорити про союз братніх народів. А так отой ЗУБР (“За союз України, Білорусі і Росії”) не щось інше, як намагання реанімувати імперську політику “старшого брата” і відновити систему колишньої комуністичної влади, яка цілком влаштовує і українських Кочубеїв...

Сьогодні хрестили Лізеньку. У тій самій церкві (“Миколи Набережного”, поруч з Іллінською, що на Подолі) у того самого батюшки, який більше року тому вінчав Аню і Артема. Несподівано для себе я став хрещеним батьком, бо запрошений чомусь не з’явився. Подарував хрещениці косівського вишитого рушника ручної роботи з наказом зберегти його до весілля правнуки, на яке обов’язково запросити й мене. А ще наказав Ані розмовляти з дочкою переважно українською, бо материнська мова стає для людини рідною, а я дуже хочу, щоб колись у нашому роді нарешті з’явилися справжні козаки.

Алла вже три місяці лікується у Москві...

21 липня 2001 року, субота. Чи не найважчий день у моєму житті. Міг сподіватися на що завгодно, тільки не на таке... Наталка сказала, що Аллі зробили операцію, переконалися, що метастази проникли у черевну порожнину, і знову зашили. Фактично без надії на видужання... Звичайно, Алла правди ще не знає. Почуває себе погано, шви не загоюються, хоча після операції минуло майже три тижні... По рекомендації лікарів, має ще пройти хіміотерапію. Збирається це зробити, як тільки вистачить сили... З ліжка встає мало. Розмовляючи зі мною по телефону, плаче...

Боже, буває ж чудо! Зроби, якщо можеш!.

Ты у меня одна:

Словно в ночи луна,

Словно в степи сосна,

Словно в году весна!

Нету другой такой

Ни за какой рекой,

Нет за туманами,

Дальними странами...

Вот поворот какой

Делается с рекой.

Можешь отнять покой,

Можешь махнуть рукой.

Можешь отдать долги,

Можешь любитиь других,
Можешь совсем уйти...
Только свети, свети!
(Юрій Візбор)

19 серпня 2001 року, неділя. Алла вже немає між нас... Вона залишила цей світ 10 серпня о 14.30 за московським часом, лише на місяць перетнувши своє шестидесятип'ятиріччя і на два роки переживши свою матір. Тихо, без нарікань і сліз. Вона знала, що це її останні дні, але все ж таки на щось сподівалась. Такої мужності і витримки мені в житті бачити ще не доводилося. Останній тиждень я був поруч з нею. Алла сама попросила мене приїхати. За кілька годин до смерті прибули Тарас і Артем. Алла з цікавістю переглянула альбом із знімками своєї правнуки Лізи, яку їй кілька місяців тому випало потримати на руках. Вистачало сили навіть на жарти. Її останніми словами були: “Виходжу на зв'язок з вічністю. Слава Богу, все буде добре, добре, добре...”. Чи можна ще щось додати до цього? Аллу ще майже не торкнулася старість. Навіть у труні вона лежала зовсім молодою. З легким сумом на обличчі, наче жалкувала, що доводиться залишати нас без її опіки. Тільки зараз я усвідомив короткочасність перебування дорогої мені людини на цьому світі. Нас поєднали сорок п'ять років, не завжди легкого, спільного життя. Алла була вірною дружиною, справжньою дочкою офіцера і дбайливою матір'ю. Як багато я недодав їй, відкладаючи завжди щось на потім! Свою провину спокутуватиму весь вік, який мені ще залишився... Як жити далі? Втрачено сенс буття. Важко навіть щось писати...

А час іде і все лікує... Наприкінці 2001 року почалась нова виборча компанія по виборам до Верховної Ради четвертого скликання. Вперше ці вибори відбувалися за новою схемою: половину депутатів (225 чол.) обирали за партійними списками, а половину - за старою мажоритарною системою. У виборах брали участь 35 партій і політичних об'єднань. (А всього в Україні на цей час було зареєстровано аж 180 партій!). Аби відчувати себе причетним до подій, які тут відбувалися, запропонував свої послуги блоку партій Юлії Тимошенко. Чому саме їй? По-перше, тому, що мене влаштовувала програма партії, по-друге, я добре знав більшість лідерів цього об'єднання (Анатолія Матвієнка, Василя Онопенка, Сергія Головатого, Григорія Омельченка); колишніх послів Левка Лук'яненка, Сергія Комісаренка і Олега Білоруса; Анатолія Єрмака, Степана Хмару і багатьох інших. Частину цих осіб я знав ще по роботі в МЗС чи Державному інноваційному фонді. Ці діячі відверто були налаштовані проти нинішньої влади, що цілком відповідало і моїм власним поглядам. До того ж, лідер блоку Юлія Володимирівна Тимошенко чимось

нагадувала мені Олександра Руцького, до створення партії якого “Свободная Россия” свого часу я доклав чимало зусиль. Деякий час щодня розповсюджував до 200 екземплярів газет “Слово Батьківщини” і “Патріот України”. І нарешті 18 січня вирішив вступити до партії “Батьківщина”. Незабаром мене було рекомендовано на посаду Голови виборчої дільниці. Вибори 31 березня видалися надзвичайно важкими. По-перше тому, що ця схема ще не була детально опрацьованою. По друге, п’ять бюлетенів з понад 30 назвами суб’єктів виборчого процесу кожний вимагали тривалого часу для їх видачі і тривалої роботи виборця у кабіні для голосування. П’ять встановлених кабін могли забезпечити таємність волевиявлення лише половині виборців, що викликало чимало нарікань і зауважень з боку численних закордонних і українських спостерігачів від інших партій за ходом голосування.

До Верховної Ради пройшли шість блоків, що подолали 4% бар’єр: “Наша Україна” Віктора Ющенка, компартія Петра Симоненка, блок Юлії Тимошенко, соцпартія Олександра Мороза і дві пропрезидентські партії – “За єдину Україну” (або як її інакше називали опоненти – “За єдУ”) Володимира Литвина і соціал-демократична партія (об’єднана) Віктора Медведчука («Нарциса»). На районній партійній конференції партії, яка відбулася 27 червня, мене обрали до бюро районної партійної організації і делегатом на міську конференцію...

За даними перепису населення у 2001 році (округлено):

- все зайняте населення у Києві - 1.100 тисяч,
- вищі державні службовці, керівники - 170 тисяч,
- професіонали, фахівці, - 450 тисяч,
- працівники сфери обслуговування і торгівлі - 125 тисяч,
- члени колективних підприємств - 30 тисяч,
- пенсіонери (у тому числі і працюючі) - 500 тисяч,
- виборці з вищою освітою - 1.130 тисяч,
- виборці з середньою освітою - 800 тисяч,
- взяли участь у виборах 2002 року - 61%,
- бюлетені визнані недійсними - 3,5%,
- виборці, які не підтримали жодного кандидата - 4%,
- проголосували за “Нашу Україну” - 28%,
- - “ - за блок Юлії Тимошенко - 13%,
- - “ - за партію “Єдність” - 12%,
- - “ - за комуністів - 9%,
- - “ - за соціалістів, соціал-демократів, блок Вітренко – по 4%.
- інші партії в Києві прохідного балу не набрали.

Керівництво іранської компанії ICIC, делегація якої перебувала у Києві з 7 по 12 червня, вирішила звільнити з посади генерального директора “Будінвестсервіса” Алі Нанкалі і призначити на цю посаду мене... Отакі викрутаси іноді влаштовує життя. Я вже не кажу про те, що фірму треба витягувати із прірви.

А zostавшись наодинці з восьмидесятивосьмирічною мамою, мені до того ж доводилось самому готувати обіди, мити посуд і прибирати у хаті, прати і прасувати свій і мамин одяг, бігати на базар і по магазинам і виконувати масу інших обов’язків. Але ж і мені вже не вісімнадцять років, а, о Боже - на п’ятдесят більше! І хоча не має і вільної хвилини на відпочинок, та жити все-таки цікаво, тим більше відчувати, що від тебе ще щось залежить.

26 червня 2002 року у нашій родині сталася приємна подія. У Тараса і його третьої дружини Ірини (уроджена Барановська, нар. 03.08. 1977 р.) народився син Роман. Це мій пятий онук, і ще один продовжувач роду Варваричів. Отак я зустрів власне “п’ятидесятиріччя у строю”. Так-так! Саме п’ятдесят років тому, 27 червня, не відсвяткувавши випускного вечора у середній школі, я виїхав зі Львова і вступив у доросле життя! І з того часу – жодного вільного від роботи дня.

27 липня 2002 року у Львові сталася жахлива трагедія. День звільнення співпав з 60 роковинами 14 авіаційного корпусу. Місцева влада і командування вирішили відзначити цей день авіаційним шоу на аеродромі Скнилів. Під час демонстраційного польоту літак Су-27 впав на глядачів. Лютьчики з ескадрильї “Українські соколи” залишилися живі: спрацювала катапульта. Загинуло 84 чоловіки і більше сотні поранено. А ми ж збиралися зустрітися у цей день, щоб відзначити 50-річчя закінчення десятого класу. Я обов’язково відвідав би авіаційний парад. Це ж моя стихія! Бог і на цей раз був до мене милосердним: через родинні і службові обставини я до Львова поїхати не зміг...

18 липня 2003 року лелеки принесли у нашу родину ще одного козаченька: у Артема і Ані народився син, мій правнук Клим. Тепер у мене вже п’ятеро онуків і двоє правнуків!

Крім радісних, були і сумні дні в моєму житті. Таким стало 24 січня 2004 року. У цей день на дев’яностому році життя відійшла до кращих світів моя мама – Галина Єфремівна (чи то Ганна Іванівна). Провели ми її в останню путь всією родиною. Поховали її поруч з моїм батьком і бабусею. І відчув, який-то тягар перейшов на мої плечі. Тепер немає у кого просити дозволу чи поради... За все треба відповідати самому: і за себе, і за

всіх нащадків. О, яка то важка справа – відповідальність! Чи впораюсь?

А суспільно-політичне життя в Україні цього часу продовжувало вирувати. Чим би ми не були зайняті, ми все одно є учасниками політичних подій, навіть тоді, коли нам здається, що ми далекі від цього. Залишатися поза громадським і соціально-політичним життям ні за фахом, ні за переконаннями я не міг.

Творцем і першим президентом незалежної України був Леонід Данилович Кравчук. (Народився 10 січня 1934 року в Рівненській області, яка на той час була у складі Польщі. В 1944 році втратив батька, який після звільнення села Радянською Армією був мобілізований і кинутий в бій проти німців, де відразу й загинув. (Так відбувалась “зачистка” звільнених Радянською Армією раніше окупованих німцями областей України). У 1958 році Кравчук закінчив Київський державний університет і був посланий на викладацьку роботу у Чернівецький фінансовий технікум, а через два роки переведений на партійну роботу. У 1967 році став аспірантом Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Після захисту дисертації у 1970 році направлений на роботу в ЦК КПУ. У 1988 році Кравчук вже завідує відділом агітації і пропаганди ЦК КПУ. У 1990 році його обирають Головою Верховної Ради УРСР. Провал в серпні 1991 року заколоту ДКНС, проголошення незалежності України, референдум і вибори Президента 1 грудня 1991 року принесли перемогу Леоніду Кравчуку. Вже у першому турі за нього проголосували 61% виборців.

Втративши політичний контроль над республіками колишнього СРСР, Москва вирішила прибрати їх до рук шляхом контролю над їхньою економікою, тим більше, що керівні кадри для основних національних промислових об'єктів були випестувані у Москві. Україна займала і займає особливе місце у цій політиці. Засоби: це і керівні кадри, більша частина яких так і залишилась на своїх посадах після розвалу Союзу, і нові проросійськи налаштовані партії, і окупований Росією інформаційний простір, і виховані комуністичною системою офіцерські кадри, служба яких завершувалася в Україні, і промосковськи заангажований і контрольований колишнім КДБ православний патріархат, і російський Чорноморський флот в Криму... Проти кадрів, які викликали в Москві сумніви, розпускалися негативні плітки, які дискредитували їх. Словом, для досягнення мети – повернення України в лоно Москви – використовувалися будь-які засоби. В 1993 році на Донбасі були влаштовані шахтарські страйки через несвоєчасну виплату заробітної платні.. Перед вигаданими достроковими президентськими виборами 1994 року Москва зробила ставку на “свого” кандидата Леоніда Даниловича Кучму - народного депутата, прем'єр-міністра України в 1992-93 роках. Тиск на Кравчука змусив останнього поступитися Кучмі у другому турі виборів. Кучма пробув на цій

посаді аж до січня 2005 року. Саме за його президентства я знову з головою поринув у політичну роботу.

В Україні найбільш харизматичною людиною і активним політиком у ці роки була Юлія Володимирівна Тимошенко.

Коротенькі відомості з її біографії: Народилася у 27 листопада 1960 року у Дніпропетровську. Батько - Володимир Абрамович Григян залишив сім'ю, коли дівчина мала всього 3 роки. Освіту здобувала у Дніпропетровську. У 1984 році з відзнакою закінчила економічний факультет державного університету по спеціальності економіст-кібернетик. Кандидат економічних наук, має понад 50 наукових праць. Працювала інженером-економістом на Дніпропетровському машинобудівному заводі.

Незалежність України зустріла в ранзі генерального директора корпорації «Український бензин» (КУБ). А взагалі займатися бізнесом почала ще у 1988 році. У 1995 році – президент корпорації «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ). Політикою почала займатися з 1996 року, коли у неї виникли неприємності з владою. Президентом в Україні у цей час був Леонід Данилович Кучма, обраний на цю посаду 10 липня 1994 року. Цікаво, що Кучма свою кар'єру теж зробив у Дніпропетровську, значною мірою завдячуючи вдалому одруженню (інженер, конструктор, секретар парткому, генеральний директор ВО “Південний машинобудівний завод”. Пригадаємо, що і Брежнев і Черненко теж були із Дніпропетровська). За десять років свого президентства він довів Україну до жахливого зубожіння і до помаранчевої революції. (У 1996 році я придбав дачну ділянку у Глевасі за 4000 у.о. Так тільки вступний внесок у кооператив склав 1.000.000 крб.!).

У 1997 році Тимошенко вперше обирається народним депутатом України від Кіровоградщини. У 1998 – вдруге стає народним депутатом. Цікаво, що у цьому ж році Тимошенко отримує орден Варвари Великомучениці. У грудні 1999 стає лідером Всеукраїнського об'єднання “Батьківщина”, і віцепрем'єром з питань паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) в уряді В. Ющенка. У липні 2000 року арештовують її чоловіка – одного з керівників ЄЕСУ. У січні 2001 року її відправляють у відставку, а в лютому – арештовують. В Лук'янівському СІЗО її протримали більше місяця. Численні акції протесту змусили владу звільнити Юлю. Саме біля СІЗО я вперше зустрівся і познайомився з народним депутатом, академіком Михайлом Антоновичем Павловським - першим заступником голови партії і головою Київської міської організації партії “Батьківщина”. Знайомство з цією людиною стало основною причиною підтримки з мого боку акцій протесту проти існуючої влади, зокрема пов'язаних з загибеллю журналіста незалежної Інтернет-газети “Українська правда” Георгія Гонгадзе. (Відомо, що за кілька місяців до своєї

загибелі він звертався в генпрокуратуру про те, що за ним слідкує міліція. Через кілька днів, а саме 16 вересня 2000 року, Гонгадзе зник. За два тижні в лісі під Києвом знайшли тіло без голови, у якому знайомі і родичі впізнали зниклого журналіста. 28 листопада у Верховній Раді були опубліковані плівки з записом розмови Леоніда Кучми з міністром внутрішніх справ Юрієм Кравченком, зробленого майором президентської охорони Миколою Мельниченком в кабінеті президента. На одній з них Кучма наказує “прибрати” небажаного журналіста, а на іншій Кравченко доповідає про виконання завдання).

Вважаю, що є сенс розповісти трохи детальніше про цього майора, представника спецслужб (СБУ – український нащадок КДБ). Народився Микола Мельниченко в жовтні 1966 року у Василькові під Києвом. Мати – росіянка, сирота. В молоді роки працювала на шахті в Горлівці. Батько теж поїхав на заробітки в Донбас. Там вони і познайомились. Дитинство Миколи пройшло у Василькові. Після закінчення школи у 1984 році служив у військах КДБ. Звідти поступив у КВІРТУ (Київське вище інженерне радіотехнічне училище ППО), яке закінчив у 1992 році, вже після проголошення незалежності України. Тоді ж склав присягу на вірність народу України. Після випуску в званні лейтенанта був рекомендований на службу в СБУ на посаду офіцера охорони президента (на той час – Леоніда Кучми). Розпад Союзу, ейфорія навколо очікування значних змін на краще, розпач від втрати заощаджень в Ощадбанку, неймовірна інфляція породили загальне невдоволення владою... В таких умовах відбувається дуже швидка зміна світоглядних позицій. Тим більше у молодій людини, яка з одного боку повинна охороняти владні структури, а з другого сама належить до середовища невдоволених. Перебуваючи поряд з можновладцями він міг бачити справжню сутність тих, хто мав би опікуватися інтересами народу. Ось його власний висновок: “І коли я переконався, що людина, яка має захищати Закон і Громадянина, організовує довкола себе, без перебільшення, злочинне угруповання.... Я обрав такий шлях, як обрав. І сьогодні я так само переконаний, яка б політична сила не прийшла до влади, вона повинна усвідомлювати: влада – це страшна спокуса. Людина, наділена необмеженою владою, незмінно деградує і переродиться на нового кучму”.

Після оприлюднення у Верховній Раді лідером соцпартії Олександром Морозом записів майора, він був звільнений з посади і безумовно очікував на суворе покарання. Судити його б не стали через можливість оприлюднення нових відомостей про злочинну діяльність президента і його оточення. Скоріш за все, це був би нещасний випадок і для нього і для членів його родини (бо якби з Миколою щось трапилось, то вони теж би не мовчали).

Розуміючи це, він змушений був виїхати за кордон разом з дружиною і донькою.

Оговтавшись після першого шоку, пов'язаного з записами розмов в кабінеті Кучми, занадто завзяті прихильники влади в один голос почали твердити, що це спланована провокація, замовлена з-за кордону, що Мельниченко негідник, зрадник, якого треба судити, що немає такої апаратури, яка могла б записувати розмови з-під дивану, а тому записам немає віри, що у наш час сфабрикувати будь-який сюжет і підібрати схожі голоси дуже просто і т.п.

Звичайно, таємні записи розмов будь-кого без його згоди – злочин. Запис розмов керівника держави розцінювати інакше як шпигунство – неможливо. Тобто, Мельниченко повинен бути чийось агентом. Підкреслюю – дуже цінним агентом! Та й добуті ним матеріали теж мають велику вартість. Їх можна було використати для наступного вербування записаних осіб. Тому вважати, що це була спланована з-за кордону провокація, немає підстав. Бо вона не варта і сотої частки “агентурної цінності” власне самого Мельниченка. Будь-які припущення про шпигунство абсолютно безглузді. Про фальсифікацію записів теж не йдеться. Адже Мельниченко інженер-радист і керівник оперативно-технічного підрозділу. Так що необхідні знання, досвід і досконала техніка були в його розпорядженні. Тоді чим же керувався Мельниченко, йдучи на таке суворе порушення військової і службової дисципліни і, безумовно, ризикуючи життям? Без сумніву, це був емоційний порив душі, бажання допомогти своєму народу. Той самий порив, який в грудні 2004 року привів на Майдан Незалежності понад мільйон людей.

Влітку 2002 року делегація ВГО “Товариство українських офіцерів”, серед яких був і я, відвідала батьків Мельниченка у Василькові. Старенька, побудована ще дідом, але міцна хата, невелика присадибна ділянка, на якій ростуть гарбузи, буряки, картопля... Замість паркана, ділянка оточена високими квітучими мальвами. Вчителька і сусіди, які підійшли до нас і тепло розповідали про Миколу. Батько з гордістю показував нам всі отримані сином похвальні листи. Ми запевнили батьків, що Микола може розраховувати на нашу всіляку підтримку. Познайомився я з Миколою вже пізніше, у 2009 році.

Як посадова особа, Мельниченко заслуговує покарання. Як громадянин, безкорисна, хороbra і порядна людина викликає симпатію і повагу. В розвідці досить часто доводиться вибирати між обов'язком і мораллю. Тим більше, коли йдеться про злочин, скоєний власним президентом. В багатьох країнах колишніх президентів притягують до відповідальності і навіть засуджують. Чому у нас існує якась недоторканість, індульгенція за злочини? Вищі посадовці держави несуть пряму відповідальність за допущені прорахунки, які

завдали великої шкоди державі. А якщо ганебні вчинки були скоєні ними свідомо, заради особистого збагачення? Мельниченко став першим, хто сказав про це і підтвердив свої слова документально. Світ рухається у цьому напрямку, навіть якщо ми не замислюємось над нашими вчинками. Думаю, що в майбутньому Мельниченко ще заявить про себе.

У вересні 2001 року Тимошенко стає лідером акції “Україна без Кучми”. В січні 2002 року я став членом створеного нею Всеукраїнського об’єднання - партії “Батьківщина” (Партійний квиток № 27967, виданий 28.01.2002 р.). Кілька років мене обирали членом бюро Печерської районної партійної організації м. Києва. У березні 2002 Тимошенко та її блок пройшли до парламенту, набравши 7,2% голосів. Восени 2002 Тимошенко бере активну участь в акціях протесту “Повстань, Україно”. Крім повсякденної роботи з залучення і прийняття в партію нових членів, участі у створенні нових осередків, проведенні зібрань і конференцій, агітації за кандидатів у депутати від партії, проведенні організованих партією акцій, я ще був головою однієї з найбільших в Печерському районі дільничної виборчої комісії. Перш за все брав за приклад роботу згадуваного вище народного депутата Павловського М.А., який, не дивлячись на зайнятість, виступав майже на кожному масовому мітингу. Люди слухали його з захопленням і масово йшли в партію. З великою пошаною до цієї людини і з не аби-якою гордістю згадую, що мені довелося бути його помічником-консультантом (Посвідчення Верховної Ради України №397/39). Прикро, що він рано пішов з життя (26 лютого 2004 року). На першу річницю з дня його смерті в газеті «Майдан» була надрукована моя стаття.

“Пам’яті Павловського Михайла Антоновича,

Голови Київської міської організації Всеукраїнського об’єднання “Батьківщина”, члена президії Політради партії, заступника голови партії.

Минув рік, як перестало битися серце полум’яного патріота, видатного вченого, політика і громадського діяча нашого часу Павловського Михайла Антоновича. Не довелося йому дожити до Помаранчевої революції, на перемогу якої він так самовіддано і наполегливо працював...

Через два тижні йому виповнилося би тільки 63 роки. Важке післявоєнне дитинство сільського хлопця, наймолодшого у багатодітній родині. Хата крита соломою з глиняною підлогою. У школу за кілька кілометрів бігав босоніж. Після школи допомагав по господарству, пас корів, ходив у колгосп на буряки. Але вже в чотирнадцять років - чемпіон області з класичної боротьби. Школу закінчив з медаллю. У 1958 році став студентом Київського Політехнічного інституту.

А далі: доктор технічних наук, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Академії технологічних наук України, віце-президент цієї Академії, академік ряду міжнародних академій, тричі лауреат Державних премій. Творець власної наукової школи з гіроскопів, навігаційних приладів і комплексів. Автор 80 винаходів та 14 монографій.

Понад 25 років – завідувач кафедри теоретичної механіки в НТУУ “КПІ”. Засновник міжгалузевого НДІ проблем механіки “Ритм” при НТУУ “КПІ”. Перший декан факультету авіаційних та космічних систем в Національному технічному університеті України “КПІ”. Підготував 12 докторів наук і понад 50 кандидатів наук. Автор понад 450 друкованих праць, серед яких 24 книги (монографії, підручники, навчальні посібники).

Павловський – не просто вчений у своїй галузі, а ще й у галузі теорії пост-індустріального суспільства, вчений-філософ, спеціаліст в галузі економіки, політології, соціології, геоекономіки, тобто, вчений, який передбачував ті величезні зміни, які визріли у світовому суспільстві, який фактично відчував наближення Помаранчевої революції в Україні, був її проповідником. Його інтереси не знали меж: атомна і космічна техніка, оборона, інноваційна технологія, енергетика, ринкова економіка, зовнішня політика, підготовка кадрів... Людина – місто – держава були щільно пов’язані у його діяльності.

Павловський – не тільки вчений. Це ще й видатний політичний і громадський діяч: народний депутат II, III та IV скликань Верховної Ради України, член президії Верховної Ради України, Голова Комісії Верховної Ради з питань ядерної політики і ядерної безпеки. Кандидат на посаду Голови Верховної Ради України (1994), фундатор парламентської фракції “Державність” (1992). Міністр промисловості України (1992).

Павловський – стратег економічного відродження, демократ, палкий патріот України. У своїх публіцистичних працях, виступах у Верховній Раді Павловський застерігав, що в однобічній лібералізації зовнішньоекономічної діяльності криється головна причина деіндустріалізації країни. Як наслідок – зубожіння населення, зростання злочинності та корупції. Відплив “тіньового” капіталу за кордон утричі перевищив західні кредити, всі види допомоги разом узяті. Обсяги “тіньової” економіки в Україні досягли рівня понад половини внутрішнього валового продукту і є реальною загрозою національній безпеці держави. Єдиною альтернативою цьому процесу на нинішньому етапі розвитку України Павловський вбачав захист власного внутрішнього ринку та відродження виробництва в Україні.

Ще у 1999 році Павловський писав: “Усе залежить від того, кого український народ обере президентом. Президент, що продовжить нинішній курс реформ, приведе Україну до стану країни-банкрута з усіма наслідками, що з цього випливають. Президент, який радикально змінить курс реформ на осно-

ві змішаної економіки – моделі розвинутих країн, врятує Україну від краху, відродить її і поведе у XXI століття, в коло розвинутих держав, до нового постіндустріального, інноваційного суспільства”.

Найкращим пам'ятником Михайлу Антоновичу Павловському буде втілення його ідей у життя, беззастережна підтримка нової української влади, яка зараз робить перші непрості кроки на шляху відродження української держави”.

Як пам'ять про цю непересічну людину зберігаю його книгу “Живу тобою, Україно”.

У 2004 році блок партій Юлії Тимошенко і блок Ющенка “Наша Україна” створили коаліцію “Сила народу” для підтримки кандидатури В. Ющенка на виборах президента України.

Опонентом Ющенка був Віктор Янукович (1950 року народження в Єнакієво, Донецька область), призначений Кучмою в листопаді 2002 року Прем'єр-міністром України. В квітні 2003 року Янукович стає головою Партії регіонів. Зважаючи на те, що Кучма не міг втретє бути обраним на посаду президента, підтримка ним двічі засудженого (в 1967 р. за грабіжництво і у 1970 р. за завдання тілесних ушкоджень середньої важкості) Януковича свідчила про те, що курс Кучми на повернення до тоталітаризму і знищення незалежності України продовжуватиметься.

Сфальсифіковані за радянським сценарієм вибори президента, на яких нібито переміг Янукович, який до речі більше влаштовував Москву, ніж Ющенко, призвели 22 листопада 2004 року до масового вибуху національного протесту, названого “помаранчевою революцією”, через помаранчевий колір передвиборних агітаційних матеріалів.

Ситуація в Україні в цей час стала аж занадто напруженою, що нагадувала московську десятилітньої давнини. Влада готова була застосувати силу для придушення масових виступів населення. Але чи вистачило б у неї глузду і можливостей для розгону мільйонних демонстрацій по всій країні?

Ось лише кілька витягів з преси за 24 і 25 листопада 2004 року:

“Через Харків в напрямку Києва їдуть 14 спецпоїздів поза розкладом, у складі 20 вагонів кожен, щент заповнені людьми...” (це на підтримку Януковича).

«... По бульвару Лесі Українки з боку Видубичів у напрямку Центральної виборчої комісії і центру Києва рухаються десятки автобусів, в яких знаходяться озброєні міліціонери і невідомі люди...» (це теж провладні сили).

“Сьогодні, близько 18.00 у Київ будуть введені танки. Орієнтовно, це буде техніка розташованої в Острії (40 км. від Києва) танкової дивізії...” (важко ска-

зати за кого вони)

“Учора в 14.30. миколаївський загін спеціального призначення “Беркут” відмовився виконувати накази, якими їх змушували “тиснути” на учасників акції в підтримку Віктора Ющенка...”

“Як повідомляє Інтерфакс-Україна, кандидат в Президенти України Віктор Ющенко закликав керівників Збройних сил і правоохоронних структур заборонити всім підлеглим застосовувати зброю проти народу, а військовослужбовців і міліціонерів закликав стати на захист народу...”

«Київ. 24 листопада. УНІАН. Комітет національного порятунку, створений Координаційною радою блоків політичних сил, які виступають на підтримку Віктора ЮЩЕНКА, ухвалив рішення про оголошення всеукраїнського політичного страйку...»

“Київ. 24 листопада. УНІАН. Посилено готовність російських військ на східній ділянці кордону з Україною. Про це у телефоній розмові з кореспондентом УНІАН повідомив представник Посольства Росії в Україні, який побажав залишитися неназваним...”

“Політрада коаліції “Сила народу” прийняла рішення про створення комендатури Акції Свободи. Про це учасникам мітингу на Майдані Незалежності сказав народний депутат України Юрій Луценко, повідомляє “ЛІГАБізнесІнформ”.

“Керівництво Західного оперативного командування просить політиків не втягувати армію в громадянський конфлікт”.

“Київ. 25 листопада. УНІАН. Володимир ПУТІН направив вітальне послання Віктору ЯНУКОВИЧУ у зв'язку з його обранням президентом України, повідомляє РІА “Новости” з посиланням на прес-службу президента РФ”.

“У Сумах людей, що мітингують, другий день розганяють водометами... Студентів, дітей, робітників обливають крижаною водою на морозі. Не мовчять. Хай всі знають, що відбувається в регіонах!...”

“Харків. 25 листопада. УНІАН. У Харкові створено комітет національного порятунку. Як передає кореспондент УНІАН, про це було оголошено на мітингу протесту, який зараз розпочався в центрі міста – на майдані Свободи. Близько 20 тис. учасників гучними оваціями привітали це рішення”...

“Київ. 25 листопада. УНІАН. За даними, що надійшли в ніч з 24 на 25 листопада, два вантажні автомобілі перекрили автопровід у напрямку Донецьк-Київ в районі міста Сміла Черкаської області, для того щоб бритоголові молодчики, яких везуть на підтримку Віктора Януковича, не змогли потрапити до столиці”.

“Київ. 25 листопада. УНІАН. Прихильники Віктора ЮЩЕНКА - мешканці наметового містечка біля Адміністрації Президента України повідомляють, що сьогоднішня ніч пройшла спокійно”.

«Київ. 25 листопада. УНІАН. Біля Адміністрації Президента, що на вулиці Банковій, з боку Інститутської, ночують близько трьох тисяч прихильників Віктора ЮЩЕНКА, - учасників акції громадської непокори, в основному студенти».

І таких повідомлень, і не тільки з засобів масової інформації, а переважно від учасників мітингів з різних міст України щодня надходили десятки, а то й сотні... Чи не досить цього, щоб уявити собі реальну ситуацію тих днів у Києві та і в цілому по Україні?..

Натовп – це динаміт: досить невеличкої шпаринки, і зупинити події, які могли розгорнутися, було б неможливо... Об'єднані в “Товаристві українських офіцерів” патріотично налаштовані військовослужбовці запасу (до яких, звичайно, належав і я) відразу запропонували свої послуги Комітету національного порятунку. Скрізь, де відбувалися мітинги, були присутні наші люди, які роз'яснювали ситуацію, намагаючись направити її у спокійне русло. Витримка була нашим козирем. Спостерігачі на своїх машинах чергували на всіх дорогах, що вели у Київ, негайно повідомляючи про пересування військових чи міліцейських підрозділів. Були і агітатори, на яких покладалось завдання вступати в переговори з людьми, яких могли застосувати для розгону демонстрантів. Я входив до складу аналітичної групи, яка оцінювала всю інформацію, що надходила, і щогодини доповідала в штаб Комітету національного порятунку, який знаходився в Будинку профспілок на Майдані Незалежності.

Ще однією проблемою, яку необхідно було розв'язати, була фальсифікація підрахунку голосів на виборах Президента. За радянською звичкою, прихильниками якої були Кучма і Янукович, результат виборів визначався тим, хто і як підраховував голоси... Як нам стало відомо, в Кабміні був встановлений нелегальний сервер, на якій поступали доповіді з територіальних виборчих комісій. До подачі документів в ЦВК в них вносились відповідні корективи. При сучасних можливостях друку навіть фальшивих грошових купюр, підмінити одні документи іншими не було надзвичайно складною задачею. Дійсні документи негайно знищувались. Перерахувати мільйони бюлетенів було практично неможливо. Розбіжності були очевидні, але довести це можна було лише через суд, а це вимагало часу. За рішенням Комітету національного порятунку були перекриті всі входи і виходи до приміщень Кабміну, адміністрації Президента і Верховної Ради. Але підземні переходи, які їх з'єднували, мали ще й таємні виходи... За часів роботи в Міністерстві закордонних справ, Державному інноваційному фонді мені доводилось цілком офіційно користуватися підземними переходами. За допомогою тих, хто теж був з ними знайомий, вдалось скласти схему можливих таємних виходів. І біля них були встановлені пікети. І таки вдалось перехопити вантажівку, яка під снігом вивози-

ла документи. Ці документи стали важливим додатковим свідченням в суді, який змушений був визнати фальсифікацію виборів...

Це були важкі дні і безсонні ночі, які тривали аж до перемоги Віктора Ющенка у другому турі виборів. Слава Богу, серйозних ексцесів вдалось уникнути.

“Згідно з рішенням комітету Національного порятунку № 320 від 28 лютого 2005 року Варварич Антон Миколайович нагороджений почесною відзнакою “Учасник акції громадської непокори “Помаранчева революція”.

Для мене ця нагорода, яка нагадує звичайну медаль, чи не найдорожча з отриманих за все життя.

Ну, а як же “Батьківщина”? Зрозуміло, що для організації партійної роботи необхідні гроші. Вони потрібні для оплати роботи керівників районних, міських і обласних організацій, видання газет і агітаційних матеріалів, оренди офісних приміщень і автотранспорту, організації мітингів, різного роду акцій, оплати відряджень, транспортні витрати і т.ін. Чим більше грошей, тим якіснішою і ефективнішою буде партійна діяльність. Державної підтримки для 140 партій, як колись для КПРС, звісно немає. Членські внески покрити всі витрати не зможуть. Єдина надія на благодійні пожертвування бізнесменів, зацікавлених в приході до влади тієї чи іншої партії, яка лобіюватиме їхні інтереси. Вони хотіли б і особисто потрапити до парламенту. Для цього за партію повинні проголосувати не менше 3% виборців. А це означає, що в парламент потрапить всього 12-15 депутатів з 450. За досвідом, кожне “прохідне” місце в списку коштує не менше 10 млн. у.о. (доларів США чи євро). Та це ще не все. За “благодійника” повинні проголосувати делегати районної чи міської партійної конференції. А у них є свої кандидати в депутати. Виникає конфлікт інтересів, розв’язати який демократичним шляхом, без порушення статуту партії, фактично не можливо. От і створюються нові осередки, які проводять свої конференції, висувають своїх кандидатів. А осередки, створені на ідеологічних засадах, оголошуються недійсними... Виходить, що в депутатах ходять одні олігархи, до яких інтереси народу ніякого відношення не мають. Вони не дотримуються ідеологічних принципів, готові за гроші перекинутись до будь-якої фракції. Саме через це і була розпущена Верховна Рада V скликання. Але для чого тоді писати статут організації, який не дотримується? За такими статутами навіть партію можна продати. Голову організації ні переобрати ні звільнити не можна. Але за гроші він готовий віддати цю посаду тому, хто більше заплатить. От і уявіть собі склад сучасної Верховної Ради: голови партій і блоків, а решта – олігархи. І “Батьківщина” - характерний у цьому приклад. Коли 23 червня 2005 року перед Кабміном зібралися легітимно обрані

представники Одеської, Львівської, Дніпропетровської, Херсонської обласних партійних організацій (кілька сот чоловік), то Юля – на той час Прем'єр-міністр – до них не вийшла, а вислала свою слухняну “гвардію”. А сама заявила: “Це не члени нашої організації. Своїх людей ми знаємо”... Зустріч закінчилась масовим спаленням партійних квитків перед Кабміном.

В грудні 2003 року (ще за життя Павловського) на V конференції київської міської партійної організації мене майже одногосно було обрано головою контрольно-ревізійної комісії. Доводилось докласти багато зусиль, щоб в усіх десяти районних партійних організаціях дотримувались статутних норм. Серед проблем були й пов'язані з проникненням в ряди організації кримінальних злочинців, які використовували партійні гроші у своїх інтересах, посиляючись на авторитет партії, укладали вигідні для себе угоди. Були і заслані службами безпеки провокатори і шпигуни. Звичайно, СБУ повинна знати, що робиться в сильній, а тим більше опозиційній до уряду партії. Але ж вони заважали партійній роботі: не виконували рішення, зривали акції, викрадали списки членів і т.п. Доводилося виключати їх з партійної організації. Без підтримки Павловського робити це ставало все важче. Мої листи до Виконавчого комітету партії (Федорчук) і Центральної контрольно-ревізійної комісії (Чичков) залишались без відповіді. Ось один з документів того часу.

“Першому заступнику Голови партії “Батьківщина”

Турчинову Олександру Валентиновичу

Довожу до Вашого відома про грубі порушення статутних норм партії, які останнім часом мають місце в роботі бюро Київської міської партійної організації.

25 травня 2005 року відбулось засідання бюро КМПО, на якому розглядався ряд організаційних питань, пов'язаних з персональними справами керівних ланок деяких районних партійних організацій. Бюро, на яке були запрошені лише спеціально підібрані особи, проводилось утасмничено, з намаганням не допустити витоку небажаної інформації. Про це свідчить той факт, що перший заступник голови КМПО Пшенишнюк А.С., відкриваючи зібрання, в грубій формі повідомив бюро про те, що мене на засідання не запрошували, а також поцікавився тим звідки мені стало відомо про скликання бюро і про те, які питання на ньому будуть розглядатися. На моє зауваження про те, що згідно Статуту партії (п. 4.7) і Положення про ревізійну комісію територіального осередку партії... (п. 2.2.) я як голова контрольно-ревізійної комісії КМПО маю право брати участь “в роботі загальних зборів (конференцій), засіданнях бюро відповідних територіальних партійних організацій”, сказав, що він про це не знає. Головуючий на засіданні ВО Голови КМПО Семиного

А.І. вирішив поставити питання на голосування. (Три – “за”, три – “проти” і трое – “утримались”. Через те, що рішення вважалося не прийнятим, Семинога запропонував переголосувати. При повторному голосуванні двоє – “за”, четверо – “проти”). Коли я показав відповідні документи, Семинога визнав помилку, але поспав на те, що рішення вже прийняте, відмінати його не став. (?).

(Цікаво, що в роботі бюро брав участь куратор КМПО Андреев С.В., який жодним словом не обмовився про явне порушення статутних вимог, хоча свого часу, захищаючи кримінального злочинця Громея, він палко доводив необхідність дотримуватися саме цих норм).

Про грубі порушення Пишенинином А.С. статутних вимог партії свідчать і інші факти. Так, коли в лютому місяці контрольно-ревізійна комісія, заздалегідь попередивши Пишенинина про перевірку, згідно плану роботи, партійної документації КМПО і узгодивши з ним дату перевірки, зібралась на засідання, Пишенинин відмовився пред'явити документи для перевірки. Були випадки, коли, знаючи про реальний стан справ в районних організаціях, Пишенинин давав вказівки окремим головам РПО не пред'являти членам контрольно-ревізійних комісій документи для перевірки. Відводячи удар від своїх улюбленців і переслідуючи тих, хто іноді вказує на недоліки в роботі КМПО, Пишенинин створює атмосферу підлабузництва, нетерпимості і всездозволеності. Так, не криючись, він попередив усіх, що “не залишить в партії жодного, хто зустрічався з Турчиновим чи Шкілем”. І, здається, свого слова він дотримується. Основний наголос він робить на паперову документацію, а не на реальний стан справ, не залишаючи у голів часу на роботу з людьми.

Користуючись приводом, хочу висловити думку численних членів партії про порушення програмних засад партії. Прийом в нашу партію “яблучників” цілком нормальне явище, але на якій підставі їх зразу призначати в керівні органи партії? Бізнес повинен допомагати утверджувати в країні нашу політику, а не проводити в партії Тимошенко власну. Те саме можна сказати і про невиправдано прискорене формування “фракцій БЮТ” в місцевих органах влади, і не тільки з членів партії, а й з так званих “прихильників”. У ці фракції ввійдуть всі, хто хоче залишитись “біля корита” і після наступних виборів. То що ж зміниться? І ніякої роботи з підбору і підготовки кандидатів в депутати з перевірених партійних кадрів.

26 травня 2005 року

А. Варварич”

Аналогічна заява була подана голові Центральної Контрольно-ревізійної комісії Чичкову В.М. Ідейно ворожі демократії та й Україні люди були навіть

у вищому партійному керівництві. Здебільшого це колишня комуністична номенклатура, яка відома підлабузництвом перед начальством і хамським ставленням до підлеглих... До речі, Чичков і сімнадцять інших бізнесменів, щоб повернути витрачені на вибори гроші, зрадили партійну фракцію у п'ятому скликанні Верховної Ради, перебігши за гроші до фракції регіоналів. Отаке то керівництво було в партії “Батьківщина”!

В одній з бесід з Турчиновим почув від нього таку фразу: “Я про це знаю, але зробити нічого не можу. Не все залежить від мене”.

Після того, як мене - голову контрольно-ревізійної комісії - не пустили на конференцію, бо боялись мого виступу, я зрозумів, що робити в “Батьківщині” мені більше немає чого.

Після “Батьківщини” я зосередив свою увагу на роботі у двох всеукраїнських громадських об'єднаннях: “Патріот – захисник Батьківщини” і “Товариство українських офіцерів”. Організація “Патріот...” народилася у наметовому містечку в грудні 2004 року. Ми обійшли всі намети на Хрещатику і переписали тих, хто хотів би об'єднатися для продовження боротьби з нікчемною владою. Це були люди, які приїхали у Київ майже з усіх областей України. Список налічував багато сотень осіб. І не наша провина у тому, що реєстрація об'єднання затяглася аж до 2006 року. Спочатку треба було створити осередки не менше як в 14 областях. Провести вибори делегатів на всеукраїнську конференцію, написати і прийняти статут об'єднання, додати до нього протоколи обласних організацій, обрати керівництво центральної ради і лише потім звертатися до Міністерства юстиції про реєстрацію. Займатись всіма цими питаннями довелося переважно мені. Кілька разів довелося вносити правки в Статут. Були і недоброзичливці, які теж хотіли “перетягнути ковдру на себе”. І все ж таки Свідectво про реєстрацію ми отримали в серпні 2006 року. Я гордий тим, що мене обрано заступником голови організації і видано квиток Об'єднання №0002. За Конституцією 1996 року у виборчому процесі можуть брати участь тільки політичні партії або блоки партій. Тому на виборах у Верховну Раду в березні 2006 року ми підтримували партію “Нова Сила”.

Ось написане мною звернення до членів нашого Об'єднання:

“Всеукраїнське Громадське Об'єднання “ПАТРІОТ – ЗАХИСНИК БАТЬКІВЩИНИ” – організація, яка народилася у Наметовому містечку Майдана у 2004 році, висловлює Вам щире подяку, за те, що в той доленосний для України час Ви разом з нами відстоювали інтереси Української нації. Ми віримо, що Ваші переконання не змінилися. Ми пишаємось тим, що були разом, ділили останню скоринку хліба, дарували тепло свого серця, щоб зігріти один

одного. Ми вірили в те, що після Майдану все зміниться на краще... І не наша вина в тому, що сталося. Ми й досі віримо в світле майбутнє та процвітання України.

Всеукраїнське Громадське Об'єднання "ПАТРІОТ – ЗАХИСНИК БАТЬКІВЩИНИ" було створене задля того, щоб відстояти і захистити ті цінності, які привели нас на Майдан. Сьогодні ми разом з Всеукраїнською партією "НОВА СИЛА" йдемо на вибори! Ми відмовились підтримувати ті сили, які зрадили ідеї Майдану, які після приходу до влади не виконали обіцянок, що проголошувалися зі сцени.

Наша головна мета – привести до влади нові сили, не залямовані корупцією. В наших списках – більшість складають члени Всеукраїнського Громадського Об'єднання "ПАТРІОТ – ЗАХИСНИК БАТЬКІВЩИНИ". У списках кандидатів немає жодного депутата минулого скликання. Наші депутати – від сільських рад до Верховної – намагатимуться втілити в життя гасла Майдану.

Голосуючи за Всеукраїнську партію "НОВА СИЛА", Ви обиратимете своїх побратимів, які разом з Вами стояли на Майдані!

Ідеї Майдану живуть і з Вашою допомогою ми втілимо їх в життя!

Слава Героям!"

Через зраду лідера партії Юрія Збітнева, який перед самими виборами, начебто за рішенням з'їзду партії, якого насправді не було, "через порушення демократичних принципів у виборчому процесі" відкликав подання для участі у виборах, проведена величезна агітаційна і організаційна робота пропали марно. Ми подали позов до суду проти Збітнева, але час було втрачено.

На місцевих виборах у Київську раду "Патріот..." блокувався з партією "Совість України".

Ось передвиборча платформа блоку "Київ" того ж автора:

"Київ – столиця України, одне з найбільших і найкрасивіших міст Європи, внутрішнє лице і візитна картка України. По стану справ у столиці можна зробити висновок і про стан справ у державі. Багато у чому ситуація в Києві краща ніж в інших містах України, але гострі проблеми держави стосуються і Києва. За останні роки відчутні зміни на краще. Ці досягнення треба зміцнити і примножити. Але основна увага нової київської влади повинна бути зосереджена на подоланні недоліків, серед яких – розв'язання болючих соціальних проблем, таких як покращання умов життя найнезахищеніших верств населення: працівників освіти, охорони здоров'я, культури, науки, ветеранів війни і праці.

Керуючись Законом України про столицю, виборчий блок “Київ” ставить перед собою завдання радикальної зміни ставлення органів місцевої влади до інтересів киян, викоринення елементів бюрократизму, хабарництва, безвідповідальності, зневажливого ставлення до людини, посилення громадського контролю за діями органів адміністрації всіх рівнів, регулярної звітності їх перед киянами за стан справ і виконання планів розвитку столиці.

Київ не тільки політичний і культурний центр України. Це насамперед історична і духовна спадщина нашого народу, зберегти яку для наступних поколінь – першочергове завдання нової влади. Ми виступаємо категорично проти архітектурного спотворення центральної частини міста, яке сталося останніми роками в інтересах “грошовитих мішків”, проти скорочення зелених насаджень і зон відпочинку заради будівництва паркінгів і торгових центрів. Центральні вулиці міста повинні обслуговуватися переважно громадським електричним транспортом. Тротуари для пішоходів, а не для паркування автомобілів.

Ми виступаємо за перегляд умов житлового обслуговування населення, за реорганізацію житлово-експлуатаційних контор, за створення комунальних органів водо-, тепло- і газопостачання. Віддаленим районам міста такий самий порядок обслуговування як і в центрі.

Розв’язання демографічної і виховної проблеми у Києві полягає насамперед у розширенні мережі дошкільних дитячих закладів, будівництві дешевого житла для молоді, створенні центрів дитячої творчості і покращанні культурно-масової роботи серед підлітків.

Спираючись на науковий і освітницький потенціал Києва, ми ставимо перед собою завдання розробки науково обґрунтованих проектів комплексного розвитку столиці, з широким залученням до розв’язання проблем міста громадських організацій.

Наше гасло: “Влада для народу, а не народ для влади!”.

Наше кредо: “Первинне – умови життя, а не політичні амбіції!”

Наші принципи: “До влади повинні прийти НОВІ люди з незаплямованою СОВІСТЮ!”

Але і тут ми не досягли прохідного балу. Щоправда, втрата невелика: адже Верховна Рада V скликання була розпущена, і до Київської мерії теж були проведені позачергові вибори.

1 грудня 2006 року на відзначення 15 роковин проведення всенародного референдуму, який визначив долю України як незалежної європейської держави, відбувся черговий конгрес української інтелігенції, на якому була зроблена спроба проаналізувати здобутки і втрати країни на шляху цього історично-

го поступу. Не бути учасником такої події, я звичайно не міг. Про важливість намірів цього поважного зібрання свідчить хоча б той факт, що серед майже п'ятисот його учасників було десять академіків, відомі письменники, діячі культури, політики (Микола Сом, Дмитро Павличко, Лесь Танюк, Володимир Литвин, Юрій Костенко, Юрій Ільєнко....). Першим доповідачем був митрополит Філарет, який поділився своїми думками про історію української незалежності і переконливо довів, що без Божого промислу здобути цю перемогу було б просто неможливо.

У виборах до Верховної Ради VI скликання ВГО “Патріот – захисник Батьківщини” прийняв рішення про підтримку партії “Народна самооборона” Юрія Луценка, відомого нам як один з командирів наметового містечка 2004 року. Фінансові засоби надав бізнесмен Давид Жванія.

Разом з групою підтримки мені вдалося побувати в більшості обласних центрів України, зокрема в Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Кіровограді, Одесі, Черкасах, Чернігові, Житомирі... Приємно відзначити, що не дивлячись на шалену протидію проросійських сил і уряду Януковича у східних районах України на мітинги в підтримку “Народної самооборони” приходило не менше десяти тисяч чоловік. Для мене це було обнадійливе відкриття.

Була ще одна цікава поїздка в Сєвєродонецьк в березні 2008 року. Промислове місто в Луганській області на річці Сіверський Донець, в безпосередній близькості від Росії. Місце обране проросійськи налаштованими силами як центр опору українському націоналізму. Схід України і шахтарський Донбасс здавна заселялись переважно росіянами. Особливо посилилась ця політика після голодомору 1932 року. Зберігаючи близькі стосунки з Росією, переселенці і подумки не припускають можливості існування незалежної України або необхідності вживання державної української мови... Імперська політика тут пустила міцне коріння. Тому проросійськи налаштовані сили вирішили саме тут у палаці спорту провести так зв. “з’їзд депутатів рад усіх рівнів”. Чотири роки тому тут вже була спроба проголосити південно-східну українську автономну республіку (ПІСУАР), вимагалось введення двомовності в Україні, залякували нас громадянською війною і федеральним устроєм держави. Національне питання у всіх імперій було найболючишим. Саме через нього вони і розпались. Пригадайте, як СРСР підтримував національно-визвольний Рух колоній Азії, Африки і Латинської Америки. І як Росія не може змиритися з національно-визвольною боротьбою Ічкерії. Свободолюбивий український дух завжди бентежив Росію. Псевдовчені на замовлення імперської влади відмовлялись визнати українців окремою нацією, доводили генетичну спорідненість українського і російського народів,

забороняли “мужицьку” мову, намагаючись змінити світогляд, філософію, а відтак і менталітет українців. Політики діяли жорстокіше: фізично знищували інтелігенцію, усякий прояв національного духу Соловками, війнами, голодомором, КДБівськими катівнями, називаючи це боротьбою з українським буржуазним націоналізмом... На їхню думку російський націоналізм не буржуазний, а інтернаціональний...

В березні 2008 року регіонали Януковича, комуністи Симоненка і прогресивні соціалісти Вітренчихи вдруге влаштували своє збіговисько у цьому місті, звісно, за російські гроші, щоб заявити “НАТО – нет!”, “Россия – да!”. Так от ми поїхали туди, щоб заявити, що по їхньому не вийде. З Києва нас приїхало кілька сотень. Були і місцеві українці, які протестували через відсутність українських шкіл, церков, газет, радіо і телебачення.

Проблема двомовності змусила мене зайнятись нею більш детально. Вивчивши ряд матеріалів, я прийшов до висновку, викладеному в одній із моїх статей – «Мова і політика».

Вже й не памятаю де і коли був надрукований (та чи й був надрукований взагалі, хоч в редакцію я його надсилав) мій лист до російськомовного українця. То хай хоч тут він збережеться.

ПИСЬМО К “РУССКОЯЗЫЧНОМУ” СООТЕЧЕСТВЕННИКУ О ТРЕБОВАНИИ ДВУЯЗЫЧИЯ В УКРАИНЕ

Уважаемый Соотечественник, Гражданин Украины !

В последнее время в печати нередко дискутируется вопрос о придании русскому языку статуса официального или государственного. Чаше эта дискуссия, в силу понятных причин, ведется на украинском и не всегда в корректной форме. Хочу высказать свою точку зрения на эту проблему и обсудить ее именно с теми гражданами Украины, которые по той или иной причине пользуются русским.

Я - украинец и окончил украинскую среднюю школу в одном из городов Западной Украины вскоре после окончания войны. Русский язык уже в ту пору был обязательным предметом во всех учебных заведениях. Без него нечего было и думать поступить в вуз даже в Украине, что для многих моих сверстников оказалось труднопреодолимым препятствием. Приходилось заниматься дополнительно. Не скрою, что мы завидовали ребятам из русских школ, в которых украинский язык преподавался факультативно. Они всегда заканчивали учебу раньше нас, сдавали на два экзамена меньше, и табель успеваемости у них, при прочих равных условиях, выглядел лучше. Нередко в старших классах родители переводили своих детей в русские школы, чтобы помочь им

лучшие овладеть русским языком и тем самым гарантировать поступление в институт, если не дома, то где-нибудь в России или в другой республике.

В украинских вузах всегда существовала квота для “русскоязычных” студентов (видимо, с целью предотвращения “националистических уклонов” и стимулирования интернационального воспитания). В связи с этим, ни о каком преподавании предметов в вузах на украинском языке не могло быть и речи, поскольку всегда существовала группа студентов, возражающих против этого. К тому же практически все учебники для вузов печатались на русском языке! Большинство выпускников украинских вузов, особенно выходцев из России, оседали в Украине, в то время как украинцы почему-то преимущественно распределялись по всему Союзу! Руководители промышленных предприятий и городской администрации в Украине (как правило, лица с высшим образованием) общались со своими подчиненными на привычном им профессиональном (русском) языке.

Кино, которое в то время было почти единственным и “самым важным средством искусства”, шло исключительно на русском языке. Нет ничего странного в том, что в семьях, в которых хотя бы один из родителей имел высшее образование, все чаще пользовались русским. Во втором или третьем поколении русский язык в таких семьях обязательно становился “родным”. Такова логика колониальной политики. В большинстве стран Африки, Азии и Латинской Америки государственным (официальным или национальным) стал язык бывшей метрополии. Прошло бы еще не так много времени и украинский язык даже в городах Западной Украины стал бы такой же редкостью как и на востоке.

Особенно грустно было наблюдать эту картину нашим родителям, пережившим трагедию многолетнего принудительного ополячивания украинского народа Западной Украины. Не по нашей вине произошел раздел Украины. Но именно украинский язык был тем главным оружием, которое помогло нам выжить и сохранить себя как часть обездоленной, но вместе с тем, великой европейской нации. Не скрою, что этот факт является предметом нашей гордости, и всегда рассматривался как вклад в дело объединения разрозненных частей Украины в одном государстве и восстановления её подлинной независимости. Невольно напрашивается вопрос, ради чего были принесены жертвы? Ради того, чтобы заменить польский язык русским? А как же быть с национальной самобытностью?

В основе национальных культур лежит разное историческое прошлое народов, которое не могло не оставить своего отпечатка и на языке. Да, в разных регионах Украины единый национальный язык имеет некоторые несущественные различия, как правило, не выходящие за рамки диалектных. Удивительно как раз обратное, что эти отличия ничуть не больше, чем в

любом другом языке, имеющем длительную историю своей государственности, включая русский. Не этим ли и интересны мы миру! Утратив один из важнейших элементов своей национальной культуры - язык, не только Украина, но и весь мир станет беднее. Наша многовековая культура будет восприниматься не иначе как нечто производное от польской или российской. (Именно российской, а не Киевской Руси! Думаю, что не требуется особых доказательств того, что Украина является если не первоочередной, то уж во всяком случае равноправной наследницей культуры Киевской Руси. Так почему же на ней должна лежать печать второразрядности, производности?) Распад коммунистической империи - процесс объективно обусловленный. Но ведь он не должен сопровождаться потерей национальных культурных достижений. Язык относится к определяющим атрибутам любой нации, является важным средством её объединения, сохранения государственной целостности. Двуязычие несомненно ослабляет интеграционные процессы внутри нации, о чем Вы можете судить хотя бы на примере Канады. Особенно это опасно, когда один из языков принадлежит более сильному соседу, к тому же претендующему на защиту интересов (каких? от кого?) населения, говорящего на "его" языке. Это еще как-то можно понять, когда речь идёт о проживающих за рубежом гражданах России. Но при формулировке "русскоязычных" грань становится весьма неопределённой и смахивает на вмешательство во внутренние дела соседа. Моё поколение ещё помнит и аншлюс Австрии, и чешскую Силезию, и польскую Померанию... И всё это тоже было густо замешано на общности языка части населения указанных районов с более сильным соседом. Вряд ли такая позиция может оставить безучастным любого гражданина Украины, а для Западной - тем более! Странно, что сейчас раздаются угрозы раскола Украины по языковому принципу. Так к вопросам культурологического порядка примешиваются политические соображения. И с этим тоже приходится считаться.

Не будучи ни историком ни филологом по образованию, я прошу снисхождения у специалистов за излагаемые ниже соображения, которые считаю своим долгом сделать в силу остроты и важности данного вопроса для судьбы Украины. Некоторые из мыслей уже были высказаны в ряде статей, посвященных данному вопросу, но так как они были сделаны на украинском, то я не уверен, что все "русскоязычные" украинцы их прочитали. Извините, если в чем-то повторюсь.

Думаю, что не древность того или иного языка определяет его право на существование. Язык, как общественное явление, имеет свою диалектику внутреннего развития и с течением времени может измениться порой до неузнаваемости. Попробуйте прочитать в оригинале "Слово о полку Игореве" и вы убедитесь, что даже хорошее знание русского окажется мало

полезным, чтобы оценить все его прелести. Далеко не все англичане могут сегодня насладиться всей прелестью Шекспировских сонет. Латинский язык, как средство общения, давно умер даже несмотря на наличие письменности. Китайский классический литературный язык, существующий не одну тысячу лет, доступен разве что специалистам-филологам. Так что Ваш вывод о непреходящем единстве письменного и разговорного языков, по крайней мере, не состоятелен. Феномен древнеславянского языка интересен тем, что он оставался языком общения народов, сталкивавшихся на территории нынешней Украины, даже тогда, когда под давлением внешних обстоятельств славяне почти полностью покидали эти места. Это также не могло не отразиться на его своеобразии. Древний восточнославянский язык явился той основой, от которой в последующем взяли своё начало украинский, белорусский и русский языки. Но украинский формировался на том же пространстве, где раньше господствовал восточнославянский, и никогда не терял своей органической связи с ним.

Великие славянские просветители, болгары по происхождению, Кирилло и Мефодий, руководствуясь прежде всего интересами распространения христианской религии, привнесли в IX веке на наши земли письменность, во многом основанную на древнеболгарском языке (македонском наречии южнославянского языка). Общеизвестная устойчивость религиозных догм с течением времени всё больше отдаляла церковнославянский язык от вечно живого развивающегося разговорного языка... Начальное образование, которое главным образом распространялось через систему церковно-приходских школ, также способствовало тому, что растущая армия писарчуков была вооружена нормами церковно-славянской грамматики. Отличие светского и церковного языков наблюдается во многих обществах. В католическом церковном обряде служба до сих пор нередко ведётся на вышедшем из разговорного употребления латинском языке, который мало кто понимает. Кажущаяся близость между церковнославянским и современным русским языками свидетельствует разве что о более молодом возрасте последнего. Но почему язык - "русский"? Во Франции говорят на французском, датчане говорят на датском, в Швеции - на шведском, поляки - на польском... А россияне в России говорят на... русском! У них что ли нет своего национального языка? Заимствовали? У кого? Когда? Почему? Попробуйте задуматься над этими вопросами и многие нынешние проблемы, связанные с развалом бывшего Союза, вам станут гораздо более понятными. (Обратите внимание: понятие "русский язык" на украинский всегда переводилось как "російська мова", а не "руська мова", как того следовало бы ожидать, поскольку последнее понятие соотносится с языком Киевской Руси, имеющим ничуть не больше общего с современным русским языком, чем с языком украинским). Первая

ошибка (ошибка ли?) неизбежно влечет за собой последующую. Позаимствовав название языка, пришлось заимствовать и национальность - “русский”. Но “француз”, “швед”, “датчанин”, “поляк”, “украинец” - имена существительные. А “русский” ?

Может, и не стоило бы придавать слишком большого значения различию понятий “русский” и “российский”, если бы не производные от них понятия “Русь малая” и “Малороссия”, которые имеют непосредственное отношение к обсуждаемой нами теме и различия между которыми порой не желают видеть. Из истории известно, что нынешние славяне, “от которых есть и пошла земля русская” впервые появились на территории современной Украины в эпоху великого переселения народов, где-то на рубеже 5-6 веков нашей эры. Конечно, эти земли и раньше не пустовали, и населявшие их в разные времена народы оставили свой след в традициях, характере, а главное - в наших генах.

Набеги варягов на восточно-славянские земли отмечаются с начала 8 века. Слово “рус” скандинавского (варяжского) происхождения и означает “воин”, “защитник”. По аналогии: “русь” - “войско”, “дружина” (княжеская). У любого славянского князя была своя русь. Именно этим объясняется быстрое, несравнимое с количеством пришедших на нашу землю варягов, распространение этого понятия в масштабах огромной территории. Когда возникала необходимость, собиралась “Русь великая”. Походы отдельных князей осуществлялись малой русью. Таким был и поход на половцев сиверского князя Игоря в 1187 году. Русь была не только защитницей государственной независимости, но и гарантом прав её граждан. Выражение “я - русский” (по латыни - Rusios) означало не национальность, не территорию проживания, а государственную принадлежность, подчиненность (“оброчность”) славянскому князю, упование на его защиту.

В перерывах между походами дружине выделялось место для её повседневного размещения (вместе с семьями), с условием поддержания, как бы мы сегодня сказали, её “постоянной боеготовности”. Границы, края этой территории были хорошо обозначены и известны местному населению, “украины”: входить на них без особого на то разрешения запрещалось под страхом смерти. (Наши предки знали толк в военном деле!) Таким образом, у каждого князя была и своя “украина”, что уже имело территориальный смысл. Известны украины сиверская, волынская, подольская и другие. Как видите, “русь” и “украина” понятия во многом тождественные, поскольку относятся к княжеской дружине, с той лишь разницей, что слово “украина” - славянского происхождения. (Интересно, что в летописях оба слова появляются практически одновременно. Слова несколько более позднего происхождения “козак” и “сечь” так же тесно связаны между собой в паре: “воин, защит-

ник” и “запретная территория” и употребляются в летописях практически в тех же значениях, что слова “рус” и “украина” в эпоху Киевской Руси! Преемственность языка - одна из важнейших его закономерностей. Да и козачья держава Богдана Хмельницкого немало заимствовала в политической организации от Киевской Руси. И опять же, слово “козак” - “иностранного”, на сей раз тюркского происхождения, а “сечь” - славянского. Видимо, в своих оригинальных значениях слова “рус” и “козак” больше соответствовали заложенному в них смыслу и не имели полной аналогии в славянском языке, скажем, со словом “воин”. С подобной ситуацией мы нередко сталкиваемся и сегодня. Разные языки взаимно обогащают друг друга, способствуют их постепенному сближению. Но стоит ли форсировать этот процесс?). В то же время слова “рус” и “козак” имеют и существенные отличия, поскольку первое относилось к содержавшемуся за княжеский счет воину-наёмнику, защитнику власти и государственных интересов, а второе - к защитнику своей земли и селений от набегов кочевников и ватаг любителей легкой наживы, выполнявшему свой общественный долг по зову сердца, в силу своих убеждений. Интересно также и то, что отглагольные существительные “украина” (от “краяти”) и “сечь” (от “сікти”) - оба близкие по значению слову “резать” (урезать, усекать - обратите внимание на префикс “у”!). С другой стороны, слово “засека” в военно-историческом смысле имеет почти то же значение, что и “украина”. Конечно, “край” и “украина” - слова одного корня. Но с помощью префиксов словам одного корня можно придать различный, порой прямо противоположный смысл. Политизированные филологи в слове “Украина” и сегодня никак не хотят видеть “засеку”, “край”, “границу”, предпочитая ей “окраину” (чего? - России?). Так что язык - это очень важное историческое свидетельство. И если мы хотим сохранить именно свою родную, а не навязанную нам соседями по политическим соображениям историю, мы прежде всего должны сохранить свой родной язык.

В 988 году происходило крещение собственно княжеской дружины, то бишь “Киевской руси”, разумеется - с частью черни, что по замыслу Владимира Святославовича (Великого) должно было свидетельствовать о единстве веры “армии и народа” и тем самым способствовать укреплению боевого духа княжеского войска (в состав которого входили уже не только варяги), а следовательно, и государственности. Большая же часть народа, особенно представители славянской элиты, приняла христианство гораздо раньше.

“Росами” (по латыни - *Rhos*, обратите внимание на разность написания!) те же норманы называли племена, преимущественно угро-финского происхождения, проживавшие к югу от Скандинавского полуострова. Соответственно, населяемые ими земли - Рос(с)ией. (То есть, если “рус” -

это “мы”, то “рос” - это “не мы”. Таким образом, “Русь” и “Россия” слова гораздо больше антонимы, чем синонимы). Известно, что те же варяги совершенно сознательно употребляли слова “рус” и “рос” в разном значении. Когда речь шла об установлении дружественных отношений с соседними государствами или народами (преимущественно находящимися южнее Скандинавии), они называли себя “росами”, то есть представителями страны, расположенной северней, как например посольство к Людовiku Индельгеймскому от имени хазарского кагана, о чем писал епископ Пруденций в 839 году. Когда же речь шла об ультиматуме типа “Иду на Вы!”, то он всегда делался от имени “русов”. Царьград осаждали именно русы, а не росы. Ищит Олега (надо бы произносить не Ол’ег, а ’Олег, по-нормански) на “вратах Царьграда” был прибит от имени русов, а не росов. Странно, что на эту разность не обратили должного внимания более поздние исследователи, считая, что слова рус и рос - это всего лишь разное, видимо, диалектное, отличие одного и того же слова. Ничего удивительного, поскольку оба слова часто-густо относились к одному и тому же народу или пространству, а большой разницы между этими понятиями составители летописей в то время скорей всего не видели (или не хотели видеть по политическим соображениям, как в более поздние времена). Укрепление Московского княжества и перенесение в его пределы патриаршего престола, позволяло ему называться Великим. Соответственно вассальные княжества такого права не имели. Привнесённый на эти земли церковно-славянский язык, по сути дела, ложился на чистую почву и усваивался местными племенами без существенных изменений. Во времена монгольско-татарского нашествия грань между русским и украинским языками заметно углубилась, и в дальнейшем развитие каждого из них шло своим путём.

Присоединение Украины к России, и главное, постепенное изменение её статуса в Петровскую эпоху и после неё с целью окончательного поглощения Украины с претензией на историческую преемственность, сопровождалось присвоением униженного и несвойственного ей наименования Малороссии. Надо отдать должное изумительной продуманности этого шага, позволявшего, с одной стороны, в течение нескольких веков внедрять в сознание украинского народа ощущение своей “малости”, неполноценности, а с другой - способствовать обогащению имперского центра интеллектом, отобранным у украинской нации. Присмотритесь внимательнее и Вы убедитесь, что большинство того, чем гордится нынешняя Россия, имеет ярко выраженное украинское происхождение. Более того, укрепившись на имперской почве и занимая нередко руководящие позиции обрусевшие украинцы сегодня являются чуть ли не главными противниками независимости Украины и сторонниками её очередного “воссоединения” с Россией (разумеется, с сохранением

приоритета Москвы!). Их нетрудно понять: так они сохраняют свой великодержавный (московский) статус и в то же время связи со своей родиной, для которой они, в их представлении, значат больше, чем местные граждане. Как только у них возникают проблемы с украинским законодательством, они спешат укрыться в России. (Не отсюда ли тяга к “двойному гражданству”?). Как к этому относятся “соотечественники”, их, видимо, мало интересует. Потребуется ещё немало времени для осознания ими того, что построение демократии в России, а значит и её сохранение как современного государства европейского типа, зависит от признания Россией (конечно, не народом, а властью!) своей равнозначности с Украиной и налаживания искренней дружбы со своей прародиной.

Историю, как предмет изучения, трудно назвать объективной наукой, особенно в плане её интерпретации. Любое историческое явление имеет многофакторный характер, из которых в силу тех или иных политических условий выбираются те из них, которые соответствуют целям определённой политической группировки. Очень важно отнестись к вопросу о государственности русского языка именно с этой точки зрения. Речь идет не столько об удобстве общения двух соседних славянских народов, сколько о политических целях руководителей страны, претендующей на особую роль в Европе и мире. В чем заключается эта роль, нас наглядно убеждают уроки собственного прошлого и события последних лет. У каждого народа есть свои национальные интересы. Боюсь, что пройдет еще немало времени прежде, чем интересы российского и украинского народов, адекватно выраженные их правительствами, смогут сблизиться до такой степени, что язык перестанет быть проблемой в их общении. Вне зависимости от родного языка, истинный патриот Украины (да и России тоже!) не может не желать Украине укрепления её подлинной независимости. Историческая судьба Украины способствовала формированию у подавляющего большинства народов, проживающих на её территории, подлинно интернационального, миролюбивого отношения друг к другу да и к своим соседям. Несмотря на наше, порой трагическое, прошлое вряд ли у нас сегодня возможно в какой бы то ни было форме повторение югославского или чеченского вариантов. Да, украинцы хорошие, дисциплинированные солдаты, во многом определявшие боеспособность бывшей Советской Армии. Мы умеем воевать, но берём оружие в руки лишь тогда, когда унижают наше национальное достоинство. Точно так же мы относимся к национальным чувствам других народов.

Кажется, впервые история подарила Украине возможность создать своё собственное государство из всех отторгнутых ранее соседями частей. Возможно, мы будем последним в мире народом, строящим своё независимое государство. Простит ли нам история, если мы не воспользуемся этим шан-

сом? Язык всегда был мощнейшим средством объединения, интеграции страны, чего так нехватает сегодня Украине, которая фактически не имеет истории своей государственности. Двуязычие будет способствовать её дальнейшему расчленению. К тому же в Украине нет никаких ограничений в воспитании детей на родном языке, чему могли бы позавидовать многие, считающие себя цивилизованными, государства мира. Разнообразие культур - наше богатство. А двуязычие смахивает на отставание для своих детей права не знать украинского языка, а значит и не понимать культуры своего народа. Смогут ли после этого они полюбить свой народ, свою Родину, стать её настоящими патриотами? Скорей всего им будет уготована роль слуг более сильного соседа, которому, к величайшему нашему сожалению, ещё ой как не скоро удастся освободиться от великодержавной империалистической психологии, унаследованой от прошлого, и не без нашей помощи.

С уважением.

Антон Варварич

А в виборах до мерії ми підтримували Українську партію (Михайло Ратушний, Олег Олійник, Володимир Сергійчук, Андрій Новак. Як на мене, достойні кандидати для київської ради, а от об'єднати націоналістичні сили через впертість Тягнибока так і не змогли).

Була також спроба створити партію нового типу. Назвати її планували "Демократична Україна". (Головний редактор газети "Демократична Україна" Віталій Едуардович Адаменко намагався спонсорувати цю партію, тому і назва така. Мені й досі допомагає видане ним посвідчення кореспондента цієї газети за №188 брати участь у різних заходах, куди пропускають представників преси без зайвих документів, запрошень, тощо)

Я навіть щось на зразок програми для цієї партії написав:

Програмні засади української патріотичної політичної сили.

"Партія ("Демократична Україна"?) враховує ті величезні зміни, які останніми роками вже відбулися і продовжують відбуватися в житті як світового суспільства в цілому так і України зокрема. Все це вимагає перегляду багатьох світоглядних положень, які потребують зосередження наукових сил як українського суспільства, так і всього світового людства. Ми впевнені, що Україна може зробити свій вагомий внесок у вирішення цієї важливої проблеми.

Ми переконані у тому, що в основу діяльності політичної партії на сучасному етапі розвитку України повинна бути закладена розробка і втілення в

життя української національної ідеї, найбільш глибоко висвітленої в творах генія української духовності Тараса Шевченка. Це положення треба розуміти так, що будь-які програми економічного, соціального чи культурного розвитку країни повинні передбачати всебічний розвиток особистості на базі поваги, захисту і любові до природних і людських ресурсів України, до її історичного минулого, сучасного і майбутнього.

З цією метою партія, яка бере свій початок з тих доленосних для України днів 2004 року, коли народилася сучасна українська нація, яка сказала "НІ!" породженому комуністичним минулим режиму брехні, свавілля, безвідповідальності і беззаконня, бере на себе зобов'язання зробити все можливе для утвердження в Україні верховенства права, рівності всіх перед законом, незалежно від майнового стану, віросповідання, національності чи статі.

Виходячи з оцінки поточного моменту, партія прийшла до висновку, що головною проблемою сьогодення є обумовлена історичним минулим дезинтегрованість, роз'єднаність українського суспільства. Ставитись байдуже до цієї проблеми – значить відкласти на невизначений час виконання економічних, соціальних, екологічних і будь-яких інших програм державотворення, сприяти духовній, моральній, інтелектуальній і зрештою політичній деградації української нації, унеможливити побудову економічно сильної незалежної України. Ставлячи за мету якнайшвидшу побудову справді демократичної держави, про що свідчить і назва партії, ми вважаємо за необхідне терміново законодавчо обмежити діяльність тих соціальних сил і рухів, які виступають з антидержавницьких позицій, проповідують територіальний, конфесійний чи мовний розбрат, є джерелом іноземного впливу, сприяють поширенню ідей анархії, зневажають Уряд, Конституцію і атрибутику держави.

Керуючись положенням Конституції України про те, що основним джерелом влади є народ, партія робитиме все залежне від неї, щоб це положення від принципу декларативності перейшло в стан повсякденної практики. З цією метою партія підтримуватиме будь-які громадські організації, які здійснюватимуть контроль над діяльністю органів державної влади всіх рівнів. Тільки таким чином ми зможемо подолати корупцію, хабарництво і зловживання владою, які стали серйозною проблемою в сучасному житті України. Партія виступає проти засилля у владних структурах олігархів, фінансових чи родинних кланів... Наша позиція полягає у постійному заміщенні на конкурсній основі впливових керівних посад з наданням переваги талановитій молоді. Нас турбує демагогічна декларативність обіцянок опозиційних політичних сил, розрахована на дешевий популізм, і їхня бездіяльність щодо виконання своїх обіцянок після приходу до влади. Нас також турбує непрофесіоналізм в підготовці програм розвитку держави і втрата владою контролю за їх виконанням. Саме у цьому полягає основна причина системної кризи сучас-

ної української влади.

Партія “Демократична Україна” – це політична сила нового типу, центристського спрямування. Вона домагатиметься втілення своїх ідеалів виключно демократичним, конституційним шляхом, відкидаючи екстремістські заклики, які переслідують мету залучення на свою підтримку облудними обіцянками електорату. В Україні сьогодні немає жодної по справжньому демократичної політичної партії. Рядові члени цих партій не відчувають жодної підтримки з боку партійного керівництва. Вони фактично позбавлені впливу на прийняття політичних рішень, які приймаються кулуарно групами призначених (здебільшого за гроші чи за інші послуги) партійних керівників і виключно в інтересах цієї партійної верхівки. Програми і статuti цих партій декларативні, подібні одні до інших, наче переписані з одного посібника, розраховані перш за все на обман рядових членів партії, на недопущення легітимної зміни збанкрутілого партійного керівництва, у якого одна мета – будь що прийти до влади і ніколи її не позбутися. Чи потрібні такі партії Україні? Саме вони домоглися проведення виборів до парламенту 2006 року на так званій “пропорційній основі”, яка позбавила населення різних регіонів України мати дійсно своїх представників у Верховній Раді. І все це заради формування примарної “більшості”, яка прийматиме закони на користь олігархів з цієї більшості. Партія вимагає перегляду Закону про вибори до Верховної ради, або принаймні його суттєвої доробки.

Позиція партії у різних сферах суспільного життя:

Духовна: Це основний напрямок роботи. Українська держава неможлива без забезпечення верховенства української культури в суспільстві, яка відповідає історичним надбанням народу, що проживає на теренах України. На цій землі представникам будь-якої національності повинно бути краще, ніж там, звідки походять вони чи їх предки. Звичайно за умови безмежної відданості, поваги і любові до культури і традицій корінного народу. Кожна нація повинна мати всі умови до розвитку своєї національної культури і традицій, бо вони збагачуватимуть духовне життя не тільки кожного громадянина України, а й всього світового суспільства. Ми проти цензури, але ми також проти повені тієї бездуховності, яка заповонила екрани кіно, ефір і інші засоби масової інформації. Ця псевдокультура відпрацьовує замовлення масового духовного зубожіння, аби створити сприятливі умови для процвітання алкоголізму, наркоманії, проституції, які приносять найбільший прибуток сучасному кримінальному бізнесу.

Економічна: Враховуючи, що тільки власність на засоби виробництва змінює свідомість трудівника, партія виступає за надання права власності можливо більшій кількості учасників виробничого процесу, незалежно від

форми власності на основні засоби виробництва, що повинно впливати як на розмір заробітної плати так і майбутньої пенсії. Кожний громадянин України повинен відчувати себе власником народно-господарчого комплексу. Безумовно, це положення вимагає більш детального опрацювання і законодавчого забезпечення. Саме таким шляхом ми збільшимо проширарок середнього класу, зменшимо тіньовий сектор економіки і покращимо умови життя. Говорити про якийсь інший, т. зв. "справедливий", розподіл національного багатства можуть тільки ті, хто хоче домогтися права розподілу, а потім ділити національний пиріг у власних інтересах.

Безумовно, до цього треба додати всебічне сприяння національному виробнику, підтримку малого і середнього бізнесу, зменшення податків на додану вартість, захист внутрішнього ринку від засилля імпоротної продукції. А головне – підтримка державою виробництва інтелектуально насиченої продукції. Наше основне багатство – інтелект нації. Необхідно гарантувати нашим науковцям і винахідникам гідну зарплату вдома, а не стимулювати їх виїзд за кордон. Якщо ми хочемо без втрат увійти у Спільний ринок, основну увагу найближчим часом ми повинні надати суттєвому підвищенню якості української продукції, на яку вже зараз з'явився попит за кордоном. Саме це сприятиме притоку іноземних інвестицій.

Сільське господарство і сільськогосподарське виробництво – пріоритетна справа держави, бо саме вона гарантує нашу незалежність. Любов до землі – основна риса національного характеру українця. Занедбаність землі, забруднення навколишнього середовища сприймається як особиста трагедія кожним українцем. Пора припинити розбазарювання можновладцями землі, відновити науково обґрунтовані програми господарювання на селі. Держава не повинна латати діри в економіці за рахунок селян. Основна допомога з боку держави сільськогосподарському виробнику полягає в забезпеченні його дешевими і довгостроковими кредитами, допомогою в реалізації його продукції, проведенням доріг і систем комунікації, сприянням в побудові на селі приймальних пунктів і підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, відновленням системи охорони здоров'я і т.п. Вступ України до спільного ринку вимагає завчасної підготовки держави до впровадження системи бюджетного дотування сільськогосподарського виробника.

Політична: Сьогодні державна влада в Україні належить не народу, а олігархічним кланам, породженим радянським минулим і періодом дикого накопичення первинного капіталу тими ж колишніми можновладцями, їхніми родичами і наближеними. Будь-яку державну посаду можна придбати за хабара, врученого тому, від кого залежить призначення. Разом з посадою купується і безвідповідальність за неї. Чи можна в таких умовах говорити про реалізацію внутрішньої чи зовнішньої державної політики? Основне

завдання нинішніх можновладців полягає в узаконенні свого панівного стану, у створенні кругової поруки, яка б гарантувала збереження існуючої системи. Вони умисно стримують розвиток національної економіки аби за отримани хабарі сприяти імпорту іноземної продукції. За безцінь скуповують національні стратегічні підприємства, які приносять шалені прибутки новим хазяям. Щоб змінити існуючий порядок необхідно законодавчо скоротити розрив у зарплаті найнятих державою службовців до 10. Тобто, різниця між мінімальною і максимальною зарплатою державних службовців не може бути більше десятикратної, з урахуванням посади, освіти, досвіду роботи і загального стажу роботи. Загальний фонд заробітної плати державних службовців повинен визначатися розміром ВВП. Термін перебування на кожній конкретній посаді повинен бути визначений Положенням Кабінету міністрів. Робота державного службовця нелегка, і вона повинна гідно оплачуватися. Але на державні посади необхідно призначати не заради високого заробітку, а за покликом душі, бажанням сприяти узаконенню порядку і покращанню умов життя. Максимум державних посад повинні замінюватися на конкурсній основі. Ми не проти виборів до Верховної Ради на пропорційній основі, але вона повинна бути суттєво вдосконалена, з наданням переваги у формуванні списків кандидатів у депутати регіонам. Тим більше, що бюджетні ресурси дедалі все більше розподілятимуться на користь регіонів.

Зовнішня політика детально визначена Конституцією України. Її основні напрямки диктуються захистом національних інтересів України. Ми цікаві світу лише за умов збереження своєї національної ідентичності.

Світ переживає етап, коли вирішення світових політичних проблем за допомогою збройних сил вичерпав себе. Залишається можливість регіональних збройних конфліктів. Найкращим засобом протидії таким конфліктам є система колективної безпеки. Наші відносини з Росією перш за все повинні визначатися відомою ще з радянських часів, але децю зміненою формулою: "При спільній дії робітників українських і великоросійських демократична Росія можлива! Без такої єдності про неї не може бути й мови!"

Ми за всебічний розвиток міжнародного економічного співробітництва, але проти глобалізації світової економіки, тобто підпорядкування національних інтересів кожної окремої держави міжнародним картелям.

Україна має потужну діаспору на всіх світових континентах. Ми вдячні їм за підтримку нашої незалежності, культурну і економічну допомогу. Настав час, коли Україна повинна віддячити своїй діаспорі і надати їй необхідну культурну і політичну допомогу.

Соціальна: Соціальна солідарність і захист індивідуальних прав і свобод людини. Пора, зрештою, зрозуміти, що ми рівні за правами, але не однакові

за здібностями. “Урівнялівка” призвела до розпаду СРСР.

Освіта: Проблемне питання: кого вчити і як вчити? Необхідний терміновий перегляд програм навчання і педагогічної практики, що склалась на сьогодні. Враховуючи сучасну акселерацію молоді, ми за повернення до десятирічної середньої освіти і своєчасну підготовку її до участі у суспільно необхідному житті. Насамперед треба бачити у кожній дитині майбутнього батька чи матір, а також виховувати індивідуальну відповідальність за спільну суспільну справу. Відділення школи від церкви призвело до невірних наслідків. Моральні засади повинні закладатися у можливо ранньому віці. У початкових класах, за бажанням батьків, повинна вводитись обов’язкова програма релігійного виховання. (Не в усіх школах і не в усіх класах!). В середніх класах (5-7) – програма релігійної етики. У цих же класах повинно проводитись психологічне обстеження з виявленням здібностей і схильності до майбутньої професії. Програма старших класів (8-10) повинна бути диференційованою, розрахованою на підготовку до вступу у вищий учбовий заклад певної категорії. Це можуть бути спеціалізовані школи, ліцеї, гімназії тощо. Обдаровані діти повинні мати змогу продовжувати навчання на пільгових умовах: за державний кошт чи за мінімальну оплату. За державним замовленням навчання теж повинно бути безкоштовним. Програми вищих учбових закладів повинні бути гнучкими і дозволяти отримувати диплом про вищу освіту на умовах стаціонарного навчання, чи без відриву від роботи, шляхом звітування за оволодіння певним набором програм в одному чи різних вузах. Таким чином молодий спеціаліст зможе отримати освіту за новим, потрібним державі, чи за власним бажанням фахом.

Охорона здоров’я: Повинна бути диференційованою і спеціалізованою (стоматологи, окулісти, психіатри...), державною безкоштовною і муніципальною частково чи повністю платною. Страхові поліси можуть бути індивідуальними чи отриманими на виробництві.

Правова: Необхідна безвідкладна реформа судової системи. Чи можна зробити суд незалежним і безплатним? Лише за умов цільного громадського контролю за судочинством, впровадженням категорії судових присяжних. Сотні років суд в нашій країні був засобом свавілля і захисту інтересів можновладців. Слід глибоко вивчити досвід країн, в яких гарантується верховенство права, і скористатися цим досвідом”.

(Звичайно, можна було б викласти програмні засади партії у більш послідовній науково-обґрунтованій формі, розписати її по параграфам і пунктам. Але це зайняло б кілька томів. Крім того, ми вважаємо, що в детальній розробці програми розвитку держави повинні брати участь можливо ширші кола населення. Вона повинна обговорюватися і постійно удосконалюватися. Ми

обіцяємо, що так воно і станеться у вже недалекому майбутньому.).

12 липня 2008 року, субота. Була цікава поїздка – в Конотоп на фестиваль “Козацької родослави”, присвячений 349 річниці перемоги військ українського гетьмана Івана Виговського над московським військом під командою князя Трубецького. В цій битві полягло понад 50 тисяч московської кінноти.

Сьогодні в Конотопі проживає близько 100 000 населення, функціонує єдине в Сумській області трамвайне сполучення, найбільший в Україні завод з ремонту вертольотів “Авіакон” і колись тут завелась “конотопська відьма”...(так в народі охрестили “прогресивну соціалістку” Наталю Вітренко, яка до цього часу не може змиритися з незалежністю України).

Час заснування Конотопа достеменно невідомий. Місцеві історики вважають, що селище на кордоні Сіверського князівства існувало ще до татаро-монгольської навали. Існують також припущення, що тут був центр Липовецького князівства, зруйнований у 1284 році, але за другою назвою. Перша письмова згадка належить до 1634 року, коли польський король Владислав IV Ваза подарував ці землі своєму канцлерові Миколі Цитосову. Француз Левассер де Боплан на карті 1650 року позначив Конотоп як потужну фортецю.

Іван Виговський став гетьманом України в 1657 році і був занепокоєний тим, що Московія, нехтуючи Переяславською угодою 1654 року, намагалась перетворити Україну у свою вотчину, направляючи сюди свої війська, які грабували місцеве населення. Москва призначила навіть “свого слухняного гетьмана” Івана Безпалого. Московські воєводи підбурювали населення до збройного повстання проти Виговського. Це змусило гетьмана України у вересні 1658 року укласти з Польщею Гадяцький трактат про створення держави на федеративних засадах у складі Польщі, козацької держави Великого князівства Руського і Литви, що страшенно не сподобалось Москві, яка тут же направила 150 000 військо під командою князя Трубецького в Україну.

3 квітня 1659 року Конотопський гарнізон, який налічував всього 4 000 чоловік, на чолі з полковником Гуляницьким витримав 71-денну облогу московських військ під командою Ромодановського, до підходу основних сил Виговського. Тільки за цей час армія Трубецького втратила близько 10 000 чоловік. Все це надало Виговському змогу організувати свою власну армію, отримати допомогу від Польщі і Криму і навіть залучити найманців. До козаків Виговського приєдналися польські добровольчі кінні загони Потоцького, Яблонівського та піхота Лончинського, також для охорони ставки гетьмана були залучені загони сербських та молдавських найманців загальною кількістю близько 3800 чол.

Було досягнуто домовленості з Кримським Ханом Мухамедом-Гіреєм IV про допомогу; хан з'явився на початку червня на чолі 30-тисячного війська. Битва, яка отримала ще назву Соснівської (на річці Соснівка), відбулась 29 червня 1659 року. В цей день була знищена 30 000 кіннота Пожарського, а сам він був захоплений у полон разом з князями Львовим, Ляпуновим, Бутурлініми, Скуратовим, Куракіним та іншими. Полонених за звичаєм віддали татарам, які майже всіх немилосердно вирізали. Поставши зв'язаним перед ханом, Пожарський, за переказами літописців, плюнув йому в обличчя та обматюкав. За це татари миттєво відтяли йому голову і відіслали її з полоненим до табору Трубецького.

Сам Трубецький, почувши про розгром Пожарського, відкликав Ромодановського з облоги Конотопа та пізно ввечері почав відступ з України. Побачивши розвиток подій, Григорій Гуляницький вийшов з Конотопа і вдарив по армії Трубецького, що відступала, захопивши багато артилерії; сам Трубецький ледве не загинув, був двічі поранений і втратив окрім частини артилерії ще бойові знамена, скарбницю й майже увесь обоз. Покінчивши із залишками військ Пожарського, козаки й татари продовжували переслідувати ворога у його відступі ще протягом трьох днів аж до московського кордону.

Російський історик XIX сторіччя С. М. Соловйов так описує реакцію царя на сумну звістку про поразку під Конотопом:

“Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був несподіваним; та ще після таких блискучих успіхів! Ще нещодавно Долгорукий привів до Москви полоненого гетьмана литовського, нещодавно чулися радісні розмови про торжество Хованського, а зараз Трубецький, на якого було найбільше надій, “чоловік благоговійний і витончений, у воїнстві щасливий і недругам страшний”, погубив таке величезне військо! Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської царське місто затремтіло за власну безпеку...”

Не слід забувати, що битва відбулася всього через п'ять років після так зв. “возз'єднання”, під час періоду української історії, який прийнято називати Руїною - добою по смерті Богдана Хмельницького, часу відвертої громадянської війни, інтервенції сусідів України і подальшого знищення залишків надбань минулих років визвольної війни.

У наступному році нам пропонують відзначити 300-річчя перемоги Петра I під Полтавою. Та не забуваймо і 350-річчя великої перемоги під Конотопом. Нічого собі: “братні стосунки” двох слов'янських народів!

14 липня 2008 р., понеділок. В Інтернеті прочитав повідомлення про зустріч керівника СЗР України (Служби зовнішньої розвідки) Миколи Маломужа і начальника ГУР МО України (Головного управління розвідки) Віктора Гвоздя, які обговорили питання про поглиблення співпраці між очолюваними ними відомствами, зокрема про розмежування повноважень, обмін інформацією, вирішення кадрових питань і організацію взаємодії між розвідувальними органами. Сторони також домовились про спільну роботу над розробкою ефективної моделі сектора безпеки України, яка повинна забезпечити виконання завдань відносно виявлення, попередження, локалізації і нейтралізації нових і потенційних загроз національній безпеці України.

Пригадав свою першу зустріч в лютому 1993 року тоді ще з майором Віктором Гвоздем на курсах підвищення кваліфікації в Інституті міжнародних відносин. Теж китаїстом. Я читав курс лекцій з теорії інформації офіцерам, які готувались до роботи в апаратах військових аташе. Тоді я був шокований тим, як можуть бути схожими син і батько: і голосом, і манерою триматись, і зовнішністю... З його батьком, старшиною інженерно-авіаційної служби я служив у Чорткові в 1962 році... А тепер начальник ГУР! Що не кажіть, а такі повідомлення приємні для старого служачи!

28 липня 2008 р., понеділок. В Західній Україні сталася неприємна подія: повінь, якої ці місця не бачили вже понад сто років... Затоплені величезні території Львівської, Чернівецької, Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської, Вінницької і Закарпатської областей. Загинуло 39 осіб, підтоплено понад 40 тисяч будинків, зруйновано 680 км. доріг, 360 автомобільних і 561 пішохідних мостів, знищено 33882 га сільськогосподарських угідь. Тисячі родин залишились без даху над головою, пошкоджені майже 300 приміщень навчальних закладів. І все це за місяць до початку занять. Загальні збитки перевищили 3 млрд. гривень. Саме у цей час я з своєю дружиною Галиною Мартинівною Сидоренко (дівоче прізвище Одарич, теж удовою) відпочивали у Трускавці і могли бачити результати повені своїми очима під час відвідин Славська, Дрогобича, Стрия, Самбора... Бачив підрозділ гелікоптерів на аеродромі Калинів і повністю виведений з ладу колись чудовий аеродром Черляни.. Цікаво, що у цей саме час моя московська онука Олександра перебувала у туристичному поході у Карпатах. І через зливу змушена була просидіти п'ять днів у наметі... Дощі дощами, але основна причина тяжких наслідків повені – вирубка карпатських смerek. Кожне дерево цієї породи за день “випиває” майже кубічний метр води.

24 серпня 2008 р., неділя. А життя йде своїм чередом. Сьогодні в сімнадцяту роковину Незалежності України одружив свого другого онука – Антона

(“Третього”) з Тетяною Вадимівною Ковалевською. (Батько – білорус, мати – Інга Альфредівна – з естонських німців). Так виникла ще одна інтернаціональна родина. Дай, Боже, їм щастя, любові, взаємної поваги і добробуту! І щоб ніколи вони не знали війни. Антон народився 7 листопада у Москві, а одружився у Києві в День Незалежності. Нічого не скажеш – “державна людина”. Хай кожний день у них буде святом.

В міру залишків своїх сил продовжую віддавати набутий досвід молодшому поколінню, виховуючи своїх і набутих онуків, беручи участь у патріотичних акціях (що особливо важливо за нинішньої непатріотичної влади Януковича і Азарова), продовжую друкуватись у газетах і журналах.

“Товариство українських офіцерів” після обрання новим головою генерал-полковника Стеценка Олександра Олексійовича активізувало свою роботу. Зараз ми займаємось вирішенням найбільш важливого питання – забезпечення житлом безквартирних офіцерів і ветеранів військової служби. Що з цього вийде – покаже час.

Як один з керівників ВГО “Патріот – захисник Батьківщини” беру участь у засіданнях Громадської ради при Міністерстві оборони України. А також більш-менш регулярно відвідую засідання “Українського клубу”, на яких разом з іншими експертами аналізуємо поточний політичний, економічний і соціальний стан справ в Україні. Сподіваємось, що наші висновки допоможуть у розв’язанні ще досить складних проблем становлення і розвитку державності незалежної України.

Війна і розвідка... Більшість необізнаних людей чомусь тісно пов’язують ці два поняття між собою. Звичайно, під час війни військова розвідка працює і досить активно. І втрати серед розвідників зростають багаторазово. Але стратегічна розвідка працює постійно. Її основна задача попередити війну, бо чим краще країна підготовлена до війни, тим менше спокуси у можливого супротивника розпочати воєнні дії, зважаючи на більш негативні наслідки. Чим менш потужними є збройні сили, тим сильнішою повинна бути розвідка. Отримана розвідником інформація буває вартою цілого військового з’єднання. А своєчасна попереджувальна інформація і поготів. Пригадайте, скільки втратив з початком війни СРСР через нехтування даними розвідки. Мирного періоду розвідка не має. Нервові напруження розвідника величезне. Це відповідальність за безпеку людини, яка постачає тобі необхідну інформацію, і за долю країни. Агент – це твоя армія, якою ти керуєш і за боєздатність якої відповідаєш. Шукати додаткового адреналіну у розвідника потреби немає... Скажу чесно: успішно виконане завдання дає величезне задоволення і пород-

жує бажання, як у митця, творити ще більше і краще.

Після прийняття на озброєння засобів масового знищення світова війна втратила свій сенс, бо здобуття перемоги пов'язане з неокупними втратами. Але локальні війни сильної країни проти слабкішої, тим більше такої, яка не володіє ядерною зброєю, на жаль, ще мають місце. Фактично у сучасному світі залишилось дві надпотужні сили: США і Росія, які протистоять одна одній. І хоч у порівнянні з Союзом Росія є значно слабкішою, але ідеологія у неї залишилась комуністичною, тобто світова революція під російською егідою. Звичайно, світ змінюється на краще, поступово віддаляючись від політики кам'яного віку. У другій половині минулого століття США потерпіли ганебну поразку у десятилітній війні проти В'єтнаму (1964-1973), не без відповідного внеску з боку СРСР. (Якраз на цей час припадала і моя робота в Південно-Східній Азії). Через шість років такого ж обличчя спіймав і СРСР в Афганістані (1979-1989). Невже у керівників цих держав не вистачило хисту зрозуміти, що навіть дуже потужна армія безсила проти партизанської війни на своїй території? Де ж була їхня розвідка? Я вже згадував про те, що Брежнєва і Устинова намагались переконати в безперспективності введення військ в Афганістан. Але гору взяла самовпевненість...

З розвалом СРСР Росія зосередила увагу на посиленні свого впливу в колишніх союзних республіках, орієнтуючись переважно на ті регіони, де базувались збройні сили СРСР, або де вони залишаються і понині. Звичайно, це стратегічно важливі для безпеки Росії території. Орієнтовка на силу залишається основним козирем Росії. Найбільш характерним прикладом є Чечня, яка за останні п'ятнадцять років пережила дві війни: 1994-1996 і 1999-2000. Росія вважає, що вона воювала з міжнародним тероризмом. Хоча фактично йшлося про винищення корінного чеченського населення. Крім набуття воєнного досвіду і принаймні часткового відновлення боєздатності військ в нових умовах і величезними моральними втратами в очах світової громадськості, пишатись Росії немає чим.

У відповідь США вирішили продемонструвати свою силу в Югославії, де Росія мала неабиякий вплив, відторгнувши від союзника Росії - Сербії Косово. Те, що визнання незалежності Косова протиречило всім можливим міжнародним нормам, американці виправдовують геноцидом албанського населення з боку Сербії, хоча вже у незалежному Косові йдеться про геноцид сербів з боку албанців.

У березні 2003 року США почали агресію проти Іраку, посилаючись на виготовлення ним ядерної зброї. Захопивши всю територію країни їм так і не вдалося довести хоча б наявність роботи над ядерною зброєю. Це вже нічим не виправданий сором американського ЦРУ. На сьогодні в Іраку вже загинуло понад 4000 американських військових і понад 20 тисяч цивільних іракців..

Війна в липні 2008 року в Грузії – це відповідь Росії на події в Косові...

Дати відповідь на те, що чекає Україну в майбутньому, може тільки досконало організована розвідка.

Мабуть, найпомітнішою подією останнього часу була поїздка у Львів на святкування 190 річниці з дня заснування середньої школи, випускником якої мені довелося бути 56 років тому, і яка, без усякого перебільшення чи натягу, відкрила мені дорогу в життя. Відверто кажучи, важко було навіть уявити, що ця подія набуде такого розмаху. Щонайменше – це було свято усього міста.

Ось кілька рядків з програми святкування:

14 листопада, п'ятниця, початок о 19 годині - урочистості та святковий концерт у Львівській Опері. Запрошуються всі вчителі та випускники школи всіх років. (Яблуку не було де впасти! Школа підтримує широкі зв'язки із Європою. З привітаннями виступали двоє послів, кілька консулів, представники урядів і дружніх освітніх закладів).

15 листопада, субота, початок о 10 годині – подячна літургія у храмі Пресвятої Євхаристії (Домінікани). Правлять чотири священики, випускники школи: о. Іван, о. Аскольд, о. Ігор, о. Олег. (Складалася слава Богу, вчителям і школі. Всі бажаючі не могли вміститися у храмі. Служба тривала близько двох годин).

О 14 годині – наукова Академія «Восьма школа у філософії мого життя». Міський Палац Мистецтв. (Звичайно, відмовитись від запрошення до виступу я не міг).

О 18 годині – шкільний бал випускників (не дуже формальна зустріч випускників усіх років) в ресторані Палацу Мистецтв. (Присутніх було понад 1200 осіб. На столах стояли таблички з датою випуску, починаючи з 1950 року. На жаль, у нашому кутку не було дівчат, адже школа тоді була виключно чоловічою. Щоправда, ми ще користувалися успіхом у дівчат молодших за нас випусків. Зустрічі, спогади, пісні, фотографування... Враження незабутні!).

Не оминуло цієї події навіть центральне українське телебачення.

Розмах урочистостей дещо пояснює історія школи, розміщена на її сайті.

«Деякі не зможуть відповісти, що поєднує основоположника нової української літератури на Галичині, засновника “Руської трійці” (?) Маркіяна Шашкевича, прославленого математика Мирона Зарицького, чия меморіальна дошка нині красується на фасаді Львівського держуніверситету імені Івана Франка, фантаста нашого часу Станіслава Лема, депутата Верховної Ради

України Олега Тягнибока, вокаліста “Мертвого півня” Любомира Футорського й інших загальновідомих у різні часи людей. А виявляється, усе дуже просто: усі вони - випускники 8-й львівської середньої школи, що у ці дні святкує своє 190-річчя. Заснована як гімназія при монастирі домініканців, згодом перетворена в цісарсько-королівську німецьку вищу гімназію у Львові, а з 1944 року стала львівською СШ № 8. Цей заклад ввійшов в історію, де за всіх часів при різній владі викладалася українська мова. Це має загальнодержавне значення ще і тому, що йдеться про заклад, який включено в Книгу рекордів України як найстарший такого плану в нашій державі. У всякому разі аналогу школі, що виникла одночасно з будинком і збереглася в ньому до цього часу, в Україні немає. Не кожному поталанило здобувати освіту у навчальному закладі, історія якого налічує 190 років, і, здобуваючи знання, відчувати живий подих його історії, рідного міста й в цілому держави».

Історія гімназії дуже цікава, адже ще раніше міська влада кілька разів зверталася до Відня з питанням відкриття другої гімназії, але дозволу не було. Тільки у 1818 р. одночасно з дозволом на відкриття було викуплено будинок на вулиці Вірменській у Домініканському монастирі. Саме тому вона отримала назву “Цісарсько-королівська II гімназія при Домініканах”.

Проходив час, гімназія здобувала популярність і кількість учнів постійно збільшувалася. Виникла потреба у новому приміщенні, адже якийсь час навіть прийшлося винаймати приміщення у ратуші. І згідно зі звітом за 1853 рік – 16 вересня 1852 року гімназія переходить на вулицю Підвальну (у викуплений “будинок Бауера на Валах”) і гімназія змінює назву на нову – “Цісарсько-королівська друга німецька державна вища гімназія у Львові”.

Загалом документів з історії школи є досить багато (1001 справа у Львівському обласному архіві, перша справа - списки гімназистів з 1818 по 1840 рік), однак вони потребують детального опрацювання. У гімназії навчались багато українців, тому з початку заснування гімназії українська мова та література були обов'язковими предметами. І викладав її з 1908 по 1930 р. український літературознавець, поет, голова НТШ, ректор Українського Тасмного Університету Василь Щурат (1871-1948). Серед викладачів треба відзначити також математика Мирона Зарицького, який переклав українською мовою математичну спадщину Евкліда. Завершуючи розповідь про довоєнну історію гімназії, треба також згадати Станіслава Лема – відомого письменника-фантаста, нобелівського лауреата в галузі літератури, який у своїй книжці “Високий Замок” описує свої гімназійні роки.

З великою радістю нарешті через багато років зустрівся з своїми ширими друзями – однокласниками Дмитром Лящуком, з яким майже всі роки навчання просидів за однією партою, Яремою Полотнюком (“Дон-Кіхотом”), най-

більш незвичною, майже непомітною в колективі, але надзвичайно колоритною особистістю у класі, зараз професором арабістики на кафедрі східних мов університету Івана Франка, і Анатолієм Дмитруком, який приєднався до нас лише на останньому році навчання (зараз представник спільної українсько-угорської компанії в Будапешті). Обійшли всі класи і посиділи за партами. Школу щойно відремонтували. Посиділи в кав'ярнях. Пом'янули всіх вчителів, що вивели нас у люди... Нарахували і понад десяти однокашників, які, на жаль, вже відійшли у кращі світи... Пообіцяли один одному від тепер не втрачати контактів. І обов'язково зустрітись на двохсотрічному ювілеї!

Найбільша заслуга в організації святкування належить дієвому сучасному директору школи Михайлу Єрстенюку. Багато випускників школи працюють у адміністративних, культурних, освітніх і громадських організаціях Львова, часом займають впливові посади. Все це, звичайно, вплинуло на здобуття коштів і численних дозволів для проведення заходів.

А хмари на обрії темнішають. Росія прагне відновити свою надпотугу і прибрати до рук всі колишні "республіки" Союзу. Демократією там і не пахне.

Імперіалізм – це політична система, за якої імперські інтереси владної верхівки (монополізм на відміну від конкуренції; зрощення банківського капіталу з промисловим; експорт капіталу; переділ ринків збуту між монополіями; переділ світу між імперіалістичними державами) впливають на внутрішню і зовнішню політику держави. Вже перевага будь-якої групи цих інтересів свідчить про імперіалістичну спрямованість політики держави. Історії відомі Римська, Іспанська, Португальська, Британська, Французька, Російська, Японська, Німецька імперії. Будь-яка з них – це насамперед війни. Війни заради привласнення ресурсів, якими Бог наділив інші ("відсталі") народи. Ці ресурси використовувались насамперед для збагачення і зміцнення влади імперіалістичної верхівки. "Зміцнення влади" означає утримання власного народу в таких умовах, за яких у нього не було б можливостей змінити їх на краще. Обслуга не повинна навіть замислюватись над своєю долею. Імперії розумна обслуга не потрібна. Їй потрібні раби, які підуть туди, куди пошлють і робитимуть за шматок дешевої ковбаси те, що їм велять... А щоб зробити їх такими – потрібна відповідна наука (ідеологія, пропаганда), засоби (суди, тюрми), контроль над думками (ЗМІ), примус (закони)... Рабів повинно бути стільки, щоб зайвих грошей на них не витратити. Для регулювання чисельності є війни, голодомори, катівні, в яких, якщо сам не помре, то і вбити можуть. Раб повинен боятись, і дякувати за те, що ще живе... Для влади – раб це раб, чи свій, чи полонений. Щоправда, за полоненими треба наглядати пильніше, ніж за своїми, бо вони мислять трохи інакше. Та потрібні і інквізитори і кати.

Це теж раби, але хай краще будуть свої... (Як це було за Сталіна, ми вже добре знаємо!). А у полонених краще забрати землю, ресурси, а самих знищити. У наші часи (завдяки “загиблим поетам-героям”) робити це владі стає все важче. А щоб раби менше мислили, їх поять горілкою, колють наркотиками, захочують до сексу... І поки що це владі вдається. Протистояти владі поодиночі – майже неможливо – повісять, застрелять, отруять, влаштують аварію і скажуть, що це було самогубство або неухажність. Потрібна згуртованість, політична грамотність. А для цього доведеться жертвувати часом, грошима, зусиллями волі, або й свободою...

Тоталітаризм виховує в людині раба. Починаючи з дитячого віку. Раби, коли підрастають, стають самі деспотами. “Совковість” – це рабство, як на державному, так і світовому рівні.

“Український буржуазний націоналізм” був вигаданий радянською владою аби не допустити реалізації демократичного конституційного положення про можливість національного самовизначення. Недовіра до національних окраїн Росії, протидія національним інтелектуальним, а відтак – демократичним, силам, які безумовно враховували відмінності національного розвитку, недолюбність і недорозвиненість самої марксистської доктрини, нестача ідеологічно підготованих національних кадрів, складність самої політичної ситуації в постреволуційній країні, призвели до спроб уніфікації державної структури, яка з свого боку викликала загострення внутрідержавних відносин. Україна у цьому відношенні була попереду інших радянських республік, а тому представляла для радянської влади найбільшу загрозу.

Різні умови існування і тривалість історичного досвіду кожної нації безумовно створюють певну специфіку в ранжуванні основних духовних, а відтак і матеріальних цінностей. Що стосується української нації, то з великою мірою достовірності можна стверджувати, що найголовнішою її цінністю є свобода, незалежність і самостійність національної держави, як гарантія безпечного існування української нації. На другому місці - приватна власність на засоби виробництва, як запорука життєвої реалізації кожної особистості. На третьому – віра в Бога, як символ єдності нації і дотримання високих моральних принципів у стосунках між людьми. Далі йдуть права громади у вирішенні спірних внутрішніх проблем, як запорука утвердження демократії і справедливого судочинства. Повага до інституту сім’ї як основного джерела виховання підрастаючого покоління. І нарешті однією з важливих ознак українського національного характеру є бажання кожного українця зробити власний інтелектуальний і духовний внесок у будь-яку громадсько-важливу справу, хоча, на жаль, це їх не завжди об’єднує....

Трагедія України полягає в сусідстві з Москвою. Важко когось звинувачувати у тому, що так склались історичні умови. Освоєння східних і північних територій для Київської Русі було об'єктивною необхідністю. На початку процесу це освоєння не вимагало застосування значної сили. Але обширність території, заселеної різномовними племенами, виявилась складною організаційною (адміністративною) задачею для порівняно не надто чисельного угруповання колонізаторів. За цих умов і склався деспотичний режим порівняно невеликої військової владної верхівки на північних територіях. В подальшому навіть при зміні ситуації цей режим тільки посилювався, удосконалювався і не вимагав суттєвих змін. Зростання політичної і економічної могутності північних князівств призводило до того, що такий характер соціальних відносин поширювався і на попередні материнські території. Колонізатори були переконані у тому, що вони мають повне право на об'єднання всієї материнської землі під своєю владою.

На західних і південних територіях ситуація була іншою. Тут вимагалось застосування значної сили для боротьби з постійними навалами чужинців. Зростання економіки (приватної власності) могло бути гарантоване лише об'єднанням сил, що сприяло більш прогресивній соціальній структуризації суспільства. Дві протилежні система поєднати було неможливо. І це протиріччя з часом тільки загострювалось. В таких умовах говорити про “дружні стосунки двох братніх народів” немає ніякої підстави. І мовна проблема до цього має дуже далеке відношення. Вона виступає лише як засіб ідеологічного протистояння двох соціально ворожих систем. І до наших днів у цьому мало що перемінилось. Протилежність інтересів і світоглядних позицій двох різних народів вже закріпилась на генному рівні. Подолати цю генетично і ідеологічно обумовлену проблему надзвичайно важко. Тільки тривала абсолютно повна рівність і незалежність щось може змінити на краще.

Нав'язані нам численні війни зробили свою чорну справу: Ми втратили суттєву частину української території, оплакали мільйони полеглих героїв, які безумовно були цвітом української нації. Тимчасові перемоги приносили в наші землі чужу нам культуру, мову, риси не властивої нам поведінки, знищували наші духовні надбання, силою і підкупом змушували інтелект нашої нації обслуговувати інтереси загарбника. Особливо великої шкоди завдало нам минуле століття: Перша і Друга світові війни фактично велись на нашій території. Іноземні диктатори і чути не хотіли про демократичні засади організації суспільства. Для них саме слово Україна звучало як ворог. Не розраховуючи на ефективність примусового перевиховання української нації, перевага віддавалась фізичному знищенню мільйонів українців, фактично геноциду, байдуже під якими гаслами: чи то боротьба з куркулями, чи з українським

буржуазним націоналізмом, чи то колективізація чи індустріалізація, інтернаціоналізм чи підготовка до нової війни... аби менше було людей з українським національним характером – корінного місцевого народу на загарбаних територіях, бо вони чомусь аж ніяк не хотіли ставати рабами нової влади. Розпад Союзу – результат впровадження комуністичної ідеології, однією із суттєвих засад якої була і радянська національна політика.

Органи державної безпеки – це найбільш реакційний орган у будь-якій країні, у тому числі і у відносно демократичній (здайте маккартизм у США). З війнами УПА не можуть примиритися не воїни Радянської армії, а насамперед “кадебісти”, на яких було покладене завдання по їх знищенню. Але ж ці самі “кадебісти” знищували і радянських офіцерів в 1937-38 роках і у всіх концетраційних таборах Росії. Інтелект – найбільша небезпека для будь-якої тоталітарної влади. І коли немає ворогів (або коли їх замало для збільшення штату органів безпеки), вони будуть знищувати інтелект власної держави.

Вже вісімнадцять років як Україна стала майже незалежною. Має свою територію, і, хоч пограбовану, але свою економіку. Має переважно працєвний народ і достатньо матеріальних ресурсів. Де б не жили українці: на сході, чи заході, в Поліссі чи Причорномор’ї вони бажать бачити свою державу багатою, сильною, культурною, принаймні не гіршою за сусідні європейські держави. Чого ж бракує нам? Чому не спрацьовує українська національна ідея? Яку ж країну ми будемо?

Насамперед це наслідки не так давнього минулого, того, яке так міцно засіло в головах ще живого покоління українців, вихованих за радянських часів рабами. Раби обслуговують свого господаря, який їх годує, влаштовує для них шоу, аби в їхніх головах не з’являлись свободолюбіві думки, за гроші веде їх, як в Римі гладіаторів, на про з своїми опонентами.

Раби не повинні об’єднуватись, бо об’єднавшись вони стануть силою. Влада завжди зацікавлена у тому, щоб такого об’єднання не сталося. Тому у нас аж сто вісімдесят партій, які начебто за одне і те ж, але окремо від інших...

Вибори Президента України 2010 року стали ще одною національною поразкою через недолугість політичної еліти. Президентом обрали людину - не українця, ім'я якого за дві карні судимості занесено в книгу світових рекордів. Проросійськи вихований службою безпеки СРСР Віктор Янукович вже за 50 днів свого панування продовжив термін перебування російського флоту в Севастополі ще на 25 років. Не прослуживши в армії жодного дня, він став

головнокомандуючим збройними силами. І чи можна вважати його легітимним президентом, якщо за нього проголосували лише 33% виборців?

Три гілки влади (законодавча, виконавча і судова) мають певні можливості аби посилити свій вплив на суспільство, а відтак збільшити свої прибутки. Боротьба між ними є важким тягарем для суспільства. Їхня апеляція до народу є звичайнісіньким піаром. І навіть незначне збільшення пенсій чи заробітної платні зрештою обернеться інфляцією, новими податками, зростанням цін на продукти харчування, транспортні перевезення, зміною курсу гривні до іноземних валют і т.ін. Інакше кажучи, нестабільність – це золоте руно для можновладців. Особливого загострення ця боротьба набуває за неконтрольованої демократії і невігластві значної частини електорату.

Слабкий Президент Ющенко намагався переконати Верховну Раду в необхідності зосередитись на внутрішніх проблемах України. А депутати протиставили йому двомовність, федералізм і начебто небезпеку входження України до НАТО. Проблема українського парламенту полягає у тому, що на 3/4 він складається з бізнесменів, розподілених за різними політичними кланами. Об'єднати їх неможливо, бо за тим, представником якого клану буде Прем'єр, відбуватиметься переділ власності. Політичні проблеми вони використовують для впливу на виборців. Будь-який бізнес у владі не дбатиме про інтереси народу. Йому набагато ближчими є власні інтереси безмежного збагачення. Проблема мови і НАТО накручені Москвою. Тут працюють зовнішні, а не українські інтереси. Бізнес і мораль несумісні.

Владні структури згадують про народ тільки тоді, коли відчувають, що можуть втратити владу. На цей момент вони можуть обіцяти що завгодно, але про свої обіцянки забувають відразу, як тільки загроза зникає. Тому ставлення народу до владних структур може бути тільки негативним. І при найменшій нагоді владу треба змінювати. Тоді вона безперечно буде більше дбати про інтереси народу, побоюючись, що наступного разу у неї не буде. А взагалі-то кажучи, вибори до парламенту повинні бути за мажоритарною, а не за пропорційною системою, і парламентарі повинні самі дбати про своє проходження до парламенту. Виборчих округів повинно бути стільки, скільки місць у парламенті (зараз – 450). І у кожному окрузі треба обирати лише одного депутата, який і представлятиме свій округ у парламенті (близько 75 тисяч виборців). А кандидатів може бути скільки завгодно. Страховий внесок – 10-15 тисяч гривень від кожного кандидата. Не така вже й велика сума, враховуючи що квиток на виставу “заїзного” гастролера коштує сьогодні 2-5 тисячі гривень. Цієї суми вистачить для забезпечення роботи 35-40 виборчих дільниць в окрузі. Пропонувати і агітувати за свого кандидата може будь-яка партія чи громадська організація, зареєстрована в окрузі, або навіть самовисуванець.

Членство в партії аж ніяк не суперечить парламентаризму. Навпаки, авторитет парламентаря впливає на зростання позитивного іміджу партії, до якої він належить. Вже у парламенті партії створюють фракції із обраних депутатів від своєї партії, або утворюють коаліції. Більша коаліція формує уряд. І не треба ніяких відкритих чи закритих списків. В разі потреби, замінити депутата може кандидат, який зайняв друге місце в окрузі. Хай партії змагаються за висунення своїх кандидатів у кожному окрузі. Вибори покажуть, який рейтинг має кожна партія в країні.

Звичайно, спостерігаються і певні позитивні зрушення в свідомості людей. Але скільки ще треба витратити сил, аби поставити Україну на ноги!

8 червня 2010 року разом з делегацією ветеранів збройних сил побував на Сумщині - батьківщині Тричі героя Радянського Союзу Івана Микитовича Кожедуба, з нагоди 90-річчя від дня його народження...

Сумщина - овіяний легендами і славою край, багатовікова історія якого відбилася в численних пам'ятках матеріальної та духовної культури. На Сумщині народився останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишеський, вона дала світові композиторів Максима Березовського та Дмитра Бортнянського, Пантелеймона Куліша, Павла Грабовського, Олександра Олеся, Остапа Вишню, Іван Багряного, співаків Бориса Гмирю, Анатолія Мокренка та багатьох інших видатних постатей.

Путивль відомий ще з X сторіччя і оспіваний у давньоруській пам'ятці літератури "Слові о полку Ігоревім", події якого найтіснішим чином перегукуються з Сумщиною. На цих землях збирав свою дружину в похід на половців князь Ігор, а на Путивльському валу плакала Ярославна.

Суми - обласний центр в Північній Україні, розташований на берегах р. Псел. Населення міста складає 280 тис. осіб. Вважається, що на місці сучасних Сум в часи Київської Русі було місто Липенськ. А Суми відсвяткували лише своє 350-річчя

Люди в цих благодатних краях поселилися ще у кам'яному віці, за 15 тисяч років до нашої ери, про що свідчать археологічні знахідки на берегах Десни. Пам'ять про себе залишила тут і татаро-монгольська навала, яка спустошила ці землі. Ще й зараз тут народжуються люди з монгольським виразом облич. Відомо, що у 1551 році Іван Грозний пожалував Новгород-Сіверському монастирю землі у нинішньому Шосткінському районі: "... а рубеж тому ухожю по реке по Десне правою берег от Ивоцкого устья по селища Погребки по реку по Шостку до устья...". Перша згадка про місто Шостку датується 1739 роком, коли тут було побудовано пороховий завод. Жили й працювали тут майстри, солдати і селяни з навколишніх сіл, всього понад 200 чоловік. Завод

знаходився під управою малоросійського гетьманства, але у 1764 році гетьманство було ліквідоване, а завод закритий. Його робота була відновлена у 1771 році під час російсько-турецької війни. Є відомості про те, що під час війни 1812 року Михайло Кутузов надіслав адміністрації заводу подяку за безперебійне постачання пороху, а робітникам і майстрам – грошову винагороду. Під час Кримської війни (1853-1856) кількість жителів посади зросла до 4 тисяч осіб. У 1893 році до Шостки провели залізничну колію. У 1931 році тут було збудовано фабрику з виробництва фотоплівки. Перед початком війни на цій фабриці вироблялось до 70% всієї фотоплівки, яка випускалась в Радянському Союзі. Всі кольорові фільми СРСР знімалися на кіноплівці заводу “Свема”...

Могутньою і нездоланною є та земля, яка народжує таких людей, як Іван Микитович Кожедуб. Та й епоха може пишатися, якщо вона дала світу хоча б одного такого героя...

Народився Іван Кожедуб, в багатодітній селянській родині церковного старости 8 червня 1920 року в селі Ображіївка Шосткінського району, коли ще й Громадянська війна не закінчилася. Єдиним визначним місцем в селі була Михайлівська церква, збудована майже за сто років до його народження на гроші односельців. Селянський син добре розумів, щоб досягти в житті мети, треба вчитися: семирічка, школа робітничої молоді, технікум, аероклуб, Чугуївська військова авіаційна школа льотчиків... Талант відкривається тільки у тих, хто віддає обраній професії всього себе.

Вже почалась війна, а Кожедуба залишають у школі льотчиком-інструктором. Тільки наприкінці 1942 року йому вдається потрапити на фронт. Першу перемогу він отримав в своєму сороковому повітряному бою 6 липня 1943 року над Курською дугою. Але вже 7 липня він збиває другого німецького бомбардувальника, а 9 – відразу двох винищувачів. До початку лютого 1944 року рахунок збитих літаків противника досяг 20. І цілком заслужена перша золота зірка Героя Радянського Союзу. В серпні 1944 заступника командира полку капітана Кожедуба нагороджують другою Золотою зіркою Героя за сорок збитих ворожих літаків.

Гвардії майор Кожедуб війну закінчив 17 квітня 1945 року в небі над Берліном. У цей день він збив два Fw-190, а загальний рахунок повітряних перемог довів до 62, у тому числі: 17 пікірувальних бомбардувальників Ju-87, по 2 бомбардувальники Ju-88 і He-111, 16 винищувачів Bf-109 і 21 Fw-190, 3 штурмовика Hs-129 і 1 реактивний винищувач Me-262.

Тричі Герой Радянського Союзу!.. Він був відмінним стрільком, завжди атакував першим і відкривав вогонь з відстані у 200–300 метрів, рідко наближаючись на меншу відстань.

День 90-річчя кращого льотчика-винищувача серед союзників у Другій світовій війні став справжнім святом для всіх авіаторів, які живуть сьогодні. На батьківщині героя зібрались і його бойові побратими і ті, хто ще тільки мріє про подвиги у небі.

Велику помилку роблять крайні націоналісти, не визнаючи героями війни таких людей як Кожедуб, Березняк, Берест, Черняхівський і безліч інших. Україна багата військовими талантами. Незважаючи на політичну ситуацію, в якій їм доводилось діяти, вони є і завжди будуть нашою національною гордістю.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Дорогі мої нащадки!

Ви виявите неабияку повагу до свого предка, якщо прочитаєте цю сповідь про мій час і про моє життя у ньому.

Моя свідомість формувалась в епоху становлення кібернетики. І диплом в інженерній академії значною мірою базувався на її досягненнях. Свого часу я намагався написати оповідання про свого друга-однокашника, який, втративши свою кохану, за допомогою комп'ютера створив її віртуальний образ і цілими ночами розмовляв з нею, аж поки і сам не відійшов у вічність, залишивши нам сучасний варіант Ромео і Джульєтти. Я впевнений, що вже в не так далекому майбутньому це стане цілком ймовірною справою, і хтось з моїх нащадків, попрацювавши над цією книгою і іншими матеріалами про мій час зможе поспілкуватися з віртуальним образом свого предка. Впевнений, що це буде найкращим усвідомленням минувшини.

Колись я заздрив своїм батькам. А як же: за їх життя здійснилась Жовтнева революція, яка покінчила з одвічною соціальною несправедливістю і, безумовно, стала епохальною подією у суспільному житті. Вони були свідками Громадянської війни і брали активну участь у Другій світовій, збудували одну з наймогутніших держав, яка впевнено перетворювала світ. Здавалося, що на долю моїх однолітків, а тим більше наших нащадків, вже нічого видатного й не залишилося.

Аж ось на старість трапилося щось зовсім неймовірне: повне банкрутство соціалістичної системи, розпад найбільшої країни світу, нечуване зубожіння переважної більшості населення і небачене збагачення тих, хто ще зовсім недавно закликав народ до побудови комунізму. Є над чим замислитися, чи не так?..

Я прожив дуже цікаве і насичене подіями життя і зовсім не хотів би повторити його ще раз. Адже у ньому не буде моїх друзів: односторонців і опонентів.

Вже з шкільної парти я замислювався над тим, навіщо я прийшов у цей світ. Повірте, що сенс життя різний у різному віці, і це дуже добре. Тільки не забувайте його постійно уточнювати, якщо хочете, щоб ваше життя було повноцінним.

Я завжди був оптимістом, вірив у краще майбутнє і всіма силами сприяв його наближенню. Саме у цьому були мої переконання, а конкретні дії доводилося узгоджувати з тими змінами, які відбувалися у суспільному житті. Здається, що я не помилявся.

А тепер стосовно тих слів, з яких я почав цю книгу...

Порівняно з історією цивілізації, яка нараховує багато тисячоліть, людство зовсім недавно (якихось 500 років тому) погодилося з тим, що не Земля є центром Всесвіту, а принаймні Сонце... Згодом з'ясувалося, що Сонце теж обертається навколо центру нашої галактики – Чумацького шляху, який закритий від спостереження хмарами космічного пилу. Таких галактик нараховується понад $100.000.000.000 = 10^{11}$ і всі вони рухаються у різні боки від точки, в якій 10-20 мільярдів років тому стався т. зв. “Великий вибух”. Виходячи з твердження про безмежність і одвічність Всесвіту, важко не замислитися над тим, що, можливо, такі вибухи лунають щомиті у різних точках дійсно безмежного Всесвіту. Вчені давно прийшли висновку, що Всесвітом керує тяжіння: сила, яка рухає галактики, окремі планети і найменші відомі частинки - нейтрино. Але ні Ньютон ні після нього ніхто так і не зумів пояснити природу цього явища. Ні пошуки матеріальних носіїв тяжіння – гравітонів, ні хвиль гравітації ні до чого так і не привели...

Якщо у мене вистачить часу, я спробую викласти свою гіпотезу на природу і структуру Всесвіту в давно замисленій роботі. А поки що спробую поділитися з Вами деякими думками з цього приводу.

Маючи дві вищі освіти - інженерну і гуманітарну і вивчивши значну кількість пов'язаних з цим матеріалів, я прийшов до наступних висновків.

1. Так зване “основне філософське протиріччя” між матерією і свідомістю, позаяк і те і інше однаково притаманні Всесвіту, вигадане виключно з метою утвердження певної філософської концепції.

2. Всесвіт і все, що у ньому знаходиться, починаючи від далеких галактик і закінчуючи найдрібнішими живими істотами чи мікрочастинками атомної будови, а також енергетичними полями, повинні бути підпорядковані єдиному закону розвитку.

3. Одвічність існування Всесвіту вимагає визнати, що процес його розвитку не може бути одностороннім, а неодмінно передбачає коливальний характер,

скоріше за все з випадковим (нестабільним) періодом коливання, а відтак і “великий вибух”, є лише певною фазою цього коливального процесу (можливо, в “обмеженій” зоні Всесвіту).

4. Використовуючи загальноприйняті поняття “матерія”, “маса” та “енергія” (з урахуванням досягнень сучасної науки і вищенаведених зауважень) можна стверджувати, що основний зміст розвитку Всесвіту полягає у постійній реструктуризації масово-енергетичних співвідношень у будь-яких проявах матерії. Характер чи напрямок такої реструктуризації пов’язаний з впливом зовнішнього енергетичного поля, без чого коливальний процес Всесвіту просто неможливий.

5. Енергетичне поле, яке оточує ті чи інші матеріальні об’єкти, не є однорідним, хоча б тому, що будь-який матеріальний об’єкт має енергетичний еквівалент за відомою кожному школяру формулою: $E = mc^2$.

6. “Транспортним засобом” переміщення енергії у просторі можуть бути будь-які матеріальні об’єкти або електромагнітні поля. Але поля перетворюються у енергію лише при зіткненні з матеріальними об’єктами.

7. Перед “великим вибухом” вся матерія (принаймні відомої нам частини всесвіту) була зосереджена у невеликому об’ємі і під впливом колосального тиску перебувала у неструктурованому перегрітому стані, коли не могли існувати навіть атоми. Вибух стався після досягнення критичної маси, коли зовнішнє енергетичне поле вже не могло утримувати праматерію в зосередженому стані. Як структурувалась матерія після вибуху, описано у багатьох популярних книгах з цього питання.

8. Життя виникає за певних умов розвитку матерії при накопиченні достатньої кількості вихідних матеріалів і достатньої тривалості відносно “стабільного” перехідного процесу.

9. За наявності достатньої кількості зовнішньої енергії життя швидко прогресує, набуваючи гігантських розмірів (динозаври, істоти, які живуть у воді тощо).

10. Розсіяння енергії і кількісне збільшення живих істот неодмінно призводили до зменшення їх розмірів або до такого удосконалення їхньої будови, за якої для підтримки життєдіяльності витрачалася менша кількість енергії. Нездатні до такої адаптації види поступово зникали з біосфери. Звичайно, на цей процес могли впливати і космічні катаклізми.

11. На певному етапі розвитку життя з’явилася найбільш досконала у цьому відношенні жива істота – Людина. Здатність до спілкування і узгодження своїх дій виокремили її з живого світу, зробивши володарем Землі. Починаючи з цього часу можна говорити про те, що “спочатку було слово...” (Так, саме слово, тобто мова, створили людину, а не праця, як стверджував Енгельс).

Слово чи думка людини це вид розумової діяльності, пов'язаний з енергетичними витратами, передачею енергії від однієї особи до другої. І не тільки у відносинах між людьми, а й у спілкуванні, стосунках з усім навколишнім середовищем. Тривалість і якість існування виду *Homo sapiens* взагалі, окремого роду, родини і навіть окремої людини тісно пов'язане з тим, наскільки їх діяльність відповідає загальному закону розвитку Всесвіту. Зокрема, наскільки дбайливо вони ставляться до збереження дарованої Природою енергії, наскільки їх діяльність пов'язана з творінням Добра, Краси, Злагоди і Любові. І не тільки у вчинках, а й у думках, тобто стосунках з самим собою, своєю Совістю. Але про це, можливо, вже десь іншим разом...

Ера “на зламі тисячоліть” потребує особливого вивчення і осмислення. І не тими вченими, які прийдуть після нас, і будуть заангажованими новими політичними умовами, а їх безпосередніми учасниками, свідомість яких змінювалась під впливом бурхливих подій.

Якщо ця сповідь когось зацікавила, вважатиму, що працював не дарма...

Боже! Пробач мої гріхи, яких я припустився у своєму житті свідомо, чи несвідомо. Дай мені мудрості, аби я міг уникнути помилок на тому шляху, який мені ще залишилось пройти. Прошу не для себе, а для моїх нащадків, щоб мої гріхи не позначились на їхній долі...

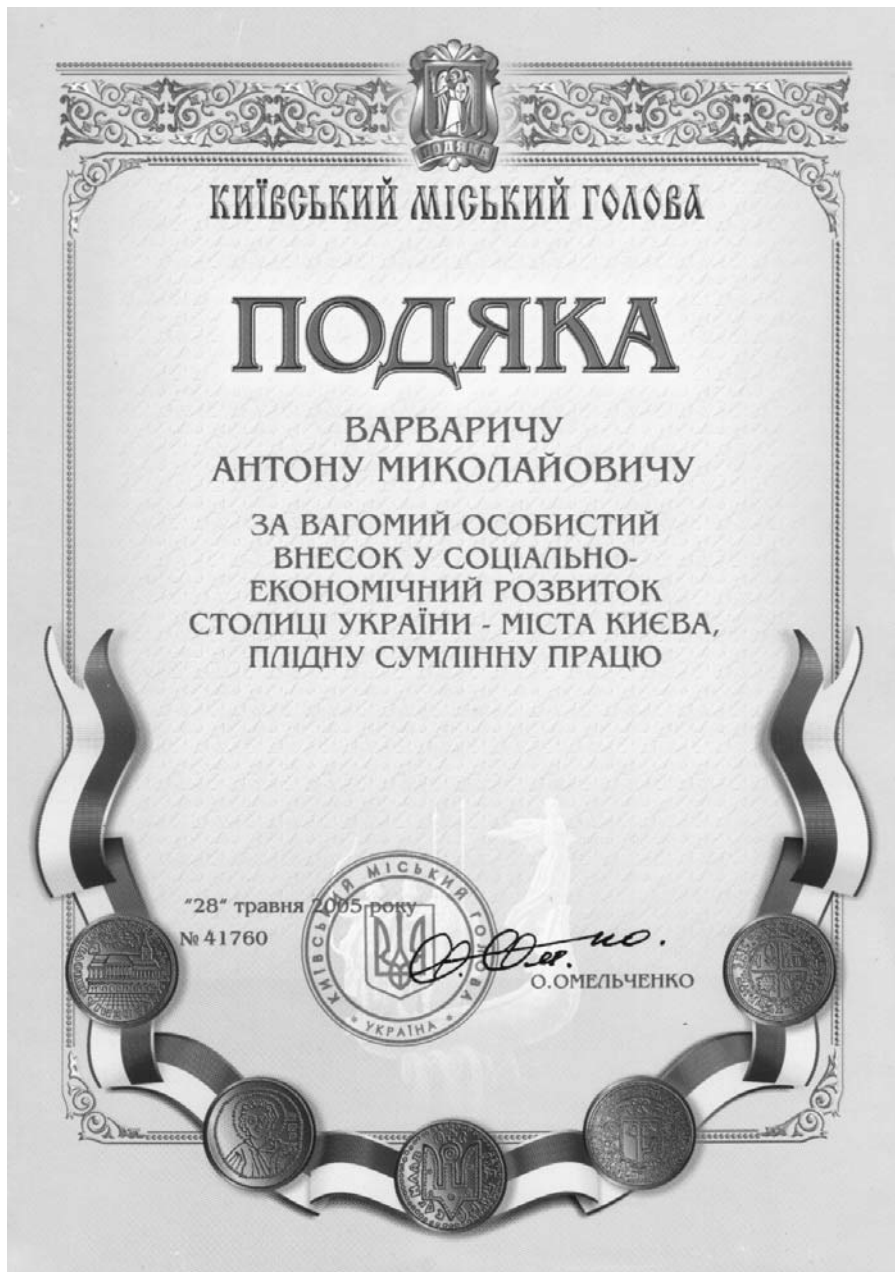
Вбережи і їх від помилок, які важко виправити.

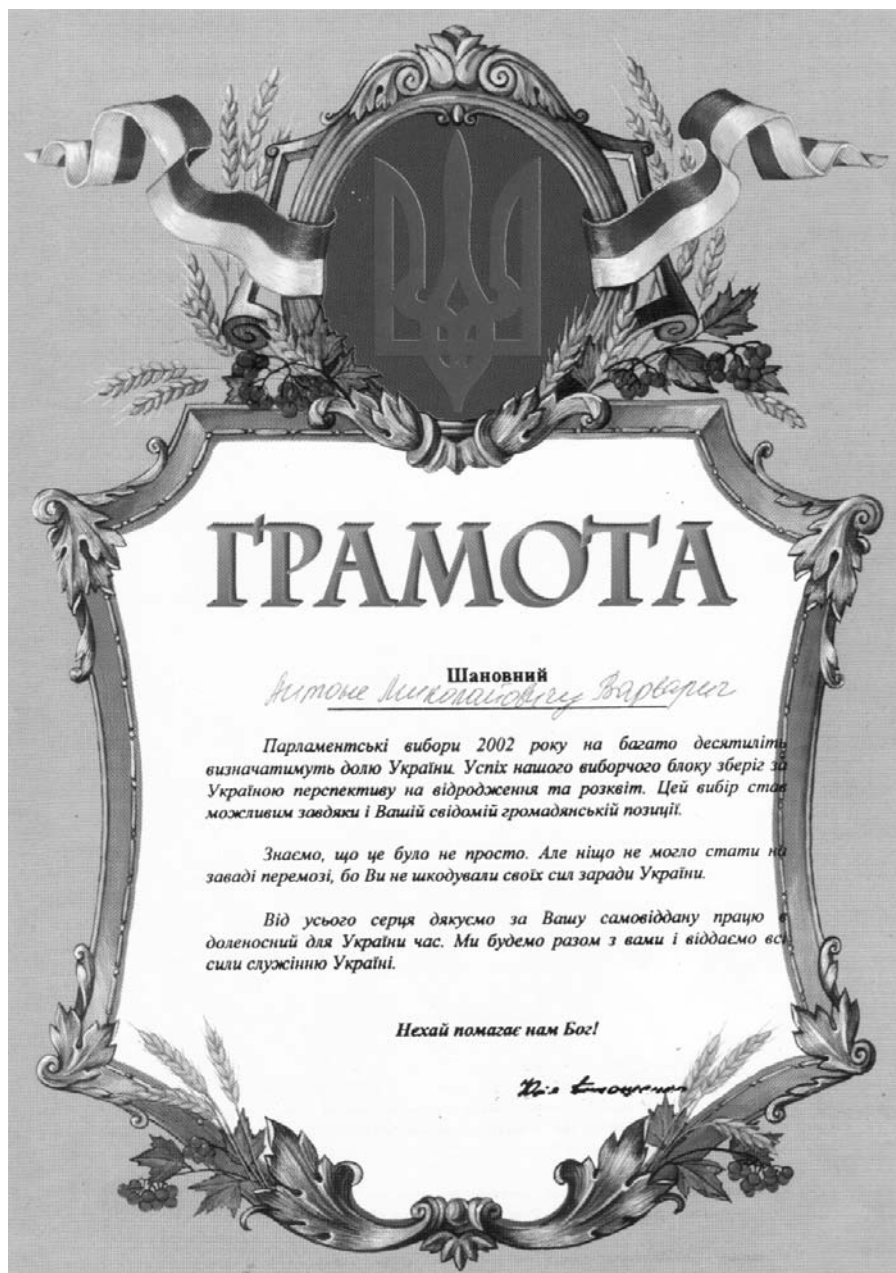
Дай, Боже, їм більше мудрості, сердечної доброти, працьовитості, порядності і благополуччя - заради гідного продовження нашого роду!

Помаранчева революція ...

ГРАМОТА

Шановний

Митоме Миколайовичу Варвару

Парламентські вибори 2002 року на багато десятиліть визначатимуть долю України. Успіх нашого виборчого блоку зберіг за Україною перспективу на відродження та розквіт. Цей вибір став можливим завдяки і Вашій свідомій громадянській позиції.

Знаємо, що це було не просто. Але ніщо не могло стати на заваді перемозі, бо Ви не шкодували своїх сил заради України.

Від усього серця дякуємо за Вашу самовіддану працю в доленосний для України час. Ми будемо разом з вами і віддаємо всі сили служінню Україні.

Нехай допомагає нам Бог!

Леонід Кучма

Делегація ветеранів збройних сил на батьківщині Тричі Героя Радянського Союзу І.М. Кожедуба з нагоди 90-річчя від дня його народження (8.06.2010)

Олег Васюков і я на святкуванні 190-ї річниці 8-ї школи.

Групове фото після молебну біля костьолу

Информационно-издательский проект «СПЕЦСЛУЖБЫ В ВОЙНАХ XX ВЕКА»

ЭЛЕКТРОННАЯ ВЕРСИЯ

№ 23. Собирайте сведения о печатающихся изданиях, переведенных или переводимых сочинениях военного, мемуарного или антисоветского характера. Экземпляры книг приобретайте за счет расходов глав IX инструкций номер 34-а и посылайте диппочтой через полпрество. Авторы выясняйте с указанием адреса. Это же предписание распространяется на периодическую печать.

(Из Инструкции агенту № 794 «Разведупра» в Финляндии)

Приобретайте электронную версию книги на сайте
«Издательства «Мария» – <http://maria-publishing.com>